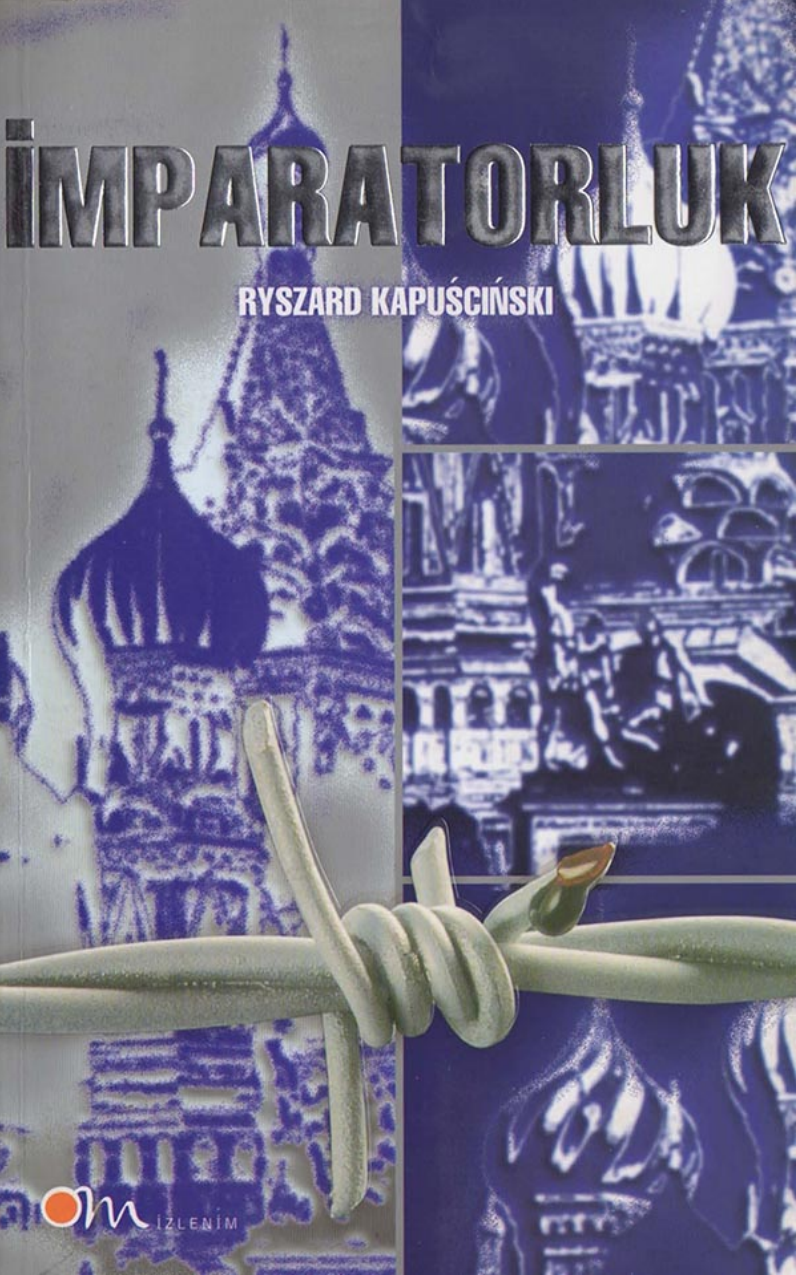
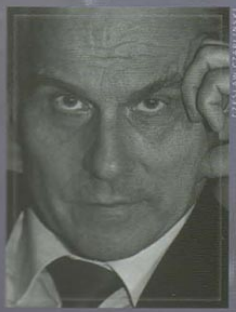
İMPARATORLUK

RYSZARD KAPUŚCIŃSKI

İZLENİM

Ryszard Kapuściński 1932'de Doğu Polonya'da doğdu. Varşova Üniversitesi'nde Polonya tarihi öğrenimi gördükten sonra, gazeteci olarak çalışmaya başladı. Sonraları Polonya Basın Ajansı'nın dış muhabiri olarak(1981), Üçüncü Dünya'daki iç savaşlar, devrimler ve toplumsal koşullara ilişkin haberleriyle ünlendi. Latin Amerika, Afrika ve Ortadoğu'da gizli öyküleri ortaya çıkarmak için "çalılığın" içine daldı; bu sözcük onun alâmet-i farikasına dönüştü. Üçüncü Dünya üzerine yazdığı kitaplarına ek olarak, Kapuściński, Sovyetler Birliği'nin Polonya eyaletleri ve Asya ve Kafkas cumhuriyetleri hakkında da yazdı.
Diğer kitapları: *Another Day of Life, Shah of Shahs, The Emperor* ile *The Soccer War.*
Kapuściński Varşova'da yaşamaktadır.

CZESLAW CZAPLINSKI

Om

İmparatorluk

Ryszard Kapuscinski

Özgün adı: Imperium

İngilizceden Çeviren: Gül Çağalı Güven

© Vintage

© Om Yayınevi

Akçalı Ajans

1. Baskı : 2000 Adet

İstanbul, Ağustos 1999

Yayına Hazırlayan: Reha Çamuroğlu

Kapak Tasarım: Hayati Şentürk

Grafik uygulama: Ensar Altun

Düzelti: Handan Açan

Baskı ve cilt: Mart Matbaası

ISBN 975-6827-09-2

Om Yayınevi

Perihan Sok. No: 126/1

80260 Şişli-İstanbul

Tel: (0-212) 296 82 41

e-mail: omnia@prizma.net.tr

Ryszard Kapuscinski

İMPARATORLUK

Türkçesi: Gül Çağalı Güven

OM-İZLENİM

... başka bir deyişle, bunlar harikalardır; ve tümü birlikte bir resim oluşturur.

Andrey Bieli, Imperium

Rusya, bin yıllık tarihi boyunca pek çok şeyler gördü. Rusya'nın bin yıldır görmediği tek bir şey var: Özgürlük.

Vasili Grossman

Bugün, bizi bağlayan bir şeydir. Geleceği imgelemimizde yaratırız. Yalnızca geçmiş saf bir gerçekliktir.

Simone Weil

Rusya'da, bir sanatçının tüm enerjisi iki gücü göstermeye yöneltilmelidir; insan ve doğa. Bir yandan fiziksel zayıflık, sinirlilik, erken cinsel olgunlaşma ile yaşama ve gerçeğe yönelik tutkulu bir arzu, stepler kadar geniş bir etkinlik alanı düşü, kaygı dolu çözümleme, yüksek kavramsal uçuşlarla birlikte bilgi eksikliği; öte yandan sınırsız bir ova, acımasız bir iklim; ağır, korkutucu tarihiyle, Tatar dönemiyle, bürokrasisiyle, cehaleti, yoksulluğu, kentlerinin rutubetli iklimi, Slavlara özgü kayıtsızlık, vb. ile birlikte acımasız, boz bir ulus. Rus yaşam tarzı, Rusu öyle bir şekillendirir ki, kendisini bir türlü toplayamaz, bu yaşam Rusu tıpkı bin pudluk bir değnek gibi döver durur.

Anton Çehov

Rus olan şeylerle ilgili başat izlenimimiz, onarılamaz şekilde bozulmuş bir izlenimdir. 1914'te burada bulunan bu büyük monarşi ile onunla bağlantılı yönetsel, toplumsal, mali ve ticari sistemler, kesintisiz altı yıllık savaşın yarattığı baskıların altında, çökmüş ve ezilmiş durumda. Tüm tarihte böylesine büyük bir bozgun görülmemişti.

H. G. Wells, 1920

Sovyetler Birliği macerası, insanlığın en muazzam deneyimi ve en önemli sorunudur.

Edgar Morin

Rusya, kendisine verilen iğrenç besinleri kustu.

Feodor Dostoyevski

Bizi yöneten sistem, bildik eski isimler, mali köpek balıkları, sahte demokratlar ve KGB'nin bir kombinasyonudur. Buna demokrasi adını veremem, iğrenç, tarihte eşi benzeri görülmemiş bir melez bu; üstelik hangi yöne doğru gelişeceğini bilmiyoruz ... (ama) eğer bu ittifak hüküm sürecek olursa, bizi yetmiş yıl değil, yüzyetmiş yıl daha sömürürler.

Aleksandr Soljenitsin, 1992

Orada bir şeyler açıklığa kavuştu, ama hâlâ karanlıkta kalan şeyler var.

Vladimir Voynoviç

İçindekiler

İLK KARŞILAŞMALAR (1939-1967)

Pinsk, '39 14
Sibirya-Ötesi, '58 31
Güney, '67 49

KUŞBAKIŞI MANZARA (1989-1991) 95

Üçüncü Roma 96
Tapınak ve Saray 109
Bakar, Bakar Ağlarız 123
Asfalt Dağdaki Adam 136
Kendinden Kaçış 148
Vorkuta - Ateşte Donmak 159
Yarın, Başkırtlar Ayaklanması 181
Rus Oyunu 190
Su Birikintilerinin üzerinden Atlayış 201
Kolima, Sis-Sis-Sis 213
Kremlin: Büyülü Dağ 239
Tuzak 253
Orta Asya - Denizin İmhası 278
Küçük Drohobiç Kasabasının Pomonası 290
Doğduğum Kente Dönüş 321

SONUN DEVAMI (1992-1993) 333

Sonun Devamı 334

Önsöz

Bu kitap üç kısımdan oluşuyor.

Kısım 1, "İlk Karşılaşmalar (1939-1967)" başlığını taşıyor; benim çok eskiden İmparatorluk'tâ yaşadığım günlere ilişkin bir anlatı. Birinci kısımda, Sovyet birliklerinin Polonya'nın Polesie bölgesinde (bugün Beyaz Rusya) bulunan doğduğum kente girişlerini, karla kaplı ve ıssız Sibirya'da bir yolculuğu, Kafkas ötesine ve Orta Asya cumhuriyetlerine -başka bir deyişle, eski SSCB'nin egzotisizm, çatışmalar ve duygulara ve duyumlara bulanmış olağanüstü bir atmosferle dolu bölgelerine- bir geziyi anlatıyorum.

Kısım 2, "Kuşbakışı Manzara (1989-1991)" başlığını taşıyor; İmparatorluk'un geniş topraklarında, çöküş ve en azından 1991'de var olan form söz konusu olduğunda, sonul parçalanma yıllarında yaptığım uzun yolculuklardan bazılarının bir anlatımı. Bu yolculukları tek başıma, resmi kurumları ve güzergâhları bir yana bırakarak yaptım ve bu gezilerin güzergâhı Brest'ten (eski SSCB ile Polonya arasındaki sınır) Pasifik'teki Magadan'a ve Kuzey Kutup Dairesi'nin ötesindeki Vorkuta'dan Termez'e (Afganistan sınırı) kadar uzanıyordu.

Kısım 3, "Sonun Devamı (1992-1993)" adını taşıyor ve yaptığım yolculukların, konuşmaların ve okumaların kıyılarından yükselen düşünceler, gözlemler ve notlardan oluşuyor.

Bu kitap, polifonik olarak yazıldı; bunun anlamı, sayfalarının arasında yollarını dokuyan karakterler, yerler ve temalar değişik yıllarda ve bağlamlarla tekrar tekrar ortaya çıkabilir. Gel gelelim, polifoninin ilkelerinin tersine, bütün daha yüksek ve belirgin bir bireşimle sona ermeyip,

tam tersine, çözünüyor ve parçalanıyor; bunun nedeni de, kitabı yazdığım sırada, ana konusu ve temasının –yani muazzam Sovyet süpergücünün– parçalanmış olması. Yerine yeni devletler yükseldi; yüzyıllardır imparatorluk ihtirasıyla harekete geçirilmiş ve birleştirilmiş olan bir halkın yaşadığı devasa bir ülke– Rusya da bunlardan biri.

Bu kitap ne bir Rusya ve eski SSCB tarihi, ne bu devlette komünizmin doğuşu ve çöküşünün tarihi, ne de İmparatorluk hakkında kullanışlı bir bilgi derlemesi.

Bu ülkenin geniş topraklarında (ya da daha doğrusu, dünyanın bu kısmında) zamanım, gücüm ve olanakların elverdiği her yere ulaşmaya çalışarak yaptığım yolculuklara dayanan kişisel bir anlatı yalnızca.

İLK KARŞILAŞMALAR (1939-1967)

PİNSK, '39

İmparatorluk'la ilk karşılaşmam, Polonya'daki küçük Pinsk kentini güneydeki topraklara bağlayan köprünün yakınında gerçekleşiyor. 1939 Eylül'ünün sonu. Her yerde savaş var. Köyler yanıyor; insanlar hava akınlarından kurtulabilmek için hendeklere, ormanlara, sığınacak nereyi bulurlarsa oralara saklanıyor. Yol üzerinde at leşleri yatıyor. Geçmek istiyorsanız, diye öğütlüyor adamın biri, leşleri yol kenarına çekeceksiniz. Bunun için ne çok zaman yitiriliyor, ne çok ter dökülüyor: Ölü atlar çok ağır.

Toz, kir, panik içinde kaçan mülteci yığınları. Bu kadar çok çıkın ne işlerine yarayacak; niye bu kadar valiz? Bu kadar çok çaydanlıkla demlik neden? Neden küfür ediyorlar? Neden aralıksız sorular soruyorlar? Hepsi de araba ya da atla, yayan yürüyerek ya da koşarak bir yerlere gidiyor –nereye, bunu kimse bilmiyor. Ama benim annem nereye gittiğimizi çok iyi biliyor. Kız kardeşimle beni ellerimizden tutmuş, üçümüz de Pinsk'e, Wesola Sokağı'ndaki apartman dairemize gidiyoruz. Savaş bizi hazırlıksız yakaladığında, Rejowiecz yakınlarında oturan dayımızda tatildeydik; şimdi ise eve dönüyoruz. Tutti a casa!*

*Herkes eve! (ç. n.)

Günler süren yürüyüşün ardından Pinsk'in yakınındayız; ansızın köprünün hemen sağında denizciler beliriverdiği sırada, uzakta kentin evlerini, güzelim parkının ağaçlarını ve kiliselerinin kulelerini bile görebiliyoruz. Uzun tüfekleri ve keskin, kertikli süngüleri ile yuvarlak keplerinin üzerinde kızıl yıldızları var. Buraya birkaç gün önce, gambotlarımızı batırıp, denizcilerimizi öldürerek Karadeniz'den gelmişler ve şimdi kente girmemize izin vermiyorlar. Bizi uzakta tutuyorlar -"Kıpırdama!" diye bağırıyorlar ve tüfekleriyle nişan alıyorlar. Annem, diğer kadın ve çocuklar gibi -çünkü bir grubumuzun çevresini aldılar bile- ağlayarak, yalvarıyor. "Aman dileyin," diyor anneler, kendileriyle birlikte yalvarmamız için, ama biz çocuklar, daha ne yapabiliriz? Zaten uzun zamandır yola diz çökmüşüz, hüngür hüngür ağlayıp kollarımızı uzatıyoruz.

Haykırma, ağlama, tüfekler ve süngüler, terli ve öfkeli denizcilerin çatkın yüzleri, bir çeşit öfke, korkunç ve anlaşılmaz bir şey, işte oracıkta, bu dünyada Pina nehri üzerindeki köprünün yanında, yedi yaşıma basıyorum.

OKULDA, birinci sınıftan itibaren, Rus abecesini öğreniyoruz. S harfiyle başlıyoruz. "S ile ne demek istiyorsunuz?" diye soruyor sınıfın arka sıralarından biri. "Alfabenin A ile başlaması gerekir!"

"Çocuklar," diyor meyus bir sesle (Polonyalı olan) öğretmen, "kitabımızın kapağına bakın. Bu kapaktaki ilk harf ne? S!"

Bir Beyaz Rus olan Petrus, bütün başlığı okuyabiliyor: "Stalin, Voprosi Leninizma" (Leninizm Çalışmaları) Bu, Rusça öğrendiğimiz tek kitap ve bu kitabın tek nüshası. Boz renkli sert kapakta, kocaman, altın harfler.

"Bizden ayrılırken, Yoldaş Lenin bize emretti...," silik ve sessiz Wladzio, bocalayarak ilk satırı okuyor. En iyisi Lenin'in kim olduğunu hiç sormamak. Annelerimiz, hiçbir şey sormamamızı tembihledi sıkı sıkı. Ama bu uyarılara aslında gerek bile yoktu. Bunu açıklayamam, nereden geldiğini

söyleyemem, ama havada öylesine korkutucu bir şey, öylesine gergin ve ağır bir şey vardı ki, bir zamanlar çılgın ve sevinçli bir kendinden geçişle hoplayıp sıçradığımız kent, ansızın bir mayın tarlasına dönüşüvermişti. Bir infilaka neden olmak korkusuyla, derin bir soluk almaktan bile çekiniyorduk.

Tüm çocuklar Öncüler'e üye olacak! Bir gün okulun bahçesine bir araba giriyor ve içinden gök mavisi üniformalarıyla bazı beyler iniyorlar. Birisi bunun NKVD olduğunu söylüyor. NKVD'nin ne olduğu pek açık değil, ama kesin olan bir şey var -yetişkinler onun adını andığında, sesleri fısıltıya dönüşüyor. NKVD korkunç derecede önemli olmalı, çünkü üniformaları şık, yeni, gıcır gıcır. Ordu paçavralar içinde dolaşıyor; sırt çantası yerine, küçük keten bezinden, çoğunlukla boş duran, eski bir ip parçasıyla bağlanmış torbaları ve hiçbir zaman boyanmamışa benzeyen botları var, oysa NKVD'den biri geldiğinde, gök mavisinden bir ışıltı ta bir kilometre öteden görülebiliyor.

NKVD görevlileri bize beyaz gömlekler ve kırmızı eşarplar getiriyor. "Önemli bayramlarda," diyor öğretmenimiz, korkmuş ve hüzünlü bir sesle, "her çocuk okula bu gömlek ve eşarpla gelecek." Ayrıca bir kutu da rozet getiriyor ve bize dağıtıyorlar. Her birinin üzerinde, farklı bir bayın portresi var; kimisi bıyıklı, kimisi bıyıksız. Bir bayın küçük bir sakalı var, ikisinin de saçı yok. İki üç tanesi gözlüklü. NKVD görevlilerinden biri, sıradan sıraya giderek rozetleri dağıtıyor. "Çocuklar," diyor öğretmenimiz, boş bir kütüğün sesini andıran tınlamayla, "bunlar sizin liderleriniz." Bu liderler dokuz kişi. Adları Andreyev, Voroşilov, Zdanov, Kaganoviç, Kalinin, Mikoyan, Molotov, Kruşçev. Dokuzuncu lider, Stalin'di. Onun portresinin yer aldığı rozet, ötekilerin iki katı büyüklüğündeydi. Ama bu anlaşılabilir bir şeydi. (Okumayı öğrendiğimiz) Voprosi Leninizma kadar kalın bir kitap yazan bayın rozetinin, ötekilerden daha büyük olması çok doğaldı.

Rozetleri çengelli iğnelerle sol tarafımıza, yetişkinlerin madalyalarını taktıkları yere iliştirdik. Ama çok geçmeden

bir sorun çıktı –rozetler eksikti. Başta Stalin'inki yer alacak şekilde tüm liderleri aynı anda takmak ideal, hatta zorunluydu. NKVD'nin tavsiyesi de buydu: "Hepsini birden takmalısınız!" Ama bu arada, birinin Zdanov'u varken, Mikoyan'ı olmadığı; bir başkasının iki Kaganoviç'i varken Molotov'unun bulunmadığı anlaşıldı. Bir gün Janek, bir Stalin'le değiş-tirmek üzere (birisi daha önce Stalin'ini çalmıştı) dört Kuruşçev getirdi. Aramızdaki gerçek Karun, Petrus'tu –tam üç tane Stalin'i vardı. Onları cebinden çıkarıyor, ortaya seriyor ve gösteriş yapıyordu.

Bir gün, yan sıra komşum Chaim, beni bir kenara çekti. Bir Mikoyan'ı iki Andreyev'le değiştirmek istiyordu, ama ona Andreyev'in bu kadar etmeyeceğini söyledim (ki, hiç kimse Andreyev'in kim olduğunu bilmediğine göre, bu doğruydu), ve reddettim. Ertesi gün Chaim beni gene bir kenara çekti. Cebinden Voroşilov'u çıkardı. Titredim. Voroşilov benim düşümdü! Bir üniforma giyiyordu, bu yüzden savaş kokuyordu, ve ben artık savaşı öğrenmiştim; ona bir çeşit yakınlık duymamın nedeni de buydu. Karşılığında ona Zdanov, Kaganoviç ve cabadan Mikoyan verdim. Genelde, Voroşilov iyi para ediyordu. Aynı şekilde Molotov da. Molotov, diğerlerinden üç rozete bedeldi, çünkü yetişkinler Molotov'un önemli olduğunu söylüyordu. Fiyatı yüksek olanlardan biri de Kalinin'di, çünkü Polonyalı bir büyükbabayı andırıyordu. Yüzünde soluk bir sakal ve -liderler arasında benzeri bulunmayan- tebessüme benzer bir şeyler vardı.

KİMİ ZAMAN DERSLER top atışlarıyla kesiliyor. Mermiler hemen yakında yankılanıyor, çok şiddetli, yüksek, pencereler titriyor, duvarlar sarsılıyor ve öğretmenimiz korku ve çaresizlikle pencereden bakıyor. Patlamaları sessizlik izlerse, kalın kitabımızı okumaya dönüyoruz, ama demir levhaların patırtısı, patlayan duvarların gümbürtüsü ve düşen taşların uğultusu duyulursa, sınıf canlanıyor. Çınlayan sesler işitiliyor -"Vurdular! Vurdular!"- ve olup biteni görmek

için meydana doğru koştuğumuz sırada, zil çalıyor. Küçük, tek katlı okulumuz, Mayısın Üçü adı verilen geniş bir meydanın sağında. Bu meydanda kocaman, gerçekten muazzam bir kilise, kentin en büyük kilisesi yer alıyor. Kilisenin nerede sona erip de, gökyüzünün nerede başladığını görmek için kafanızı adamakıllı yukarı kaldırmanız gerekir. Ve güllelerin patladığı yer de, tam burası işte. Kulelere ateş ediyorlar, onu devirmek için.

O sıralar sınıfta şöyle akıl yürütüyoruz: Bolşevikler üzerimize yürürlerken, bizim kentimizi görmeden hatta Polonya'yı görmeden önce, ilkin Pinsk kilisesinin kulelerini görmüş olmalıydılar. Kuleler o denli yüksekti. Anlaşılan bu onları çok tedirgin etmişti. Neden peki? Bu soruya bir yanıt veremiyorduk. Ama, Rusların kente girer girmez, soluklanmadan, hangi sokak nerede diye bakmadan, iyi bir yemek yemeden ve ucuz tütünlerinden birkaç nefes çekmeden önce, meydana bir top yerleştirip, kiliseye ateş etmeye başlamalarının nedeninin yalnızca bu tedirginlik olduğu sonucuna vardık.

Ağır silahlarının hepsi cepheye gitmiş olduğundan, yanlarında tek bir top kalmıştı. Palas pandıras bunu ateşlediler. Hedefe isabet ettirirlerse, kuleden kara toz bulutları yükseliyor; kimi zaman bir alev parlıyor. İnsanlar meydanın çevresindeki kuytu kapı girişlerine sindiler, umutsuzca, ama aynı zamanda merakla bu bombardımanı seyrettiler. Kadınlar diz çöküp, tespih duası ettiler. Sarhoş bir topçu ıssız meydanda dolaşarak, haykırıyordu: "Bakın, sizin Tanrı'nıza ateş ediyoruz! Peki, o ne yapıyor? Hiçbir şey! Tısı çıkmıyor! Korktu mu yoksa?" Güldü, ardından bir hıçkırık nöbetine tutuldu. Komşumuz anneme, tozun durulduğu bir gün, yıkıntıların üzerinde Aziz Andrew Bobola'nın suretini gördüğünü söyledi. Aziz Andrew'in yüzü, dedi, acı içindeydi –onu diri diri yakıyorlardı.

OKULA YÜRÜRKEN, tren istasyonunun hemen yanından demiryolu raylarını geçmek zorundayım. Burayı seviyorum;

istasyona giren ve kalkan trenlere bakmayı seviyorum. En çok sevdiğim de, lokomotife bakmak. Bir lokomotif sürücüsü olmak isterdim. Bir sabah rayları geçerken, demiryolu işçilerinin yük vagonlarını toplamaya başladıklarını görüyorum. Düzinelercesini topluyorlar. Manevra yapılan istasyonda hummalı bir faaliyet: Lokomotifler ağır ağır ilerliyor, frenler gıcırdıyor; tamponlar çınlıyor. Ve burada Kızıl Ordu askerleri ile NKVD görevlileri kaynıyor. Sonunda hareket duruyor; birkaç gün sessizlik hüküm sürüyor. Derken bir gün, insanlar ve çıkınlarla dolu tahta vagonların yük vagonlarına bağlandığını görüyorum. Her vagonun yanında, ellerinde her an ateş edecekmişcesine tuttukları tüfeklerle birkaç asker duruyor. Peki ama kime? Vagonlardakiler, korku ve yorgunluktan zaten yarı ölü haldeler. Anneme bu insanları neden aldıklarını soruyorum. Ve bana, çok sinirli bir halde, sınır dışı edildiklerini söylüyor. Sınır dışı edilme mi? Bu da ne demek? Ama annem bu soruya cevap vermek istemiyor, benimle konuşmak istemiyor. Ağlıyor.

GECE. Pencerede bir tıkırtı (yarı yarıya yere gömülmüş küçük bir evde oturuyoruz). Baba'nın, pencere pervazına dayalı, yassılmış yüzü, gecenin içinde eriyor. Odaya girdiğini görüyorum, ama onu zar zor tanıyorum. Onunla yazın vedalaşmıştık. Bir subay üniforması içindeydi; uzun çizmeleri, sarı bir kemeri ve deri eldivenleri vardı. Sokaktan aşağı doğru onunla yürümüş ve üzerindeki her şeyin şakırdayıp, şıngırdamasını gururla dinlemiştim. Şimdi Polonyalı köylü giysisi içinde, zayıf, tıraşsız önümüzde dikiliyor. Dizlerine kadar inen, çuval ipliğiyle bağlanmış pamuklu bir gömlekle, hasır sandaletler giymiş. Annemin söylediklerinden, Sovyetlere esir düştüğünü ve doğuya götürüldüğünü anlıyorum. Ormanda tek sıra halinde yürürken kaçtığını ve köyün birinde, gömlek ve hasır sandaletler için bir köylüye üniformasını verdiğini söylüyor.

"Çocuklar," diyor annem kız kardeşimle bana, "gözlerinizi yumun, uyuyun!" Annemle babamın, bitişik odadan gelen fısıltılarını ve koşuşturmalarını işitebiliyoruz. Sabah kaltığımda, Ba-

ba gitmiş bile. Okula yürürken, her yöne bakıyorum –acaba onu uzaktan da olsa şöyle bir görebilir miyim? Ona anlatmak istediğim öyle çok şey var ki –kendi hakkımda, okul hakkında, top hakkında. Ve Rus abecesini bildiğimi. Ve sınır dışı edilenleri gördüğümü. Ama babamı göremiyorum, herhalde dünyanın sonuna dek uzayıp giden Lochiszynska sokağının aşağılarında bile yok. Mevsim sonbahar. Serin bir rüzgâr esiyor. Gözlerim acıyor.

ERTESİ GECE. Pencerede, kapıda bir gümbürtü, öylesine ısrarcı, pervasız, öylesine şiddetli ki, tavan her an çökecekmiş gibi geliyor. Bir sürü insan doluştu, Kızıl Ordu askerleri ve siviller, sinirli bir tavırla paldır küldür ve arkalarından atlı kovalıyormuşcasına, şimşek gibi daldılar içeri. Tüfekler derhal üzerimize doğrultuldu. Büyük bir korku: Ya ateş ederlerse? Ya öldürürlerse? Ölü bir insanı görmek, çok nahoş bir duyumsama. Ölü bir atı görmek de öyle. İnsanın tüyleri ürperiyor.

Ellerinde tüfek olanlar heykel gibi duruyorlar, kıpırdamaksızın; diğerleriyse her şeyi yere fırlatıyorlar. Gardroplardan, çekmecelerden, yataklardan. Giysiler, şapkalar, oyuncaklarımız. İçi saman dolu şilteler, pabuçlar, Baba'nın giysileri. Ve Anne'ye: Muz kuda? (Kocan nerede?). Ve Anne, kağıt kadar bembeyaz kesilmiş, titreyen kollarını açıyor, bilmediğini söylüyor. Ama onlar Baba'nın orada olduğunu biliyorlar ve bu yüzden gene: "Muz kuda?" Ve Anne –hiçbir şey, ama hiçbir şey bilmiyor, işte hepsi bu. Neden peki, diyor içlerinden biri ve ona vuracakmış gibi kaldırıyor elini, Anne'yse darbeden korunmak için başını geri çekiyor. Ötekiler hâlâ arıyorlar, arıyorlar. Yatakların altında, büfenin altında, koltuğun altında. Ne arıyorlar? Silahmış, öyle diyorlar. Ama bizde ne tür bir silah olabilir ki? Benim Kızılderililerle savaşmakta kullandığım oyuncak silahım olmasın? Evet, doğru, hâlâ sağlamken Kızılderilileri avlumuzdan çıkarmakta çok işe yarıyordu, ama tabancamın yayı kırık, ve hiçbir işe yaramıyor artık.

Anne'yi dışarı çıkarmak istiyorlar. Ama neden, ceza olarak mı? Onu yumruklarıyla tehdit ediyor ve korkunç küfürler ediyorlar. İdi!* diye haykırıyor bir asker ona ve tüfeğinin dipçiğiyle dürterek, karanlık geceye itmeye çalışıyor. Fakat tam o sırada küçük kız kardeşim, bir çılgınlık nöbeti içinde, kendisini ansızın onun üzerine atarak, askeri yumruklamaya, ısırmaya ve tekmelemeye başlıyor. Bu harekette öylesine beklenmedik, şaşırtıcı bir kararlılık, öylesine ihtiraslı bir yılmazlık, azim ve direnç var ki, Kızıl Ordu askerlerinden biri, muhtemelen en yaşlısı, muhtemelen kumandan olanı, bir an duralıyor, ardından kepini giyiyor, tabancasını kılıfına sokuyor ve adamlarına, "Pasşli," ("Haydi, gidelim!") diyor.

OKULDA, teneffüslerde ya da grup halinde eve dönerken, sınır dışı edilmelerden bahsediyoruz. Şu anda en ilginç konu bu. Kentimiz yemyeşil; evlerin çevresinde bahçeler uzanıyor; her açık alan uzamış çimenler, otlar, çalılar ve ağaçlarla dolu; bu yüzden hiç kimseye görünmeksizin her şeyi görebilmek üzere saklanmak çok kolay. Üst sınıflarda, evden gizlice çıkıp, kocaman çalılıklarının altına saklanarak, bütün sınır dışı edilmeleri başından sonuna dek izleyebilenler var. Sınır dışı konusunda çok sıkı uzmanlarımız bile var. Bu konuda büyük bir hevesle ve uzmanca konuşuyorlar.

Sınır dışı edilmeler gece yapılıyor. Kullanılan yöntem, şaşırtmak. Adam uyuyor ve ansızın haykırmalarla uyanıyor, tepesinde askerlerin ve NKVD'lilerin merhametsiz yüzlerini görüyor; onu yatağından sürükleyerek çıkarıyorlar, tüfek dipçikleriyle iteleyerek evden dışarı atıyorlar. Silahların derhal teslim edilmesini emrediyorlar, ama zaten hiç kimsede silah falan yok. Bütün bu süre içinde iğrenç sözler kusuyorlar. Bunlar arasında en kötüsü, bir insana "burjuva" demeleri. "Burjuva" korkunç bir sövgü sözü. Bütün evi altüst ediyorlar ve bunu yapmaktan büyük bir keyif alıyorlar. Onlar evde arama yaparak, sözlerle anlatılamayacak bir karışıklık yaratırlarken, araba geliyor. Bu, küçük, zavallı bir atın

*Yürü! (ç. n.)

çektiği bir köylü arabası, çünkü Polesie bölgesinin sakinleri yoksul olduğundan, güzel atları yok. Kumandan arabanın geldiğini görünce, sınır dışı edileceklere haykırıyor: "Eşyalarınızı hazırlamak ve arabaya binmek için onbeş dakikanız var." Kumandan iyi yürekli biriyse, yarım saat veriyor. Ardından sözkonusu insan, eline geçen her şeyi valizlere tıkmaya çalışıyor. Bir şey seçmek ya da bir şeyi aramak sözkonusu değil. Çabuk, derhal, şimdi, acele et, acele et! Ardından bir koşu arabaya - sözcüğün gerçek anlamıyla bir koşu. Arabada bir köylü oturuyor, ama köylü yardım etmiyor; buna izin verilmiyor; dönüp arabaya kimin bindiğine bakması bile yasak. Ev bomboş kalıyor, çünkü bütün aileyi alıyorlar -büyükanne ve büyükbabaları, çocukları, herkesi. Işıkları kapatıyorlar.

Artık araba karanlığın içinde, ıssız sokaklarda, tren istasyonuna doğru ilerliyor. Araba sarsılıyor, savruluyor, çünkü sokaklarımızın çoğu delik deşik, hatta parke taşı bile döşenmemiş durumda. Tekerlekler derin çukurlara dalıyor ya da çamura saplanıyor. Ama buradaki herkes bu tür rahatsızlıklara alışkın –sürücü ve atı, hatta şu anda mahzun ve korku içinde, çıkınlarının üzerinde bu talihsiz insanlar bile Polesieli.

Bir sınır dışı olayını izlemeyi başaran çocuklar, bu arabaları demiryoluna dek yayan olarak takip ettiklerini söylüyorlar. Yük vagonları orada duruyor, uzun bir katar. Her gece burada bir düzineyi, yirmiyi aşkın ya da daha çok vagon bekliyor. Zorunlu yolcular tren istasyonunun önündeki meydanda duruyorlar. Yük vagonlarına çıkmak için, iyi bir tırmanıcı gerekiyor. Böyle bir vagona zıplamak hiç kolay değil, çünkü çok yüksek. Sınır dışı edileceklere eşlik edenler tüfeklerini sallıyor, bağırıyor, küfrediyor. Bir vagonu doldurdukları zaman, bir sonrakine geçiyorlar. Bu ne demek –yani bir vagonu doldurmak? Bunun anlamı, dizlerini ve tüfek dipçiklerini kullanarak bu insanları, iğne atsan yere düşmeyecek kadar tıkıştırmak.

KİMSE BUNDAN SONRA sıranın kime geleceğini kestiremiyor. Sınır dışı hakkında çok şey bilen çocuklar, sistemin

anahtarını keşfedebilmek için bu konuda birtakım kurallar, hiyerarşiler saptamaya çalışıyorlar. Heyhat, boşuna. Çünkü, sözgelimi, sınır dışı etmeye Bednarska Sokağından başlayıp, ardından, ansızın durabiliyorlar. Kijowska Sokağının sakinlerinin peşine düşebiliyorlar, ama sokağın yalnızca bir yanındakilerin. Ansızın Nadbrzezna'dan biri ortadan kaybolabiliyor, ama aynı gece kentin başka bir yerinden -Browarna'dan- insanlar alınabiliyor. Bizim evdeki aramadan beri, Anne geceleri giysilerimizi çıkarmamıza izin vermiyor. Pabuçlarımızı çıkarabiliriz, ama her zaman yanımızda tutmak zorundayız. Paltolar sandalyelerde duruyor, göz açıp kapatıncaya dek giyebilelim diye. İlke olarak uyumamıza izin yok. Kız kardeşim ve ben yan yana uzanıyoruz, birbirimizi dürtüyoruz, birbirimizi sarsıyoruz ya da birbirimizin saçını çekiyoruz. "Hey, uyuma!" "Sen de uyuma!" Ama, elbette bu mücadele ve itişme içinde her ikimiz de uyuyakalıyoruz. Ama Anne gerçekten uyumuyor. Masada oturup, dinliyor sürekli. Sokağımızdaki sessizlik kulaklarımızda çınlıyor. Bu sükûnet içinde birinin ayak sesleri yankılanırsa, Anne'nin yüzü soluyor. Bu saatte bir adam, bizim düşmanımız. Sınıfta Stalin'in kitabında düşmanları okuyoruz. Düşman, korkunç bir şey. Bu saatte başka kim ortada dolaşır? İyi insanlar korkuyor; evlerinde saklanıyorlar.

Uyusak bile, diken üstünde gibiyiz. Uyuyakalıyoruz ama her şeyi duyuyoruz. Sabaha yakın, tahta bir arabanın takırtısını işitiyoruz. Gürültü karanlıkta kabararak büyüyor ve araba bizim önümüzden geçene değin, patırtı bir cehennem makinesine dönüşüyor. Anne ayaklarının ucuna basarak pencereye yürüyor ve perdenin kenarından dikkatle sokağı gözlüyor. Tam şu anda Wesola sokağındaki öteki annelerin de aynı şeyi yapıyor olması çok muhtemel. Yavaşça ilerleyen arabayı, üzerinde birbirine sokulmuş figürleri, arkalarında yürüyen Kızıl Ordu askerlerini ve -onların arkasında- yeniden karanlığı görüyorlar. Komşu, Aziz Andrew Bobola'yı diri diri nasıl yaktıklarını gören komşu, Anne'ye bu arabaların sanki kendi üzerinde yürüdüğünü söylüyor. Erte-

si gün her yeri ağrıyor.

SINIFTA İLK ortadan kaybolan Pawel oldu. Kış yaklaştığından, öğretmen Pawel'in muhtemelen soğuk almış ve yatağa düşmüş olduğunu söyledi. Ama Pawel ertesi gün ya da ertesi hafta da gelmedi ve zamanla onun bir daha asla gelmeyeceğini anladık. Kısa bir süre sonra, en ön sıranın, Janek'le Zbyszek'in oturduğu sıranın boş kaldığını gördük. Üzüntümüz arttı, çünkü en güzel eşek şakalarını ikisi yapardı –zaten öğretmen onları en ön sıraya bu yüzden oturtmuştu, böylece ikisini gözü önünde tutabiliyordu. Başka sınıflarda da çocuklar ortadan kayboluyordu, hem de gittikçe daha çok ve daha sık. Çok geçmeden, onların neden gelmediğini ya da nerede olduğunu soran kimse kalmadı. Okul gitgide boşaldı. Dersten sonra hâlâ top, saklambaç, çelik çomak oynuyorduk, ama bir şeyler olmuştu sanki –top gitgide ağırlaşmıştı, saklambaç oynarken hiç kimse hızlı koşmak istemiyordu ve çelik çomak oyununda herkes çomağı bildik yollarla sallıyordu. Garip tartışmalar ve şiddetli kavgalar çok kolay patlıyordu, ardından herkes evine yollanıyordu –öfkeli, somurtkan ve cansız bir halde.

Günün birinde öğretmenimiz ortadan kayboldu. Okula her zamanki gibi sekizde geldik ve zilden sonra, sıralarımıza oturduğumuz zaman, müdür Bay Lubowicki kapıda belirdi. "Çocuklar," dedi, "şimdi evlerinize gidin; yarın geldiğinizde yeni bir öğretmeniniz olacak, bir hanım." Babamın ayrılışından beri ilk olarak yüreğimin oralarda bir sıkışma hissettim. Öğretmenimizi neden almışlardı? Hep sinirliydi ve sık sık pencereden dışarı bakardı. Her zaman ciddiydi ve çok kederli görünürdü. Bize karşı çok iyiydi ve Stalin'i okurken çocuklardan biri kekeleyecek olursa, hiç bağırmazdı, hatta azıcık gülümserdi bile.

Canım sıkkın, eve yürüdüm. Rayları geçerken, tanıdık bir ses duydum. Biri bana sesleniyordu. Demiryolunda, sınır dışı edilecek insanlarla tıkış tıkış doldurulmuş yük vagonları duruyordu. Ses oradan geliyordu. Vagonlardan birinin kapısında,

öğretmenimizin yüzünü gördüm. Bana el sallıyordu. Tanrım! Ona doğru koşmaya başladım. Ama bir an sonra, askerin biri beni yakaladı ve kafama öyle bir vurdu ki, yere düştüm. Sersemlemiştim, büyük bir acıyla ayağa kalkarken, bana bir kez daha vuracakmış gibi yaptı, ama vurmadı; yalnızca derhal buradan uzaklaşmamı, cehenneme gitmemi söyledi haykırarak. Ve bana 'orospu çocuğu' dedi.

ÇOK GEÇMEDEN açlık başladı. Henüz don yoktu ve okuldan sonra hemen bahçelerden hırsızlık etmeye koyulduk. Çevrenin karmaşık coğrafyasını çok iyi tanıyorduk, çünkü burada, çiçek tarhları ve çalılıklar arasında, sayısız kereler savaş, saklambaç ve Kızılderili oyunlarımızı oynamıştık. En büyük elmaların kimin bahçesinde büyüdüğünü, hangi armut ağacının silkelemeye değer olduğunu, her biri morlaşmış en olgun eriklerin nerede bulunduğu ya da en bol şalgam hasatının nerede yapıldığını herkes biliyordu. Bu seferler tehlikeliydi, çünkü bahçe sahiplerinin büyük bir hiddetle bizi kovaladığı da oluyordu. Açlık herkesi tehdit ediyordu ve herkes erzak depo etmeye çalışıyordu. Hiç kimse tek bir kayısısını, tek bir şeftalisini ya da tek bir bektaşi üzümünü bile feda etmek istemiyordu. Tutuklanıp yük vagonlarına kapatılanların bahçelerini yağmalamak çok daha emniyetliydi, çünkü onların ağaçlarını ya da sebze tarhlarını koruyan kimse yoktu.

Köylülerin kayıklarla hazinelerini -balık, bal, kaşa- getirdikleri Pina üzerindeki nehir pazarı çoktandır ıssızlaşmıştı. Dükkânların çoğu kapanmış ya da soyulmuştu. Tek umut köylerdi. Komşularımız, yanlarına bir yüzük ya da kürk alıp yakın köylere un, tuzlanmış jambon ya da kümes hayvanı almaya gidiyorlardı. Gel gör ki, bu kadınlar kent dışına çıktığında NKVD evlerine gelip, sınır dışı etmek üzere çocuklarını götürüyordu. Komşularımız baştan aşağı titreyerek bunları anlatmış ve annemi uyarmışlardı. Ama o zaten bizi

yanından bir an olsun ayırmamaya karar vermişti bile.
YAZLARI YEŞİL, bunaltıcı derecede sıcak olan, sonbaharda kahverengiye dönüşüp güneşte kehribar gibi ışıldayan küçük kentimiz, bir gece ansızın bembeyaz kesildi. Kasımdan aralığa girmek üzereydik. 1939-1940 kışı çok erken ve amansızdı. Buz ve dondan oluşan bir cehennem. Spokojna Sokağı yönünden, büyükannemin yattığı mezarlığın yanından, kız kardeşim ve ben çalılıklara kadar emekledik, buradan yan yolda duran bir katar gördük. Yük vagonlarının içinde, yola çıkmak üzere olan insanlar vardı. Nereye doğru? Yetişkinler Sibirya'ya diyorlardı. Sibirya nerede bilmiyordum, ama bu sözcüğü söyleyiş tarzlarından, Sibirya'yı düşünmenin bile insanı titretmeye yettiği apaçık anlaşılıyordu.

Öğretmenimi görmedim. Katarlar birbiri ardına kalktığına göre, çoktan yola çıkmış olmalıydı. Çalılıkların arasında gizlenerek oturduk, yüreklerimiz merak ve korkudan çarpıyordu. Yan yoldan inlemeler ve çığlıklar bize kadar geliyordu. Biraz sonra sesler gittikçe yükseldi, yürek dağlayıcı oldu. Arabalar, gece soğuk ve açlıktan ölenlerin cesetlerini toplayarak vagondan vagona ilerliyordu. Dört NKVD görevlisi, bir şeyler sayarak, bir şeyler yazarak vagonların ardından yürüdüler. Tekrar saydılar, tekrar yazdılar. Saydılar, yazdılar. Bunun ardından, vagon kapılarını kapattılar. Kapılar çok ağır olmalıydı, çünkü bunu güçlükle yapabilmişlerdi. Kapılar küçük tekerlekler üzerinde kayıyordu, tekerlekler korkunç derecede gıcırdıyordu. Adamlar her kapıyı telle bağladılar, ardından penseyle telleri iyice büktüler. Kimsenin teli açamayacağından emin olmak için, dördü de tek tek kilidi kontrol etti. Çalılıklarda sinmiş, soğuk ve heyecandan sersemlemiş bir halde duruyorduk. Lokomotif birkaç kez düdük çaldı ve tren hareket etmeye başladı. İyice uzaklaştığı zaman, dört NKVD görevlisi istasyona döndüler.

ONU KIZDIRMAMAK İÇİN, bu konuda Anne'ye hiçbir şey söylemedik. Günlerce hiç ara vermeden pencerenin önünde, hareketsiz, öylece dikildi. Hiç kıpırdamadan saatlerce durabiliyordu. Evde hâlâ biraz kaşa ve un vardı. Bazen kaşa yiyorduk, bazen Anne sobanın üzerinde krep pişiriyordu. Onun hiçbir şey yemediğini, biz yerken seyretmemek için arkasını döndüğünü ya da öteki odaya gittiğini farkettim. Dışarı çıktığımız zaman, "Biraz çalı çırpı getirin," diyordu. Karın altındaki kuru bitki saplarını ve dallarını kazıp çıkararak, civarda dolanıyorduk. Herhalde dışarı çıkacak gücü kalmamıştı; buz tutmamak için ocağı bizim yakmamız gerekiyordu. Akşamları karanlıkta oturup soğuktan ve korkudan titreyerek sınır dışı edilmeyi bekliyorduk.

Kimi zaman arkadaşlarımla birlikte, kentin buzla kaplı ve güneşte parlayan sokaklarında dolaşıyordum. Gerçekte bir şey bulmayı ummadan, yiyecek arıyorduk. İnsan bir parça kar yiyebiliyor ya da buzu emebiliyordu, ama bunun da açlığı biraz daha artırmaktan başka bir işe yaradığı yoktu. En acı verici, ama aynı zamanda en hoş ve ender olan şey, pişen yemeğin kokusunu duymaktı. "Hey, çocuklar!" diye sesleniyordu aramızdan biri, eliyle diğerlerini çağırarak. Ona doğru ok gibi fırlıyorduk; onu çitin kenarında dikilmiş, parmaklıklar arasından burnunu çıkarmış, birinin evine doğru bakarken buluyorduk. Hep birlikte durup, havaya yayılan kızaran piliç ya da pişen lahana turşulu yahninin kokusunu içimize çekiyorduk. Sonra, buradan ayrılmak için birbirimizi çekiştirmek zorunda kalıyorduk.

Gene aç ve çaresiz bir halde olduğumuz bir seferinde, kışla girişinde nöbet tutan askerlere yaklaştık. Tovariş, dedi Hubert, day pokuşat,* ve eli koluyla bir parça ekmeği ağzına koyar gibi yaptı. Ama nöbetçiler omuzlarını silkmekle yetindiler. Sonunda, askerlerden biri cebine uzandı ve ekmek yerine küçük, keten bir torba çıkarıp, tek kelime bile etmeden bize verdi. İçinde koyu kahverengi, neredeyse siyah, ince doğranmış tütün yaprakları vardı. Kızıl Ordu askeri, koni biçiminde nasıl kıvrılacağını ve nemli, iğrenç kokan

*Yemek ver. (ç. n.)

tütünün bu koninin içine nasıl boşaltılacağını göstererek, bir parça da gazete verdi. İyi tütün ve sigara kağıdından yapılan sigaralar, başka bir deyişle normal sigaralar bulunmuyordu o zamanlar.

Sigarayı içmeye başladık. Duman boğazımızı tırmaladı ve gözlerimizi yaktı. Dünya dönmeye, sallanmaya ve tepetakla olmaya başladı. Kustum, kafam acıyla parçalanır gibi oldu. Ama o insanı bitirip tüketen, kıvrandırıcı açlık duygusu hafifledi. Tiksindirici tadına karşın, dayanılmaz kokusuna karşın, midelerimizin dolması için duyduğumuz acı, ısrarcı ihtiyaçtan daha katlanılır bir şeydi.

SINIFIM yarıya inmişti. Öğretmenimiz beni Orion diye bir oğlanın yanına oturttu. Birbirimize hemen ısındık ve eve birlikte yürümeye başladık. Bir gün Orion, bana Zawalna Sokağı'nda şeker satacaklarını ve eğer istersem, kuyrukta beraber bekleyebileceğimizi söyledi. Bana bu şekerden söz etmesi çok güzel bir jestti, çünkü çok uzun zamandan beri tatlıları düşlemeyi bile bırakmıştık. Anne bana izin verdi ve Zawalna Sokağı'na gittik. Hava kararmıştı ve kar yağıyordu. dükkânın önünde, çocuklar birkaç ev boyunca uzanan koca bir kuyruk yapmışlardı bile. Dükkânın tahta kepenkleri örtüktü. Kuyruğun başında dikilen çocuklar, yarına kadar açılmayacağını ve bütün gece burada beklemek gerektiğini söylediler. Canımız sıkkın, kuyruğun sonundaki yerimize döndük. Ama sürekli yeni yeni çocuklar geliyordu; sıra sonsuzluğa doğru uzuyordu.

Hava gündüz olduğundan da soğumaya başladı, ayaz keskin, delici, ısırıcıydı. Dakikalar, derken saatler geçtikçe, dayanmak gittikçe güçleşiyordu. Bir süredir bacaklarımda ve ellerimde acıyan, irinlerle dolu çıbanlar çıkmıştı. Şimdi dondurucu soğuk acıyı dayanılmaz hale getiriyordu. Her hareketimde inliyordum.

Bu arada kuyruğun bir bölümü birbiri ardına kopmaya ve karlı, donmuş sokağa dağılmaya başladı. Çocuklar ısınmak için elim sende oynuyorlardı. Beyaz toz şekere benzeyen karda boğuşuyor, güreşiyor, yuvarlanıyorlardı. Ardından

kuyruğa döndüler ve bir sonraki grup bağrışarak ileri fırladı. Gece yarısı, biri ateş yaktı. Çok güzel, gür yalımlar parladı. Bir an bile olsa, ellerimizi ısıtabilmek için birer birer ateşin başına gittik. Ateşin yanına sokulmanın bir yolunu bulan çocukların yüzlerinden altın bir ışıltı yansıyordu. Bu ışıltıda yüzlerin buzu çözülüyor, hararetle parlıyordu. Böylece ısınmış olarak yerlerine dönüyor ve vücutlarının yaydığı ısı, hâlâ kuyrukta bekleyen bizlere geçiyordu.

Sabaha doğru kuyruktaki herkesi uyku bastı. Bu dondurucu soğuklarda, ölüm anlamına geleceği için uyumamak gerektiği uyarılarının hiçbir yararı yoktu. Artık hiç kimsenin ne ateşe bakacak gücü vardı, ne de oyun oynayacak. Zalim, sinsi soğuk, kemiklerimize dek işlemişti. Eller ve ayaklar hissizleşmişti. Gecenin sonuna dek dayanmak için birbirimize sıkıca sokulmuştuk. Sımsıkı ve çaresizce büzüşerek oluşturduğumuz zincire karşın, kalan bütün sıcaklığımız uçup gidiyordu. Yağan kar üstümüzü örtüyor, beyaz, yumuşak bir deriyle bizi sarmalıyordu.

SABAH KARANLIĞINDA, kalın şallara bürünmüş iki kadın geldi ve dükkânı açmaya girişti. Kuyruk canlanmaya başladı. Şekerden dağlar, çikolatadan sarayları görmüştük rüyamızda. Badem ezmesinden prensesler ve zencefilli çörekten prensler düşlemiştik. Hayal gücümüz ateşlenmişti; içindeki her şey parlıyor, ışık yayıyordu. Sonunda dükkânın kapıları açıldı ve kuyruk dalgalandı. Isınmak ve öne geçmek için birbirmizi itiyorduk. Ama dükkânda ne şeker vardı, ne de çikolatadan saraylar. Kadınlar boş meyveli şeker tenekeleri satıyordu. Herkese birer tane. Yuvarlak, büyük kavanozlardı, yanlarında renkli horoz resimleri ve bir de Lehçe yazılmış bir yazı -E. WEDEL.

İlk başta büyük bir düşkırıklığına uğradık ve bozum olduk. Orion ağlıyordu. Ama ganimetimizi daha yakından incelemeye başladığımızda, yavaş yavaş neşelendik. Bu tenekelerin iç duvarında, şekerden geriye ince, rengarenk kıymıklarla son derece yoğun meyve kokulu bir tortu kalmıştı. Annelerimiz bu kavanozlarda biraz su kaynatıp bize

tatlı, kokulu bir içecek hazırlayabilirdi! Yatışmış, hatta memnun bir halde, doğruca eve dönmek yerine, parka, yazın sirkin kurulduğu yere gittik. Sirk gideli çok olmuştu, ama alelacele yola koyulduğu için atlı karıncayı orada bırakmışlardı. Atlı karıncanın koltuklarının hemen hepsi gibi, motoru da çalınmıştı. Ama bir tek koltuk kalmıştı ve birkaç çocuk bir araya gelirse, atlı karıncayı çok hızlı döndürebiliyorlardı.

Park bomboş ve sessiz; atlı karıncaya koşup döndürmeye başlıyoruz. Gıcırdayarak kıpırdadı bile. Koltuğa oturuyorum ve kendimi bir zincirle emniyete alıyorum. Orion bağırıp çağırarak çocuklara emirler yağdırıyor, onları hareketa geçiriyor ve tıpkı bir kadırganın köleleri gibi ortadaki mili vargüçleriyle itiyorlar; hızlı, daha hızlı, daha hızlı! Büyük bir coşkuyla Orion avazı çıktığı kadar bağırıyor, delilik diğer çocukları da sarıyor, atlı karınca hızla dönüyor, yüzümü yalayan ısırıcı, dondurucu rüzgârı hissediyorum, şiddetle esen ve gitgide güçlenen rüzgârın kanatlarında tıpkı bir pilot gibi, bir kuş gibi, bir bulut gibi yükseliyorum.

SİBİRYA ÖTESİ, '58

İMPARATORLUK ile ikinci karşılaşma yerim: Uzakta, Asya'nın bozkırları ve steplerinde, tüm coğrafyası kesinlikle aşinâ olmayan ve sıradışı isimlerden oluşan -Argun, Unda, Cayçar adlı ırmakları; Çıngan, İlçuri, Dzagi diye dağları; ve Kilkok, Tungir ve Bukaçaça diye kentleri ile- ulaşılması güç topraklar. Yalnızca bu isimlerle bile sedalı, egzotik şiirler yaratılabilir.

Önceki gün Pekin'den kalkan Trans-Sibirya Demiryolu treni, Çin'deki Harbin'den, SSCB'nin sınır istasyonu Zabaykal'sk'a girdikten sonra dokuz günlük yolculuğunu sürdürüyor. Sınıra her yaklaştığında, içimizdeki gerilim artıyor; duygularımız yoğunlaşıyor. İnsanlar sınır boyu koşullarında yaşamak için yaratılmamışlar; buralardan kaçınıyor ya da elden geldiğince çabuk uzaklaşmaya çalışıyorlar. Ama gene de insan onlarla her yerde karşılaşıyor, her yerde görüyor ve hissediyor sınırları. Dünya atlasını ele alalım: Her yer sınırlarla dolu. Okyanusların ve kıtaların sınırları. Çöllerin ve ormanların sınırları. Yağışların, musonların, tayfunların, ekili topraklar ile nadasa bırakılmış toprakların, donmuş toprakların ve bataklıkların, taşlı ve killi toprakların sınırları.

Buna bir de Dördüncü zamana ait tabakaları ve volkanik lavları, bazalt, tebeşir ve traşiti ekleyelim. Ayrıca Patagonya platosu ile Kanada platosunun sınırlarını, tropikal iklim ile Kuzey Kutbu iklim kuşaklarını, Adiça havzası ile Çad Gölü erozyon kuşaklarını da görebiliriz. Belirli memelilerin yaşam alanını gösteren sınırlar. Belirli böceklerin. Son derece tehlikeli siyah kobranın yanısıra korkunç -neyse ki tembel- anakonda da dahil olmak üzere belirli sürüngen ve amfibilerin yaşam alanlarının sınırları.

Peki ya monarşilerin ve cumhuriyetlerin sınırları? Geçmiş zamanların ve yitik uygarlıkların krallıkları? Paktlar, antlaşmalar ve ittifaklar? Zenci ve kızılderili kabileleri? Moğolların ulaştıkları sınırlar. Hazarların. Hunların.

Bu sınırlar işiyle bağlantılı kaç kurban verildi, ne kadar kan döküldü, acı çekildi! Dünyada sınırlarını savunurken öldürülenlerin yattığı mezarlıkların ucu bucağı yok. Sınırlarını genişletmeye çalışan gözüpeklerin mezarlıkları da aynı genişlikte. Gezegenimiz üzerinde yürümüş olan ve zafer meydanında hayatlarını yitirenlerin yarısının, hayaletlerini bırakmalarının nedeninin bir sınır sorunuyla başladığını varsaymak hiç de yanlış olmaz.

Sınır konusundaki bu duyarlık, bunları çizmek, genişletmek ya da savunmak yönündeki bu yılmaz coşku, yalnız insanın değil, tüm canlı doğanın, toprak üzerinde, suda ve havada hareket eden her şeyin belirgin özelliğidir. Çeşitli memeliler, otlak alanlarının sınırlarını savununrken, paramparça olmayı göze alır. Avlanan yırtıcılar da, yeni avlanma alanları sağlamak için hasımlarını parçalarlar. Bizim sakin ve evcil kediciğimiz bile, kendi alanını belirlemek uğruna şuraya buraya birkaç damla işeyebilmek için nasıl çabalar, nasıl zorlanır, nasıl da kendini paralar.

Ya beyinlerimiz? Beyinlerimizde, her şeyden önce, sonsuz sınırlar çeşitliliği kodlanmıştır. Sol ve sağ yarımküreler arasında, ön ve yan loblar arasında, nasırsı cisim ile küçük beyin arasında? Beyin lobları, zarsı kılıflar ve kıvrımlar arasında? Bel kemiği bölgesi ve omurilik arasında? Düşünme ey-

lemini gerçekleştirme tarzımızı aklınıza getirin. Sözgelimi, şöyle düşünürüz: Bu sınırdır; onun ötesi –hayır. Ya da deriz ki: Çok ileri gitmemeye dikkat et, yoksa sınırı geçersin! Dahası, düşünce ve duygunun, emir ve yasakların tüm bu sınırları sürekli değişmekte, birbirine nüfuz etmekte, yığışmaktadır. Beyinlerimizde, durmak bilmez bir sınır hareketi vardır –sınırların ötesinde, sınırların yakınında, sınırların üzerinde. Başağrılarımız ve migrenlerimiz bundandır, kafalarımızdaki o büyük patırtı bundandır; ama bu patırtı inciler de üretilebilir: Vizyonlar, parıltılar, esin ışınları, ve -ne yazık ki, çok ender olarak- deha.

Sınır baskıdır –korku, hatta (anlamlı şekilde daha ender olarak: özgürleşme). Sınır kavramı bir çeşit kesinlik içerebilir; kapılar ardımızdan sonsuza dek çarpılabilir: Yaşam ve ölüm arasındaki böyle bir sınırdır. Tanrılar bu tür kaygıları bilirler ve -insanlara -hiçbir sınırı olmayan- ilahi hükümranlığa girecceklerini bir ödül olarak vaadetmek yoluyla yandaş kazanmaya çalışmalarının nedeni de budur. Hıristiyan Tanrı'sının cennetinin de, Yehova ve Allah'ın cennetinin de sınırları yoktur. Budistler, nirvana durumunun sınırsız bir cennetsel mutluluk durumu olduğunu bilirler. Kısacası, herkes için en çok arzu edilen, beklenen ve özlenen şey, tastamam bu şartsız, tam, kesin sınırsızlıktır.

ZABAYKAL'SK - ÇİTA

Dikenli tel. İlk gördüğünüz şey, dikenli tel bariyerleri. Karın içinden fırlıyor, üzerinde döneniyor –dikenli tel hatları, köprüleri, çitleri sarmalıyor. Dikenli telden oluşan bu yapıları, gökyüzü ve yeryüzünü kavrayıp, donmuş arazinin her bir parçasına, uzanan bembeyaz panoramaya, buzlu ufka yapışırken ne kadar sıra dışı kombinasyonlar, düğümler, dalgalar yapıyor. Sınır boyunca uzanmış bu dikenli, acımasız engel, saçma ve gerçeküstü bir fikir gibi görünüyor,

kim onu aşıp buraya geçmeye kalkışabilir ki? Göz alabildiğine bir kar çölü uzanıyor, ne yol, ne insan var ve kar iki metre yükseklikte; tek bir adım atmak bile olanaksız. Ama gene de dikenli telden oluşan bu duvarların size söyleyecek bir sözleri, verecek bir mesajları var. Şunu söylüyorlar: Dikkatli olun, başka bir dünyanın sınırına giriyorsunuz. Buradan kaçamayacaksınız, kurtulamayacaksınız. Bu, ölümcül bir ciddiyet, emirler ve itaat dünyası. Dinlemeyi öğrenin, boyun eğmeyi öğrenin, olası en küçük yeri işgal etmeyi öğrenin. İyisi mi kendi işinize bakın. İyisi mi sessiz olun. İyisi mi soru sormayın.

Tren istasyona doğru ilerlediği bu süre içinde dikenli tel sizi eğitiyor; şu andan itibaren hatırlamanız gereken her şeyi beyninize kazıyor ve bunu inanılmaz derecede zalimce yapıyor, ama sınırlamalar, yasaklamalar ve talimatlardan oluşan bu uzun dersi kafanıza sokması, sizin iyiliğinize ne de olsa.

Ardından köpekler geliyor. Alman kurt köpekleri, yırtıcı, sarsıcı, taşkın; havlayarak, uluyarak, hırlayarak kendilerini vagonların altına attıkları sırada, tren ancak durmuş oluyor. Ama eksi kırk derecede, vagonların altında kim saklanabilir ki? Üzerinde kaç kat koyun postu kaban olsa da, bir saat içinde donacaktır; burada durana kadar tren, bütün gün boyunca yoluna devam etmişti. Arama yapan köpeklerin görüntüsü öylesine ilgi çekici ki, insan bir sonraki imgeyi bir süre farkedemiyor –yerden ansızın fışkırmışa benzeyen ve anında trenin iki yanında saf tutan askerler. O şekilde dizilmişler ki, trenin vagonları tam bir gözetim altında ve eğer, sözgelimi, bir yolcu -bir deli (ya da belki bir ajan, sızmak isteyen biri, bir casus)- vagonlardan birinden kendisini yoğun, karlı, dondurucu yere atmaya kalkışırsa, derhal farkedilir ve vurulur.

Gene de, anında onu kim vurabilir? Aslında, gözetleme kulelerinde bekleyen ve tüfeklerini tren vagonlarının kapı ve pencerelerine doğrultan nöbetçiler, bir an bile beklemeden bunu yaparlar (çünkü pencereden dışarı baktığımda

bunlardan biri bana nişan alıyor –evet, dosdoğru bana doğrultuyor tüfeğini!). Gelin görün ki, öte yandan hiçbir deli (ya da ajan, sızıcı ya da casus) kendisini karla kaplı bu zemine fırlatamaz, çünkü vagonların tüm kapı ve pencereleri sıkı sıkı, dikkatle kilitlenmiş.

Kısacası, tüm bu gözetim, tıpkı tek katlı ev yüksekliğindeki, sıkı dikenli tel dalgalarıyla aynı eğitici rolü oynuyor. Bu yalnızca sessiz fakat vurgulu bir uyarı, kazara saçma sapan bir fikir aklınıza gelmesin diye!

Ama bununla da bitmiyor. Aşırı heyecanlı ve herhalde aç olan Alman kurt köpeği sürüsünün, trenin altına saldırdıkları, askerlerin demiryolu boyunca yerlerini aldıkları ve gözetleme kulelerindeki nöbetçilerin tüfeklerinin namlularını bize çevirdikleri anda, devriyeler (bir ellerinde fener, ötekinde çelikten uzun bir şişle) girip, tüm yolcuları koridora çıkartıyorlar. Kompartmanlarda rafların, koltukların altlarının, girdinin çıktının, kül tablalarının ters yüz, altüst edildiği bir arama başlıyor. Duvarlar, tavan, döşeme kurcalanıyor. İnceleme, bakma, dokunma, koklama.

Artık yolcular sahip oldukları her şeyi -valizleri, çantaları, paketleir, çıkınları- alıp, bunları istasyon binasındaki uzun metal masalara taşıyorlar. Her yerde kızıl bayraklar neşeyle dalgalanıyor; bize Sovyetler Birliği'ne hoş geldiniz der gibiler. Bayrakların altında, bir dizi halinde gümrük memurları, kadın-erkek, hiç istisnasız tümü asık suratlı, sert, neredeyse bir çeşit kin duygusuna sahiplermiş, evet, düpedüz kin duyuyorlarmış gibi. İçlerinde çok azıcık da olsa daha nazik, rahat, çatkın olmayan bir çehre arıyorum, çünkü artık çevremin dikenli tel ve gözetleme kuleleriyle, yırtıcı köpeklerle, taş gibi duran nöbetçilerle sarıldığını unutmak, bir parça olsun rahatlamak istiyorum; herhangi bir temas kurmak, bir nezaket cümlesi duymak, biraz konuşmak istiyorum; bu benim her zaman çok ihtiyaç duyduğum bir şey.

"Hey sen, neye sırıtıyorsun?" Bir gümrük memuru sert ve şüpheli bir şekilde soruyor.

İçime bir ürperti giriyor. İktidar ciddiyettir. İktidarla

karşılaşıldığında, bir tebessüm bile densizlik olur, saygısızlığı gösterir. Aynı şekilde, insan güç sahibi birine çok uzun süre bakmamalıdır. Ama bunu zaten ordudan biliyorum. Onbaşımız Jan Pokrywka kendisine çok uzun süre bakan herkesi cezalandırırdı. "Gel buraya!" diye bağırırdı. "Bana neden öyle bakıp duruyorsun?" Ve ceza olarak, suçluyu tuvaletleri temizlemeye gönderirdi.

İşte başlıyor. Açma, çözme, bağlarını çözme, barsaklarını deşme. Altüst etme, dalma, çekip çıkarma, sarsma. Peki bu ne? Ya şu ne? Bu neye yarar? Ya şu? Ya o? Peki bu? Ve şu? Nasıl yani? Peki niçin? Hepsinden kötüsü kitaplardır. Bir kitapla yolculuk etmek de ne oluyor! Bir bavul kokain taşıyor ve en üstüne bir kitap koymuş olabilirsiniz. Kokain en ufak bir ilgi uyandırmaz; tüm gümrük memurları hemen kitabın üstüne atılacaklardır. Ya -Tanrı saklasın- İngilizce bir kitap taşıyorsanız? Bunun üzerine gerçek denetleme, arama, sayfaları çevirme, okuma başlar.

Bununla birlikte, bir sürü İngilizce kitap taşıyor olmam gerçeğine karşın (temelde Çince ve Japonca üzerine ders kitapları) en ağır suçlu ben değilim. En tehlikeli suçlular, ayrı bir masaya, bir çeşit ikinci sınıf masaya alındı. Bunlar yerliler, Sovyetler Birliği vatandaşları, yıpranmış iş tulumları ve deliklerle dolu keçe çizmeler içinde, ince ve narin insanlar, esmer tenli, çekik gözlü Buryatlar ve Kamçadallar, Tunguzlar ve Aynovlar, Oroçanlar ve Koryatlar. Çin'e gitmelerine nasıl izin verilmiş, bilmiyorum. Ne olursa olsun, beraberlerinde getirdikleri yiyeceklerle dönüyorlar şimdi. Göz ucuyla, birçok küçük kaşa torbası görüyorum yanlarında.

Ve şimdiki konu işte bu kaşa. Çünkü kaşa, kitapların yanısıra, en kuşkulu ürünler arasında yer alıyor. Görünüşe göre, kaşada bir şeyler, bir çeşit belirsizlik, bir çeşit terslik, bir çeşit hilecilik, bir çeşit iki yüzlülük var; çünkü evet, bu kaşa gibi görünebilir, ama ne de olsa bunun tümüyle kaşa olmadığı ortaya çıkabilir -bu kaşadır, ama yüzde yüz değil. Zaten gümrük memurlarının tüm kaşa'yı masanın üzerine boşaltmalarının nedeni de bu. Masa altın sarısı ve kahverengine

dönüşmeye başlıyor; önlerinde Sahra'nın bir modeli uzanıyor sanki. Kaşanın araştırılması başlıyor. Parmaklarla özenle, kılı kırk yararcasına karıştırılıyor. Gümrük memuru, parmaklarının arasından çok az kaşanın geçmesine izin vererek, karıştırıyor, karıştırıyor, ama ansızın -duruyorlar! Parmaklar duruyor ve hareketsiz kalıyor. Parmaklar tuhaf bir taneciği duyumsadılar. Onu hissettiler; gümrük memurunun beynine bir mesaj yolluyorlar; beyin yanıt veriyor –dur! Parmaklar hareketsiz kalıp bekliyorlar. Beyin buyuruyor: bir kez daha dene, ihtiyatlı ve dikkatli. Parmaklar, son derece nazik ve hissedilmez bir şekilde, ama büyük bir özenle ve uyanıkça, taneciği yuvarlıyorlar. Araştırıyorlar. Bir Sovyet gümrük memurunun tecrübeli parmakları. Becerikli, taneciği anında gırtlaklamaya, bir tuzağa tıkmaya, mahkum etmeye hazır. Ama küçük tanecik, olduğundan başka bir şey değil -yani, sıradan bir kaşanın sıradan küçük bir taneciği ve Zabaykal'sk'daki sınır istasyonundaki masanın üzerine serilmiş öteki milyonlarca tanecikten onu ayıran, eşitsiz olduğu anlaşılan değirmen taşının yeterli hassaslıkta olmaması sonucu aldığı iğri büğrü, alışılmamış, garip biçim. Böylece gümrük memurunun beyni, onun bir mücrim ya da bir hile olmadığı sonucuna varıyor, ama gene de vazgeçmiyor. Tersine, parmaklara karıştırmaya devam etmek, incelemeyi sürdürmek, hissetmek ve kuşkunun kendisi şöyle dursun, gölgesi karşısında bile, durmak -hem de derhal- emrini veriyor!

Şimdi bugünlerin ne de olsa 1950'ler olduğunu ve Çin'deki değirmenlerin artık çok eski ve işe yaramadığını düşünelim. -Zabaykal'sk'daki gümrük memurları açısından bunun yarattığı sorunları ele alalım. Atipik, kuşkulu biçimlerde sonsuz sayıda tanecik var. Neredeyse her saniye parmaklar, beyne bir mesaj yolluyorlar. Neredeyse her an, beyin alarm veriyor –dur! Birbiri ardına tanecikler, birbiri ardına avuçlar dolusu kaşalar, birbiri ardına küçük torbalar, birbiri ardına Buryatlar.

Gözlerimi bu manzaradan çekip alamıyordum bir türlü. Dikenli teli ve gözetleme kulelerini unutmuş, köpekleri

hatırımdan çıkarmış olarak, büyülenmiş bir halde seyrediyordum. Bakın şu işe, bunlar altına biçim veren, elması cilayanlarla aynı parmaklar! Ne mikroskopik hareketler, ne hassas titreyişler, ne duyarlılık, ne profesyonelce bir ustalık!

Karanlıkta vagonlara döndük; kar yağıyordu; çizmelerimizin altında buzlar çıtırdıyordu. Zabaykal'sk'da başka tür bir ders aldım, buradaki sınırın harita üzerinde bir çizgi olmakla kalmayıp, bir okul olduğunu. Bu okuldan mezun olan öğrenciler üç gruba ayrılacak. İlk grup -tam hiddetli olanlar. Çevrelerindeki her şey onların strese girmelerine neden olacağı, onları bir öfke nöbetine, deliliğe sürükleyeceği için en sefiller olacak. Rahatsız olacak, kızacak, işkence çekecekler. Kendilerini çevreleyen ortamda hiçbir şeyi değiştiremeyeceklerini, hiçbir şeyi düzeltemeyeceklerini bile anlayamadan, bir kalp kriziyle gümbürdeyip gidecekler.

İkinci grup, Sovyet insanlarını gözlemleyecek ve onların düşünce ve eylem biçimlerini taklit edecekler. Bu hareket tarzının özünü, kişinin kendisini mevcut gerçekliğe teslim etmesi ve hatta bundan bir doyum çıkarmayı başarması oluşturuyor. Bu konuda çok yararlı bir deyiş var ve kişinin, günü ne kadar korkunç sona ermiş olursa olsun, her akşam kendisine ve başkalarına tekrar etmesi için çok uygun: "Gününü yaşa, çünkü işler hiç bugünkü kadar iyi gitmeyecek!"

Son olarak, üçüncü grup. Bunlar, o zamana değin bilmedikleri bu farklı dünyayı tanımak, incelemek, aslını faslını öğrenmek isteyen ve hiçbir şeyi ilginç, sıra dışı bulmayanlardır. Sabırla (ama kibirle değil) silahlanmayı ve soğukkanlı, çekici, ciddi bir bakışla mesafe bırakmayı çok iyi bilirler.

İşte kendilerini İmparatorluk'ta bulan yabancıların tutumlarının üç karakteristiği bunlardır.

Hızla ilerleyen trenin penceresinden bakarken, düşünüyorum: Sibirya, demek böyle görünüyormuş! Bu ismi ilk duyduğumda yedi yaşındaydım. Bizim sokaktan aksi anneler uyarırdı: "Çocuklar, kendinize gelin yoksa sizi doğru Sibir'e postalarlar!" (Daha sert, daha mahşerî çağrışımlar yaptığı için, Rusçadaki söylenişini -Sibir- kullanırlardı.) Yumuşak anneler çok kızarlardı: "Neden çocukları korkutuyorsun?"

Sibirya'yı hayal etmek gerçek anlamda olanaksızdı. Arkadaşlarımdan biri sonunda bana bir kitaptaki çizimi gösterdi: Yoğun bir kar fırtınasında partal giysiler içinde, kamburları çıkmış halde, ardarda yürüyen bir insan dizisi. Uçlarına eklenmiş ve yerde sürüklemek zorunda oldukları kocaman demir güllelerle, el ve ayaklarına bağlanmış ağır prangalar.

Sibirya, uğursuz zalim formu içinde, dondurucu, buz gibi bir uzam ... artı diktatörlük.

Pek çok devlette buzlu bölgeler, yılın büyük bir bölümünde donan, ölü topraklar mevcut. sözgelimi, Kanada'nın çok geniş ovaları böyledir. Danimarka'nın Grönland'ını ya da Amerika'nın Alaska'sını düşünün. Ama gene de çocuklar şöyle korkutulmaz: "Ellerini yıka, yoksa seni Kanada'ya gönderirim!" ya da "Şu küçük kızla uslu uslu oyna, yoksa seni Amerika'ya postalarlar!" Bu ülkelerde, çok açıktır ki, diktatörlük yoktur, hiç kimse prangalanmaz, hiç kimse kimseyi kamplarda hapsetmez, hiç kimseyi mutlak bir ölüm için cehennemî soğukta çalışmaya göndermez. Bu donmuş topraklarda, insanın tek bir hasmı vardır –soğuk. Burada ise üç düşman vardır: Soğuk, açlık ve silahlı kuvvet.

1842'de, Paris'te, Polonyalı şair Adam Mickiewicz, College de France'da General Kopec'in anıları üzerine iki konuşma yaptı. Kopec, Maciejowice yakınında Kosciuszko'nun kenarında savaştı ve Ruslar tarafından tutsak alınıp Sibirya'ya gönderildi. Kopec'i Rusya ve Sibirya'nın vahşi doğasının yaklaşık on bin kilometre içlerine, Kamçatka'ya sürdüler.

Bu tam anlamıyla cehennemî bir yolculuk oldu.

Generalin yazdığına göre, onu "kütük şeklinde, postlarla ve içi demir levhalarla kaplı, su ya da yiyecek servisi için bir yanında küçücük tek bir penceresi olan" bir polis arabasına attılar.

"Bu kütükte," diye sürdürür sözünü Kopec, "oturacak bir yer yoktu ve yaralarım henüz iyileşmediği için, bana bir saman çuvalı verdiler ve ben ismi değil, yalnızca bir numarası olan, gizli bir tutsak olarak adlandırıldım. Böyle bir tutsak onlara göre en büyük suçluydu; hiç kimsenin konuşamayacağı hatta ne ismini ne de yakalanma nedenini öğrenemeyeceği bir suçlu."

Kapağı sıkıca kapatıldığında, tıpkı bir mezara benzeyen polis arabasına atılan general, nerede bulunduğuna ilişkin tahminleri sadece sesleri dinleyerek yapabiliyordu. Tekerleklerin parke taşları üzerinde çıkardığı sesi duyarak, bir kentte oldukları fikrine varıyordu: "Altıncı gün, parke taşlarının tıkırtısını duydum, burası Smolensk'ti." Onu karanlık polis arabasından çıkarıp, dosdoğru karanlık bir hücreye aktardılar, bu yüzden Kopec gece mi, gündüz mü olduğunu anlayamadı: "Demir parmaklıklı, gün ışığı girmesin diye siyah ahşap levhalarla çivilenmiş iki pencere vardı. Gardiyanlar benimle tek kelime bile konuşmadığından, gece mi, gündüz mü olduğunu kendi kendime tahmin etmem gerekiyordu." Yolculukta tükenen Kopec, buna karşın uyuyamaz –Sibirya'nın derinliklerine yapılan yolculuktaki bu mola bir işkenceye dönüşecektir: "Uyuyamıyordum. Hemen yanımdaki duvarın ötesinde dayak atıldığını, işkence seslerini ve zincirlerin şıkırtısını duyabiliyordum."

Generali sürükleye sürükleye sorguya götürürler. "Kopec'e başkaldırısının nedenini sorarlar," diye yazar Mickiwicz. "Vatan aşkı, diye yanıt verir. Komisyon bu yanıta sinirlenir ve sorguya ara verilir."

Kopec'i daha da doğuya sürerler. "Smolensk'ten İrkutsk'a," diye yâd eder general, "bana eşlik eden birlikteki üç asker öldü, diğerleri arabadan düşerek kol ve bacaklarını kırdılar. Sarhoş ve dikkatsiz, dağlardan aşağı düşüyorlardı

ve sık sık atlar öyle bir koşu koparıyordu ki, arabaya kapatılmış olduğumdan, hapishanemde tıpkı fıçıdaki ringa balığı gibi oradan oraya savruluyordum. Saman dolu bir çuvala tıkılmış olmasaydım, hayatta kalamazdım."

Bir tabutta araba içinde taşınmasına karşın, general bir bakıma imtiyazlı durumdaydı -onu arabada taşıyorlardı; oysa başkaları yıllarca yayan yürümeye zorlanmışlardı. "Yolda her iki cinsiyetten yüzlerce insanla karşılaştım; hepsi de çok küçük bir muhafız grubuyla İrkutsk'a yürüyorlardı, bir yerleşimden diğerine gönderilip duruyorlardı ve Avrupa'dan İrkutsk'a ancak üçüncü yılın sonunda varabileceklerdi –tabii dayanabilirlerse. Yolda kimsenin kaçması mümkün değildi, çünkü hiçbir yerde ikincil yerleşimler yoktu. ... eğer tutsaklardan biri ormana filan kaçacak olsa, yırtıcı hayvanlara yem olurdu..."

Sürgünlerin bu dolaşması, zaman ve uzamda bir yer değiştirmeden ibaret değildi yalnızca. Buna bir de insanlıktan çıkarma süreci eşlik ediyordu: Yolun sonuna ulaşabilen kişi (yolda ölmemişse), insani olan her şeyden yoksun kalmış oluyordu. Adı yoktu; nerede olduğunu bilmiyordu; kendisine ne yapacaklarını bilmiyordu. Dili kendisinden alınıyordu: Hiç kimse onunla konuşmuyordu. Bir maldı; bir şeydi; bir hiçti.

Sonradan, generali arabadan bile yoksun bırakırlar; onu yayan yürümeye zorlarlar: "Sabahtan akşama değin, hiç ara vermeden daima yürüyorduk."

Ve ekler: "Ne bir yol ne bir iz, yalnızca dehşet verici dağlardan ve sarp vadilerden geçiş."

ULAN-UDE - KRANSOYARSK

"Ne bir yol, ne bir iz, yalnızca dehşet verici dağlardan ve sarp vadilerden geçiş."

Baykal Gölü'nü görmeyi düşlüyordum, ama gece olmuş, buz kaplı pencerenin üzerinde yalnızca kapkara bir leke.

Kar ve kar.

Aylardan ocak, Sibirya kışının tam ortası.

Pencerenin dışındaki her şey, soğuktan ölü gibi, köknarlar, çamlar ve ladinler bile kocaman, donmuş buz saçaklarına, kardan fışkırmış koyu yeşil dikitlere benziyor.

Hareketsizlik, bu manzaranın hareketsizliği, sanki tren yerinde duruyormuşcasına, sanki bu bölgenin bir parçasıymışcasına –o da hareketsiz.

Ve beyazlık –beyazlık her yerde, kör edici, akıl sır ermez, mutlak beyazlık. İnsanı içine çeken beyazlık, kendini bir bıraksa, onu baştan çıkaracak, kapana kıstıracak ve bu beyazlığın derinlerine, daha da derinlerine yürümesine -yok olmasına- neden olacak. Beyazlık, ona yaklaşmaya çalışan, gizemini çözmeye çalışan herkesi yıkıma uğratıyor. Onları dağ tepelerinden aşağı yuvarlıyor, karlı ovalarda kendilerinden geçirip donduruyor. Sibiryalı Buryatlar, tüm beyaz hayvanları kutsal kabul ediyor; onları öldürmenin günah olduğuna ve kişiye ölüm getireceğine inanıyor. Beyaz Sibirya'ya, Tanrı'nın iskân ettiği bir tapınak olarak büyük saygı duyuyorlar. Ovalarının önünde eğiliyor, manzaralarına saygı duyuyorlar, oradan, beyaz derinliklerden ölümün geleceğinden korkuyorlar hep.

Beyazlık kesinlikle, son bulmakla, ölümle bütünleştirilir. İnsanların ölüm korkusuyla yaşadığı kültürlerde, ağıtçılar ölümü kendilerinden uzak tutmak için, onu dışlamak, kurbanlarını ölenle sınırlamak için kara giyinir. Ama burada, ölümün, varoluşun bir başka biçimi, şekli olarak görüldüğü bu yerlerde, ağıtçılar beyaz giyiniyor ve ölene de beyaz giysiler giydiriyorlar: Beyazlık burada kabullenmenin, onayın ve yazgıya teslim oluşun rengi.

Ocak ayındaki bu Sibirya manzarasında tahakküm eden, ezen, sersemleten bir şeyler var. Her şeyden öte, devasa boyutları, sınırsızlığı, okyanusa benzer enginliği. Yeryüzünün sonu yok burada; dünyanın sonu yok. İnsan böyle bir ölçüsüzlük için yaratılmamış. Onun için rahat, somut, yardımcı ölçü, kendi köyünün, tarlasının, sokağının, evinin ölçüsüdür. Denizde, geminin gövdesinin ölçüsü böyle bir ölçü oluşturacaktır. İnsan, tek bir hamlede, bir denemede aşabileceği türden bir uzam için yaratılmış.

KRASNOYARSK - NOVOSİBİRSK

Krasnoyarsk'ın ötesinde (yolculuğun dördüncü gününde miyiz?) hava aydınlanmaya başlıyor. (Yılın bu zamanı, burada gecenin ve günün büyük bir bölümünde karanlık hüküm sürüyor.) Çay içerek pencereden dışarı bakıyorum. Dünkünün aynısı karlı ovalar, tıpkı evvelki günkü gibi (ve, geçen yılki, yüzyıllar önceki gibi diye eklemek geliyor içimden). Aynı sonsuz orman. Aynı ormanlar ve kayranlar ve açık alanlarda garip biçimli heykellere benzeyen, rüzgârın eseri yüksek kar yığınları.

Ansızın aklıma Blaise Cendrars ve onun "Trans-Sibirya ve Fransalı Küçük Jehanne Denemesi" geliyor. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yazılan bu şiirde, Cendrars aynı demiryolu üzerinde, ancak, tam ters yönde -Moskova'dan Harbin'e- yapılan bir yolculuğu betimler. Bu şiirin nakaratı, korku içindeki kız arkadaşı Jeanne'ın aralıksız tekrarladığı bir sorudur:

"Blaise, söylesene Monmartre'dan
çok mu uzaktayız gerçekten?"

Jeanne, Sibirya'nın beyaz sınırsızlığına dalan herkesi etkisi altına alan aynı duyumsamayı yaşamaktadır -varolmayışın, unutuluşun içine dalma duygusu.

Yazarın onu neşelendirmek için elinden gelen bir şey yoktur:

Çok uzaktayız Jeanne, yedi gündür yoldasın
Monmartre'dan çok uzaktasın...

Paris dünyanın merkezi, referans noktasıdır. İnsan uzaklık duygusunu, ıraklığı nasıl ölçer? Nereden uzakta olmak, hangi yerden? İnsanlar gezegenimizin üzerindeki hangi noktadan, nereden uzaklaşılmaya başladıklarında, dünyanın sonuna gitgide daha yakın olmaya başladıkları izlenimine kapılırlar? Bu

yalnızca duygusal bir anlama sahip bir nokta mıdır (dünyanın merkezi olarak evim)? Yoksa kültürel midir (sözgelimi, Yunan uygarlığı)? Yoksa dinsel midir (sözgelimi, Mekke)? Dünyanın merkezi olarak nereyi gördükleri sorulduğunda -Paris mi, Mexico mu- insanların çoğunun yanıtı: Paris olur. Niçin? Aslında Mexico City, Paris'ten daha büyüktür ve onun da bir metrosu, muhteşem anıtları, muazzam resimleri ve mükemmel yazarları vardır. Gene de, Paris olduğunu söyleyeceklerdir. Peki, ya adamın biri, kendisine göre dünyanın merkezinin Kahire olduğunu söylerse ne olur? Çünkü o da Paris'ten daha büyüktür, anıtları ve üniversitesi ve sanatı vardır. Ama gene de kaç insan oyunu Kahire'den yana kullanır? Bu yüzden merkez Paris'tir (korku dolu Jeanne, yüreği ağzında Sibirya'yı aştığı zaman da Paris'ti). Avrupa'dır. Avrupa uygarlığı, küresel hırslara sahip olan ve bunların (neredeyse) bilincine varan ilk ve tek uygarlıktır. Öteki uygarlıklar, bu türlü ihtirasları ya teknik nedenlerle tatmin edememişlerdir (sözgelimi, Maya) ya da daha basiti, bizzat kendilerinin tüm dünya olduğu inancıyla, böyle düşünceleri olmadığı için (sözgelimi, Çin).

Benmerkezciliğinin üstesinden gelmeyi başarabilen bir tek Avrupa uygarlığı olmuştur. Avrupa uygarlığının içinden, öteki uygarlıkların yanısıra, paralel kültürlerde yapılacak bir düzenlemeyle yaratılan (Bronislaw Malinowski'nin formüle ettiği) küresel kültür kuramını öğrenme arzusu doğmuştur.

NOVOSİBİRSK - OMSK

Gündüz, gece ve gündüz.

Tekerleklerin katlanılması gitgide zorlaşan tekdüze, ısrarcı uğultusu en çok geceleri artıyor; sanki sarsılan, titreşen bir kafesin içinde bu uğultuya mahkumsunuz. Bir fırtınaya doğru ilerliyoruz, çünkü ansızın kar pencereyi kaplıyor ve kompartmanın içinde bile ıslık çalan rüzgârın sesini işitebiliyorsunuz.

"Ne bir yol, ne bir iz, yalnızca dehşet verici dağlardan ve sarp vadilerden geçiş."

OMSK - ÇELYABİNSK

Altıncı, belki de sekizinci yolculuk günü. Kocaman, tekdüze uzamlar, zaman ölçüleri yitip gidiyor; sahip oldukları güç yok oluyor, anlamları yok oluyor. Saatler, tıpkı Salvador Dali'nin resimlerindeki gibi, şekilsiz, çizgisiz, elastik hale geliyor. Dahası, tren çeşitli zaman kuşaklarının içinden geçiyor ve insanın sürekli olarak saatinin yelkovan ve akrebini düzeltmesi gerekiyor; iyi de, ne için, bunu yapmakla ne kazanacak? Değişim algılaması (zamanın temel belirleyicisi) burada dumura uğruyor; değişim gereksinimi de öyle: İnsan burada bir yıkım, hissizlik, içsel bir felç halinde yaşıyor. Şimdi, ocak ayında, geceler çok uzun. Ve günün büyük bölümünde, kopkoyu boz, kalıcı bir kasvet hüküm sürüyor. Güneş ancak ara sıra gösteriyor yüzünü: O zaman dünya, keskin, belirli bir çizgiyle çizilmiş parlak, ışıltılı bir hal alıyor. Ama sonra kasvet daha da derinleşmiş ve daha da yayılmışa benziyor.

Trans-Sibirya'da yolculuk ederken, ülkenin gerçeği denilen şeyle ilgili ne görülebilir? Aslında, hiçbir şey. Yolun büyük bölümü, karanlıkla sarıp sarmalanmış, ama gündüz bile, her yöne doğru kat kat açılan bu karlı boşluğun ötesinde çok az şey görülebiliyor. Küçük istasyonlar –geceleyin, ıssız, az ışıklı, kar bulutları içinde hızla geçip giden trene bakan ve derhal kaybolan, göz eriminden çıkan, en yakın orman tarafından yutulan birtakım hayaletler.

İki kişilik bir kompartmanım var, yolculuk boyunca tek başımayım. Ezici bir yalnızlık. İnsan kitap okuyamıyor, çünkü vagon her yönde sarsılıyor, harfler hoplayıp sıçrıyor, flulaşıyor ve bir süre sonra gözler acımaya başlıyor. Konuşacak kimse yok. Koridora çıkabilirim elbette. Peki ama sonra? Tüm kompartmanlar kapalı; içlerinde birilerinin olup olmadığını bile bilmiyorum, çünkü içeri bakılacak küçük pencereleri yok.

"Bu kompartmanlarda yolcu var mı?" diye soruyorum görevliye.

"Değişir," diye kaçamak bir yanıt verip, gözden kayboluyor.

Herhangi biriyle bir sohbet başlatmanın hiçbir yolu yok. İnsanlar (bir yerlerden çıkıp gelseler bile) ya derhal yanımdan geçip gidiyorlar ya da yakalarına yapışacak olsam, yanıt olarak çabucak bir şey söyleyip anında kayboluyorlar. Yanıt verseler bile, bu kaçamak, kuşkulu, tek heceli oluyor, öyle ki, bu yanıttan gerçekten bir şey çıkarmak olanaksız. Diyorlar ki, "Göreceğiz"; diyorlar ki, "Şey, evet"; ya da diyorlar ki, "Kim bilir?"; ya da "Mutlaka!" Ama en sık olarak, her şeyi anladıklarını, gerçeğin tam özüne nüfuz etmiş olduklarını gösteren bir şeyler söylüyorlar. Diyorlar ki, "Eee, hayat bu."

Eğer bir ulusun dehası gibi bir şey varsa, o zaman Rus ulusunun dehası, başka şeylerle birlikte şu deyişte ifadesini buluyor: "Eee, hayat bu!"

Bu sözcüklerin anlamını enine boyuna tartan herkes, çok şey anlayacaktır. Ama ben daha fazla bir şey öğrenmek isterdim –ve bunu yapamam. Tüm çevremde boşluk; tüm çevremde yakılıp yıkılmışlık. Nedenini anlamak zor değil: Ben bir yabancıyım. Bir yabancı karışık duygular doğurur. Merak (bu iptal edilebilir!), kıskançlık (bir yabancı her zaman daha iyisine sahiptir; iyi giyinmiş olduğunu görmek bile yeter) ama her şeyden çok da korku uyandırır. Sistemin dayandığı temellerden biri, dünyadan soyutlamadır ve bir yabancı, yalnızca var olduğu için, bu temelin altını oyar. Bir yabancıyla temas kurduğu için, Stalin bir insanı kamplarda beş, on yıla mahkum edebilir ve sık sık vurulmasını emredebilir; bu yüzden insanların yabancıya ateş ederken bile, ondan korkmaları hiç de şaşırtıcı değil.

Ben de bir polis arabasına biniyorum, General Kopec'in bindirildiğinden yalnızca göreli olarak daha rahat denebilecek bir araba bu. Ve ben mahkum edilmemiş durumdayım; bir sürgün değilim. Ama yalıtma ilkesi aynı: Kişinin burada bir yabancı, öteki olduğu, kişinin davetsiz bir misafir, tatsız bir şey, sinir bozucu bir şey, bir belâ olduğu gerçeğinin bunca vurgulanışı. Ve bu en iyi durumda böyle! Çünkü bir yabancı her şeyden önce çok tehlikeli bir şey –içeriye sızan bir ajan, bir casus! Niçin pencereden dışarı bakıyor, neye bakıyor? Hiç bir şey görmeyecek! Tüm Trans-Sibirya

hattı, casusun dikkatini çekebilecek her şeyden temizlenmiş durumda. Tren, sanki plastik bir tünelde koşturuyor gibi –sadece çırılçıplak duvarlar, duvarlar: Gecenin duvarı, karın duvarı. Peki, neden böyle sorular sormaya çalışıyor? Bu onu neden ilgilendiriyor? Bunun neden bilmek istiyor? Not tuttu mu? Notlar alıyor. Neyin notunu alıyor? Her şeyin mi? Bu notları nerede muhafaza ediyor? Her zaman yanında mı tutuyor? Bu iyi değil!

Peki ne sordu? Sima'ya daha çok olup olmadığını sordu. Sima'ya mı? Ama Sima'da durmuyoruz ki. Doğru. Ama sordu. Peki; sen ne dedin? Ben mi? Hiçbir şey. Hiçbir şey demekle, ne kastediyorsun? Bir şeyler söylemek zorundaydın, öyle değil mi? Daha çok yolumuz var, dedim. İyi yapmamışsın! Sima'yı geçtik demeliydin, bu onun kafasını karıştırırdı!

İşte, gördün mü? İyisi mi, sorulardan kaçınmak, çünkü insan onları nasıl yanıtlaması gerektiğini bilmiyor. Son derece saçma bir şeyi ağzından kaçırabiliyor. İnsanın taşı gediğine koyan bir yanıt vermesini engelleyen bir şeyler var. En kötüsü de, bir yabancıyla karşılaşıp, onunla bir iki kelime eden kişinin, önceden kuşkulu, mimlenmiş biri olması. İnsan o şekilde yaşamalı, kentte, sokaklarda, tren vagonlarının koridorlarında o şekilde yürümeli ki, böyle bir şeyle karşılaşmak zorunda kalmasın, bu talihsizliklerden kurtulabilsin.

ÇELYABİNSK - KAZAN

Her ne kadar Moskova'ya daha epey yolumuz varsa da, eski, gerçek Rusya'ya yaklaşıyoruz.

"Ne bir yol, ne bir iz, yalnızca dehşet verici dağlardan ve sarp vadilerden geçiş."

Üniversitedeyken, Bierdayev'in, İmparatorluğun geniş topraklarının Rus ruhunu nasıl etkilediği üzerine düşüncelerini yansıttığı eski kitabını okumuştum. Yenisey kıyısında bir yerlerde ya da Amur taygasının derinliklerinde bir Rus ne düşünür? Girdiği tüm yollar, sonsuzmuş gibi görünür.

Günlerce, aylarca yürüyebilir ama Rusya daima çevreleyecektir onu. Ovaların sonu yoktur, ormanların da, ırmakların da. Böylesine sınırsız topraklara hükmetmek için, der Bierdayev, sınırsız bir devlet yaratmak gerekir. Ama bakın, Rus bir çelişkiye düşmüştü –büyük toprakları idare etmek için, büyük bir devlet kurmalıdır; enerjisini, yalnızca bu devletin idamesine yöneltir ve başka herhangi bir şeye enerjisi kalmaz –örgütlenme, tarım, vb. Enerjisini, onu kendine bağlayan ve ezen bir devlete harcar.

Bierdayev, Rusya'nın bu genişliğinin, sınırsızlığının, sakinlerinin düşünme tarzı üzerinde olumsuz bir etkisi olduğuna inanır. Çünkü onlardan konsantrasyon, gerilim, enerji yoğunlaştırması ya da dinamik, canlı bir kültür yaratılması talep etmez. Rusya –bir yandan büyük bir genişlik, sonsuzluktur; ama öte yandan öylesine ezici ki, insanın soluğunu keser ve solunacak hava bırakmaz.

KAZAN - MOSKOVA

Gittikçe eziyetli, boğucu, uyku veren bitkinlik, bir çeşit yapışkanlık ve uyuşukluk durumu. Ender enerji arayışı, bu hızla ilerleyen, sarsıntılı kafesten dışarı atlama arzusu anları. Kopec'in ve onun gibi binlercesinin dayanma gücüne duyduğum hayranlık, onların çektiği acıya, işkenceye duyduğum saygı.

İLKİN, yeşil, karla kaplı ağaçlıklar, ağaçlıklar, ardından ağaçlıklar ve evler, ardından daha çok ev, ardından evler ve apartmanlar, son olarak gittikçe yükselen, daha yükselen apartmanlar.

Görevli, kompartmandan çarşafı, yastığı, iki battaniyeyi ve çay bardağını götürüyor.

Koridor insanlarla dolu.

Moskova.

GÜNEY, '67

Trans-Sibirya Demiryolu'ndaki yolculuğumdan dokuz yıl sonra, gene İmparatorluk'a gittim. Yaptığım gezide eski SSCB'nin yedi güney cumhuriyetini aştım: Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan. Bu yolculuğun temposu öldürücüydü - cumhuriyetlerden her birini tanımam için ancak birkaç günüm vardı. Bu tür karşılaşmaların ne denli yüzeysel ve yetersiz olduğunun farkındaydım. Ama girilmesi böylesine zor, böylesine kapalı, boğazına dek gizem denizine batmış bir ülkede, insan bu ağır ve geçirimsiz perdenin ucunu olsun kaldırmak için karşısına çıkan en küçük, en beklenmedik fırsatı bile değerlendirmeli.

İmparatorluk'la bu üçüncü karşılaşmada en şaşırtıcı olan şey neydi? Hayalimdeki SSCB, her şeyin aynı derecede boz ve kasvetli, tekdüze ve klişe olduğu tek biçimli, yekpare bir yaratık oluşturuyordu. Buradaki hiçbir şey zorunlu kuralı aşamaz, sivrilemez, bireysel bir nitelik geliştiremezdi.

Ardından o dönemde İmparatorluk'un Rus olmayan cumhuriyetlerine gittim. Gözüme çarpan neydi? Kaskatı, güçlü Sovyet cenderesine karşın, yerel, küçük, ama alabildiğine

kadim uluslar, geleneklerine, tarihlerine, örtülü olsa bile, gurur ve onurlarına ait bir şeyleri korumayı başarmışlardı. Burada, güneşin altına yayılmış bir Şark halısı keşfettim; birçok yerinde çok eski renklerini ve özgün desenlerinin gözalıcı çeşitlerini muhafaza ediyordu.

GÜRCİSTAN

İnsanın Tiflis'teki müzeyi görmesi gerekiyor. Bir zamanlar Stalin'in eğitim gördüğü Katolik İlahiyat Fakültesi'nin eski binası, müze olarak kullanılıyor. Girişteki mermer bir levha, bunu dile getiriyor. Bina karanlık ama ferah; eski kent merkezinin tam ortasında yer alıyor. Odalar bomboş. Bir öğrenci bana çevreyi gösteriyor: Tamila Tevdoradze, ince, romantik güzelliğe sahip bir kız.

Gürcistan'ın antik sanatının ihtişamı ve mükemmelliği insanı etkiliyor. İkonalar, en büyüleyici olanı! Rus ikonalarından da daha eski bir tarihe aitler; en iyi Gürcü ikonaları Andrey Rublyov'dan çok daha önce vücuda getirilmiş. Tamila'ya göre, özgünlükleri büyük ölçüde metalden yapılmış olmalarından kaynaklanıyor: Yalnız cephede resim var. Bu sanatın en şaşaalı dönemi sekiz ila on üçüncü yüzyıllara uzanıyor. Azizlerin esmer ama ışıltılı yüzleri, değerli taşlar kakılmış olağanüstü zenginlikteki altın çerçeveler içinde hareketsiz duruyor. Vit Stoss'un sunağı gibi açık ikonalar var. Boyutları çok büyük, neredeyse anıtsal denebilecek ölçüde. Şurada birkaç kuşak ustanın yüzyıllar boyunca işlediği bir ikona, burada küçük bir haç, müzede sergilenen en değerli parça, İmparatoriçe Tamara'dan geriye kalan tek eşya.

Sonra Gürcistan kiliselerindeki freskolarda sıra. Gürcistan dışında pek az tanınmış olmalarına karşın, olağanüstü eserler. Aslında hiç tanınmıyor. Ne yazık ki, en iyi freskolar tahribata uğramış. Gürcistan'ın en büyük kilisesinin - Gürcistan'ın eski başkenti, Tiflis yakınlarındaki Meht'te 1010'da inşa edilmiş Sveti Tschoveli kilisesinin- iç duvarlarını kaplıyorlardı. Chartres vitrayı ayarında ortaçağ başyapıtlarıydı. Kilisenin, "Köylü kadınlarımızın beyaz badanalı

ocakları" gibi badanalanmasını isteyen Çar'ın valisinin emriyle boyandı. Restorasyon çabalarının hiçbiri bu freskoları hayata döndüremedi. Parıltıları sonsuza değin yitip gitti.

Sveti Tschoveli, on birinci yüzyıl Avrupa mimarisinin en iyi korunmuş anıtı. Bugüne değin hiç restore edilmemesine karşın, kilise yüz yıldan daha eski gibi görünmüyor. Gürcü mimar Arsukizdze tarafından yapılmış; sonradan, bir daha bu kiliseyle rekabet edebilecek başka bir eser yaratmasın diye, imparator mimarın elini kestirmiş. Timurlenk birkaç kez bu kiliseyi yıkmayı denemiş, ama duvarlar sarsılmamış bile. Bugüne değin açık kalmış ve Gürcü Kilisesinde, Büyük Gürcistan katoliklerinin başı, II. Jerffrem, buradaki ayinleri icra ediyor.

Yalnızca fotoğraflarda olsa bile, Vardzya'yı da gördüm. Burası, çağdaş insanın açıklayamayacağı akıl almaz harikalardan biri. Vardzya, baştan aşağı kayalardan oyulmuş, on ikinci yüzyıla ait bir Gürcü kenti. Yatay değil, sanki kat katmış gibi, dikey olarak yükseliyor. Bunun mağara ya da harabeler koleksiyonu değil, belirli bir plana göre yapılmış, sokakları, özgün mimarisi ile bütün bir kent olması önemli; devasa bir dağa oyulmuş, yaşayan bir kayalık. Ama nasıl, hangi araçların yardımıyla yapılmış? Kayalara böyle bir kent oymak, bir Mısır piramidini yapmaktan daha güç olmalı. Vardzya bir zamanlar kullanılan bir kentti. Bugünse, tıpkı piramidler gibi, ölü. Geriye kalanlar melankolik, gerçeküstü bir düzenlemeyle oyulmuş kaya duvarı.

Sonunda Tamila beni Niko Pirosmanashvili'nin odasına götürdü, böylelikle çok kısa bir süre sonra sergi için Paris'e gidecek olan resimleri görebildim. Tamila, Niko Pirosmanashvili'nin bugünlerde Paris'te çok moda olduğunu ileri sürüyor. Niko 1916'da öldü. Gürcistan'ın Nikifor'u ya da Rousseau'suydu.

Müthiş bir naif.

Niko, Tiflis'in lumpen ve yoksul sakinlerinin yaşadığı Nachalovce semtinde yaşadı. Asla hiçbir şeyi olmadı. Kendi fırçalarını kendi yaptı. Niko'nun resimlerindeki başat renk siyah -her zaman en çok siyahı kullandı, çünkü

boyalarını cenaze levazımatçısından alıyordu. Eski teneke işaret levhalarını topluyor, tuval olarak kullanıyordu. Resimlerinin fonunda kimi zaman harflerin görünmesinin, tamamen kapanmamış "Magaz" ya da "Tabak" yazılarının nedeni de bu. Altın yaldız ve kırmızıyla yazılmış reklam ve üzerinde, Niko'nun siyah-beyaz vizyonları. Gürcü naif sanatı, Rus ticari Art Nouveau'su üzerinde. Niko resimlerini tavernalarda, havasız Nachalovche barlarında yaptı. Kimi zaman seyircileri ona şarap ısmarlardı. Tüberküloza mı yakalanmıştı? Belki de saralıydı. Hakkında çok az şey biliniyor. Niko'nun eserlerinin birçoğu kaybolup gitti, bir bölümü bugüne ulaştı. Resimlerinin ana konusunu, yemek oluşturur.

Niko, Verones gibi yemek tabloları boyadı.

Tek fark, Niko'nun yemeklerinin Gürcü ve laik olması. Fondaki Gürcistan manzarasının önünde, çok zengin bir sofra; masada Gürcüler yiyip içiyorlar. Masa ön planda yer alıyor. Resmin en önemli unsuru masa. Yemek, Niko'yu büyülüyordu. Yemek ne olacak, adam neyi ısıracak? Niko'nun bütün boyadığı budur işte. Yemek istediği ve istemediği şeyleri betimledi. Masalar ağzına kadar doluydu. Kızarmış kuzular. Yağlı domuz yavruları. Buzağı kanı gibi koyu, kırmızı şarap. Sulu kavunlar. Rayihalı narlar. Bu resimlerde bir çeşit mazohizm, insanın midesine saplanan hançer misali bir şeyler var; oysa Niko'nun sanatı neşeli, hatta mizahi.

Niko'nun Gürcistan'ı tok, daima ziyafette, iyi beslenmiş. Topraktan süt ırmakları akıyor. Gökyüzünden kudret helvası boşanıyor. Her yer bolluk ve bereket içinde yüzüyor. Nachalovce sakinleri, geceleri böyle bir Gürcistan düşlüyorlardı.

Niko, Nachalovce'nin düşlerini resimledi.

Resim, ona mutluluk getirmedi. Margerita adında bir sevgilisi vardı. Onun ne çeşit bir kız olduğunu kimse bilmiyor. Niko onu sevdi ve portresini yaptı. Margerita'nın yüzü, her şeyin çok büyük ve oransız olduğu, büyük naiflerin geleneklerine uygundur. Kocaman dudaklar, şişkin göz yuvarlakları, devasa kulaklar. Niko, bu portreyi Margerita'ya verdi.

Kız, öfkeden çılgına döndü. Kızgınlık ve nefretle dolu, onu terketti. Yeteneği, onu yalnızlığa mahkum etmişti.

O günden sonra, kendini yapayalnız bir boşvermişliğe bıraktı.

Tekrar tekrar ziyafetlerin resimlerini yaptı; masa hep dağlık bir manzaranın önünde yer alıyordu. Tiflis'de, bir odada, bilinmeyen nedenlerle, aç, belki delirmiş olarak öldüğü zaman, elli dört yaşındaydı.

VAHCTHANG İNASHVİLİ bana onun çalışma mekânını gösterdi: Tavana kadar fıçılarla dolu kocaman bir salon. Fıçılar, devasa, ağır, hareketsiz tahta atların üzerine yatırılmış.

Fıçılarda konyak dinlendiriliyor.

Konyağın nasıl ortaya çıktığını herkes bilmez. Konyak yapmak için dört şeye ihtiyacınız vardır: Şarap, güneş, meşe ve zaman. Ve bunlara ek olarak, her sanatta olduğu gibi, damak tadınız olmalı. Gerisi kendiliğinden gelir.

Sonbaharda, bağbozumundan sonra, üzümden alkol yapılır. Bu alkol fıçılara dökülür. Fıçılar meşeden olmalıdır. Konyağın tüm sırrı, meşe ağacının halkalarında gizlidir. Meşe büyür ve güneşi içine toplar. Kehribar nasıl denizin dibine yerleşirse, güneş de meşenin halkalarına aynı şekilde yerleşir. Bu onlarca yıl alan, uzun bir süreçtir. Genç meşeden yapılan bir fıçı, iyi konyak üretemeyecektir. Meşe büyür; kütüğü gümüşiye dönüşür. Meşe dolgunlaşır; ağacı güçlenir, renklenir ve rayihalanır. Her meşe iyi konyak yapmaz. En iyi konyağı, tenha yerlerde, kuru toprakta tek başına büyüyen meşeler yapar. Böyle meşeler güneşin tadını çıkarırlar. İçlerindeki güneş, bir arı kovanındaki bal kadar çoktur. Nemli toprak asitlidir, meşenin acılaşmasına neden olur. Konyağın tadından hemen anlaşılır bu. Gençken yaralanmış bir ağaç da iyi konyak vermez. Yaralı bir gövdede, özsular doğru dürüst sirküle olmayacağından, ahşabı aranan tada sahip olmaz.

Sonra, fıçıcılar fıçıları yaparlar. Bunların yaptıkları işi

çok iyi bilmeleri gerekir. Tahtayı kötü keserse, kokusunu salamayacaktır. Renk verecek, ama rayihası içinde kalacaktır. Meşe, tembel bir ağaçtır; oysa konyak için meşenin çalışması gerekir. Fıçı yapımcısı, bir keman yapımcısının hassasiyetine sahip olmalıdır. İyi bir fıçı yüz yıl dayanabilir. Yaşları iki yüzyılı aşkın fıçılar bile vardır. Her fıçı başarılı olamaz. Tatsız fıçılar vardır, sonra altın gibi konyak verenleri vardır. Birkaç yıldan sonra, insan hangisinin hangi fıçı olduğunu anlar.

Fıçılara üzüm alkolü dökülür. Beş yüz, bin litre olabilir. Fıçı, tahta bir ata yerleştirilir ve öylece bırakılır. Artık başka bir şey yapmaya gerek yoktur, beklemek dışında. Her şeyin bir zamanı vardır. Alkol artık meşenin içine girer, ardından tahta sahip olduğu her şeyi verir. Güneşi verir; rayihayı verir; rengi verir. Tahta, içindeki öz suları sızdırır; çalışır.

Zaten bu yüzden soğukkanlılık gerekir.

Tahta nefes aldığı için, hava cereyanı lâzım gelir. Hava kuru olmalıdır. Rutubet, rengi bozar, ışıksız, ağır bir renk verir. Şarap rutubeti sever, ama konyak onu kaldıramaz. Konyak daha kaprislidir. İlk konyak ürünü ancak üç yıl sonra alınacaktır. Üç yıl, üç yıldız. Yıldızlı konyaklar en gençleri, en düşük kalitelileridir. En iyi konyaklar, yıldızsız ve bir adı olanlardır. Bunlar on, yirmi, yüz yıla varan sürelerde dinlenmiş konyaklardır. Ama aslında, kaliteli bir konyağın yaşı daha da büyüktür. Bu süreye fıçının yapıldığı meşe ağacının yaşını da eklemek gerekir. Şimdilerde fıçı yapımında kullanılan meşeler, Fransız İhtilali zamanında ekilen meşeler.

İnsan tadına bakarak bir konyağın genç mi, yaşlı mı olduğunu söyleyebilir. Genç bir konyak keskin, hızlı, atılgandır. Tadı mayhoş, sert olur. Öte yandan, yaşlı bir konyak yumuşacık, nazik içimlidir. Lezzeti ancak sonradan gevşemeye başlar. Yaşlı bir konyağın içinde bir sürü sıcaklık, bir sürü güneş vardır. İnsanın kafasına sakin sakin, hiç acelesiz girer.

Ve yapması gerekeni yapar.

Vanik Santrian beni Erivan'ın çeşitli arka sokaklarında dolaştırıyor, çünkü kendisinden bunu yapmasını rica ettim: Beni pek bilinmeyen yollarda dolaştırın. Bu yolda, Benik Petrusyan'ın arka bahçesine rastladık. Dört bir yanı apartman duvarlarıyla çevrelenmiş bu arka bahçe, Benik'in eserlerinin sürekli sergi mekânını oluşturuyor. Benik yirmi sekiz yaşında, Erivan Üniversitesi'nden mezun bir heykeltıraş. İnce yapılı, utangaç Benik, kapıları arka bahçedeki bu 'showroom'a açılan daracık stüdyosunda yaşıyor. Stüdyoda, koskocaman, taştan oyulmuş, hachkars denilen ve Ermenilerin bir zamanlar kayalara oyduğu, Ermeni haçları asılı. Bu hachkarlarla tüm Ermenistan'da karşılaşıyorsunuz, çünkü bunlar Ermeni varlığının simgesi ya da sınır işaretleri, hatta zaman zaman yol işaretleri işlevi görüyor. En zor ulaşılabilen yerlerde eski hachkarları bulabiliyorsunuz; kimi zaman sarp kayaların tepesinde rastlıyor ve bugün, çoğu keşiş olan yontucuların buralara nasıl tırmandığına şaşıp kalıyorsunuz.

Benik bize şarap ikram ediyor. Bazılarının üzerinde yıllardan beri çalıştığı taşların arasında, kalaslardan oluşan bir yatağa oturuyoruz. Bir kasetçaları çalıştırıyor böylece patarkı dinleyebiliyoruz. Patark, akılda yer eden, güzel ve hüzünlü bir nevi Ermeni ilahisi. Benik, bir Ermeni ilahicinin Paris'te yeni doldurduğu bir patark kaydını dinletiyor bize. Erivan'ın dışına çıkıp, Ermeni Kilisesi'nin Vatikan'ı sayılan Echmiadzin'e gittiğiniz zaman da dinleyebiliyorsunuz patarkları.

Benik, taş heykeller yontuyor, ayrıca chekanka, bir çeşit madeni barölyef de yapıyor. Dikkate değer bir yeteneği var. Yontularının ve chekankalarının konusu hep aşk –daha doğrusu, aşk dolu kucaklama. Ama bu jestlerde pek az sevinç var: Ancak bir an sonra sonsuza dek ayrılacak olan sevgililer birbirlerine bu şekilde sarılabilir. Benik'in dizilerinden birinin konusunu, Adem ile Havva'nın ayrılığı oluşturuyor.

Yontuları çok ender olarak sergilenme olanağı buluyor.

Çok sıklıkla, tıpkı şimdi olduğu gibi, ağaçların altında ya da duvara dayalı ya da dosdoğru yere konmuş olarak, arka bahçesinde duruyor. Benik, arka bahçesini çevreleyen dört apartmanın sakinleri için heykeller yapıyor. Yönetici ve postacı için yontuyor. Heykelleri yaparken çıkan taş artıklarından oluşan yığını kaldırmak için gelen çöpçü için yapıyor. Eğlenmek ya da bir şeker alabilmek ümidiyle heykelleri yıkayan çocuklar için yapıyor. Elektrik şirketinden gelen tahsildar için. Ve ayrıca oralara işi düşen polis için.

Benik'in yaşadığı semtte, Amayak Bdeyan'ın da stüdyosu var. Bdeyan, Erivan meydanlarında sergilediği devasa amforalar, vazolar ve su küpleri yapıyor. Bunlar, Erivan'ın geniş caddelerinin çimenlerinde sergilenmek için yaratılmışa benzeyen, anıtsal seramikler. Bdeyan açık, canlı renkleri seviyor, ama formlarının dokusu kaba, yamrı yumru. Bu düzensiz yumruların uçlarını hafif, ışıltılı bir mine tabakasıyla kaplıyor, böylece vazolar ve küpler ta uzaklardan parıldıyor. Bdeyan'ın amforaları, kentin her yanında görülebiliyor. Bdeyan, Ermenistan Güzel Sanatlar Enstitüsü'nde dersler veriyor ve Erivan'ı yalnız bir mimari yapıtına değil, aynı zamanda sanatsal bir gösteri alanına dönüştürmeyi amaçlayan bir hareketin kurucusu. Yerel yönetim yetkilileri, bu çabalarına tam destek veriyorlar. Bu doğrultuda, Bdeyan Erivan'daki Drama Tiyatrosu'nun içini tasarladı -bu, çağdaş iç mekân düzenlemelerinin en ilginçlerinden biri. Café Araks'ın iç mekân düzenlemesinin yanısıra, Ararat lokantasının muhteşem iç mekânı da ona ait. Yeraltında yapılan Ararat, modern tasarımın son derece zevkli ve ölçülü bir örneği. Erivan'da buna benzer birçok yer var. Ermenistan'ın başkenti, parça parça bir çağdaş sanat müzesine dönüşüyor.

Bdeyan'a gittiğimizde, bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyordu ve sokak düzeyinin altındaki stüdyosunu su basmıştı. Bdeyan, antik çağa mensup bir çömlekçi gibi, kilden ince bir vazoyu şekillendiriyordu. Bana sergilerinin fotoğraflarını gösterdi –Kanada, İsviçre, İtalya, Suriye'den fotoğraflar. Kırk iki yaşında, çok iri yapılı, suskun, faal bir adam. Ne yazık ki, Bdeyan'ın en ilginç eserleri sadece Erivan'da

görülebiliyor, çünkü yarattığı en önemli eser, kent.

Genç bir besteciyi de ziyaret ettik –Emin Aristakesyan. Vanik'in beni ona götürmesi sayesinde, büyük Komitas'ı dinleme fırsatı buldum. Chopin Polonyalılar için neyse, Komitas da Ermeniler için aynı değerde: Ermenilerin müzikal dehası. Gerçek adı Soomo Soomonyan, ama bir keşiş olarak aldığı manastır ismi Komitas ve burada onu böyle çağırıyorlar. 1869'da Türkiye'de doğdu. O dönemde, Ermenilerin büyük çoğunluğu Türkiye'de yaşıyordu. Tahminler değişiyor: İki, üç milyon. Berlin'de kompozitörlük öğrenimi gördü. Tüm yaşamını Ermeni müziğine adadı. Köylerde dolaşarak şarkılar topladı. Bazılarına göre onlarca, bazılarına göre de yüzlerce koro kurdu. Gezgin bir balad şarkıcısıydı; doğaçlama destanlar yazdı; söyledi. Dünyanın tüm filarmoni orkestralarının bildiği muhteşem, görkemli yüzlerce beste yarattı.

1915'te Türkiye'de Ermeni kıyımı başladı. Hitler'in zamanına değin, dünya tarihinin en büyük soykırımı*: 1,5 milyon Ermeni yok oldu. Türk askerler Komitas'ı bir kayanın üstüne sürüklediler, arkasından iteceklerdi. İstanbul'un sultanının kızı olan öğrencisi, onu son dakikada kurtardı. Ama cehennemi görmüştü artık; bu, onun aklını kaçırmasına neden olmuştu.

O sırada kırk beş yaşındaydı. Birisi onu Paris'e götürdü. Paris'te olduğunun farkında bile değildi. Yirmi yıl daha yaşadı. Tek bir nota bile yazmadı. Bir akıl hastanesinde yirmi yıl. Zorla yürüyor, hiç konuşmuyor, yalnızca seyrediyordu. Onun görebildiğini varsaymak mümkün; ziyaretine gidenler, onun yüzleri gözlemlediğini söylüyorlar.

*Yayına hazırlayanın notu: Om Yayınevi bu konuda yazarın görüşlerine katılmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihat Terakki Hükümeti'nin Ermenilere (özellikle Anadolu Ermenileri) karşı uyguladığı politikaların trajik ve dehşet verici sonuçları olduğu ortadadır. Fakat yazarın verdiği 1.5 milyon rakamı daha sonra kendisinin 1 milyon şeklinde verişinden de görülebileceği gibi çok tartışmalıdır. Tartışma konusu olmayan husus ise bu olaya bizce "soykırım" denilemeyeceğidir.

Soru sorulduğunda, hiç yanıt vermedi.

Çeşitli yollara başvurdular. Onu orgun başına oturttular. Kalktı, yürüyüp gitti. Ona plaklar çaldılar. Sanki duymuyormuş gibi bir hali vardı. Biri, dizine bir halk çalgısı koydu. Onu dikkatle kenara bıraktı. Hiç kimse onun gerçekten hasta olup olmadığını bilmiyor. Belki de sessizliği seçmiştir, kimbilir?

Belki onun özgürlüğü buydu.

Ölmemişti ama artık yaşamıyordu da.

Ölümle yaşam arasındaki bu belirsizlik durumunda, deliliğin Araf'ında varoluş ve olmayış halinde yaşadı. Ziyaretine gidenler, gitgide daha da bitap düştüğünü söylerler. Beli büküldü, bedeni adeta kurudu; teni karardı. Kimi zaman parmağıyla masada tempo tutardı, sessizce, çünkü masadan hiç ses çıkmazdı. Sakin, her zaman ciddiydi.

1935'de öldü; İstanbul sultanının kızı olan öğrencisinin kendisini kurtardığı cehennem kuyusuna düşüşünden ancak yirmi yıl sonra oldu bu.

MATENADARAN'da, Ermenilerin kadim kitaplarını görebiliyorsunuz. Benim açımdan bunlar iki misli ulaşılmaz: Camlı vitrinlerde duruyorlar ve onları okumayı bilmiyorum. Vanik'e bunları anlayıp anlamadığını soruyorum. Evet ve hayır; çünkü harfleri okuyabiliyor ama anlamlarını çıkaramıyor. Alfabe on beş yüzyıldan beri aynı kalmış, ama dil değişmiş. Matenadaran'a giren bir Ermeni, Mekke'ye giden bir Müslümanla aynı durumda. Bu ziyaret, hac yolculuğunun son aşamasını oluşturuyor; son derece duygu yüklü, etkileyici. Ermeni tarihinde kitap, ulusal yadigâr olarak görülüyor. Rehberimiz (ve çok güzel!) olan yoldaş, huşu dolu bir sesle, gördüğümüz bu elyazmalarının çoğunun, insan hayatı karşılığında kurtarılabildiğini söylüyor. Kanla lekelenmiş sayfalar var. Yıllarca toprak altında, kaya çatlaklarında saklanmış kitaplar var. Ermeniler bu kitapları, tıpkı yenilgiye uğramış orduların sancaklarını gömdükleri tarzda

gömmüşler. Tekrar ortaya çıkarılmaları çok güç olmuş: Saklanma yerlerine ilişkin bilgi, kuşaktan kuşağa aktarılmış.

Devleti olmayan bir ulus, kurtuluşu simgelerde arar. Simgenin korunması, öteki devletlere göre sınırların korunması kadar önemlidir. Simge kültü, ülke kültünün bir biçimine dönüşür. Simgenin korunması, bir vatanseverlik eylemidir. Ermenilerin tarih boyunca hiçbir zaman devlete sahip olmadıkları söylenemez. Bir devletleri vardı, ama antik çağda bu devlet yıkıldı. Dokuzuncu yüzyılda yeniden doğdu ve 160 yıl sonra -bu ilk haliyle- sonsuza değin kayboldu. Bu yalnızca bir devlet sorunu değil. En azından iki bin yıldır, Ermeniler topyekûn kıyım tehdidi altındaydı. Bu yüzyılda, 1920'li yıllar gibi geç bir tarihe kadar da bu tehdit sürdü.

Ermenilerin tarihi, binyıllarla ölçülüyor. Şu anda dünyanın, geleneksel olarak uygarlığın beşiği diye adlandırılan bölgesindeyiz. İnsanî varoluşun en eski izleri arasında dolaşıyoruz. Erivan yakınlarındaki Razdan ırmağı vadisinde, yarım milyon yıl öncesine ait taş gereçler ortaya çıkarıldı. Ermenistan hakkındaki ilk bilgi, dört bin yıl öncesine ait, ama taş yazıtın bildirdiği üzere, o zamana değin, Ermeni topraklarında "altmış imparatorluk" ile "yüzlerce kent" varolmuştu bile. Bu yüzden Ermenistan dünyanın en eski uygarlıklarıyla çağdaştır. Babil ve Asur komşularıydı. İncil'de anılan Dicle ve Fırat ırmakları kaynaklarını, Ermenistan'ın sınırları içinden alıyorlardı.

Ermenilerin, bizimkinden farklı bir zaman ölçüsü var. İlk bölünmelerini 2500 yıl önce yaşamışlardı. Rönesansları dördüncü yüzyılda gerçekleşmiş. Hıristiyanlığı bizden yedi yüzyıl önce benimsemişlerdi. Bizden on yüzyıl önce kendi dillerinde yazmaya başlamışlardı. Ama Ermenistan eski Mısır, Sümer ve Bizans'la dünyanın bu kesimine özgü bir dramı paylaşıyordu –özü, tarihsel süreklilikten yoksundu; yani, kendi devletinin tarih kitabında ansızın ortaya çıkan boş bölümler vardı.

Muhteşem bir yükseliş ve ardından moral bozucu bir düşüş.

Yavaş yavaş, insanlığın beşiğinde yaşayan ve büyük, anıtsal uygarlıklar yaratmış olan bu uluslar, sanki gösterdikleri insanüstü çabadan bitap düşmüşcesine, hatta belki ortaya çıkarmış oldukları şeyin büyüklüğü altında ezilip, daha fazla geliştirmeye muktedir değillermişcesine, hükümranlıklarını enerji ve yaşama coşkusuyla dolu genç halklara bıraktılar. Avrupa ve daha sonra da, Amerika sahneye girecektir artık.

Ermenistan'ın tüm talihsizliklerinin kaynağı, sahip olduğu yıkıcı coğrafi konumdu. Haritaya bizim bakış açımızdan, yani Avrupa'dan değil de, tümüyle farklı bir yerden, Ermenistan'ın kaderini belirleyenlerin baktığı yönden, yani Asya'nın güneyinden bakmak gerekir. Tarihsel olarak, Ermenistan Ermeni Dağlık Bölgesi'ni işgal ediyordu. Periyodik olarak (ve bu periyodlar yüzyıllar sürüyordu) Ermenistan genişledi, üç denizli -Akdeniz, Karadeniz ve Hazar denizibir devlet oldu. Ama gelin şimdilik Dağlık Bölge'nin sınırları içinde kalalım. Ermenilerin tarihsel belleğinin oluştuğu bölge burasıdır. On birinci yüzyıldan sonra, Ermeniler bu sınırlar içindeki Ermenistan'ı yeniden kurmayı bir daha asla başaramadılar.

Asya'nın güneyinden bakıldığında, harita Ermenilerin trajedisini açıklar. Kader, istese de, Ermenilerin ülkesini daha talihsiz bir noktaya yerleştiremezdi. Dağlık Bölge'nin güneyinden, geçmişin en korkutucu iki gücüyle -İran'la ve Türkiye ile sınırdaştır. Buna bir de Arap hilafetini ekleyelim. Hatta Bizans'ı. İhtiraslı, aşırı derecede yayılımcı, fanatik, doymak bilmez dört siyasal azman. Ve işte –bu dört gücün her birinin hükümdarı haritaya baktığında ne görür? Ermenistan'ı aldığı takdirde, imparatorluğunun kuzeyden ideal bir doğal sınıra kavuşacağını görür elbette. Çünkü Ermenistan Dağlık Bölgesi, iki denizin (Karadeniz ve Hazar) himayesi ve Kafkasların muazzam bariyeri sayesinde kuzeyden muhteşem bir biçimde korunmaktadır. Ve kuzey, İran ve Türkiye için, Araplar ve Bizans için tehlikelidir. Çünkü

o günlerde kuzeyden dizginlenemeyen bir Moğol akını tehdidi söz konusudur.

Ve böylece Ermenistan tüm paşalara ve imparatorlara uykusuz geceler yaşatır. Her biri bu korunaklı sınırı, topraklarına katmak ister. Yapabilirlerse topraklarında, tıpkı Kral Philip'inkiler gibi, güneş batmayacaktır. Düzlük topraklar arasında yitip gitmeyen, denizin ucuna karşı, sağlam bir dağa yaslanan bir sınır. Bu ihtirasların doğal sonucu, Ermenistan'ın sürekli işgal edilmesidir; sürekli olarak birileri bu ülkeyi fetheder, yakıp yıkar, ona boyun eğdirir.

Bu siyasal ortam. Ama bir de din sorunu var. 301 yılında, Ermenilerin imparatoru III. Tiridates Arashakuni döneminde, Ermenistan Hıristiyanlığı benimser. Bu, Hıristiyanlığın bir devlet dini statüsüne kavuştuğu ilk yüzyıldır. Havada çatışma kokusu vardır: Komşu İran, Hıristiyanlığın düşmanı Zerdüştlüğü benimsemiştir; güneyden ise, her ikisinin de hasmı olan İslam çok geçmeden yaklaşacaktır. Zincirinden boşanmış fanatisizmin, dinsel soykırımların, mezhepçilik, bölünme, ortaçağ çılgınlığı çağı başlamıştır. Ve Ermenistan bu çağa girer.

Ermenilerin, Kutsal Havariyun Ermeni Kilisesi adında, kendi kiliseleri var. Vatikan ve Bizans arasındaki yüzlerce yıllık kan davasında, ortada bir yerde saf tutarlar –gene de Vatikan'a biraz daha yakındırlar. Zaten Rum ortodoks törenlerini uygulamalarına karşın, Konstantinopolis'te kendilerini ayırmış olanlar -hatta sapkınlar- arasında sayılmalarının nedeni de buydu. Runciman, "Törenleri, birçok özellik açısından Rumlardan ayrılıyordu," diye belirtir. "Kanlı kanlı kurban törenleri yapmaya hazırdılar; büyük perhizi Septuagesima'da başlatıyorlar, cumartesi günleri oruç tutuyor, ama her şeyin ötesinde, Aşai Rabbani ayininde mayasız ekmek kullanıyorlardı." Sapkınca bir inatla kullanmayı sürdürdükleri bu ekmek yüzünden, küçümsemeyle "mayasız" diye adlandırıldılar.

Ermeni Kilisesi'nin başı geleneksel olarak hep Erivan

yakınlarındaki Echmiadzin'de ikamet eden katolikostur. Katolikoslar arasından birçok seçkin şair, filozof, müzisyen ve dilbilimci çıkmıştır. Ermeni devletinin varolmadığı dönemlerde -feodal çağda ve çok yakın zamanlara değin neredeyse sürekli bir durum olan- uluslararası arenada Ermeni davasının temsilciliğini katolikoslar üstlenmişti. Nâmevcut bir devletin gayrı resmi önderliği işlevini icra ettiler. Bu işlevle, fazladan bir saygınlık kazandılar.

Mashtots adında bir keşiş, Ermeni abecesini oluşturur. Mashtots'un yaşamı, anonim manastır mevcudiyetinin izini taşır. Eserinde tamamen gizlenmiştir. Ermeniler ondan her zaman "dahi Mashtots" diye söz ederler. Bu abece nedeniyle, kilisenin Mashtots'a verdiği azizlik ünvanı, bir tür devlet nişanı olarak kabul edilebilir. Çok az tanınan bir keşişin icadının böylesine çabucak ve genel destek görmesi şaşırtıcıdır. Ama gene de gerçek bu! O sıralarda Ermeniler arasında güçlü bir kimlik ve bireyleşme ihtiyacı var olmalıydı. Yabancı bir Asyatik unsurlar denizinde, tek başına bir Hıristiyan adacığı oluşturuyorlardı. Dağlar onları koruyamadı: Mashtots'un abecesinin kabul edilmesiyle hemen aynı dönemde, Ermenistan bağımsızlığını yitirir.

O günden sonra yabancı ordular -İranlı, Moğol, Arap, Türk- korkunç rüzgârlar gibi ülkenin üzerinde esecektir. Bir lanet inecektir bu toprağa. Yapılan her şey yıkılacaktır. Irmaklarında su yerine kan akacaktır. Kronikler, kasvetli imgelerle doludur. Ermeni tarihçi Leo, "Ermeni doğduğunda, menekşeler ölür," diye dile getirir umutsuzluğunu. "Ermenistan acının vatanına dönüşmüştür. Kaçak Ermeni ya yabancı topraklarda dolaşır, ya da cesetlerle dolu vatan toprağında gezer başıboş."

Savaş meydanlarında yenilen Ermenistan, kurtuluşu skriptoryumda arar. Bu bir geri çekilmedir, ama bu ricatte bir vakar, bir yaşam iradesi vardır. Skriptoryum nedir? Bu bir hücre olabilir, kimi zaman topraktan yapılmış bir kulübenin bir odası, hatta kayalıklardaki bir mağara olabilir. Böyle bir skriptoryumda bir yazı masası vardır; masada el

yazmaları çoğaltan bir yazıcı oturur. Ermeni bilinci her zaman beklenen bir yıkım duygusuyla demlenmiştir. Ve kurtulmaya yönelik hararetli bir arzuyla beslenmiştir. Kişinin dünyasını kurtarma arzusu. Kılıçsız kurtarılamayacağına göre, hiç değilse anıları korunsun. Gemi batıyor, bari kaptan köşkü kalsın.

Böylece dünya kültüründe benzersiz bir görüngü ortaya çıkar: Ermeni kitabı. Kendi abecelerine sahip olan Ermeniler, derhal kitaplar yazmaya girişirler. Mashtots bizzat örnek oluşturur. Abeceyi oluşturur oluşturmaz, onun İncil'i tercüme etmeye başladığını görürüz. Ermeni kültürünün bir başka aydını, Katolikos Saak Partef ile piskoposluk bölgesinde bulunan tüm bir mütercimler grubu da ona yardım etmektedir. Mashtots, büyük ortaçağ istinsahçıları hareketini başlatır; bu hareket Ermeniler arasında başka hiçbir yerde görülmeyen bir boyuta ulaşacaktır.

Daha altıncı yüzyılda, Aristotales baştan aşağı Ermeniceye çevrilmiş durumdadır. Onuncu yüzyıla gelindiğinde, antik literatürden yüzlerce kitap anlamına gelecek şekilde, eski Yunan ve Roma filozoflarının çoğunu çevirmişlerdir. Ermenilerin açık, özümleyici bir zekâları var. Ulaşabildikleri her şeyi tercüme ettiler. Bu bakımdan bana Japonları hatırlatıyorlar; onlar da yollarına çıkan her şeyi toptan tercüme ederler. Antik literatürün birçok eseri, varlığını korumayı Ermenice tercümelere borçludur. İstinsahçılar her yeniliği çabucak benimseyip, bunları derhal yazı masalarına yerleştiriyorlardı. Araplar Ermenistan'ı fethettiklerinde, Ermeniler tüm Arapça eserleri tercüme ettiler. İranlılar Ermenistan'ı fethettiğindeyse, bu kez Farsça eserleri tercüme ettiler! Bizans'la çatışma halindeydiler ama piyasada onlara ait buldukları tüm eserleri de alıp tercüme ettiler.

Muazzam kütüphaneler oluşmaya başlamıştır. Bunlar devasa koleksiyonlar olmalıdır: 1170'de Selçuklular, Syunik'de on bin ciltten oluşan bir kütüphaneyi tahrip ederler.

Bunların tümü Ermenice elyazmalarıdır. Bugüne değin, yirmi beş bin Ermeni elyazması günümüze ulaşmıştır. Bunlardan on binden fazlası, Matenadaran'da, Erivan'dadır. Geri kalanları görmek isteyenlerinse, tüm dünyayı gezmeleri gerekir. En büyük koleksiyonlar, Kudüs'teki St. Jacop Kütüphanesi, Venedik'teki St. Lazarus Kütüphanesi ve Viyana'daki Mekitaryanlar Kütüphanesi'ndedir. Paris ve Los Angeles'da güzel koleksiyonlar vardır. Polonya'da, tesadüfen büyük bir Ermeni basımevinin bulunduğu Lvov'da da büyük bir koleksiyon bulunur.

Başlangıçta derilerin üzerine, sonraları kağıda yazdılar. Bir keresinde otuz iki kilogram ağırlığında bir kitap yaptılar. Yedi yüz domuz derisi kullanılmıştı. Ama ufak boyutlu, mayıs sineği kadar küçük kitaplar da yaptılar. Okuma yazma bilen herkes elyazmalarını çoğaltıyordu; ama bunun yanısıra tüm yaşamlarını yazı masasının ardında geçiren profesyonel istinsahçılar da vardı. On beşinci yüzyılda Ovanes Mankaşarence 132 kitap çoğaltti. Öğrencisi Zachariash, "Ovanes, yetmiş iki yıl boyunca, yaz kış demeden, gece gündüz kitap kopye etti. Son yıllarında gözleri zayıfladığı ve elleri titremeye başladığından, yazı yazmak onun için büyük bir eziyet oluyordu. Seksen altı yaşında Panu'da öldü ve şimdi ben, Ovanes'in talebesi Zachariash, onun bitmemiş elyazmasını tamamlıyorum." Bunlar özenli emeğin devleri, tutkularının şehitleriydi. Bir başka istinsahçı, açlık çektiği halde, kopye ettiği sayfaları tezhib etmekte kullanacağı reçine için son kuruşunu nasıl harcadığını betimler. Bu kitapların birçoğu kaligrafik sanatın başyapıtlarıdır. Küçük Ermeni harflerinden oluşan altın ordular, yüzlerce sayfa üzerinde usul usul hareketlenir. İstinsahçılar ayrıca usta yazarlardır. Minyatür sanatı, Ermeni kitabında dünya çapında bir doruğa ulaşır. Özellikle iki minyatürcünün adları -Toros Roslin ve Sarkis Picak- bir ölümsüzlük ışığıyla parıldar. Roslin'in on üçüncü yüzyılda elyazmalarını süslediği minyatürler, özgün renklerinin tüm yoğunluğunu korur ve bugüne kadar Matenadaran'ın kitaplarının sayfalarından ışıldar.

Bu kitapların kaderi, Ermenilerin tarihidir. İdam ve sürgün edilen Ermeniler, bu duruma iki şekilde tepki gösterdiler: Bazıları dağlara çıkıp mağaralara sığındı, bazıları da göç edip, tüm kıtaların her yerine dağıldı. Her iki grup da Ermeni kitaplarını yanlarına almışlardı. Gezginler Ermenistan'ı yaya olarak terkettiğinden, çok ağır olan kimi el yazmaları ikiye bölündü. Kitapların farklı yarıları, sık sık dünyanın farklı uçlarına gitti.

AZERBAYCAN

Oilmen Bulvarında, Gulnara Guseynova, çiçeklerin kokusuyla insanlara şifa veriyor. Yaşlılığın zaaflarından yakınanlar, defne yapraklarını kokluyorlar. Yüksek tansiyonlular sardunya. Astıma biberiye iyi geliyor. İnsanlar, Profesör Gasanov'dan aldıkları bir kartla, Gulnara'ya geliyorlar. Bu kartta profesör bir çiçeğin adını ve koklanması gereken süreyi yazıyor. Oturuyor, genellikle on dakika kadar kokluyorsunuz. Gulnara, herkesin kendisine gereken çiçeği koklamasına dikkat ediyor; sözgelimi, yaşlı bir insanın biberiye koklamaya başlamasına engel oluyor. Çiçekler diziler halinde, phytoterapi ofisi denilen, seraya benzer camlı bir yapıda yetişiyor. Gulnara benim de oturup bir şeyler koklamamı söylüyor. Kokuyu farkediyor muyum? Hiçbir şey farketmiyorum. Şey, tabii –bu, çiçeğin kendiliğinden kokmamasından kaynaklanıyor. Çiçeğin sapına hafifçe dokunmak gerekiyor; o zaman çiçek birinin kendisiyle ilgilendiğinin farkına varıyor. Ve rayihasını salmaya başlıyor. Çiçekler kendileri için kokmazlar, yalnızca başkaları için koku verirler. Her dokunuşta, çiçek rayihasıyla yanıt verecektir –naif ve hoppadır; herkesi hoşnut etmek ister. "Yoldaşlar, çiçeklere dokunun!" Gulnara, ofiste oturan ve sanki üzerlerindeki karıncaları silkelemek istercesine filizleri sallayan yaşlı adamlara çıkışıyor.

Bir tıp öğrencisi olan Gulnara'ya, bir çiçeğin insanları iyileştirebileceğine inanıp inanmadığını soruyorum. Psikolojik olarak iyileştirmekten söz etmiyorum, çünkü bunun mümkün olduğu kanıtlanmış durumda; benim sorduğum, fiziksel olarak şifa verip vermediği –sözgelimi, kireçlenmiş bir eklemin esnekliğini onarabilir mi? Gulnara gülümsüyor. Dünyanın her yerinden şifa bulmak isteyen insanların ona geldiğini söylemekle yetiniyor. "Amerika'dan bile," diye vurguluyor. Profesör Gasanov'un yöntemi -çiçek kokularıyla tedavi- çoktan ün kazanmış.

Bu yöntemin en büyüleyici yanı, Gulnara açısından olduğu gibi, benim açımdan da, estetik yönü kadar, hikmetinin neşeli ve iyicil yönü. Profesör, kendi doğum tarihini unutan yetmişlik bir ihtiyar için ne yapabilir? Kloroform ve iyot kokulu, kalabalık bir hastahane odasına yatırabilirdi onu elbette. Fakat ne için? Çiçeklerin hafif rayihasının, keskin kloroform kokusundan çok daha güzel olduğu açık değil mi? İşte bu yüzden, doğum tarihini söylemek için kimlik kartına bakmak zorunda olan birisi, Gasanov'a gelip de kafasında bir şeylerin doğru işlemediğinden yakındığında, profesör onu dikkatle dinliyor ve ardından bir kağıda şunları yazıyor: "Rx: Defne yaprakları. Günde on dakika. Üç hafta boyunca." Ve bakın, diyor Gulnara, profesörü görmek için yığın yığın insan geliyor. Bir randevu için aylarca beklemek zorundasınız.

Oilmen Bulvarı'nda, deniz kıyısında Gulnara ile oturuyorum. Bakü buradan itibaren taş teraslar halinde gittikçe yükseliyor. Amfiteatr biçimindeki kent, bir körfezin üzerinde kurulmuş; bu yüzden tümüyle görülebiliyor. Gulnara, Bakü'yü sevip sevmediğimi soruyor bana. Sevdiğimi söylüyorum, hem de çok. Binaları, müthiş bir mimari tarz ve çağlar revüsü halinde birbiri ardına geçit yapıyor. Burada hepsinden var! Sözde gotik, sözde barok, post-Mağribî, Corbusier ekolü, yirmili yılların konstrüktüvizmi ve muhteşem tarzın görkemli ürünleri ile oldukça modern yapılar. Bir çeşit güldeste. Her şey bir arada, her tarz yan yana, emlak komisyoncusu

Mr. Cox'un Londra bürosunun penceresinde yazdığı üzere, her zevke uygun ürünler sunuyor.

Dahası, bir sürü Bakü var.

Eski Bakü en küçük olanı. Minicik olmakla kalmıyor, öylesine sıkışık, öylesine daracık, birbirine geçmiş şekilde yapılmış ki, içinde yürürken, yeterince hava olduğundan emin olmak için ister istemez derin derin nefes alıyorum. Biri sokağın ortasında durup kollarını yana açarsa, bir eliyle soldaki binadaki beşiğinde uyuyan bir çocuğa çarpabilir, ötekiyle de sağ taraftaki evin masasında duran bir tabaktaki armudu alabilir. Burada tek sıra halinde yürümek gerekiyor, çünkü yan yana yürüyen bir çift hemen anında bir sıkışıklık yaratıyor. Bakü'nün eski kent merkezinin planı da yok –ya da belki var da, öylesine gerçeküstü ki, normal bir zekâ onu kavrayamıyor. Burada yolunu bulabilmek olanaksız. Ben eski kente, Bakü'de doğup büyümüş olan Valery'yle gittim; çeşitli seçenekleri denedik, şu yola, bu yola girdik ama işin içinden çıkamadık. Sonunda mahallenin çocukları bizi kurtardığı sırada, artık bitap düşmüştük.

Bakü'nün bu kesimine Ichen-Shereh adı veriliyor; anlamı "İç Şehir"*. Efsanelere dalıp çıkmış, pek çok türküde övülmüş bir kent bu. Daha geniş Bakü'nün sakinleri için, İç Şehir daima son derece egzotik, insanların kendi dillerini konuşup, hiçbir sırları yokmuşcasına tek çatı altında yaşadıkları bir yer olmuş hep. Bugün İç Şehir yavaş yavaş yok oluyor: Burada yeni bir mahalle kuruluyor.

İç Şehrin çevresinde, büyük ve biraz da züppe olan gerçek Bakü uzanıyor. Bu büyük Bakü armatörler, sonradan görme zenginler, Bakü petrol kralları için inşa edilmiş. Bakü her zaman petrole dayalı bir yaşam tarzına sahip olmuş. Daha onuncu yüzyılda Arap yazarlar, yağ getirilen yer olarak Bakü'ye gönderme yapmışlar. Bir on ikinci yüzyıl İran risalesi olan Acaib ed-Dünya'ya göre, "Bakü tüm gece ateş gibi parlar. Yere bir kazan koyarlar ve içinde su kaynatırlar." Bir Türk seyyahı Evliya Çelebi, 1666'da bu kaynamayı betimler: "Bakü'de çeşitli çorak yerler var. İnsan ya da

* Özgün metinde bir hata olmalı, doğrusu: İçen-Şehr. (ç. n.)

at buraya ayağını basarsa, bir süre sonra ayağı yanmaya başlıyor. Kervan kılavuzları, böyle yerlerde toprağı kazarlar, tencereleri içine yerleştirirler; tenceredeki yemek derhal kaynamaya başlar. Allah'ın hikmetine sınır yok!"

Kervanlar yağı bütün Asya'ya taşırlardı. Marco Polo, bunun her şeyden çok, develerdeki deri hastalıklarına iyi geldiğini yazmıştır. Bu yüzden bir anlamda, ortaçağ Asya'sının ulaşım ağı Bakü petrolüne dayanıyordu. Yanan toprak yüzünden, Bakü, aynı zamanda ateşe tapan Hinduların da Mekke'siydi; bunlar ateş tanrılarının yakınında ısınmak için Hindistan'dan buraya gelirlerdi. Tapınakları Ateşga, dört kocaman ocağıyla bugüne kadar korunmuş durumda.

Yüzyıl kadar önce, Bakü'de ilk sondaj kulesi yükselir. Kentin başdöndürücü kariyeri başlar. Buraya bir Polonyalı geldi –bana söylendiğine göre çok şık biri. Bir droşki kiraladı ve çevreyi gezdi. Belirli bir anda silindir şapkasını çıkardı ve yere fırlattı. Şaşkına dönmüş olan sürücüye, şapkanın düştüğü yeri işaret etti. "Burayı kazacağız," dedi. Artık zengin bir adamdı. İki yüzü aşkın yabancı şirket Bakü petrolünü sömürdü. Harvey O'Connor, "1873'te," diye başlar:

Bakü'de, otomatik bir kuyudan ilk petrol fışkırdı. Sonraki on yıl boyunca, Bakü dünyanın en zengin kenti düzeyine yükseldi ve Ermeni ve Tatar petrol milyonerleri, Texaslı milyonerlerle yarışmaya başladı. Kent, dünyanın en büyük petrol arıtma merkezine dönüştü. Rusya, büyük bir ham petrol ihracatçısı konumuna geldi ve birkaç yıl sonra ABD'yi geride bıraktı. 1875'de oldukça tesadüfen olarak Bakü'ye gelen Nobel biraderler, bir yıl sonra burada ilk rafinerilerini inşa ettiler ve 1878'de Nobel Biraderler Neft Şirketi'ni kurdular. 1883'e gelindiğinde, bu şirket ham petrol üretiminin yüzde 51'ini denetlemeye başlamıştı. İlk petrol boru hattını, Pennsylvania'dan getirilen sondaj makineleriyle Bakü bölgesine inşa ettiler; kaotik bir biçimdedilerleyen bu endüstriye, en son bilimsel gelişmeleri uyguladılar. Birkaç yıllık bir süre içinde, Nobeller açık denizde çalışan dev bu-

harlı tankerler ile petrolün Volga'da taşınması için daha küçük nehir tankerlerinden oluşan bir filoya sahip oldular. Bunlar, yelkenli gemilerin petrolü hâlâ Amerika'dan fıçı ve tenekelerde taşımakta olduğu dönemde oluyordu. Nobel biraderler, Bakü'deki petrol milyarderleri arasında bir yıl geçiren hiç kimsenin bir daha asla uygar bir insan olamayacağı kuralına bir istisna oluşturdular. "Kara Kent" Bakü, dünyanın en çirkin, kalabalık ve yontulmamış köşelerinden birine dönüştü. Tatarlar, Ermeniler, İranlılar ve Yahudiler, Ruslarla birlikte, zaman zaman vahşice soykırımlarla patlayan bir etnik mozaik oluşturdular. Çar tarafından çeşitli saray ileri gelenlerine hediye olarak çok sayıda petrol yatağı ihsan edildi. Spekülasyonların sonu yoktu, bir günden bir güne servetler kazanılıyordu. Dünya batı Pennsylvania'da bile böyle bir şeye tanık olmamıştı. Fışkıran ham petrolün tümünü yakalama imkânı olmadığından, kuyuların çevresi göle dönüşmüş bentlerle çevriliydi. Bununla birlikte, bütün bu ham petrol ırmakları genellikle kuyulardan dosdoğru denize akıyordu.

"LÜTFEN BAĞIŞLAYIN, ama bir parça milliyetçi konuşacağım." Bu hırçın Azerbaycanlı kız çok eğlenceli; bir yandan milliyetçiliğin yasak meyve olduğunu bilirken, öte yandan baştan çıkarıcılığına kapılmaktan kendini alamıyor. Kabartma bir Orta Asya haritası önünde duruyoruz, bana Azerbaycan'ın bir zamanlar ne kadar büyük olduğunu göstermek istiyor (bir parça milliyetçilik olarak gördüğü de bu). Bana Büyük Geçmiş'i armağan etme arzusunun, bugünün dünyasında alabildiğine evrensel bir dürtü olduğunu anlatıyorum ona. Nereye giderseniz gidin, her ülkede insanlar atalarının bir zamanlar ne kadar geniş topraklara sahip olduğuyla övünüyor. Öyle görünüyor ki, insanlar böyle bir bilince sahip olma ihtiyacı içindeler; üstelik bu gittikçe büyüyen bir ihtiyaç. Ona, burada işleyen bir çeşit tazminat yasası olması gerektiğini söylüyorum. Dünya bir zamanlar daha genişti ve

bir ulus ansızın genişlemesi gerektiğini hissettiğinde, bunu rahatça yapabiliyordu. Romalıların etkileyici genişlemesini bir düşünün. Moğolların nasıl yayıldığını gözünüzün önüne bir getirin. Türklerin nasıl büyüdüklerini. İspanyolların nasıl o kadar genişlediklerine şaşmamak elde mi? Öylesine küçük olan Venedik bile, genişlemekte ne kadar başarılı olmuştu!

Günümüzde genişleme zor ve riskli, bir kural olarak genişleme daralmayla sona eriyor; ulusların genişlik dürtülerini bir derinlik duygusuyla, yani güçlerini ve önemlerini göstermek için tarihin derinliklerine dalma yoluyla tatmin etmelerinin nedeni de bu. Barışa değer veren tüm küçük ulusların kendilerini içinde buldukları durum bu. Neyse ki, insanlık tarihine baktığımızda, her ulusun şu ya da bu çağda, kendisi ile insanlığın geri kalanı arasında belirli -bilindiği gibi göreli- bir ruhsal denge kurabilmesine olanak sağlayan, büyüme ve genişleme, en azından yurtsever bir hamle dönemi geçirdiğini görüyoruz.

Bu Azerbaycanlının adını bile bilmiyorum. Kızların adlarının hep bir anlamı var burada ve anne-babalar ad seçimine çok önem veriyorlar. Gulnara "Çiçek" demek; Nergiş, Bahar, Aydın, Sevil gibi isimler var. Valery bana, devrimden sonra kızlara, bugün kırsal kesime girmeye başlayan modern icadların adlarının verilmeye başladığını söylüyor. Dolayısıyla, adları Traktör, Şoför olan kızlar var. Bir baba, herhalde vergi indirimi umuduyla, kızına Finotdiel adını vermiş: Bu, Maliye Dairesinin (Finansovyj Otdiel) kısaltılmış adı.

Böylece adsız Azerbaycanlıyla Asya haritasının üzerine eğilmiş, eskiden Azerbaycan'ın ne denli büyük olduğuna bakıyorum. O zamanlar Kafkaslardan Tahran'a ve Hazar Denizi'nden Türkiye'ye dek uzanıyormuş. Sovyet Azerbaycan'ı öteki, eski Azerbaycan'ın ancak küçük bir kesimini temsil ediyor. Gerisi İran'da kalmış. Sayıları 4 milyon civarına ulaşan Azerbaycanlıların çoğunluğu orada, 3,5 milyon kadarı da Sovyetler Birliği'nde yaşıyor.

Geçmişte Azerbaycan, siyasal olmaktan çok coğrafi ve

kültürel bir kavramdı. Hiçbir zaman gerçek anlamda merkezi bir Azerbaycan devleti olmadı; bu bakımdan Azerbaycan tarihi Gürcistan ve Ermeni tarihinden farklı. Başka açılardan da onlardan farklı. Karadeniz ve Anadolu yoluyla, Gürcistan ve Ermenistan antik Avrupa, daha sonra da Bizans'la temasını sürdürmüş. Toprakları üzerinde İslamın yayılmasına karşı direniş oluşturan Hıristiyanlığı bu yoldan almışlar. Azerbaycan'da Avrupa'nın etkisi daha baştan itibaren zayıf, en iyi halde bile ikincil olmuş. Avrupa ile Azerbaycan arasında Kafkaslar ve Ermeni Dağlık Bölgesi engelleri yükselirken, doğu Azerbaycan daha kolaylıkla ulaşılan, açık olan alçak bölgelere açılır.

Azerbaycan, Orta Asya'nın eşiği.

Baskın dinler önce Zerdüştlük, ardından İslam olmuş. Ama Sekiz Yazar'a ait Sketches from the History and Philosophy of Azerbaijan ('Azerbaycan'ın Tarih ve Felsefesinden Örnekler'i) okuduğum zaman, ne kadar çok sapkın, dönme, dinsiz, mezhepçi, muhalif, gizemci, münzevi ve keşişin burada sığınak ve düşüncelerini anlatacağı mihrap bulduklarına şaşıp kaldım. Azerbaycan'da Matazalitler, Batistler, İsmaililer, Manikeistlerin yanısıra Monofizitler, ateşe tapanlar, Bektaşiler, Nugdavitler ile birlikte, sufiler, Hürremiler, Saf Kardeşlik yanlıları, Hurufîler, Serbesîler, Kadirîler, Sünniler bulunuyor. Doğunun kozmopolitan merkezleriyle karşılaştırıldığında, bu derin bölgelerin bir kesiminin, bir barınak ve kurtuluş yeri olarak kabul edilmesi gerekir. Gene de bu her zaman geçerli olmamıştı: 1417'de sapkın filozof İmadeddin Nesîmî'nin diri diri derisi yüzüldü burada*. Bundan bir süre önce de, Hurufîlerin şeyhi Şehabeddin Fazlullah Naimi Tebrizî Azterabadi el-Hurufî, Müslüman engisizyonun elinde hayatını yitirdi.

Bu şehidin müritleri olan Hurufîler -sayısal gizemciler, kabalistler ve kâhinler- evrenin köklerinin, 28 ve 32 sayılarıyla kavranabileceğine inanıyorlardı. Bu sayıları kullanarak her şeyin gizi çözülebilir. Hurufîlerin inancı, Tanrı'nın kendisini güzellik aracılığıyla ifade ettiğidir: Bir şey ne kadar güzelse, içinde Tanrı o kadar çok kendini göstermiş demektir. Olgusal dünyayı değerlendirmelerinde temel ölçütleri, güzelliktir.

*Yayına hazırlayanın notu: Yazar burada bir bilgi hatası yapmaktadır. Nesîmî Halep'te ölmüştür.

İnsan yüzünde Tanrı'yı aradılar.

Müslümanlara rağmen, Tanrı'yı güzel kadınların çehrelerinde gördüler.

On ikinci yüzyılda Nizamî adıyla dünya çapında tanınan bir Azerbaycanlı şair yaşamıştı. Kant gibi, Nizami de asla yaşadığı kentten, yani bugün Kirovabad adıyla tanınan Gandzha'dan çıkmamıştı. Hegel, Nizamî'nin şiirinden "yumuşak ve tatlı" diye söz etmişti. "Geceleri," diye yazmıştı Nizamî, "beynimi yüzlerce ateşte kavurarak, dizelerin ışıltılı incilerini süzerim." Nizamî'nin "Dünyanın yüzeyi geniş olmalı" şeklindeki ifâdesi bilgecedir. Nizamî, mantık ve dilbilimle, hatta kozmogoniyle ilgilenen bir destan şairi ve filozoftu.

Bir yandan Türkiye, öbür yandan İran tarafından sıkıştırılan Azerbaycan, bağımsız olmayı başaramadı. Burada aslında birtakım beylikler vardı, ama önemleri ancak yerel düzeydeydi. Yüzlerce yıl boyunca Azerbaycan, İran'ın bir eyaleti olarak kaldı. 1502-1736 yıllarında, İran'da Azerbaycanlı olan Safevi hanedanı hüküm sürdü. Bu hanedan döneminde İran muzaffer yıllar yaşadı. Ama Azerbaycan dili, Farisi değil Türki dil grubuna mensuptur. Türk dilinin, Sovyetler Birliği'nde en büyük dil grubu olduğunu pek az kişi bilir. Özbekler, Tatarlar, Kazaklar, Azerbaycanlılar, Çuvaşlar, Türkmenler, Başkırlar, Kırgızlar, Yakutlar, Dolganlar, Karakalpaklar, Kumitler, Haguziler, Tuviniler, Uygurlar, Karaçay, Çakasiler, Çulitler, Altaylar, Balaşiler, Türkler, Şirteler, Karailer, Kırım Yahudileri ve Tofallar Türkçe konuşurlâr. Bir Özbek ve bir Tatar, bir Kırgız ve Başkır, her biri kendi dilinde konuşup, birbirlerini gayet iyi anlayabilirler.

AKŞAMLEYİN, Nik-Nik bana yüksek bir kuleye tırmanmamı emrediyor.

Kuleden, Petrol Kayalıklarının nasıl ışıldadığını göreceğim

ve Nik-Nik, bunu görmeden ayrılamayacağımı söylüyor. Kule, denizin orta yerinde yükseliyor, Hazar denizi adı verilmesine karşın deniz kapkara; bense ahşap oldukları için gıcırdayan merdivenlerden cennete doğru tırmanıyorum, kulenin tamamı tahtadan yapılmış, yıldızlara dek uzanıyor ve rüzgârın onu bir çiçek sapı gibi sallamasına karşın, dayanıyor, gniotsa nie lamiotsa (eğilir ama kırılmaz), bu yüzden kulede gökyüzüne doğru tırmanıyorum, burası karanlık, aslında deniz kadar kara, bir katran içinde yürüyoruz, artık bakmamayı tercih ediyorum, durmak istiyorum, yeterse yeter, ama daha da yukarılara tırmanan Nik-Nik'i işitebiliyorum, bu yüzden ben de devam ediyorum, karanlığa, gayya kuyusuna, uçuruma doğru. Her şey gerçek dışı olmaya başlıyor, çünkü artık hiçbir şey göremiyorum, yani tek görebildiğim bu çevremdeki ahşap şey, son derece anlamsız bir yerde gökyüzüne doğru yükselen kaba, pürüzlü, sanki tüylü bir parça işlenmemiş tahta, karanlığa doğru çıkıntılanan, ihtimal dışı, soyut.

"Nik-Nik!" diye haykırıyorum.

Çünkü, bilirsiniz işte, bu tahta parçasıyla yapayalnız, tuhaf bir durumdaydım, anlaşılmaz, gerçekten tanımlanamaz bir yerde muallaktaydım sanki, çünkü bu tahta parçasının ötesinde karanlık var, koordinatlarımı belirleyebileceğim tüm referans noktalarımı yitirmişim, birkaç adım atma, bir sigara yakma, sonra ne yapacağına sakince karar verme olanağım kalmamış; her şeyden öte, bu tahta parçasıyla ne yapılır bilmiyordum, ve karanlığa yapışmış, aptallaşmış ve tüm duyularını yitirmiş halde kalakaldım, ta ki Nik-Nik'in, yukarılardan bir yerden, sanki başka bir galaksidenmiş gibi gelen sesini duyuncaya değin.

"Gördün mü?" diye sordu soluk soluğa, çok uzun zamandır gözden uzakta olan Nik-Nik. Yükseklik korkum olduğu için büyük bir korkuyla da olsa, ancak o zaman aşağıya bakabildim.

Kenti gördüm.

Bir kenti görmenin ilginç bir tarafı yok, ülkenin insanları bu görüntüye alışkın olsa bile, ama ben fırtınalı, dalgalı, geniş bir denizde, açık denizde bir kent gördüm; bu kente en yakın kara parçası yüz kilometre ötedeydi.

Ufukta yitip giden kentin ışıklarını, sokaklarını, telaşlı kent merkezini gördüm, insanlar sinemalardan çıkıyor gibiydi, bizzat ben de önceki gün Polonya yapımı Boomerang'ı izlemiştim, kentin ortasında, neon lambaları göz kırpıyordu, otobüsler geçiyordu, bir kafe ışıl ışıldı, dükkânlar ve apartman pencereleri parıldıyordu. Limanda bir tanker duruyordu, çünkü burada da bir rıhtım, hatta iki rıhtım ve bir de havaalanı vardı. Çok uzakta, buradan zar zor işitilebilmesine karşın, arı kovanı gibi uğuldayan petrol kuyularının üzerindeki kulelerini görebiliyordum, kulelerde gece vardiyası iş başındaydı. Bu kent asla gerçekten uyumuyor, sabaha karşı bile.

Aşağıda, kentin altında, deniz kabarıp yükseliyor.

Deniz, dalga dalga kentin üzerinde durduğu çelik yığınlar dizisine çarpıyor, sokakları, meydanları ve evleri suyun üzerinde tutan madeni konstrüksiyon labirentine boşaltıyor sularını. Ama deniz tabanına sapasağlam yerleştirilmiş muazzam sütunların üzerinde dinlenen kent, hareketsiz duruyor. Gelin bunu başka bir şekilde söyleyelim: Bakü dağ tepesine inşa edilmiş bir kent, tek farkı bu dağların denizin altında olması.

Bir sualtı dağ sırası, Hazar Denizi'nin doğu ve batı kıyılarını birleştiriyor. Dağlar Bakü'den, Türkmenistan'daki Krasnovodosk'a kadar uzanıyor. Bu dağların başından sonuna dek zengin petrol ve gaz yatakları bulunuyor. Deniz durgun olduğu zaman, belirli noktalarda bu denizaltı zincirinin doruklarını görmek mümkün. Çatlaklardan, kayalıkların altından, şurada burada petrol sızıyor. Bu kayalıkların Neft Kayalıkları diye adlandırılmasının nedeni de bu; ve denizin ortasına kurulmuş kentin bu adı taşımasının nedeni de bu.

TÜRKMENİSTAN

Aşkabad, huzur dolu bir kent. Ara sıra bir Volga geçiyor sokaktan. Arasıra bir eşeğin ayakları tıkırdıyor asfaltta. Rus pazarında sıcak çay satıyorlar. Bir demlik dolusu –20 kopek. Peki ama, çayın değeri bu şekilde ölçülebilir mi? Burada çay, yaşam demek. Yaşlı bir Türkmen demliği alıyor ve iki küçük tasa döküyor –biri kendisi için, ötekini sarı saçlı küçük çocuğa uzatıyor. "Nu," diyor oğlana. "Oy, Diadia," diyor küçük yanıt olarak. "Sana kaç kere söyledim, nu değil na demen gerek." Diadia gülüyor, belki de benimkiyle aynı nedenden: Artık hiç kimse hiçbir şey öğretemez ona. Sakalı kırlaşacak kadar çok yaşamış olan bir Türkmen, her şeyi bilir. Kafası hikmet doludur; gözleri yaşamın kitabını okumuştur. İlk devesini aldığı zaman, varsıllığın ne olduğunu öğrenmiştir. Koyun sürüsü öldüğü zaman, yoksulluğu tanımıştır. Kurumuş kuyular görmüştür, bu yüzden çaresizlik ne demektir, bilir; suyla dolu kuyular görmüştür, bu yüzden sevinç nedir, onu da bilir. Güneşin hayat getirdiğini bilir, ama hiçbir Avrupalının gerçekten anlayamadığı bir şeyi, güneşin ölümü getirdiğini de bilir.

Susuzluk nedir ve susuzluğu gidermenin yarattığı duyguyu bilir.

Sıcak olduğunda kişinin gömlek ve gocukla kalın giyinmesi ve bazılarının yaptığı gibi tümüyle soyunmaması gerektiğini bilir. Giyimli bir adam düşünür, giyinmemiş bir adam –hayır. Çıplak bir adam her türlü aptallığı yapacak durumdadır. Büyük işler başaranlar, her zaman giyimli olanlardır. Sümer'de ve Mezopotamya'da, Semerkand'ta ve Bağdad'ta, cehennemi sıcağa karşın, insanlar giyimli dolaşırlardı. Büyük uygarlıklar burada yükseldi, insanların güneşin altında çıplak dolaştığı Avusturalya'da ya da Afrika'da değil. Dünya tarihini okumanız yeterli.

Bu yaşlı adam, Shakespeare'in büyük sorusunun yanıtını biliyordur belki.

Çölü gördü, vahayı gördü ve son tahlilde şu ayrıma ulaştı.

Dünyada gittikçe daha çok insan doğuyor; vahalar aşırı kalabalıklaşıyor, Ganj ve Nil vahası şöyle dursun, kocaman vaha, yani Avrupa bile öyle. Çölde doğmuş olan insanlık, tüm kaynakları tükettikten sonra, beşiğine geri dönmeyecek mi nasılsa? O zaman, kırık dökük Fiat'ıyla, fişini takacağı bir prizin bile bulunmadığı buzdolabıyla, bu terli şehirli kimden öğüt alacak? Kır sakallı Türkmeni, türbana bürünmüş bir Tuareg'i aramayacak mı? Kuyuların nerede olduğunu bilenler onlar; bu da hayatta kalmanın ve kurtuluşun sırrını bildikleri anlamına geliyor. Skolastisizmden ve doktrinlerden yoksun olan bilgileri muazzam, çünkü yaşama hizmet ediyor. Avrupa'da çöl insanlarının geri kalmış, hatta aşırı derecede geri kalmış olduğundan söz etmek, alışkanlık olmuş. Ama, en zorlu koşullar altında binyıllarca hayatta kalmayı başarmış olan bir halkı bu şekilde yargılamanın olanaksız olduğunu anlayan yok. Bu halkın ürettiği kültür, pratiğe dönük olduğu için en değerli olanı aslında, çünkü birçok yerleşik uygarlık çöküp, yeryüzünden sonsuza dek silinirken, onlarla aynı dönemde bütün ulusların var olmasını ve gelişmesini sağlayan bir kültür bu.

Bazıları, insanın yoksulluktan dolayı çöle gittiğini, çünkü başka hiçbir çaresi bulunmadığını düşünür. Ama durum tümüyle tersidir. Türkmenistan'da yalnızca sürüleri olanlar, dolayısıyla yalnızca zenginler çöle gidebiliyorlardı; göçebelik zenginlerin bir imtiyazıydı. Profesör Gabriel, "Çölde bir süre kalmak, bir onurdur; çöl, seçilmiş bir topraktır." demiştir. Yerleşik yaşama geçiş, göçebe için daima son çare, yaşamda başarısızlığın, alçalmanın bir işareti olmuştur. Bir göçebeyi yerleşik yaşama geçirmenin tek yolu, ister ekonomik ister siyasal baskıyla olsun, zora başvurmaktır. Ona göre, çölün verdiği özgürlük, paha biçilemeyecek değerdedir.

Göçebelerin katkısı olmaksızın, insan uygarlığını düşünmeye bile başlayabilir miyiz? Altınordu'yu ve Timur'un devletini düşünün. Ortaçağın en büyük imparatorluklarıydı bunlar. Dünya literatürünün en uzun destanı olan kırk cilt kadar tutan Manas, göçebe bir halkın -Kırgızların- ulusal destanıdır. Hindistan'ın, göçebe bir halkın hanedanı olan Büyük Moğol hanedanı döneminde Hint sanatının

girdiği gelişmeyi düşünün. Ve on üç yüzyıl boyunca dünya olaylarını etkilemiş bir görüngü olan İslam'ın, Senegal'den Endonezya'ya, Moğolistan'dan Zanzibar'a değin, dünyanın her tarafına yayılmış olan inananlarıyla, hâlâ yayılan bir din olduğunu unutmamak gerek.

Ama her şeyden çok, uçağın bilinmediği ve daha da önce buharın tanınmadığı bütün o binyıllar boyunca, ölü toprakları fethetmek şeklindeki görkemli ve tehlikeli sanatta uzmanlaşan tek halk göçebeler olmuştu; yalnızca sürekli dolaşmaları sırasında, kentten kente, kıtadan kıtaya, bir uçtan öbürüne, altın, baharat ve hurma değil, kitaplar ve mektuplar, siyasal haberler ve keşif raporları, büyük eğitim ve imgelem eserlerinin orijinalleri ve kopyalarını da taşımak yoluyla, gerçek anlamda dünyanın ilk küresel kitle iletişim sistemini yarattılar –o dağınıklık ve yalıtılmışlık çağlarında, başarıların halklar arasında değiş tokuşunu ve kültürün gelişimini sağladılar.

Yaşlı Türkmenle oğlanın ve benim çay içtiğimiz tezgâhın yanında gezgin bir satıcı duruyor. "Gradzanki" diye sesleniyor, "nev zabyvajtie roz." Aşkabad gülleri ağır, mahmur. Ama hiç kimse çiçek almıyor; pazar yeri günün bu saatinde bomboş; çölde öğle saati. Güneşle kavrulan Aşkabad, güneşin altında sessiz, soluksuz uzanıyor. Buradan otelime uzaklık yüz metre var yok. Buradan İran sınırı, arabayla bir saatlik yol. Ama Moskova'ya çok uzak –4,300 kilometre. Varşova'ya uzaklık ise beş bin kilometreden fazla. 1935'te Bir grup Türkmen at sırtında Moskova'ya doğru yola çıktı. Üç ay boyunca, tastamam seksen üç gün gece gündüz at sürdüler; bu rekor The History of the Turkmen SSR ('Türkmen SCB'nin Tarihi')nde kaydedildi.

Pazar yerinde sebze satıcıları var; yani buraya özel bahçelerinde ve arsalarında yetiştirdiklerini satmaya gelen kolhoz üyeleri, ilaç satıcıları, millileştirilmiş kitap satıcıları ve berberler var. Bir sürü berber, ama sadece erkekler için. Türkmen kadınları saçlarını örüyorlar ve bunu yapmak için

berbere ihtiyaçları yok. Kurşun kalem ve defter satıcısı var, öylesine fantastik bir şekilde terlemiş ki, tam anlamıyla boncuk boncuk su içinde, sanki hiç kesilmeyen bir duşun altındaymış gibi görünüyor. "Özbek!" diye sesleniyor çay satıcısına. "Day çaya!" Ve sıcak içeceği çanak çanak boşaltıyor boğazından aşağı. "Grazdanie!" diye sesleniyor az sonra, "kültürü destekleyin! Defter satın alın!"

Tüm pazar yeri asfaltlanmış, sokaklar da öyle. Sokaklarda fırın kadar sıcak, bunaltıcı tramvaylar var. Sokakların her iki yanı ağaçlık; her yerde çimenler ve çiçek tarhları; yeşilliğe gösterilen özen hemen farkediliyor; kent bakımlı, temiz ve hoş. Ağaçlar gölge yapıyor, ama başka bir işlevleri daha var, bu da psikolojik. Yeşilliğin varlığı, vaha sakinlerine işkence eden klostrofobi duygusunu hafifletiyor. Yerleşik bir insan çölden korkar; çöl onu dehşetle doldurur. Tek yapması gereken, kentin bir ucuna, genellikle de arka bahçesinin sonuna gitmektir: Bundan sonra her taraf çöldür. Çöl, kente doğru sokulur, meydanları ve sokakları içine gömmeye çalışır. Sahra'da bulunan Nuakshott'daydım; burada asfalt üzerine biriken kum yığınları, tıpkı ülkemde kışın biriken kar yığınları gibi düzenli bir şekilde temizleniyordu. Atar vahasında, sürekli işleri boğazlarına kadar kuma gömülen palmiyeleri kazıp çıkarmak olan köylüler gördüm. Çöl evlere saldırıyordu; bu yüzden evlerin hiçbirinin sürekli kapalı tutulan birer tane dışında pencereleri yoktu. Hem de böyle bir iklimde! Ama bu sayede insan, evleri, erzakları, mülkleri tahrip eden toza karşı koruyor.

Ağaçlar, bu vahanın çölün unsurlarının aralıksız hücumu altında bir ada değil, insan ve bitkilerin yaşamasına elverişli daha büyük dünyanın bir parçası olduğu şeklinde rahatlatıcı bir izlenim yaratıyor.

Aşkabad iki anlamda genç bir kent. Varoluşu, Rus ordusunun Türkmen direnişini kırdıktan sonra burada bir kale inşa ettiği 1881 yılında başlıyor. Kale, küçük sokaklarla yayılmaya başlıyor ve çevresinde yavru bir kent büyüyor. 1948'de, çağımızın en şiddetlilerinden olan bir deprem sırasında, on beş saniye içinde bu kent yeryüzünden siliniveriyor. Mişa, kentte bir mezarlık olduğunu hatırlıyor, depremden sonra sayıları on

altıya çıkmış. Kentteki tüm yapılar arasından, bir tek Lenin'in heykeli ayakta kalmış.

Bugün gördüğünüz Aşkabad, felâketten sonra, temelde yeni doğmuş bir kent. Burada eski eserleri ziyaret etmeyi sevenler için görülecek hiçbir şey yok.

RAŞİD BANA haritada Özboy'un aktığı yeri gösteriyor.

Bu ırmak, sularını Amu Derya Irmağından alıyor, Karakum Çölü'nü geçiyor ve Hazar denizine akıyor. Güzel bir nehirdi, dedi Raşid, Seine kadar uzun. Bu nehir öldü, dedi, ölümü de savaşın başlangıcı oldu. Arkeolog Yusupov'un, Özboy'un tarihini araştırdığını da ekledi. Yusupov'a göre, nehir çölde ansızın ve görece yakın zamanlarda, beş bin yıl kadar önce ortaya çıkmıştı. Suyla birlikte balık ve kuşlar da çöle geldi. Sonradan, insanlar geldi. Ali-ili, Chyzr ve Tivedzij kabilelerine mensuplardı. Türkmenler o dönemde 110, belki de daha fazla boya bölünmüşlerdi. Ali-İli, Chyzr ve Tivedzij halkları Özboy'u üç kesime ayırdılar, her kabile nehrin uzunlamasına üçte birini aldı. Özboy kıyıları gelişmeye başladı ve insanların yaşadığı bir vahaya dönüştü. Köyler ve imalat merkezleri, bahçeler ve tarlalar oluştu. Çölün tam ortasında, kalabalık ve gürültülü bir yerleşim doğdu. İşte su, bunları başarabilir. Su, her şeyin başlangıcıdır. İlk beslenmedir. Yeryüzünün kanıdır. İnsanlar suyu üç dalgalı çizgiyle resmettiler. Çizgilerin üzerine bir balık çizdiler. Balık, mutluluğun simgesiydi. Üç çizgi ve bir balık, yaşamı simgeliyordu.

Nehirde ticaret gemileri yelken açtı. Mallar, Hindistan'dan Anadolu'ya, Khorez'den İran'a kadar bu yolla taşındılar. Özboy, tüm dünyada tanındı. İnsanların okuma yazma bildikleri ülkelerde, ona yapılan çeşitli göndermeler bugüne kadar ulaşmıştır. Yunanlılar ve İranlıların yanısıra, Arapların yaptığı göndermelere de rastlıyoruz. Özboy kıyılarında, kürekçilerin dinlenebileceği, uyuyacak bir yer ve yemek bulabilecekleri konuksever hanlar sıralanıyordu. Dov-Kala, Ortaköy ve Talayçan'da, herkesin dünyanın

dört bucağından gelen en iyi kalite malları bulduğu pazarlar vardı.

Özboy halkı, kutsal taşlara tapardı. Bu, ellerinin altındaki her şeye -taşlara, koyaklara, kuyulara ve ağaçlara- saygı duyan çöl sakinlerinin tipik tutumuna uygundur. Kutsal bir taşın bulunduğu yerlerde savaşmak yasaktı. Taş, kişiyi ölümden koruyordu. İçinde, değişmez bir fbiçimde tutulan, tüm sonsuzluğu ihsan eden, yoğunlaşmış bir kudret saklıyordu. Taşı öpmek, insanlara neredeyse duyumsal bir zevk verirdi. Raşid, Abu Abdullah Muhammed ibn Abdullah el-Levatî et-Tandzi, ya da ünlendiği adıyla İbn Batuta'nın Yolculuk adlı yapıtındaki bir bölüme dikkatimi çekiyor: "Taşı öptüğü zaman, dudaklar müthiş bir tatlılık hissediyor, öyle ki, insan sonsuza değin öpme arzusu duyuyor." Özboy halkına göre, bir taş kutsal bir varlıktı.

O zamanlar insan düşüncesi, suyun bölüşümü gibi sorunlar üzerinde yoğunlaşıyordu. Çıkarsamacı düşünceyle bunu kesinleştirebiliriz. İhtilal'den sonra bile, reformlar kurumsallaştırılıncaya değin, suyun paylaşımı Türkmenler için savaş çıkması ya da barış imzalanması kadar önemli bir olaydı. Sözcüğün tam anlamıyla, her şey ona dayanıyordu. Suyun taksim edilmesi ana arıkta gerçekleştiriliyordu. Bahar iyiyse, suyun dağıtımı bir kutlamaya dönüşüyordu. Ama iyi baharlar burada çok ender görülür. Tüm yıl boyunca, Avrupa'da bir günlük yağmur kadar bile yağış düşmez. Ve tüm yıllık bu yağışın iki gün içinde düşmesi, yılın geri-kalan bölümünün kurak geçmesi de mümkündür. Bu durumlarda suyun dağıtımı bir savaşa dönüşüyordu. Arıkların her iki kıyısında mezarlıklar uzanıyor, kanalların dibinde insan kemikleri yatıyor.

Zenginler büyük arıklara, yoksullarsa ancak küçüklerine sahip oluyordu. Yoksul, kendi arığına gelen suyu artırmak için gizlice vanaları açmaya çalışıyordu. Zenginse, bu tür eylemleri bastırıyordu. Sınıf çatışması bu şekilde ortaya çıkıyordu. Su, bir spekülasyon nesnesiydi; bir karaborsa malıydı. Bir su değişimi, su patlaması, su krizi vardı. İnsanlar sudan servetler kazanıyor ya da her şeylerini yitiriyorlardı.

Ancak İhtilal'in ortadan kaldırabildiği çeşitli adetler yerleşmişti. Bir kadının su tahsisi almaya hakkı yoktu. Sadece evli erkekler su alırdı. Oğlu olan bir erkek, çocuğu yetişkin bir kızla evlendirirdi; evlenmiş olan çocuk, su tahsisine hak kazanırdı. Çok sayıda oğlu olanlar için, su bir servet kaynağıydı. I. Türkmenistan Meclis Kongresi'nin, küçük çocukları evlendirmeyi yasaklayan ve kadınlara su hakkı veren yasayı onayladıkları 1925'e değin bu uygulamalar sürdü.

Herkes Özboy'a olabildiğince yakın oturmaya çalışıyordu. Nehir, suyu taşıyordu; yaşamı taşıyordu. Kıyıları boyunca, kervanlar geçiyordu. Özboy'un akıntılarında, Cengiz Han'ın ordusu atlarını suladı. Kıyılarında, Semerkant ve Yomud'un tüccarları -köle tacirleri- yolculuk etti.

Raşid, nehrin ıstırabının, dört yüzyıl önce başladığını söyledi. Ansızın çölün ortasında beliriveren nehir, şimdi aynı şekilde aniden yok olmaya başlamıştı. Özboy, çölün tam ortasında bir uygarlık yaratmış, üç kabileyi geçindirmiş, batıyla doğuyu birleştirmişti; Özboy'un kıyılarında, Yusupov'un bugün kazı yaptığı düzinelerce kent kurulmuştu. Şimdi kumlar nehri yutuyordu. Enerjisi zayıflamaya başladı, akıntısı söndü. Bunu ilk kimin farkettiği bilinmiyor. Ali-İli, Chyzr ve Tivedzij kabileleri, yaşamın kaynağının yok olup gidişini seyretmek için nehrin kıyısına toplandılar; oturup seyrettiler, çünkü insanlar talihsizliklerini seyretmekten hoşlanırlar. Suyun seviyesi her gün biraz daha düşüyordu; önlerinde bir cehennem kuyusu açılıyordu. Vanaları açıp kapamaya dayanan sınıf mücadelesi tüm anlamını yitirmişti. Hangi arığın kime ait olduğunun bir önemi kalmamıştı artık –hiçbirinde su yoktu. İnsanlar mollalara koştular, ishanlara koştular, karşılarına çıkan her taşa sarıldılar. Hiçbirinin yararı olmadı. Tarlalar kuruyor, ağaçlar soluyordu. Tek bir tulum suya karşılık, bir Karakul koyunu verilebiliyordu. Eskiden yakınlarda duran kervanlar, sanki bu topraklarda korkunç bir salgın varmışcasına, büyük bir hızla geçip gidiyordu artık. Pazarlar ıssızlaşıyor, tüccarlar dükkânlarını kapatıyorlardı.

Özboy'un eski vahalarında kazılar yapan Yusupov, burada

bulunan objeler arasında büyük bir düzensizlik olduğunu ileri sürüyor. İnsanlar sahip oldukları her şeyi öylece terkedip gitmişler. Çocuklar oyuncaklarını bırakmışlar; kadınlar tencerelerini bırakmışlar. Korkunç bir panik, isteri ve korkuya kapılmışa benziyorlar. Kuşkusuz, en fantastik söylentiler dolaşmaya başlamıştı. Belki kâhinler ve falcılar ortaya çıkmıştı. İnsanlar çölün çemberinin sıkıştığını hissettiler; kum, hemen kapıda ıslık çalıyordu.

Büyük bir göç başladı. Ali-İli, Chyzr ve Tivedzij (bunlar ayrıca deve sürücüleri olarak da adlandırılıyor) kabilelerinin halkları, güneye doğru yola koyuldular, çünkü güneyde o dönemin ünlü vahaları olan Mar ve Tedzhen vardı. Sürgünler, Türkmenistan'ın ve tüm Orta Asya'nın en büyük çölü olan Karakum Çölü'nü yürüyerek aştılar. Ardlarında, kumların arasında kırılmış bir testiye benzeyen ölü bir nehir bıraktılar. Kum arıkları, tarlaları ve evleri örttü.

Raşid, ölü nehrin kabilelerinin, güney vahalarının halkları olan Tekke ve Sarık kabilelerinin direnişiyle karşı karşıya kaldıklarını söylüyor. Gerek yeni gelenler, gerek yerliler Türkmendi; su mücadelesinin parçaladığı tek bir ulustu aslında. Raşid, vahalarda yaşayan insanların sayısıyla, suyun miktarı arasında ideal bir oran bulunduğunu, bir vahanın yeni insanları özümleyememesinin nedeninin de bu olduğunu anlatıyor. Bir vaha bir konuğu, bir tüccarı özümleyebilir, ama tüm bir kabileyi kabul etmesi olanaksızdır, çünkü bu, varoluşunun dayandığı dengeyi derhal bozacaktır. Çöl ile vaha arasındaki savaşın nedeni de budur. İnsan, daha ılımlı bir iklimde yaşayan kardeşlerinden çok daha dramatik bir durumda bulur kendini, bu nedenle de savaşların sebebleri burada, tarih kayıtlarının lèse-majesté, hanedanlar arası bir kan davası ya da bir hükümdarın idama merakı gibi önemsiz olaylarla başladığı Avrupa'dakinden çok daha derin ve herhalde çok daha insancadır. Çölde, savaşın nedeni yaşama arzusudur, insan daha doğduğu anda bu çelişkiyle karşılaşır ve dram da burada yatar. Türkmenlerin asla birlik kuramamalarının nedeni buydu; onları boş arık böldü.

Özboy'un ölümüyle güneye gitmek zorunda kalan kabileler, Türkmenlerle kardeş katliamına giriştiler. Savaşlar,

İhtilal'in ertesine dek, yüzlerce yıl devam etti; bununla birlikte, ihtilal sonrası mücadeleler çok daha politize nitelikteydi. Raşid, bugün suyu bakanlığın bölüştürdüğünü söyledi. 1954'te, Bosaga'ya buldozerlerin gelişini anlattı. Bosaga, Türkmenistan'da, Afganistan sınırına pek de uzak olmayan bir bölgede, Amu Derya nehrinin üzerinde yer alır. Buradan bir kanal kazmaya başladılar. Bu yoldan bir zamanlar kendiliğinden ortaya çıkan ve sonra kaybolan nehir, yeniden, ama bu kez insan eliyle çöle götürülecekti. Tarihin betimlediği döngü böyledir. Ve daha önceki gibi, suyla birlikte balıklar ve kuşlar da çöle çekildi. Kanalın kıyıları gelişen ve kalabalık bir vahaya dönüştü. Kanalın uzunluğu şu anda sekiz yüz kilometre ve tamamlandığında, uzunluğu iki katına çıkarak, bir zamanlarki Özboy gibi, Hazar Denizi'ne dek ulaşacak.

Raşid, kanaldaki suyun tatlı olduğunu söyledi. Bir testiye su doldurup, bana içmemi buyurdu. Soğuk ve lezzetliydi. Kıyıya yakın bir yerde bir duba vardı ve her taraf çöldü. Dubanın üzerinde, içi aktrislerin ve çıplak fotomodel kızların fotoğraflarıyla kaplanmış bir kabinde, Yaroslav Şçaviey'in ekibi dört Ukraynalı yaşıyordu. Raşid ve ben, motorumuz arızalanıp durmak zorunda kaldığımızdan, tesadüfen de olsa, onların konuğu olduk. Ekip, suyun yakındaki bir kolhoza ulaşabilmesi için kanalın bir kolunu kazıyor. Tekerlekleri bir insan boyunda olan koca koca kamyonlar kumu bir yerden ötekine taşıyıp duruyor. Kum dağının üzerinde, kamyon sürücülerinin yaptığı seferleri kaydeden mavi gözlü bir kız oturuyor. Peki bu kaydı nasıl tutuyor? Şoförlerin kotalarını doldurmaları sağlamak için bir yol bu. Kızın adı Palina ve buraya Harkov yakınlarında bir yerden gelmiş. Kamyon sürücüsü iyiyse, Palina onun bir süper-kota işçisi olabilmesini sağlayacak sayıda işaret koyuyor. Hava çok ısındığında, Palina defterini yanına koyuyor, kanala atlıyor, öteki kıyıya yüzüyor, dönüyor ve yeniden kurşun kalemiyle işaretler koymaya devam ediyor. Şçaviey, birlikte balık yemek için onun peşinde. Şu devasa kamyonlardan

birini votka aldırmak için kolhoza gönderdi. Bize güzel bir ziyafet çekiyorlar. Akşam onlardan ayrılıyoruz. Gemilerin ışıkları, kanalın suyuna yansıyor.

MARİ'YE DÖNÜŞ ve Türkmenistan'daki son gün. Mari, Murgab vahasının başkenti ve altımış bin nüfusuyla, ülkenin Aşkabad'dan sonra ikinci büyük şehri. Türkmenistan'ın nüfusu (iki milyondan az) beş vahada yaşıyor; Cumhuriyetin yüzölçümünün yüzde doksanını oluşturan geri kalan kısmı, çöl. Mari'nin merkezi eski, tek katlı, mavi sarı boyalı. Bir zamanlar burada Özbek, Rus ve Ermenilere ait, şimdiyse millileştirilmiş ve atölye ve ardiyeye dönüştürülmüş yüzlerce küçük dükkân vardı. Kent sıcak, bunaltıcı; günün ortasında hava griye dönüyor. Çölden bir kum fırtınası yaklaşmakta. Keskin bir rüzgâr ve yeryüzü ile gökyüzü arasındaki uzamı dolduran toz bulutları. Kör eden ve soluksuz bırakan toz; soluyacak hiçbir şey kalmıyor. Tüm yaşam duruyor; makineler gıcırdayarak pes ediyor. Artık Palina, Şçaviey, herkes bir köşeye saklanıyor, kovuklara sokuluyor, soluksuz kalmamak için, başlarına battaniye, kağıt, artık ellerinin altında ne bulurlarsa onu örtüyor; kum fırtınası her şeyi gömüyor; taşkın insanları ve hayvanları boğuyor (çünkü çölde de taşkınlar oluyor!), soluksuz bırakıyor, ağzını tıkayarak öldürüyor. Toz zerreleri, hiçbir şey denebilecek bu parçacıklar (bunlar rüzgâr ve su tarafından ufalanan taşlar) havada asılı kalıyor, güneşte gitgide ısınıyor ve dolayısıyla kupkuru bir sis ortaya çıkıyor; bu tüm çöl halkının korkulu rüyası, yanan kömürler kadar sıcak toz bulutlarından oluşan kuru ve sıcak sis; çölün, çılgınlık saatinde solunmasını buyurduğu şey bu. Bir otelde, odamdayım; ışık yok, daha önemlisi hiç su yok; rüzgâr elektrik kablolarını koparmış, kum boruları tıkamış olmalı; sürahide hâlâ birkaç yudumluk ılınmış suyum var, ama sonra ne olacak? Kentte su yok;

telefonlar kesik; telsiz bağlantısı yok. Yatakta uzanıyorum, ama her şey rutubetli, tozlu; yastık fırın gibi ısınmış; çölde, bir fırtına sırasında, insanlar bir su deliliğine tutulur, ansızın ellerindeki tüm suyu açgözlülükle, düşüncesizce içiverir, bu gerçekten de bir çeşit krizdir, o sırada suyu çok susadıkları için içmemektedirler, artık başka su bulamayacakları fikrine kapılarak, korkudan içerler, kaçınılmaz olandan önce davranmak için içerler. Issız sokaklar, otelde sessizlik, boş koridor, aşağıya iniyorum. Restoran boş. Barmaid oturmuş, pencereden dışarıya bakıyor. Sokaktan bir Rus içeri giriyor, tozlu, rüzgâr gömleğini pantolonundan söküp çıkarmış, başında kulakları kapatan, çenesinin altından bağladığı kalın bir başlık var. "Bize iki yüz gram ver," diyor barmaide. Kız kalkıyor, ona bir bardak votka veriyor. Votkayı içiyor ve uzun bir ahhhhhh! çekiyor. "Şimdi daha iyi," diyor ve midesindeki bu kavurucu hisle, tekrar sokağa çıkıyor –çöl yangınının içine. Barmaid bir süre gözleriyle onu izliyor. "Bizden biri," diyor, "her şeye katlanabilir cinsten." Ardından bana bakıyor şefkatle, ama bir parça da alaylı, sonra tek lâf etmeden bir bardak limonata veriyor.

TACİKİSTAN

Komintern kolhozuna gidiyoruz. Duşanbe yakınlarında ve on beş köyü kapsıyor. Büyük bir kolhoz bu; ama daha büyükleri de var. Komintern yöneticisinin adı Abdülkerim Şaripov. Bir bacağı olmayan, uzun boylu, yapılı bir adam. Bacağını savaşta, Ukrayna'yı savunurken kaybetmiş. Bir Alman şarapneliyle vurulmuş; onu hastaneye götürmüşler; oradan evine dönmüş. Tek Alman bile görmemiş, ne savaşta, ne de daha sonra.

Şaripov yürüyemiyor; her yere küçük pikapıyla gidiyor. Yolda, bir kolhoz üyesinin sahip olabileceği şeyleri sayıyor:

Üç inek, on iki koyun ve istediği kadar eşek ve at. İyi bir koyun 150 ruble ediyor, yeni bir ev ise 15 koyun değerinde. Hayvan beslemeye ek olarak, kolhoz üyeleri toprağı ekiyor. Bir hektardan sekiz yüz pound* buğday alıyorlar. Buğdayın yetiştirilmesinin onca ay sürmesine karşın bu kadar az olmasına şaşmamak gerek, çünkü tarlalar dağlarda, çeşitli yüksekliklerde yer alıyor; alçak kesimde bulunanlardaki ekinler önce, yükseklerdekiler ise daha geç toplanıyor. Tarlaların yıl boyunca ekilip biçildiği Tacikistan'da genel bir uygulama olduğu görülüyor bunun. Haziranda Vahş vadisinde hasat zamanıyken, Pamirler'de köylüler henüz ekim yapıyorlar. Kayısılar Leninabad'da olgunlaşırken, Isfar'da kayısı ağaçları henüz çiçeklenmeye başlıyor.

Bir köyden geçiyoruz. Tacik kadınları duruyor, sırtlarını arabaya dönüp yüzlerini elleriyle gizliyorlar. İhtilal bu yüzleri örtülerden kurtarmış, kadınlar peçelerini çıkarıp atmışlar, ama refleks hâlâ duruyor. Duşanbe Üniversitesinde, 1963'de akademik bir derece alan ilk Tacik kadın olan Rochat Nabijeva'yla tanıştım. Tezinin konusu, peçenin kaldırılması için verilen mücadeleydi. Bu mücadele pek çok hayata mal olmuştu. Yüzünü açan yüzlerce kadın katledildi. Basmacılar bu kadınları alenen öldürdüler. Temel doğası öylesine kararlı ve değişmez olan insanlığın, farklı enlemlerde böylesine zıt adetler üretmesi çok ilginç. Çünkü insanın tutkusu kimi uygarlıklarda, karısının yüzünü mümkün olduğunca çok göstermek iken, başkalarında mümkün olduğunca çok gizlemek.

Şaripov bizi köyün sonuna, dalları çok geniş bir alana yayılmış ağacın gölgesine götürdü. Burada bir parti verdi. Kirazlar, kayısılar ve elmalar vardı. Dumanı üstünde bir dolu et kâsesi. Gözleme yığınları. Çeşit çeşit çorbalar, yöresel yemekler, salatalar. Türlü türlü yiyecek dağları. Kasa kasa votka. Şaripov, Müslümanlara içkinin yasak olduğunu söyleyerek içmedi. Ama sonunda bir şeyler içti. Ardından ayağa kalktı, soyundu, protez bacağını çıkardı ve hemen yakında

* Yaklaşık 400 kg (ç. n.)

akan dereye girdi. Köylüler çıplak müdüre baktılar. Ne yapıyor? diye sordum. Tansiyonunu düşürüyor, diye yanıtladı içlerinden biri.

Şölen müdür olmaksızın sürdü. Bir sürü insan toplanmıştı. Aralarından biri, hikâye anlatmaya başladı; diğerleri ara sıra kahkahaya boğuluyordu. Neden söz ettiklerini sordum. Ardından bir öğretmen, savaştan Kolhoza dönen ve anadilini unutmuş olan genç bir Tacik hakkındaki hikâyeyi bana tercüme etti. Herkesle Rusça konuşuyormuş. Köyde Rusçayı bilen pek az insan varmış. "Tacikçe konuş," demiş babası ona, ama genç Tacik babasının ne söylediğini anlamamış gibi yapmış. Köylüler, anadilini unutmuş olan bir Tacikin neye benzediğini görmek için, babasının evinin önünde toplanmaya başlamışlar. İlkin komşular gelmiş, sonra bütün köy. Kalabalık durmuş, savaştan dönen genç Taciki seyrediyormuş. Biri gülmeye başlamış, ardından kahkahalar yayılmış. Bütün köy gülmüş, kahkahalara boğulmuşlar; insanlar midelerini tutup, yerlerde yuvarlanıyormuş. Sonunda genç Tacik buna daha fazla dayanamamış; evden çıkıp insanlara bağırmış: "Yeter!" Bu sözü Tacikçe söylemiş ve ardından kendisi de gülmeye başlamış. Genç Tacikin anadilini hatırladığı o gün, köyde bir koyun kurban edilmiş ve bütün gece herkes yiyip içmiş, eğlenmiş.

"Rusça bilmek iyi bir şey," dedi öğretmen, "ama bir Tacik anadilini de bilmeli." Dünyanın bütün dillerinin şerefine içtik.

Sabah, Kırgızistan'a uçuyordum. Turan beni havaalanına götürdü. Her yanda farklı bir manzara. Kuzeyde –yumuşak, yeşil tepeler. Güneyde –yüksek, karla kaplı dağlar. Doğuda –güneşin altında kavrulan, çöl dağları. Ve ardından -yeşilliğe gömülmüş- Duşanbe. Karlı dağların ardında –Hindistan. Çöl dağlarının ardında -Çin.

KIRGIZİSTAN

Kırgızistan'daki rehberim Rüstem Umralin. Rüstem birkaç kelime konuşan bir adam; bütün gün boyunca ağzından

ancak bir iki söz çıkıyor: "Konuşmayı sevmem," dedi bana, tanıştığımız ilk gün. Sonuçta, zamanımızı sessizlik içinde geçiriyoruz. Pazar günü kentin dışına çıkıyoruz. Frunze, Aşkabad ve Duşanbe'ye benziyor, yalnızca iklimi daha yumuşak; bu yüzden şu ya da bu nedenle Asya'da yaşamak zorunda kalan Ruslar, Frunze'ye yerleşmeye çalışıyorlar. Kentin görünümü ve atmosferi Avrupalı, Rus. Yirmi ikinci CPSU Kongresi diye anılan ana caddesi, bir gezi yeri işlevi görüyor. Bu caddede gruplar ya da çiftler halinde pek çok genç görmek mümkün -bir Rus çift, bir Özbek çift, bir Kırgız çift. Yirmi ikinci CPSU Kongresi caddesinde dondurma ve etli piyerogi satın alabilir insan; modern dükkânların vitrinlerine bakabilir. Bir banka oturabilir.

Eski postanenin önünde Afrikalı öğrenciler toplanıyor, son derece şık ama sıkılmışlar, yanlarında kız yok. Nereye gitmek gerektiğine karar vermek güç. Bir bar var, fakat önünde uzun bir kuyruk oluşmuş. Stadyuma bakıyoruz. Küçükler takımları oynuyor; tribünler boş. İlerliyoruz, ama nereye, ne için? Rüstem'in beni nereye götürmesi gerektiğini bilmediğini hissediyorum. Rüstem benimle birlikte yürümek zorunda, çünkü ziyaret programımda bu var. Ne yapmam gerektiğini bilmiyorum. Bu yürüyüşe son mu vermeli? "Belki dursak iyi olur?" diye soruyorum Rüstem'e, ama karşı çıkıyor. "Nasıl yaparız? Hayır, hayır, yürüyeceğiz," diyor. Gene suskunlaşıyor, yürümeye devam ediyor; peşinden gidiyorum; o sinirli, ben sinirli; bir türlü rahatlayıp, yakınlaşamıyor, dost olamıyoruz; sorunların en basiti gibi görünen bir konuda bile bir uzlaşmaya varamıyoruz -yürümeyi bırakalım mı, sürdürelim mi?

Yirmi ikinci CPSU Kongresi caddesinden, Sovieckaya sokağına dönüyoruz. Burada küçük, sıcak, bakımlı, pencerelerinin altında ebegümeci ve ahududular büyüyen evler var. Smolensk'den dosdoğru buraya, Tienşan sıradağlarının dibine aktarılmış bir manzara. Sundurmalarda, sıcağa karşın ekose örtüler, kuzu postundan yelekler, ayaklarına dek

uzanan etekler içindeki Rus büyükanneler oturuyor. Büyükanneler bardağını on kopeke sattıkları vişne suyundan, yalnızca bir iki bardak ortada tutarak, ticaretlerini büyük bir ihtiyatla icra ediyorlar. Kilometrelerce uzanan Sovieckaya sokağı boyunca her sundurmada bir yaşlı kadın, ağırbaşlılıkla oturuyor.

AKŞAMI, Cumal Smanov'un, Frunze'den iki yüz kilometre mesafade, Tienşan'da Susamuru vadisindeki yurdunda geçirdim. Cumal, Panfilov kolhozunun koyunlarını otlatıyor ve bu işte çok iyi olduğu için, hükümet kararnamesiyle Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Seçkin Çobanı ünvanıyla ödüllendirilmiş. Cumal'ın otlattığı sürü, altı yüz baş koyundan oluşuyor. Dikkatlice araştırıldığında, bu kolhoz sürüsünde koyunların ancak yarısının kolhoz koyunu olduğu anlaşılıyor. Geri kalanı, Cumal'a, erkek kardeşine, amcasına, komşusuna, vb ait. Cumal yedinci sınıfı bitirmiş, kırk bir yaşında ve dokuz çocuğu var. Burada aileler geniş, çocuk sayısı fazla. Cumal yazın tamamını yurdunda geçiriyor ve kolhoza ancak kışın dönüyor. Yurtta karısı, başka çobanlar ile kendi çocuklarıyla başkalarınınkilerden oluşan koca bir orduyla birlikte kalıyor. Bu insanların konukseverliği olağandışı; tümüyle beklenmedik olan ziyaretim için bir koç keserek koca bir şölen verdi. Atlı bir haberciyle mesaj gönderilerek davet edilen bütün yayla insanları yurta doluştu. Keçe kilimlerde bağdaş kurup oturarak, koyun kemikleri kemirip votka içtik. Votka içmekte, Kırgızlar, Polonyalılar şöyle dursun, Rusları bile geride bırakıyor. Kadınlar da içiyor. Kurala uygun olarak, şölen boyunca yurtun dışında kalıyorlar. Ev sahibi ara sıra bir bardak Stoliçnaya koyuyor ve bir kadının adını sesleniyor. Kadın içeri giriyor, çömeliyor ve bardağı bir dikişte boşaltıyor. Ardından, tek kelime bile etmeden, ağzına bir lokma bile atmadan, kalkarak dışarının karanlığında gözden kayboluyor.

Şölen sırasında, koyunun haşlanmış başını bir tepsi içinde

konuğa sunuyorlar. Konuğun, beyni yemesi gerekiyor. Ardından, gözlerden birini çıkartıp yemesi şart. Ev sahibi öteki gözü yiyor. Bu şekilde kardeşlik bağları kuruluyor. Bu, insanın kolay kolay unutamayacağı bir deneyim.

ÖZBEKİSTAN

Erkin, kentte işi olduğunu söyleyip, Buhara emirinin kalesinde beni yalnız bırakarak gidiyor. Kalenin içinde bir müze var. Burada emirin altın sırmalı cübbesini görebiliyorsunuz; celladın kullanıla kullanıla yıpranmış, keskin ucundan geriye pek bir şey kalmamış olan baltasını da görebiliyorsunuz. Yaşlıca Amerikalı kadınlar avluda, emirin yatak odasında koşturarak geziyor, fotoğraf çekiyor, zindanın derinliklerine göz atıyorlar. Kaftan ve balta onları büyülüyor. Bir öğretmen, okul çocuklarından oluşan gruba, "Şimdi buraya gelin," diyor. Çocuklar, demir parmaklıklarla kapatılmış zindanın girişinde toplanıyorlar. İçerde, yarı karanlıktaki figürler, emirin tutsaklarını temsil ediyor. Bir tanesi ipte sallanıyor; bir başkası kana bulanmış. Yerde, duvara zincirlenmiş oturan birkaç figür var. Öğretmen, emirin ne kadar zalim bir hükümdar olduğunu ve bütün bunların - bu kale, bu giysiler, asılı adam- feodalizm diye adlandırıldığını anlatıyor.

Öğle vakti. Kaleden büyük, tozlu bir meydana çıkıyorum. Tam karşıda bir çayhane var. Günün bu saatinde çayhaneler Özbeklerle dolu. Başlarında rengârenk takkelerle çömelmiş, yeşil çay içiyorlar. Böyle oturup saatlerce, genellikle bütün gün çay içiyorlar. Bir ağacın gölgesinde, küçük bir kilimin üzerinde, yakın dostların arasında, güzel bir yaşam doğrusu. Çimenlere oturarak bir demlik çay ısmarladım. Bir tarafımda, Krakov'un Vavel Şatosu kadar büyük, ama yalnızca topraktan yapılmış kaleyi görüyordum. Ama öteki ya.miyorum. Bu adamlarda, hal ve tavırlarında, bilgece sükûnetlerinde, büyük bir saygı uyandıran bir şeyler var.

Kuşaklardır, bu eski, belki kaleden ve camiden bile eski olan çayhanede oturuyorlar. Artık pek çok şey farklı –pek çok şey, ama her şey değil. Dünyanın değiştiğini söylemek mümkün, ama tümüyle değişmiyor; her durumda, dünya bir Özbekin bir çayhanede oturup, iş saatlerinde bile çay içemeyeceği kadar değişmemiş henüz.

Buhara'da kalabalık ve renkli pazarları da gördüm. Bin yılı aşkın bir geçmişe uzanan bu pazarlar eski ama hâlâ canlı, insanlıkla kaynaşıyor. Erkin bana İbn Sina'nın dolaşmayı sevdiği pazarı gösterdi. İbn Batuta'nın hurma aldığı pazarı gösterdi. Millileştirildikleri için her biri bir numara taşıyan küçük dükkânlar, barakalar, tezgâhlar. Erkin, bir Özbekin satın alacağı şeyleri, bir dükkânda daha az para harcayarak almaktansa, daha fazla verip pazardan almayı tercih ettiğini söyledi. Pazar bir gelenek, bir buluşma, söyleşme yeri, ikinci bir yuva.

Mir-Arab medresesinin avlusuna gittim. Medrese, Müslüman üniversitesi demek. Mir-Arab, 1503'te inşa edilmiş etkileyici bir mimari kompleks ve şimdi geniş çaplı bir restorasyona girmiş. Üniversite İhtilal'den sonra kapanmış, ama artık yeniden açılmış. Yeni adı Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları İlahiyat Fakültesi.

Sovyetler Birliği'nde bu çeşit tek okul Mir-Arab. İlk öğrencilerini 1966'da kabul etmeye başlamış. Her sınıfta on altı öğrenci var.

BUHARA kahverengi; bu, güneşte pişirilmiş toprağın rengi. Semerkand tümüyle mavi; bu da gökyüzünün ve suyun rengi.

Buhara ticarî, gürültülü, somut ve maddi bir kent; ticaret ve pazar yerleri kenti; devâsa bir antrepo, bir çöl limanı, Asya'nın göbeği. Semerkand ise esinlenmiş, soyut, yüce ve güzel; bir yoğunlaşma ve düşünce kenti; bir müzik notası ve bir resim; yıldızlara dönük bir kent. Erkin bana, Semerkand'a dolunay zamanı, mehtaplı bir gecede bakmak gerektiğini söylüyor. Zemin karanlık kalıyor; duvarlar ve kuleler

bütün ışığı çekiyor; kent, ışıldamaya, ardından tıpkı bir fener gibi, yukarıya doğru ağmaya başlıyor.

H. Papworth, The Legend of Timur ('Timur Efsanesi') adlı kitabında, Semerkant mucizesinin, bu kentin aslında, Timurlenk olarak da tanınan Timur'un eseri olmasından kaynaklanıp kaynaklanmadığını sorar. Tüm güzelliği ve kompozisyonuyla, insanın düşüncelerini mistisizm ve tefekküre yönelten bu kentin, Timur kadar zalim ruhlu bir iblis, yağmacı ve despot tarafından yaratılmış olması kavramında anlaşılmaz bir şeyler bulunduğunu yazar.

Ama Semerkant'ın ününün on dört ve on beşinci yüzyıllarda, dolayısıyla Timur'un hükümranlığında ortaya çıktığını yadsımak olanaksız. Timur, son derece hayret verici bir tarihsel görüngüdür. Adı, onlarca yıl boyunca dehşet salmıştı. Asya'yı çizmesinin altında ezen büyük bir hükümdardı, ama sahip olduğu güç, onu küçük ayrıntılarla ilgilenmekten alıkoymamıştı. Orduları zalimlikleriyle ünlenmişti. Arap tarihçi Zaid Vosifi, Timur'un göründüğü her yerde, "insanların kanının dereler gibi aktığını," ve "gökyüzünün bir lale tarlası rengini aldığını" yazar. Bütün seferlerin başında, her şeye nezaret eden Timur'un kendisi vardı. Yenilgiye uğrattıklarının kafalarının vurulmasını emretti. Kafataslarından kuleler, duvarlar ve yollar inşa edilmesini emretti. İşin ilerleyişine bizzat göz kulak oldu. Tüccarların midelerinin parçalanmasını ve altın aranmasını emretti. Adamakıllı arandığından emin olmak için, bu süreci bizzat denetledi. Düşmanlarının ve karşıtlarının zehirlenmesini buyurdu. Zehirleri bizzat hazırladı. Ölümün sancağını yükseltti ve bu misyon gününün yarısını aldı. Günün geri kalan yarısını sanatla geçirdi. Timur kendisini sanatın yayılması uğraşına, ölümü yaymaya uğraşında gösterdiği şevk ve istekle adadı. Timur'un bilincinde, sanatı ve ölümü ayıran çizgi son derece dardı; Papworth'un anlayamadığı da tastamam budur işte. Timur'un öldürdüğü doğrudur. Am a herkesi öldürmediği de bir gerçektir. Yaratıcı niteliklere sahip kişileri esirgedi. Timur'un İmparatorluğu'nda en kutsal sığınak yetenekti. Timur yeteneği Semerkant'a çekti; her

sanatçıya saygı gösterdi. İçinde ilahi yetenek taşıyan hiç kimseye dokunulmasına izin vermedi. Sanatçı çiçek açtı, Semerkant gelişti. Bu kent onun gururuydu. Kapılarından birinin üzerine, Timur şu ibarenin yazılmasını buyurdu: EĞER GÜCÜMÜZDEN KUŞKU DUYARSAN - BİNALARA BAK! Ve bu cümle, Timur'un ölmünden sonra yüzlerce yıl yaşadı. Bugün Semerkant hâlâ emsalsiz güzelliğiyle, biçiminin kusursuzluğuyla, sanatsal dehasıyla bakanı şaşkına çeviriyor. Timur her yapıyı bizzat denetledi. Başarısız olanların yıkılmasını buyurdu; ve zevki mükemmeldi. Süslemede çeşitli seçenekler üzerinde uzun uzun düşündü; desenlerin zarafetini, çizgisinin saflığını inceledi. Bunun ardından kendisini yeni bir askeri seferin, kırımın, kan gölleriniin, yangınların, çığlıkların girdabına fırlattı.

Papworth, Timur'un ancak çok az kişinin oynama imkânı olan bir oyun oynadığını anlamaz. Timur, insan olanaklarının sınırlarını zorluyordu. Timur, sonraları Dostoyevski'nin betimlediği şeyi gösterdi: İnsan her şeye muktedirdir. Timur'un yaratısını, Saint-Exupéry'nin bir cümlesiyle tanımlamak mümkün: "Yaptığımı hiçbir hayvan asla yapamaz." Hem iyi hem de kötü olanı. Timur'un makasının iki keskin bıçağı vardı –yaratı ve yıkım. Bu iki keskin bıçak, her insanın etkinliğinin sınırlarını belirler. Ama sıradan insanlarda bu makasın bıçakları genellikle açılmaz. Kimi zaman birazcık aralanır. Timur'un örneğinde, bu bıçaklar sonuna dek açılmıştı.

Erkin, Timur'un Semerkant'taki, yeşil nefritisten yapılma mezarını gezdirdi bana. Mozolenin girişinin ön tarafında, bizzat Timur'un yazdırdığı bir kitabe var: Kendisinden vazgeçen, dünyadan vazgeçen kişi mutludur.

1405'de, Çin'e yaptığı bir seferde, altmış dokuz yaşındayken öldü.

KUŞBAKIŞI 1989-1991

ÜÇÜNCÜ ROMA

1989'da, İmparatorluk'un bölgelerinde yaptığım yolculukların döngüsüne başladığım zaman, bu güçle olan temaslarım tek tük ve her biri kısa olmakla birlikte, uzun bir geçmişe sahipti. Bunların bana büyük bir yardımı olacağını düşünmüştüm. Yanılmışım. Yolculukların bu son dizisi, benim için iki nedenle büyük bir aydınlığa kavuşma oldu. İlkin, bu ülkeye karşı hiçbir zaman yakın bir ilgi duymamıştım; bir uzman değildim; bir Rusisist, Sovyetolog, Kremlinolog, vb. değildim. Beni Üçüncü Dünya, yani renkli Asya, Afrika ve Latin Amerika kıtaları çekiyordu –kendimi neredeyse tümüyle buralara adamıştım. İmparatorluk ile aşinalığım bu yüzden ihmal edilebilir, rastlantısal, yüzeyseldi. İkincisi, Stalin ve Brejnev çağı geride kaldıkça, bu sistem ve ülke hakkındaki bilgimiz geometrik olarak artıyordu. Yeni malzemeler ve bilgiler her yıl, her ay değil, her hafta, her gün geliyordu! Bir ideoloji olarak komünizmle ve onun dünyadaki siyasal tecessümü olarak İmparatorluk'la yeni yeni ilgilenmeye başlayan biri, ulaşabildiği malzemenin en az yüzde doksanının, yalnızca birkaç yıl önce bile gün ışığı görmemiş olduğunu farketmeyebilirdi.

Tıpkı Kolomb'un büyük coğrafi keşifler çağında, her deniz seferinin dünya haritasını değiştirdiği bir çağda yaşamış olduğu gibi, bugün biz de her yeni açımlamanın çağdaş dünyamızın resmini sürekli olarak değiştirdiği büyük siyasal keşifler çağında yaşıyoruz.

1989 BAHARINDA, Moskova'dan gelen haberleri okuduğumda, şunu düşündüm: Oraya gitmeye değecek. Herkesin bir merak duyduğu ve olağandışı bir şeylerin olmasını beklediği bir dönemdi. O zaman, seksenlerin sonunda, dünya büyük bir metamorfoza giriyor gibi görünüyordu; öylesine derin ve temel bir dönüşümdü ki bu, hiç kimse, hiçbir ülke ya da devlet ve yeryüzündeki son imparatorluk -Sovyetler Birliği- bundan kaçınamayacaktı.

Bütün dünyada demokrasi ve özgürlüğü teşvik eden bir iklim hüküm sürmeye başlıyordu. Her kıtada diktatörlükler birbiri ardına çöktü: Uganda'da Obote, Filipinler'de Marcos, Şili'de Pinochet. Latin Amerika'da despotik askeri rejimler yerlerini ılımlı sivil iktidarlara bırakıyor, Afrika'da hemen hemen her yerde hazır ve nazır (ve bir kural olarak grotesk ve adam akıllı yoz) tek partili sistemler çözülüyor ve siyasal sistemden çıkıyordu.

Bu yeni ve umutlandırıcı küresel panoramanın karşısında, SSCB'nin Stalinci-Brejnevci sistemi gittikçe daha çok anakronikleşiyor, gerileyen ve etkisiz bir yadigâra dönüşüyordu. Ama hâlâ muktedir ve tehlikeli güce sahip bir anakronizmdi bu. İmparatorluk'un girmeye başladığı bunalım, bütün dünyada büyük bir dikkatle izleniyordu, ama endişeli bir dikkatle -herkes bu gücün, gezegenimizi yok edebilecek kitle imha silahlarıyla donanmış olduğunun farkındaydı. Gene de, bu umutsuz ve endişeli senaryo hiçbir zaman, komünizmin sona eriyor olması ve bu olguda geriye çevrilemez türden bir kesinlik olmasından kaynaklanan tatmin ve evrensel rahatlamayı örtemedi.

Almanlar Zeitgeist derler, çağların ruhu. Bir dalın üzerine

konmuş devasa bir kuş gibi acınacak bir şekilde ve ilgisizce uyuklayan çağların ruhunun, ansızın ve açık bir neden olmaksızın (ya da en azından tümüyle akılcı bir açıklamaya olanak veren bir neden olmaksızın) beklenmedik bir biçimde havalanıp cesur ve sevinçli bir uçuşa başlaması, umutla yüklü, büyüleyici bir an. Hepimiz bu uçuşun coşkusunu duyuyoruz. Hayal gücümüzü dinamitliyor ve bize enerji veriyor: Harekete geçiyoruz.

YAPABİLİRSEM -1989'da planlıyorum- tüm Sovyetler Birliği'ni, on beş federal cumhuriyetini baştan sona geçmek istiyordum. (Gel gelelim, kırk dört cumhuriyetin, eyaletin ve özerk bölgenin tümüne gitmeyi düşünmüyorum, çünkü bunu yapacak kadar uzun bir süre yaşayamam.) Güzergâhımın en uzak noktaları şunlar olacaktı:

Batıda - Brest (Polonya sınırı)
Doğuda - Büyük Okyanus (Vladivostok, Kamçatka ya da Magadan)
Kuzeyde - Vorkuta ya da İnovaya Zemlya
Güneyde - Astara (İran sınırı) ya da Termez (Afganistan sınırı)

Dünyanın büyük bir bölümü. Ama o zamanlar İmparatorluk'un yüzölçümü yirmi iki milyon kilometre kareden fazla ve ekvatordan daha uzun olan kıtasal sınırları kırk iki bin kilometre boyunda.

Teknik olarak mümkün olduğu her yerde, bu sınırların o zamanlar ve bugün kalın dikenli tel helezonları ile sarılı olduğu (Polonya, Çin ve İran'la olan sınırlarda böyle bariyerler gördüm) ve korkunç iklim yüzünde bu telin çabucak bozulduğu ve bu nedenle sık sık yüzlerce, hayır, binlerce kilometresinin değiştirilmesi gerektiği akılda tutulunca, Sovyet metalurji sanayiinin önemli bir bölümünün dikenli tel üretimine ayrıldığı varsayılabilir.

Çünkü sınırları dikenli telle çevirmek sorunu çözmüyor! Gulag takımadalarını çevirmek için kaç bin kilometre dikenli tel kullanıldı? Tüm İmparatorluk'un toprakları boyunca dağılmış yüzlerce kamp, konaklama yerleri ve hapishaneleri! Cephanelik, tank ve atom merkezlerini dikenli telle sarmak için kaç kilometre daha kullanıldı? Ya kışlaların çevrilmesi? Ve çeşitli depoların?

Bütün bunlar Sovyet hükümetinin işbaşında bulunduğu yıllarla çarpılacak olursa, Smolensk ya da Omsk'taki dükkânlarda insanın bıçak ya da çatal şöyle dursun, ne bir çapa ne bir çekiç bile satın alamayışının nedenini anlamak kolaylaşıyor: Bu tür şeyler üretilmiyor, çünkü gerekli hammaddeler dikenli tel imalinde kullanılıyordu. Hepsi bununla da kalmıyor! Ne de olsa, bu telin tonlarcası gemilerle, demiryoluyla, helikopterlerle, develerle, köpekli kızaklarla İmparatorluk'un en uzak, en ücra köşelerine taşınması, ardından araçlardan boşaltılması, kangalların çözülmesi, kesilmesi, raptedilmesi gerekiyordu. Sınır muhafızlarının kumandanları, gulag kamplarının kumandanları ve hapishane müdürlerinin, merkezi depolarındaki eksiklik durumunda dikenli tel stoku oluşturmak için duydukları ıstırabı, binlerce ton daha dikenli tel isteklerini bildirmek için yaptıkları sonu gelmez telefon, telgraf ve posta gönderilerini tahmin edebilirsiniz. Ve her şeyin iyice kapatıldığından, çitlerin yeterince yüksek ve kalın olduğundan, içinden bir farenin bile sızamayacağı kadar sıkı bir şekilde gerilip örüldüğünden emin olmak üzere İmparatorluk'un her bölgesine gönderilen binlerce komisyon ve kontrol ekiplerini hayal etmek de aynı derecede kolay. Moskova'daki bürokratların, taşralardaki astlarıyla yaptıkları telefon konuşmalarını, değişmez ve şiddetli bir kaygıyla "Gerçekten doğru dürüst dikenli telle sarıldınız mı?" sorusunu sordukları telefon konuşmalarını hayal etmek de kolay. Ve bu yüzden kendilerine evler ve hastaneler yapmak, sürekli olarak aksayan kanalizasyon ve elektrik sistemlerini onarmak yerine, insanlar (neyse ki herkes değil!) yıllar boyunca İmparatorluk'un içsel ve dışsal, yerel ve ulusal çapta dikenli telle sarılmasında kullanıldılar.

BÜYÜK BİR YOLCULUK fikri, perestroyka hakkındaki haberleri okuduğum sırada doğdu. Bunların hemen hepsi Moskova kaynaklıydı. Çabarovski kadar uzak bir yerdeki olaylarla ilgili olsa bile, gene de "Moskova" mahreci konuyordu. Habercilik ruhum depreşmişti. Böyle anlarda Çabarovski'ye doğru çekiliyordum; orada olan biteni kendi gözlerimle görmek istiyordum. İnanılmaz derecede güçlü bir baştan çıkmaydı, çünkü İmparatorluk'a ilişkin çok az bilgime karşın, Moskova'nın ülkenin geri kalanından ne denli (her şeyde olmasa bile) farklı olduğunu, bu süper gücün muazzam topraklarının (Moskova sakinleri için bile) ölçülemez bir terra incognita olduğunu biliyordum.

Ama hemen ardından kuşkular çullanıyordu zihnime - gerçekten Moskova dışında perestroykayı aramakta haklı mıydım? Seçkin tarihçi Nathan Ejdelman'ın 1989'un başında yayınlanmış Revolution from the Top in Russia ('Rusya'da Yukarıdan Aşağıya Devrim') adlı kitabını henüz okumuştum. Yazar, perestroykayı Rus tarihindeki bir dizi dönüm noktasından biri olarak kabul eder ve bize bu ülkedeki tüm dönüm noktalarının, devrimlerin, sarsıntıların ve yeniliklerin, çarın iradesi, genel sekreterin iradesi ya da Kremlin'in (ya da Petersburg'un) iradesi yüzünden gerçekleştiğini hatırlatır. Ejdelman, Rus ulusunun enerjisinin oldum olası, bağımsız sıradan insanların girişimlerine değil, yönetici seçkinlerin iradesini gerçekleştirmeye harcanmış olduğunu belirtir.

Satır arasındaki mesaj: Perestroyka, Kremlin izin verdiği sürece devam edecek.

Bu yüzden, rüzgârın yönünü ve gücünü anlamak istiyorsanız, Moskova'ya, Kremlin'in yakınına gitmeniz ve çevresine yerleştirilmiş sismografları, termometreleri, barometreleri ve rüzgâr güllerini gözlemlemeniz daha mı yerinde olurdu acaba? Kremlinoloji bana sık sık tarih ve felsefenin kavşak noktasında toplanan bilgiden çok meteorolojiyi hatırlatmıştır.

1989 SONBAHARI. Yıllardan bu yana İmparatorluk'la ilk karşılaşmam. Buraya son gelişim yirmi yıl önce, Brejnev döneminin başlangıcındaydı. Stalin dönemi, Kruşçev dönemi, Brejnev dönemi. Ve bundan önce: I. Petro dönemi, II. Katerina dönemi, III. Aleksandr dönemi. Hükümdarın kişiliği, karakter özellikleri, manileri ve fobileri başka hangi ülkenin ulusal tarihi, akışı, yükseliş ve düşüşleri üzerinde böylesine derin bir iz bırakabilmiştir? Bu nedenle, Rusya'da ve tüm dünyada, birbirini izleyen çarların ve genel sekreterlerin ruh hallerine, depresyon ve kaprislerine karşı harcanan yoğun dikkat her yerde kendini göstermedi mi? (I. Nikola üzerine Mickiewicz: "Çar şaşkın -Petersburg sakinleri korkudan titrer, / Çar öfkeli - saraylıları korkudan ölür; Tanrıları ve inançları Çar olan ordular ilerliyor. Çar öfkeli: Haydin ölelim, Çar'ı neşelendirelim!")

Çar, Rusya'nın bütün tarihi boyunca, yüzyıllar boyunca sözcüğün gerçek anlamıyla bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Daha on dokuzuncu yüzyıla değin, Ortodoks kiliselerinden çarın portrelerinin kaldırılmasını buyuran bir çar fermanı vardı. Bir çar fermanı! Bu olmaksızın, hiç kimse böyle bir portreye ya da daha çok ikonaya dokunma cesaretini gösteremezdi. Anarşist, yıkıcı, Jakoben ve dinamitçi Bakunin bile, çarı "Rus mesihi" diye adlandırır. Ve çarlar nasıl Tanrı'nın temsilcisi ise, Lenin ve Stalin de komünizm dünyasının temsilcisiydiler. Ancak Stalin'in ölümünden sonradır ki, Kadir-i Mutlak'ın hükümranlığını laikleştirme süreci başladı. Laikleştirme –ve bununla birlikte kadir-i mutlakın gücünün tedricen aşınması. 1968 güzünde, Çekoslavakya'daki sistemi düzeltmek isteyen Dubçek'i ve halkını eleştirirken ve sonuç olarak Sovyet tanklarını tepelerine indirirken, Brejnev sızlanmıştı: "İktidarda olduğunuz için, ne isterseniz yapabileceğinizi düşündünüz. Fakat bu büyük bir hata! Ben bile her istediğimi yapamam –yapmam gereken her şey gerçekleşti, bir üçüncüsünü bile düşünemem belki." (Zdenek Mlynar, The Frost from the East, 'Doğudan İnen Buz').

İŞTE HAVAALANI, pasaport kontrolü. Küçük pencerede, sınır muhafızlarından genç bir asker. Pasaportun incelenmesi başlıyor. Bakma, okuma, ama öncelikle fotoğrafı arama. İşte burada! Asker fotoğrafa bakıyor, ardından bana, fotoğrafa ve hemen sonra bana, fotoğrafa ve bana. Ona her şey tümüyle doğru gibi gelmiyor sanki. "Gözlüğünüzü çıkartın!" diye buyuruyor. Fotoğrafa ve bana, fotoğrafa ve bana, fotoğrafa ve bana. Ama şimdi, gözlüksüz, ona her şeyin daha da yanlış göründüğünü izleyebiliyorum. Açık renkli gözlerindeki yoğunlaşmayı görebiliyor, zihninin büyük bir hızla çalışmaya başladığını hissedebiliyorum. Bu zihnin şu anda ne üzerine çalıştığını bildiğimi zannediyorum –düşmanı aramakla meşgul. Düşmanın belgeleri alnına damgalı değildir ki; tam tersine –düşman maskeli olur. Bu yüzden ustalık onun maskesini düşürebilmektedir. Bu beceri konusunda benim askerle binlerce meslektaşını çok iyi eğitmişler doğrusu. İşte size yüz adet fotoğraf, der çavuş, bunlardan bir tanesi casus. Kim olduğunu bulan, bir haftalık tatil kazanacak. Delikanlılar bakar, bakar; alınlarında terler birikmiştir. Bir haftalık tatil! Dile kolay!

Bu mu? Ya da şu olmasın? Hayır, bu değil, bu dürüst birine benziyor. Yoksa siz bir casusun boynuzları mı var zannediyorsunuz? Bir casus normal gözükebilir; iyi niyetli bir gülümsemesi bile olabilir! Kuşkusuz doğru tahmin edemiyorlar, çünkü yüz seçenek içinde tek bir casus bile yok. Artık casus masus yok. Yok mu? İnsan casussuz bir dünya hayal edebilir mi? Askerin zihni çalışıyor, arıyor, nüfuz ediyor. Tek bir şey kesin –casus her ne pahasına olursa olsun buraya girmek, içeri sızmak istiyor. Tek soru, her biri bir çift açık renkli uyanık gözün, yüzüne kilitleneceği ânı sabırla bekleyen düzinelerce insan arasından hangisinin o olduğu? Kimileri artık soğuk savaşın olmadığını söylüyor. Ama orada hâlâ mevcut, fotoğraf ile yüz arasında gidip gelen gözde, bu üsteleyici ve delici bakışta, bu titizlikte ve şüpheci nazarda, sonunda bize ne yapmak gerektiği konusundaki bu derin düşünce halinde, bu duraksamada ve belirsizlikte hâlâ devam ediyor.

MOSKOVA'NIN görünümü, Chateaubriand'ı kendinden geçirmişti. Memoirs from Beyond the Tomb'un ('Kabrin Ötesinden Anılar') yazarı, Moskova seferinde Napoleon'a eşlik etmişti. 6 Eylül 1812'de, Fransız ordusu görkemli kente ulaştı:

Napoleon öncü birliğin yakınında atın üstünde belirdi. Bir tepenin daha aşılması gerekiyordu; Monmartre'ın Paris'e olduğu kadar yakındı ve tıpkı Kudüs'e giden hacılar gibi kutsal kenti gördükleri zaman Ruslar burada dua ettiklerinden, Bağlılık Tepesi deniyordu. Altın kubbelerin kenti Moskova, Slav şairlerin dediği gibi, güneşte ışıldıyordu: İki yüz doksan beş kilise, bin beş yüz saray ve oyma ahşaptan, sarı, yeşil, pembe evler, tek eksik olan Boğaziçi ve servi ağaçları. Parlak ya da boyalı demir levhalarla kaplı Kremlin, bu topluluğun bir parçası. Tuğla ve mermerden yapılma çok hoş villalar arasından, bu gökyüzünün palmiyeleri olan çam ağaçlıklı parklarla çevrili Moskova ırmağı akıyor. Adriyatik sularındaki en şaşaalı günlerinde Venedik daha muhteşem değildi ... Askerlerimiz Moskova! Moskova!, diye bağırmaya ve alkışlamaya başladı.

"...TIPKI KUDÜS'Ü gören hacılar gibi, kutsal kenti gördükleri zaman Ruslar burada dua ettiklerinden."

Evet, çünkü Moskova onlar için kutsal bir kent, dünyanın başkenti -Üçüncü Roma idi. Bu son kavram, on altıncı yüzyılda Pskov bilgesi ve kâhini Philotheus tarafından öne sürülmüştü. "İki Roma çöktü (Peter'inki ve Bizans)," diye yazar çağdaşı Moskova prensi III. Vasili'ye. "Üçüncü Roma (Moskova) ayakta duruyor. Bir dördüncüsü olmayacak," kesinkes temin eder prensi. Moskova: Tarihin sonu, insanlığın dünyevi dolaşmalarının sonu, cennetin açık kapısı.

Ruslar böyle şeylere büyük, fanatik bir inançla bağlanma yeteneğine sahipti.

Napoleon'un 1812'nin o güneşli eylül öğleden sonrasında gördüğü Moskova artık yok. Ruslar, Fransızların dönmesi için ertesi gün kenti yaktılar. Daha sonraları Moskova

defalarca yandı. Turgenyev, bir yerde "Kentlerimiz, her beş yılda bir yanar" der. Bu anlaşılabilir bir şeydir: Rusya'da yapı malzemesi olarak kereste kullanılıyordu. Kereste ucuzdu; her yer ormanla doluydu. Kereste kullanarak çarçabuk bir bina yapılabiliyor, dahası, ahşap bir duvar sıcağı iyi tutuyordu. Ama o zaman bir yangın çıktığında her şey, tüm kent yanıyordu. Rus kent ve kasabalarında binlerce binlerce insan, ölüme alevlerle gitti.

SADECE KİLİSELER ile aristokrasinin taş ve tuğladan yapılma saraylarının kurtulma şansı vardı. Ama bu tür inşaat Rusya'da son derece ender, bir lükstü. Bu nedenle, Ortodoks kiliselerinin Bolşeviklerce yıkılması, yalnız dinle yapılan bir savaş değil, geçmişin, tüm tarihin son kalan yadigârlarını tahrip etmek anlamına da geliyordu. Geriye bir çöl kaldı, kara bir delik.

BUGÜN ARTIK SADECE Mihail Pilayev'in illüstrasyonlarında görülebilen eski Moskova'yı temelli yok etmeye çalışan Stalin'di.

Dönem ya da ülkeye bağlı olmaksızın, tüm diktatörler tek bir ortak özelliğe sahiptir: Her şeyi bilirler, her konuda uzmandırlar. Kaddafi, Çavuşesku, İdi Amin ve Alfredo Stroesner'in düşünceleri –derinliklerinin ve bilgeliklerinin sonu yoktur. Stalin tarih, ekonomi, şiir ve dil konusunda uzmandı. Sonradan anlaşıldığı üzere, mimari konusunda da uzmandı. 1934'de -yani ilk müthiş temizlikle, daha da dehşet verici temizlik arasında- Moskova'nın yeniden inşası için bir plan hazırlattı. Hem zamanını hem dikkatini vererek, bu projeye kendini adadı. Yeni Moskova, çağın şu özelliklerini görünümünde ortaya koyacaktı: Zafer, iktidar, anıtsallık, kudret, ciddiyet, kitlesellik, mağrurluk (E.V. Sidorin'e göre, Voprosy Filosofii, 12/1988). Büyük bir enerjiyle işe koyuldular. Patlayıcılar, kazmalar, buldozerler harekete geçti. Tüm çevre temizlendi, kiliseler ve saraylar havaya uçuruldu. Onbinlerce

insan güzelim burjuva apartmanlarından -çadırlara, gecekondulara- sürüldüler. Eski Moskova yeryüzünden silindi ve yerine güçlü olmakla birlikte, ağır ve tekdüze, görkemli yapılar -yeni otoritenin simgeleri- yükseldi. Neyse ki, gerçek sosyalizm altında genellikle olduğu üzere, düzensizlik, tembellik ve gereç yokluğu, kentin bir kesimini nihai yıkımdan kurtardı.

DAHA ÖNCE SÖYLEDİĞİM gibi, birkaç eski sokak, ev ve küçük apartman korundu; ihmal edilmiş, evet, pejmürde ve küf kaplı, evet, ama hâlâ oradalar, hâlâ sağlamlar. Biraz çabayla, buranın bir zamanlar oldukça sıcak, hoş bir kent olduğunu hayal etmek olası. İnsan küçük bir sundurmaya oturabilir, bir bankta azıcık soluklanabilir, biraz rahatlamak, ısınmak üzere bir bardak çay ya da konyak içmek için bir hana, taverna ya da bara girebilirdi. Bugünkü Moskova'da böyle şeyler yapılamıyor! Kentte dolaşmaya çıkalı saatler oldu, gidecek tek bir yer bulamadım henüz. Olan birkaç restoran da ya kapalı, ya da eski KGB tipleri önlerinde oturmuş, sizi yakanızdan yakalayıp, sokağa, hızla akan trafiğin ortasına fırlatacakmışcasına bekliyorlar. Dahası, çoraplarım öyle bir dolandı ki, daha fazla yürüyecek halim kalmadı; oturup onları düzeltmem gerek, ama nereye oturmalı, Moskova'da, sonbaharda, yağmur ve kar yağarken, sokaktayken, evinde ya da otelinde olmayan bir insan için (oteli ya da evi uzaktaysa), geriye kalan tek yer donmuş bir çamur birikintisi mi?

ESKİ MOSKOVA'NIN sokaklarından yürüdükçe, ansızın Ekim Devrimi'nin -yirminci yüzyılın, insanlık tarihinin akışını değiştiren en büyük olayının- anlamını kavramaya başlayıverdim. Bu evlerin ve küçük apartmanların zemin katlarının -çok, çok uzun zaman önce- dükkânlar, zanaatkâr atölyesi, küçük restoran ve cafe'ler olarak inşa edildiklerini farkettim. Bu, vitrin camlarından, merdiven, kapı tiplerinden ve ferah iç mekânlarından anlaşılıyor. Burada

eski, ticari, telaşlı, girişmci Moskova'nın yüreği atıyor. Bu sokaklardan insan kalabalıkları geldi geçti. Renkli ve gürültülü, kalabalık, egzotikti. Bugün, artık boş ve cansız olmakla birlikte aynı sokaklarda yürürken, içgüdüsel olarak vitrin camlarına bakıyorum. Hepsinde sıralar duruyor. Tezgâh ya da raflar, bakkaliye ya da tekstil ürünleri yok. Yalnızca az çok pejmürde görünüşlü sıralar. Dahası, sanki büyük bir baskıyla bir araya sıkıştırılmış, yığılmış, tıpkı askeri kışlalardaki ranzalar gibi, pratik olarak kat kat yerleştirilmiş sıralar. Bu konuda ne çok tartışma yapılmış, konferanslar düzenlenmiş, -bir fazla sırayı alacak yer neresi gibi- hayati bir konu üzerinde ne çok düşünülmüştür kim bilir? Bu sıralarda (vitrin camlarından görüldüğü üzere) yığın yığın anketler, formlar ve soru kağıtları duruyor. Ve -bu da her yerde var- çay bardakları.

Beceri sık sık kendini en basit şeylerde bile ortaya koyuyor. Şu anda yürüdüğüm sokaklar da bu gerçeği teyid ediyor. Bolşeviklere zaferi getiren manevra, (piyasa yasalarına göre hareket eden bağımsız insanlar) tüccarları sürgün edip mallarına el koymaktan ve onların dükkânlarına -yetkililerin uysal ve itaatkâr araçları olan- kâtipleri yerleştirmekten oluşuyordu. Tezgâhın ardındaki adam, sıranın ardındaki adamla ikame edildi: İhtilal muzaffer oldu.

MOSKOVA, hatta eski kesimi bile, öylesine geniş ki, buraya sonsuz sayıda evler, sokaklar hatta yerleşimler inşa etmek mümkün; gene de son derece geniş ve düzenli kalabilir. İşte, dünyanın tüm kentsel devlerindeki gibi, kentin en çarpıcı özelliklerinden biri olan bu ferahlık nedeniyle, insanın herhangi bir yere gitmesi için sonsuzcasına yürümesi ya da saatlerini metro, otobüs ya da takside geçirmesi gerekiyor. Bu özellikle metropolisin merkezini çevrelemeye başlamış şu devasa banliyö semtlerinde oturanlar için büyük sorun yaratıyor. Ama bu sorun hiç kimse üzerinde caydırıcı olmuyor. Herkes Moskova'da oturmak istiyor. Kentin nüfusu yaklaşık on milyon, bir başka on milyon kişi de her

gün iş ya da alışveriş amacıyla buraya geliyor. Moskovalı yazar Vladimir Sorokin, komşularını (ve aslında genelde Rus kentlerinin sakinlerini) kent köylüleri olarak adlandırıyor. Bu insanlar sosyolojik bir görüngü. Bir zamanlar köylerini terketmişler ve artık geri dönemiyorlar: Köy artık yok, ya yıkılmış ya da yerini kolhoza bırakmış durumda. Ama bu insanlar arasında bir çeşit bellek, belirli alışkanlıklar ve refleksler hâlâ varlığını koruyor. Çelişkilidir ki, Rus köy ruhu hâlâ hayatta, ama Volga vadisinin uçsuz bucaksız tarlalarında değil, Moskova'nın yeni semtlerindeki her biri düzinelerce katlı gökdelenlerinde: Bielayev, Miedviedkov, Golianov. Bunlardan birinde yolunu bulmak oldukça güç ve geceleri, semti iyi tanımıyorsa insanın yolunu bulması kesinlikle olanaksız. Moskova taksi şoförlerinin mizahi şarkılarından biri buna değiniyor:

Seni tundraya götürürüm
hatta İvanov'a bile
Nereye istersen oraya götürürüm
Yeter ki Golianov (Miedviedkov, Boberov, vb) olmasın.

1989 SONUNDA Moskova'ya uçmak, çok çabuk ve dizginsiz artan sözcüklerin egemenliğindeki bir dünyaya girmek anlamına geliyor. Suskunlukla, ağzını kapamakla, sansürle geçen yılların ardından barajlar yıkılıyor ve heyecanlı, güçlü, yaygın sözcükler her yerden coşuyor, taşıyor. Rus intelicentsiya bir kez daha (ya da daha doğrusu ilk olarak) yapmayı en çok sevdiği şeyi yapıyor -sonsuz, yorulmak bilmez, şiddetli, hararetli tartışma. Bunu nasıl da seviyorlar, bunu yapmak onları nasıl da mutlu ediyor! Nerede birisi bir tartışma var dese, sayılamayacak kadar çok kişi hemen ânında toplanıveriyor. Tartışmanın konusu herhangi bir şey olabilir, ama hiç kuşkusuz en çok tercih edilen tema, geçmiş. Öyleyse ver elini Lenin, Troçki, Buharin? Ve şairler de en az politikacılar kadar önem taşıyor. Mandelstam açlık kamplarında mı öldü, yoksa bir

salgın hastalık yüzünden mi? Cvietayev'in intiharının sorumlusu kim? Bu sorunların tartışılması, saatlerce kesintisiz sürüyor, ta şafak sökene dek.

Ama televizyonların önünde, Yüksek Sovyet'in gece gündüz süren oturumlarının yayınını izleyerek geçirilen zaman daha da fazla. Siyasal tutkuların bu patlamasında aynı anda etkili olan çeşitli etkenler var. İlkin, iktidarın en yüksek kademelerindeki siyaset burada yüzyıllardır hava geçirmez, neredeyse mistik bir gizem halkasıyla çevrili durumda. Hükümdarlar, insanların ölümüne ya da kalımına karar veriyorlardı ama bu insanlar hükümdarlarını kendi gözleriyle asla göremiyorlardı. Derken ansızın, hükümdarlar ortaya çıkıveriyor –öfkeli, kravatları çarpılmış, ellerini kollarını sallayarak, kulaklarını çekiştirerek buradalar. İkincisi, en yüksek halk meclisinin kararlarına uyduklarından, Ruslar ilk kez olarak önemli bir şeye katılma duygusuna sahipler.

Ve son olarak –televizyonun ülkede yaptığı patlamayla eş zamanlı ortaya çıkan perestroyka. Televizyon, perestroykaya İmparatorluk'un tarihinde başka hiçbir olayın asla sahip olmadığı bir boyut katıyor.

TAPINAK VE SARAY

BU YOLDAN kaçıncı kez geçiyor olursam olayım, gözlerimi saraydan alamıyorum bir türlü. Gözümü dikip bakıyorum, hiçbir şey göremesem de, sanki sisin içinde, zamanın içinde bir şeyler arıyor gibiyim.

Buraya ulaşmak için, Leninski Prospekt (burada kalıyorum) boyunca arabayla kent merkezine doğru giderken, Kammenyj Most (Rusçada "Taş Köprü") geçip hemen sonra tepeden aşağıya sağa doğru dönmek, sonra bir kez daha sağa dönüp, nehir kıyısında uzanan vè Nabereznaya denilen bulvara çıkmak gerekiyor. Saray tam orada, trafik ışıklarından hemen sonra, bir parmaklıkla çevrelenmiş yüksek viyadükün az ötesinde.

KIŞIN, BEYAZ BUHAR bulutları havaya yükseliyor. Duman, su ısıtıldığı için tüm yıl boyunca açık olan koskoca bir yüzme havuzundan geliyor. Soğuk eksi otuz dereceye ulaştığı zaman, yaşamdan aldıkları en büyük zevk, böylesine

dondurucu bir soğukta bir açık hava havuzunda yüzebilmek olan özel bir grup insanın cennetine dönüşüyor yüzme havuzu. Ve hiçbir şey olmuyor! Yaşıyorlar! Sudan çıkıp da havuzun kenarında kasıla kasıla yürümelerinden, keyiflerinin yerinde olduğunu görebiliyoruz: Hareketleri enerjik, siluetleri sağlam, göğüsleri ileride, başlar havada.

1812 SONBAHARI. Napoleon, bozguna uğramış ve telef olmuş ordusunun önünde, Moskova'yı terkederek Rusya'dan kaçmaktadır. Korkunç bir hezimete uğramıştır. Ruslar saldırılarını genişletmekte, zafer kazanmaktadır. Çar I. Aleksandr, "Rusya'yı tehdit eden yıkımdan kurtarmış" olan İlâahi İnayet'e şükranlarını göstermek üzere, "Rusya'yı kurtaran" Kurtarıcı İsa adına bir tapınak inşa ettirmeye karar verir.

Tapınak, çarın Tanrı'nın Oğlu'na şükranı kadar büyük olacaktır –yani son derece muazzam, devasa boyutlarda.

Ama çar Azerbaycan ile Besarabya'nın fethiyle meşgul olduğundan, ayrıca düzensizlik ve belki aynı zamanda unutkanlık yüzünden,_ tapınak onun sağlığında yapılamadı. Şükran tapınağının inşası fikrinin yeniden ele alınması, ancak I. Aleksandr'ın halefi ve kardeşi I. Nikola'nın beşinci hükümdarlık yılına, bir başka deyişle 1830'a kadar bekledi. İki yıl sonra I. Nikola, mimar Konstantin Ton tarafından sunulan bir tasarıyı onayladı. Ve ardından altı yıl boyunca, bu tapınağın nereye inşa edileceği konusunda düşündü. Sonunda kararını verdi ve bugün tam burayı, dondurucu soğuklarda açık hava havuzunda yüzmeyi seven özel bir grup insanın cesaret ve kararlılıklarını ortaya koydukları bu yeri seçti. Burasının iki avantajı vardı: İlk olarak, Kremlin'e yakındı, ve ikincisi, hemen yakında akan nehirde Tanrı'nın Ortodoks Halkı geleneksel dinsel ibadetlerini rahatça uygulayabilirdi.

ÇOK GEÇMEDEN çar Kurtarıcı İsa Kilisesi İnşası Komitesi'ni kurdu; büyük çaplı bir faaliyet bunu izledi.

İnşaat tam kırk beş yıl kesintisiz devam etti.

Bu işle I. Nikola ilgileniyordu, ama 1855'de gizemli koşullar altında öldü. Babasının eserini, oğlu Çar II. Aleksandr sürdürdüyse de, o da Mart 1881'de bir bombalama olayında öldü. Neyse ki, bir sonraki çar, II. Aleksandr'ın oğlu III. Aleksandr da bu proje konusuna aralıksız ve coşkulu bir merak gösterdi. Her imparator bu muazzam (ve öyle görünüyor ki, ölümsüz) çaba için sonsuz zaman ve parayı cömertçe harcadı. Yalnız Moskova, yalnız Rusya değil, tüm dünya inşaatı şaşkınlık ve ağzı açık hayranlıkla izledi. Çarlar geldi geçti, eski kuşaklar öldü, yeryüzüne yenileri geldi, Rusya birbirini izleyen savaşlar ve fetihlerin kaosuna düştü ya da ardarda tekrarlanan kıtlık ve salgın dalgalarına maruz kaldı, ama gene de bu benzersiz ve sıra dışı yapıya harcanan emek kesintiye uğramadı, hatta hiçbir şekilde geciktirilmedi.

TAPINAĞIN TAKDİSİ, 1883 Mayıs'ının yirmi altıncı günü, Çar III. Aleksandr'ın huzurunda yapıldı. Her ne kadar binanın dış kesimi yıllardır insanların görebileceği denli yükselmiş olsa da, içeriye giren herkes büyük bir hayranlık ve esriklik çığlığı atmaktan kendini alamadı. Mimarların kullandığı figürler, bu coşku ve huşu duygusunu daha da yoğunlaştırdı.

Gerçekten de öyleydi. Kurtarıcı İsa Tapınak'ının yüksekliği otuz katlı bir binayı aşar. Duvarları 3.2 metre kalınlığındadır; kırk milyon tuğladan inşa edilmişlerdi. Bu duvarlar -içerden ve dışardan- Altaik ve Dopodlya mermerinin yanısıra Fin granit dilimleriyle kaplıdır. Dilimler, özel kurşun pençelerin yardımıyla, binanın tüm cephesi boyunca tuğlalara tutturulmuştur. Tapınağın 176 ton ağırlığında, bronz levhalarla kaplı devasa bir kubbesi vardır. En tepede

üç kat yüksekliğinde bir haç durur. Kubbe, her birinde toplam ağırlıkları 65 ton olan on dört çan asılı dört çan kulesiyle çevrilidir. Ana çan 24 ton ağırlığındadır. (Polonya'daki en büyük çan -Wawel Şatosu'ndaki Zygmunt- 8 tondur.) On iki bronz kapı, tapınağın içine açılır. Toplam ağırlıkları 140 tondur.

En etkileyici kısım, tapınağın içidir. Üç yüz şamdana yerleştirilen mumlarla aydınlatılır. Dahası, Ortodoks geleneğine uygun olarak, mümin kiliseye girip kendi mumlarını yaktığı için -ve bu bina aynı anda on binden fazla kişiyi alabildiği için- pencereleri çok uzaklardan bile ışıldar.

Girdikten sonra, insan hemen önünde, ikonaların durduğu 442 kilogram altın kullanılarak yapıldığı için devâsa ve göz kamaştırıcı yeri görür. Burası binlerce donyağı mumun titrek ışığını yansıtır ve muazzam ve ezici ışıltısı farkına bile varmadan insanın zihnini esin ve alçakgönüllülükle doldurur.

Duvarların alt kesimleri 177 mermer levha ile kaplıdır; mermerlerde şu ibareler oyulu:

- Rus ordularının muharebe tarihleri ve yerleri
- Buralarda savaşan alay ve tümenlerin adları
- Kumandanlarının soyadları
- Ölen ve yaralananların sayısı
- Başta Saint George Haçı olmak üzere, kimin hangi nişanı aldığı

Daha yukarıda, mermer levhaların üzerinde, kubbenin zirvesine doğru, duvarın yüzeyi beyaz badana üzerine özel bir teknikle boyanmış freskolarla kaplı. Burada azizlerin portreleri, İsa ve havarilerin resimleri, İncil motifleri yer alır. Bu eserlerin yaratıcıları, o çağda Rusya'nın ünlü ressamları, yani Bruni ve Viereşçagin, Kramskoy ve Litovçenko, Siedov ve Surikov.*

* Bu metindeki bilgiler, başta İrina İlovanska-Alberti'nin Razuşniye hrama hrista spasitiela (Londra, 1988) adlı derlemede yer alan makalesi olmak üzere, çeşitli kaynaklardan alındı.

BU ETKİLEYİCİ VE GÖRKEMLİ mimari örnek olarak ve canlılığı açısından benzersiz, Rus sanatının gerçek zaferini oluşturan tapınak, Stalin'in onu yeryüzünden silmeye karar verdiği 1931'in ortasına değin kırk sekiz yıl varlığını korudu. Stalin bu kararını çok açık ve kaba bir şekilde uygulamadı, hiç kimseye "Şimdi Kurtarıcı İsa Kilisesi'ni yerle bir edeceğiz!" demedi.

Hayır! Kesinlikle demedi!

Böyle bir bildiri olmadı. Kısaca 18 Temmuz 1931'de Pravda'da SSCB yetkililerinin Moskova'da bir Sovyet Sarayı inşa edilmesine karar verdiğine ilişkin bir haber çıktı. Haberde, bu sarayın nereye yapılacağı konusunda da bilgi vardı. Sözü edilen adresin, Moskova'da yaşamayanlar için hiçbir anlamı yoktu -saray, kilisenin bulunduğu yere inşa edilecekti. Neden tam burası seçilmişti? Her şeyden önce, Moskova çok büyük bir şehirdi; içinde pek çok boş alan vardı; Kremlin yakınlarında boş arsalar bile vardı, öyleyse gerçekten mükemmel nitelikteki birçok yer arasından bir seçim yapılması pekâlâ mümkündü. Ama hayır, hayır, nedense tastamam Kurtarıcı İsa Kilisesi'nin üzerinde yükseldiği toprak parçasıydı istenen!

Stalin, Moskova'daki en büyük kutsal nesnenin yerle bir edilmesini buyurdu. Şimdi hayal gücümüze özgürlük tanıyalım bir an. Yıl 1931. O dönemde İtalya'yı yöneten Mussolini'nin, Roma'daki St. Peter Bazilika'sının yerle bir edilmesini emrettiğini varsayalım. O dönemde Fransa'nın başbakanı olan Paul Doumer'in, Paris'teki Notre Dame Katedralini yerle bir etme emri verdiğini düşünelim. Polonya'nın Mareşali Jozef Pilsudski'nin Czestowa'daki Jasnogorski Manastırının yerle bir edilmesi emrini verdiğini düşünelim.

Böyle bir şeyi düşünebilir miyiz?

Hayır.

BİR GECE İÇİNDE katedralin dev arsasını parmaklıklarla çevirdiler ve şafak söktüğünde işe koyulmuşlardı bile.

Akustik açıdan, tapınağın yıkılmasına yönelik çabayı (a) sessiz aşama, (b) gürültülü aşama olarak ikiye ayırmak olası. Sessiz aşamada, rejim tapınağı soyar. Bu kilisede hangi hazinelerin olduğunu biliyoruz. Tek başına yarım ton altın vardı. Ve kim bilir kaç ton gümüş, pirinç, mine, ametist! Kim bilir kaç tane zümrüt, elmas, turkuaz ve topaz! Kim bilir kaç tane paha biçilmez ikona ve müzehhep incil, kaç tane piskoposluk asası ve tütsü kabı! Ve altın ve gümüş sırmalı ayin giysileri, rahip cübbeleri, değerli taşlar kakılmış kemerler, terlikler!

Tüm bunlar şimdi duvarlardan, sunaklardan sökülmek, dolaplardan ve çekmecelerden, çerçeve ve menteşelerden çıkartılmak zorundaydı. Tüm bunlar buradan taşınarak -bazıları Kremlin'in depolarına, bazıları NKVD'nin kasalarına- saklanmak zorundaydı. En zoru, mermerlerin sökülmesiydi. Kurşun pençeyle tuğla duvarlara raptedilmiş olan mermer, ayrılmak istemedi, bir türlü sökülüp çıkartılamadı. Duvarlardan sökülmesi haftalar sürdü; bu gecikmenin Stalin'i kızdırıp kızdırmadığını bilemiyoruz. Kızdırdıysa da, hiç şaşmamak gerek. Çünkü bu dönemde Stalin'in zihninde düzinelerce sorun vardı. En başta, Ukrayna'da on milyon kişiyi açlıktan öldürecek kampanyayı yönetiyordu. Mevcut teknoloji düşünüldüğünde, on milyon kişinin öldürülmesi hiç de kolay çözülecek bir sorun değildi. Henüz gaz odalarını öğrenmemişlerdi; kitle imha silahlarını bilmiyorlardı. Bu kampanyanın onun için özel bir anlamı olduğunu gösteren kanıtlar var. Stalin kuşkucu bir adamdı; kimseye güvenmiyor, Ukrayna'dan gelen raporları bizzat okuyor, miskinleri azarlıyor, yeni talimat ve emirler yayınlıyordu; ve bütün bunlar oldukça uzun bir zamanını alıyor, sinirlerini yıpratıyordu kuşkusuz.

Aynı anda, genel sekreter çalışma kampları şebekesinin muazzam ölçüde genişletilmesine yakından nezaret ediyordu –böylesi büyük bir ülkede çok muazzam bir ödevdi; ılımlı olmayan iklim, ulaşım güçlüklerinin büyük boyutları ve

tüm inşaat malzemelerinin bulunamayışı göz önüne alındığında, daha da güçtü. Üstelik zaman da daralıyordu -Önder ilk temizliğini planlamıştı bile, bu yüzden mahkum edilen milyonlarca kişiyi koyacağı bir yerlere ihtiyacı vardı. Bu koşullar altında, sözgelimi, Kurtarıcı İsa tapınağının yıkılmasına karşı ilgi ve nezaretini aksatması halinde, Stalin'i suçlamak haksızlık olurdu. Şimdiden ellisini geçmişti bile, iktidar için yaptığı ölümcül mücadele yıllarının yorgunluğunu kemiklerinde duyuyor olmalıydı.

Ama gene de -hayır!

Her şey, Stalin'in bu konuyu bir an bile ihmal etmediğini gösterir. Kendisinin ve halkının karşı karşıya olduğu sorunun ne denli müthiş olduğunun bilincindeydi herhalde. Ne de olsa hedef, yalnızca geri ve ilkel teknikleri kullanarak, ancak dört ay içinde (bu dehşet verici operasyon için biçilen süre buydu) kırk beş yılı aşkın bir zamanda görülmemiş çabalar ve olağanüstü fedakârlıklarla inşa edilmiş olan yapıyı yıkmaktı.

Ama bunun bile mümkün olduğu ortaya çıkacaktı! Sonunda, becerikli ekipler gece gündüz çalışarak, görevlerini tamamladıkları zaman, tapınağın göz kamaştırıcı iç kesiminden, hazine ve giyinme odasından, dolaplarından ve gizli mahfazalarından, sunaklarından ve çan kulelerinden taşınabilir her şey çıkartılmış, ikona raflarından, duvarlarından ve kapılarından, çekiçlerle sökülerek, keserlerle ayrılarak, kazınarak, çekilerek, itilerek, oyularak, kırılarak, çıkartılabilen her şey koparılmıştı -sökücüler önlerinde inanılmaz bir manzara gördüler: Tuğladan muazzam, kasvetli ve iğrenç bir kabuğun içinde duruyorlardı; şurada burada tıpkı devasa bir canavarın postuna yapışan sinekler misali, yapı iskelelerinde işçi figürleri görülüyordu.

GİOVANNİ BATTİSTA Piranesi'nin sarsıcı vizyonuyla benzerlik geliyor aklıma.

KURTARICI İSA tapınağının dramının ikinci perdesi başlıyor. Şimdiye değin burası soyuldu ve tahrip edildi; şimdi yerle yeksan edilecek. Ama burada gerçek bir teknik sorun baş gösteriyor: Kentin tam göbeğinde bulunan böylesine muazzam bir yapıyı nasıl yıkmalı? En kolayı bombalamak olurdu, ama kilisenin yakınında çeşitli sefaretler bulunduğu, en önemlisi Kremlin pek uzakta olmadığına göre, bu söz konusu bile edilemez. Ya pilot hedefi kaçırırsa?

Çekici denerler. Ama çekiç burada işe yaramaz. Yüz metre yüksekliğinde olan ve kalınlığı üç metreyi geçen duvarları bir çekiçle yıkmak olası mı? Kızıl Ordu'nun depolarında, tapınağın temellerine yerleştirip binayı olduğu gibi yıkmaya yetecek kadar dinamit var elbette. Evet, ama ya yanlış hesap yapılır da, kentin yarısı -en kötüsü- Kremlin havaya uçarsa?

Uzun uzun düşünülüp taşınıldıktan sonra, sonunda deneme yoluna karar verirler. Bir delik açıp, içine bir patlayıcı lokumu yerleştirirler. Bir patlama, ışık, toz bulutları. Duman durulunca, toplanırlar, bakarlar, ne kadarının parçalandığını ölçerler. Derken daha büyük bir delik açarlar, iki lokum koyarlar. Daha büyük bir patlama, daha parlak bir ışık, daha çok toz. Adım adım, metre metre böylece sürer. Şimdi kubbenin bir bölümünü yıkarlar; şimdi çan kulesinin en üstünü patlatırlar; şimdi duvarın bir parçasını yerle bir ederler. Tüm yapıyı öylesine sarsan, yapısını bu kadar gevşetip zayıflatan bu sarsıntıların, koca katedrali harabeye çevireceğinden emindirler.

Peki ya Moskova sakinleri bu konuda ne söylerler? (O dönemde kentte üç milyon kişi yaşamaktadır.) Ne de olsa, bu yıkılan onların St. Peter Bazilikası, onların Notre-Dame katedrali, onların Jasnogorski Manastırıdır.

Ne söylerler?

Hiçbir şey.

Yaşam sürmektedir. Sabahları yetişkinler işlerine koştururlar; çocuklar okula giderler; büyükanneler kuyruklarda beklerler. Bir aile üyesinin, bir iş arkadaşının, derken bir komşunun alınıp götürülmesi olayları gittikçe sıklaşır.

Ne yapalım, hayat böyledir.

Yalnızca tapınağın yakınındaki evlerin sakinleri belirli bir etkinlik gösterir. Boş zamanlarında balkonlarına çıkarak, apartmanlarının çatısına tırmanarak, yıkım ekibinin işini seyrederler -dinamitçiler ve çekiç sallayanlar, azizlerin heykellerini, cümle kapısını ve süslemeleri yıkmaktadırlar.

Bakarlar, seyrederler ve sessiz kalırlar, kime ne söyleyeceklerdir ki?

Hiç-kimse protesto etmez, gösteri yapmaz, binanın önünde beklemez. Hem zaten Koba* böyle şeylere asla tahammül edemez.

TAPINAĞIN ÖLÜMÜ 5 Aralık 1931'de gerçekleşir.

Sabahtan bu yana, kent güçlü patlamalarla sarsılmaktadır. Öğleden sonra, tapınağın durduğu yerde molozlardan oluşan, uzun, dumanı tüten bir dağ yükselmektedir. Olayın tanıklarından biri, "Tüyler ürpertici bir sessizlik hüküm sürüyordu," der. Kalın bir duman ve toz bulutu Moskova'nın üzerinde asılı durmaktadır. O güne ait günümüze ulaşan tek fotoğraf öylesine yetersiz, öylesine eski ve soluktur ki, mevsim kış olduğu halde, kar olup olmadığını görmek bile zordur.

HATIRLAYACAĞIMIZ GİBİ, Kurtarıcı İsa Tapınağının yerinde inşa edilecek Sovyet Sarayı'nın projesi için derhal bir yarışma açıldı. Stalin'e sunulan projeler arasından, iki mimarın eseri seçildi -Yofon ve Şçusev. Bugün, Stalin'in onlara kafasında nasıl bir tasarı olduğunu söylediği mi, yoksa Yofon ve Şçusev'in genel sekreterin en büyük tutkusu ve en tatlı rüyasını tahminen mi yaptıkları bilinmiyor. Ne olursa olsun, Stalin'in en büyük tutkusu ve en tatlı rüyası, tüm Sovyet liderlerinin en büyük tutkusu ve en tatlı rüyasıyla tıpatıp aynıydı –yani, ABD'yi yakalamak ve geçmek!

*İosif Cugaşvili (Stalin)'in takma adlarından biri.

Kuşkusuz, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya da önemlidir, ama dünya haritāsına bakıldığında, tüm bunların küçük, hatta çok küçük ülkeler olduğu görülebilir. Yalnızca Amerika büyüktür. SSCB gibi bir güç için Fransa'yı geçmek ne çeşit bir onur sağlayabilir? Ama öte yandan, Amerika'yı geçmek –evet, bu gerçekten bir şeydir!

Doğal olarak Stalin, karayolu inşaatı ya da otomobil üretimi gibi bir konuda Amerika'yı geçemeyeceğinin farkındadır. Ama tüm kaynaklarını toparladığında, Birleşik Devletleri yakalayabilecek ve onu geride bırakabilecek alanları belirlemenin mümkün olduğuna inanmaktadır! Yofon ve Şçusev'in zekice tahmin ettikleri bu düşünceyle Stalin, ABD'deki en büyük yapıdan (o dönemde New York'taki Empire State Building'den) da büyük görkemli bir bina inşa ettirmek yoluyla, Amerika'nın burnunu kıracağı sonucuna varır. Ve -Amerika'yı büsbütün gömmek için- bu binanın tepesine, Özgürlük Anıtı'ndan da yüksek bir heykel koydurmayı kararlaştırır.

Böylece 4 Haziran 1933'de, Yofon ve Şçusev'in projesinin başlama iznini imzalar, dolayısıyla Amerika'ya cesurca meydan okuyuşunu faaliyete geçirir. Böylece: Sovyet Sarayı, Empire State Building'ten altı kat daha büyük olacak; binanın tepesindeki Lenin heykeli ise Özgürlük Anıtı'ndan üç kat daha yüksek (yüz metreyi aşkındır) ve iki buçuk kat daha ağır olacaktır. Yapının diğer etkileyici ve başdöndürücü özellikleri de Koba tarafından kabul edildi:

- Sarayın yüksekliği, tepesindeki Lenin heykeliyle birlikte 415 metre (yaklaşık 150 kat yüksekliğinde)
- Sarayın ağırlığı 1.5 milyon ton
- Sarayın hacmi - 7 milyon metreküp, bu da New York'un o sırada en büyük altı gökdeleninin toplam hacmine eşittir

Lenin Heykeli:

- Vladimir İlyiç'in işaret parmağının uzunluğu - 6 metre
- Ayağın uzunluğu - 14 metre

• Omuzların genişliği - 32 metre
• Heykelin ağırlığı - 6.000 ton

Plan, başka şeylerin yanısıra İspanya'dan fayans levhalar ile Floransa'dan mineli çini ithalini içeriyordu. Genel olarak, tesisat malzemeleri önemli oranda ülke dışından getirtildi.

Şimdi, konumuz açısından önemli olduğu için, tarihi bir kez daha hatırlayalım: Haziran 1933.

Haziran 1933, Ukrayna'nın tarlaları ve yollarının, açlıktan ölen onbinlerce insan cesediyle dolduğu ve açlıktan deliren ve yaptıklarının farkında olmayan kadınların kendi çocuklarını yemesi gibi (bugün gün ışığına çıkan) olayların başladığı günlerdir. Dahası, açlıktan ölenler yalnızca Ukrayna'dakiler değildi. yanısıra, Volga bölgesinde ve Sibirya'da, Urallar'da ve Beyaz Deniz kıyısındaki insanlar da açlıktan ölüyordu.

Evet, bütün bunlar aynı anda gerçekleşiyordu -tapınağın yıkılması, milyonlarca insanın açlıktan ölmesi, Amerika'yı gölgede bırakacak sarayın inşası ve şu talihsiz annelerin yamyamlıkları.

Sovyetler Sarayının inşası, iki soru doğurur: İlkin, bu kadar kocaman olması gerekir miydi? İkincisi, ille de tam o noktaya, Kurtarıcı İsa Tapınağının olduğu yere yapılması gerekir miydi?

Neden bu kadar kocaman olduğunu zaten biliyoruz –amaç yetişmek ve geçmekti. Peki ama, neden tam burada yapıldı? (Buna bir de tapınağın sürekli su altında kalan, kayan, sağlam olmayan, geçirgen nitelikte, son derece kötü bir zemine oturtulmuş olduğunu da ekleyelim.) Üzerine bina kurmak için son derece tehlikeli, güvenilmez bir zemindi; maliyetin hiçbir önemi olmadığı açık olsa da, yapılan her yatırımın maliyetlerini iki katına çıkaran bir zemin olduğu anlamına geliyordu bu.

Şimdi ateizmin egemen olduğu ve dine karşı bir mücadelenin yürütüldüğü, kilise ve manastırların kapatıldığı gibi gerekçeler, doğru elbette; ama bunlar yapılanı açıklamaya

yetmiyor. Ne de olsa, Moskova'da sayısız kilise vardır, hatta Kremlin'de bile; gene de Lider'in parmağı yalnızca burada durmuştu, Napoleon'u çekilmeye zorlayan ve İmparatorluk'u koruyan Tanrı'ya şükranlarını ifade etmek isteyen Büyük Rusya çarları tarafından inşa ettirilen katedralin bakmaya doyum olmayan silüetinin yükseldiği bu yerde.

Çar, insan ve Tanrıdır -Rusya'nın Yüce Yetkesinin bu ikili doğası onun istikrarını, uzun ömürlülüğünü ve gücünü sağlar. Bu yetke, her şeye kadirdir, çünkü ilahi güç tarafından kutsanmıştır. Çar, Kadir-i Mutlak'ın elçisi ve mesihidir –daha da ötesi, onun kişiselleşmiş biçimi, yeryüzündeki yansımasıdır. Burada ancak yetkesinin insani ve ilahi doğasını sürdürebilen halkı yönetebilir ve onların itaat ve sadakatini kazanabilir. Rus tarihinde şüpheli çarların, sahte peygamberlerin, meczup ve fanatik kutsal kişilerin ağır basması bundandır –ruhlara hükmeden iktidara sahip olduklarını ve Tanrı'nın eline temas ettiklerini ileri sürerler. Tanrı'nın eli, bu durumda, iktidarın tek meşrulaştırıcısıdır.

Bolşevikler bu geleneğe ayak uydurmaya, kanıtlanmış yaşam verici dallarından yararlanmaya çalıştılar. Elbette Bolşevizm de bir başka taklittir, ama bir adım daha öteye giden bir taklittir bu: Tanrı'nın yeryüzündeki yansıması olmakla yetinmez, Tanrı'nın ta kendisi olmuştur. Bu statüye ulaşmak için, kendisini yeni Tanrı'ya dönüştürmesi için, kişinin eski Tanrı'nın Evleri'ni yıkması (onları yıkması ya da kutsallığını çekip alması, birer yağ ikmal deposuna ya da ardiyeye çevirmesi) ve temelleri üzerine yeni tapınaklar, yeni hayranlık ve ibadet objeleri -Parti Evleri, Sovyetler Sarayı, Komiteler- kurması gerekir. Bu dönüşümde -ya da, daha kesin söylersek, bu devrimde- basit ama son derece etkili bir simge değişimi yapar. Burada (bir kilise bulunduğu dönemde) hararetli bir inançla yanarak (cennette olan) Kadir-i Mutlak'a saygı sunarken, şimdi (Parti Evinin bulunduğu) aynı yere, (dünyada bulunan) Kadir-i Mutlak'a saygı sunmak için gidiyorsunuzdur. Kısacası, fon sahnesi değişmiş, ama ön planda işlemeye devam eden tarihin temel ilkesi değişmeden kalmıştır: kült ilkesi. Dolayısıyla, Stalin'in

ölümünden sonra, onun yönetimini eleştirenlerin ilahiyat sözlüğünün terminolojisini kullanmaları hiç de rastlantı değildir –kişilik kültü.

Stalin hakkında eleştirel bir biyografinin yazarı Roy Medvedev şöyle söyler:

Yirminci yüzyılın ilk on yıllarında, Marksistler arasında bile, o dönemde Anatoly Lunaçerski, Vadim Bazarov, hatta Maksim Gorki'nin temsil ettiği bir "tanrı-yaratıcıları" akımı vardı. Ödevlerinin, Marksizm-Leninizm temelinde bir çeşit "Tanrısız proleter dini" yaratmak olduğunu düşünüyorlardı. İşin aslına bakılırsa, Stalin konuyu ele aldı, hatta bazı değişikliklerle, bu görevi yerine getirdi. Marksizm temelinde dine benzer bir şey yarattı, ama bir Tanrı, bir Kadir-i Mutlak'ın bulunduğu bir dindi bu; bu yeni dinin her şeyi bilen ve çok tehlikeli Tanrı'sı bizzat Stalin'di.

Huzursuz ve olumsuz bazı olaylar, Stalin'in Sovyetler Sarayı inşası planlarını daha da karmaşıklaştırdı. Çünkü tam o dönemde, genel sekreter, sarayın inşası konusunda yoğunlaşabileceğini düşündüğü sırada, utangaç ve zayıf olmakla birlikte, gene de Stalin karşıtı bir muhalefetin kalıntıları (tümüyle ilgisiz nedenlerle) ortaya çıkar. En küçük bir muhalefet bile, bu sistemin koşulları altında alabildiğine tehlikelidir ve Stalin kendisini tümüyle, uyku filan bırakmayan bu kâbusla mücadeleye vermelidir. Yofon-Şçusev'in projesinin onaylanmasından aylar sonra, GPU şefi Mienjinski ölür; Stalin, kana susamış bir cellat olan Lodzlu bir eczacıyı aday gösterir: Henryk Jagoda. Çok geçmeden, onun en önemli rakibi Kirov ölür ve onun ölümü genel sekretere esin verir: Stalin, tarihe daha ılımlı "temizlik" terimiyle geçecek olan ilk büyük soykırımını gerçekleştirir. Ardından, büyük Moskova duruşmaları gelir; Stalin bu yargılamalarda en yakın işbirlikçilerinden kurtulur; derken 1937'de bir sonraki soykırım gelir; ve ardından Polonya, Litvanya, Latviya ve Estonya'nın ilhakı, Finlandiya'yla savaş, ve son olarak İkinci Dünya Savaşı'na verir kendini.

Savaşın hemen ardından, ihanetlerinden kuşkulandığı çeşitli milletleri (Kırım Tatarları, Çeçen, İnguş, vb.) kökünden söküp yeniden dikmesi, Sibirya'ya yapılan sürgünlere ve Polonyalıların, Litvanyalıların, Almanların, Ukraynalıların tüm nakillerine nezaret etmesi gerekmektedir; yeni duruşmalar ve soykırımlar örgütlemelidir; o döneme gelindiğinde artık yaşlı bir adamdır, felç geçirir ve ölür.

Zor görevlerinin bu ağır baskısı karşısında, sarayın inşasına soğukkanlı bir biçimde nezaret etmesini beklemek fazla şey ummak olurdu. Son yıllarda Kremlin'den pek ender olarak ayrıldığından, neler olup bittiğini görmek üzere inşaat alanına gidip bakmadığı bile neredeyse kesindir.

Ve hiç de iyi şeyler olmuyordu.

Çok derin yapılan temel kazısına su toplanmıştı ve civarda yaşayan çocuklar bu birikintide balık tutmaya çalışıyorlardı. Orada gerçekten balık olup olmadığını bilmiyorum. Zamanla bir sürü kurbağa toplandı. Su yeşil yosunlarla kaplandı. Yazları çeşitli otlardan oluşan kalın bir halı örtüyordu üzerini. Şurada burada çalılıklar büyüdü. Çalılıklar, kentin ayyaşlarına ve fahişelerine sığınak oldu. İnşaat alanında olup bitenler, sokaktan gittikçe daha çok görünür olmuştu, çünkü insanlar yakmak için çitin tahtalarını aşırıyorlardı sürekli –Kremlin'in hemen yanı başında bu içler acısı görünüşlü çöp alanı sonunda tümüyle ortaya çıkıncaya değin sürdü bu.

Sonunda, Kurtarıcı İsa Tapınağının temellerinden yararlanarak, burada bir açık hava yüzme havuzu inşa edilmesini emreden -dolayısıyla eksi otuz derecede, çıplak göğüslerini gere gere, havuzun öbür ucuna kadar yürüyen bu mağrur insan azmanlarına bu keyfi veren- Kruşçev oldu. Kimi zaman, bu olağanüstü yerden kışın buram buram tüten yoğun duman bulutları içinde görünmez oluyorlar.

STALİN'in, Kurtarıcı İsa Tapınağının yıkılarak, Moskova ve Rusya haritasından silinmesi için oluşturduğu komitenin başkanı Vyaçeslav Molotov'du. Birkaç yıl sonra, Polonya'yı dünya haritasından silecek antlaşmayı (Ribbentrop'la) imzalayanla aynı kişi.

BAKAR, BAKAR AĞLARIZ

GÜNEYE, Kafkasötesi'ne, çok uzun zamandır (yirmi yıldan fazla oldu) görmemiş olmama karşın, tanıdık bir bölgeye uçuyorum. Başlangıçta, eski güzergâhı izleyerek, Tiflis-Erivan-Bakü'ye gideceğimi düşünmüştüm, ama artık zaman değişmişti; Erivan ile Bakü arasında yolculuk yapılmıyordu, bu yüzden bir başka seçenekte karar kıldım: Önce Erivan, sonra Tiflis, oradan da Bakü.

UÇAKTA, sağ yanımdaki komşum, Moskovalı bir demokrat olan Leonid P. Moskova demokratları yeni tür bir grup –perestroykanın ürünleri. Muhalif değiller. Muhalifler (sayıları hiçbir zaman çok olmamıştı; 1968'de Moskova'da Kızıl Meydan'da Çekoslavakya'ya yapılan silahlı müdahaleyi altı kişi protesto etmişti. Demokratlar intelijentsiyadan, en çok akademik ya da edebiyat çevrelerinden çıkıyorlar ve yönetici seçkinlere ve komünizme karşı müdcadele ediyorlar.

Batılı demokrat ile Moskovalı demokrat, birbirinden tümüyle farklı kafa yapısına sahip. Batılı demokrat, çağdaş dünyanın sorunları arasında özgürce dolaşır, iyi ve mutlu

yaşamak için ne yapmak gerektiği ve her birimizin gittikçe daha çok maddi mallar üreterek, gittikçe daha büyük ruhsal refaha ulaşmamızın nasıl sağlanacağı üzerine düşünür. Bununla birlikte, tüm bunlar Moskova demokratının görüş alanının ötesindeki sorunlardır. Onu yalnızca tek bir şey ilgilendirir: Komünizmin nasıl yenilgiye uğratılacağı. Bu konuda, büyük bir enerji ve tutkuyla saatlerce konuşabilir, projeler hazırlayabilir, öneriler ve planlar sunabilir -bunları yapmakla, komünizme ikinci kez kurban gittiğinin farkına bile varmaz: İlk olarak, baskı yoluyla kurban edilmiş, hapse atılmıştır, şimdiyse gönüllü bir kurbana dönüşmüştür, çünkü kendi kendisini komünizmin sorunlarından oluşan bir ağın içine tutsak etmektedir. Büyük kötülüğün şeytani doğası böyledir işte –bilgimiz ve onayımız olmaksızın, bizi körleştirir ve deli gömleğinin içine tıkar.

Moskova demokratlarının konuşma yaptığı zamanlarda, Londra'da, Toronto'da, Rotterdam'da, Santander'deki izleyicileri gözlemledim. Bu toplantılar özgür zihinler (dinleyicilerinki) ile saplantılı zihinlerin (konuşmacılarınki) bir çarpışması idi. Dinleyiciler, nazik bir dikkatle dinliyorlardı, ama aynı zamanda iki taraf da -her ikisi de kendilerini demokrat olarak nitelemesi gerçeğine karşın- başka dünyalarda hareket ediyorlardı; dinleyiciler yaşamda rahat ve doyumlarını artırmanın peşindeyken, konuşmacılar Soljenitsin tarafından sorulmuş soruya bir yanıt aramakla meşguldür: Bu batağa (yani, komünizme) nasıl saplandık?

Leonid P., yolculuğun ilk yarısını, Troçki'nin danışmanlarının uyarılarına daha çok kulak vermiş olsaydı, Stalin'e karşı mücadeleyi kazanma şansı olacağına beni ikna etmeye çalışarak geçiriyor. Ne yazık ki, Troçki kibirli, kendine fazla güvenen, hırçın biriydi. Onun için yaşamını vermeye hazır birçok insan olmasına karşın, kişiliği, insanların ona sırt çevirmesine neden oldu. Bir anlığına, mücadeleyi Troçki'nin kazandığını varsayalım. O zaman ne olurdu? Bilmediğimi söylüyorum. "Bilmiyor musunuz?" İyice coşuyor. "Bu tartışmaya değer bir nokta!"

YOLCULUĞUN ikinci yarısında, komşum, Ermenistan'ın İmparatorluk'tan ayrılıp ayrılmayacağı konusunda kafa yoruyor. Bir demokrat olarak ayrılmayı onaylıyor; bir Moskovalı olarak, bunun olmamasını tercih ediyor. En iyisi, diyor, komünistleri sürüp atmak ve her şeyi adam akıllı demokratlaştırmak. Bu fikir konusunda, bir coşku nöbetine yakalanıyor, bana ne düşündüğümü soruyor hemen.

Dürüstçe yanıt vererek, yüzlerce yıllık fetih ve ilhaklarla yaratılmış olan bir imparatorluğun demokratlaştırılabileceğine inanmadığımı söylüyorum. Roma, hatta Türkiye gibi uzak örneklere ulaşılacak zaman değil artık. Daha yakın bir örneği, kişisel deneyimimden aşina olduğum bir olayı ele alalım –yetmişli yılların İran'ı. Şah karşıtı devrim, polis diktatörlüğüne karşı yapılan demokrat bir hareket, özgürlükçü bir hareketti. Ama İran, sınırları içinde yaşayan Arap, Azeri, Beluci, Kürt ve diğer azınlıklara hükmeden Farisilerin yönetimindeki çokuluslu bir devletti. Birilerinin Tahran'da demokrasi hakkında konuştuğunu duyunca, baskı altındaki milliyetler derhal bu sloganı, kendi bağımsızlık sloganına tercüme ettiler, bir an evvel kendilerini koparıp devletlerini kurmak istediler! İran parçalanma, önemli eyaletlerini yitirme, budanmış bir devlet olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. İşte tam o sırada, Büyük İran milliyetçiliği sesini duyurur; koruyucuları -en önde Ayetullah Humeyni olmak üzere Şii ruhban- tam iktidarı ele geçirir; "demokrasi" sözcüğü sancaklardan kaybolur; devrim bir dizi Azeri karşıtı, Kürt karşıtı, vb. seferler ve otoriter yönetimin zaferi ile son bulur. İran'ın sınırları değişmeden kalır. Son olarak, -inişe geçtiğimiz için, ister istemez sözlerimi bitiriyorum- imparatorluğun katı ve buyurgan doğası ile demokrasinin esnek ve hoşgörülü doğası arasında aşılamaz bir çelişki var. Bir imparatorlukta yaşayan etnik azınlıklar, demokrasinin en hafif bir soluğunu alır almaz, ilk işleri kendilerini ayırmak, bağımsızlıklarını, özerkliklerini ilan etmek olacaktır. Onlar için, "Demokrasi" sloganına verilecek tek bir tepki vardır –özgürlük. Özgürlük, ayrılma olarak anlaşılır. Bu da,

imtiyazlı konumunu korumak için zor kullanmaya, otoriter çözümlere başvurmaya hazır olan yönetici çoğunluğun karşı koymasına yol açar tabii.

UÇAĞIN tekerlekleri piste değer değmez, üç yüz yolcunun büyük, ağır AN-86'dan yere inmeleri bir oluyor, sanki bir elektrik şoku uygulanmışçasına, koltuklarından fırlıyor sevinç naraları arasında, birbirlerini dirsekleyip iteleyerek çıkışa doğru koşuyorlar! Fakat daha pistin başındayız; uçak hâlâ yolunda ilerliyor; uçağın gövdesi yalpalıyor ve sarsılıyor; tekerlekler zıplıyor; aceleci yolcular patırtıya devam ediyor; hostesler bağırıyor, rica, tehdid ediyorlar; insanları zorla koltuklarına oturtmaya çalışıyorlar, ama işe yaramıyor; çabaları boşa gidiyor; bu kalabalığı artık hiç kimse zaptedemez; ilkel bir güçle coşmuşlar ve durumun denetimini ele almışlar.

Neyse ki, uçak bir şekilde terminale ulaşmayı başarıyor, merdivenlerden yuvarlanırcasına iniliyor, ardından yeni bir delilik nöbeti başlıyor, çünkü yolculuk arkadaşlarım basamakları üçer beşer atlayarak, asfalta düşercesine iniyor, ve sonra, çantaları, sepetleri, çıkınlarını yüklenerek, yoğun, sımsıkı, çılgınca bir kalabalığın onları beklediği havaalanı binasına koşturuyorlar. Şimdi ateşli, titreyen, yerinde duramayan bu iki insan yığını kendilerini birbirlerinin kollarına öylesine bir şiddet, coşku ve şeytani bir ruh hali içinde atıyorlar ki, bu sahneyi izlerken ağzım açık kalıyor. Çekiştirmenin, kucaklaşmanın, boğuşmanın, sevinç gösterilerinin sonu yok.

Ermeniler! Birlikte olmaları gerekiyor. Birbirlerini tüm dünyada arayıp buluyorlar ve -yazgılarının trajik çelişkisi- diasporaları ne kadar genişleyip dağılırsa, birbirlerine olan özlemleri, birlikte olma ihtiyaç ve arzuları o kadar artıyor. Ancak Ermenilerin bu yaradılış özelliğini anladıktan sonradır ki, Karabağ sorununun -aralarında bir düzine ya da biraz fazla kilometre olduğu halde, birlikte olamamaları- onlar için ne büyük bir kedèr olduğunu anlayabilir insan.! Ebedi bir bölünüş, ebedi bir yara, ebedi bir namus lekesi.

ERMENİ koruyucu meleğim Valery Vartanian, bir mucizeyle beni bu kalabalıktan çekip çıkarıyor ve arabasıyla, bir sürü insanın, çeşit çeşit yiyeceklerle -etler, ekmekler, peynirler, soğanlar, pili-pili, her çeşit yeşillik, ayrıca kekler, tatlılar, şarap ve konyak şişeleriyle –dolu kocaman, geniş bir masada toplandığı bir apartman dairesine götürüyor. Ama burada hep böyle oluyor. Hiç yeni bir şey var mı? Yeni olan, çocukların şimdi odaya girmeleri ve büyük bir duygusallıkla, hatta bir çeşit direşken bir kararlılıkla fedayeen hakkında bir şarkı söylemeleri oluyor. Genç fedayeen, bugünlerin kahramanları, hayatlarını hiçe sayarak, Nagorno-Karabağ'ın özgürlüğü için savaşa gidecek genç adamlar.

Evet, şimdi bir başka Ermenistan'a, fedayeenli bir Ermenistan'a geldiğimi anlıyorum. Dahası, benim gibi, Erivan'ı uzun yıllar sonra ziyaret eden herkesin farkedeceği, bu başkalığın pek çok yönü ve biçimi var.

İlkin –küçük ve uykulu, ilginç yanı olmayan şehir, kocaman bir kente dönüşmüş. Hareketli, gürültülü, renkli, son derece Oryantal bir kent. Sanki Şam'da, İstanbul'da, Tahran'da gibiyiz. Pazar yerleri kalabalık, sokaklar canı nereye isterse oraya giren arabalarla tıkanmış ve tek bir trafik kuralı geçerli: Çarpan sorumludur. Korna seslerinden oluşan bir kakofoni: herkes, kesinlikle herkes, korna çalıyor, sanki bunu araba kullanıyor oldukları gerçeğini doğrulamış olmak için yapıyorlar. Şurada burada yeni açılan dükkânlar, şiş kebab satan yerler, küçük lokantalar. Bağırmalar, seslenmeler, münakaşalar, çekişe çekişe yapılan pazarlıklar, sallanan eller, kollar. Kaos. Bu türlü ülkeler, herhangi bir siyasal yakınlaşmaya yoğun bir kaosla (sık sık rahatsız edici olan, ama aynı zamanda yaşama bir çeşni katan) tepki gösteriyor. Bir Doğu kentinin, o tanımlaması güç kokusu, toz bulutları, meydanlarda sıtmalı köpekler, sıcak, havasızlık ve şurada burada, kaldırımlarda, duvarların dibinde, kapıların içinde, ağaçların altında, onarıcı, serin gölgelikler.

İkincisi neredeyse tüm Rus ve Sovyet sembolizmi sokaklardan silinmiş. Rus işaretleri, posterleri, portreleri –hepsi gitmiş. Kent, yoğun ve mutlak bir de-Rusifikasyon dönemine

girmiş. Birçok Rus ayrılıyor; Rus okulları gibi Rus tiyatroları da kapanıyor. Hiç Rusça gazete ya da kitap yok. Bundan başka Ermeni okullarındaki Rusça dersleri de kaldırılmış. Ama İngilizce ve Fransızca öğretmenleri de az bulunduğu için, Ermeniler gittikçe olağanüstü güç dillerinin kuytularına çekiliyor, dünyadan gittikçe daha çok soyutluyorlar kendilerini. Daha şimdiden, çocuklarla ancak Rusçayı bilen yetişkinler aracılığıyla iletişim kurabiliyorum.

Üçüncüsü –fedayeen. Sokaklarda gruplar halinde yürüyor, kamyonlarla çevrede dolaşıyor, kentin çeşitli noktalarında devriye geziyorlar. Eski İmparatorluk'un adetlerini bilen biri için, belki en olağandışı şey de onlar. Bir zamanlar burada, ancak bir Kızıl Ordu askeri silah taşıyabilirdi. Daha birkaç yıl önce, silah sahibi olmak, bir çalışma kampına atılma riski getiriyordu –ya da, daha sıklıkla, idam edilme. Ve şimdi, söylendiğine göre, otuz yedi özel ulusal ordu var. Hepsi de birbirinden garip, gösterişli, fantastik, artık ellerinde ne varsa, insanın aklına bir üniforma olduğunu getirebilecek ne bulurlarsa onu giyiyor ya da partizan giysileri içinde dolaşıyorlar. Birbirlerini nasıl tanıyorlar, kimin hangi orduya mensup olduğunu nasıl anlıyorlar? Öyle sanıyorum ki, yalnızca yüzlerinden olmalı. Bana bu küçük ülkede herkes birbirini tanıyor gibi geliyor.

BURADA, kaldığım otelin tam karşısında, eski bir Erivan semtini yıkıyorlar. Eski evleri, sundurmaları, kameriyeleri, asma bahçeleri, çiçek ve sebze tarhlarını, minyatür dere ve şelaleleri, çiçeklerden oluşan halılarla kaplı minik çatıları, asmayla örtülmüş parmaklıkları yerle bir ediyorlar; ahşap merdivenleri söküyorlar, duvarların altında duran küçük bankları tahrip ediyorlar, odunlukları ve tavuk kümeslerini, kemerleri ve kapıları kırıyorlar. Tüm bunlar artık gözden kayboluyor. İnsanlar toplanmış, sayılamayacak çok yıllar içinde ortaya çıkmış bu manzarayı buldozerlerin ezip yok edişini, (yerine koca koca dilimlerden oluşan beton kutular dikilecek), bu sessiz, yeşil ve şirin sokakları, çıkmazları ve dar

geçitleri ayakları altında çiğneyip bir çöp yığınına çevirişini izliyor. İnsanlar dikiliyor ve ağlıyor. Ben de aralarında dikiliyor ve ağlıyorum.

Her şey geçti -SSCB, Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve komünizm; ama ilk ilkesi, ilk ve en önemli ilkesi tahrip etmek olan zihniyet yapısı, işte bu zihniyet hâlâ hayatta; kendisini çok iyi hissettiriyor; güçleniyor.

HRANT MATEVOSİAN, ünlü yazarları. 1935'de doğdu. İnce, uzun, hafifçe beli bükük. Ezeli bir bitkin ifadesi var, düşünceleri de ezelden beri yorgun, üzüntülü. Ermenilerin geleceğiyle ilgili bu düşünceler. Dünyada on milyon Ermeni var. Hayatta kalma şansları var mı? En önemlisi –ancak üç milyonunun bulunduğu ve binlercesinin dışardan göç ettiği Ermenistan'da hayatta kalacaklar mı? Yahudilerin yazgısı mı onları bekleyen: Var olacaklar, ama ancak bir diasporada, ancak sürgünlerde, tüm kıtalara dağılmış gettolarına mahkum edilmiş olarak mı?

İnsan Ermenilerle, ancak Ermeniler hakkında konuşmayı ümit edebilir. Hangi ülkelerde yaşadıklarını, soyadlarını ve adreslerini öğrenebilir. sözgelimi, şu soruyu sorabilir: "Peki, Senegal'de hiç Ermeni var mı?" Bir anlık düşünmenin ardından, yanıt gelir: "Bir Ermeni kadın vardı, bir Fransız doktorunun karısı; ama şimdi oradan ayrıldı, Marsilya'da yaşıyor."

Her yerde, Ermeniler iyi işler yapmaya çalışıyorlar. Türklerin zehirlediği Mickiewicz'i yaşama döndürmeye çalışan doktorun bir Ermeni olduğunu biliyor muydum? Bilmiyor muydum? Ama tarihsel bir gerçek!

Ama Matevosian'la ne Senegal, ne de Mickiewicz hakkında konuşuyoruz. Geçmişten söz ediyoruz. Geçmişi arkada bırakmak mümkün mü? Ermeni geçmişi, hâlâ gölge yapmaya devam eden trajik bir ağaç. 1915'de bir milyon Ermeninin katledilmesi geçmişte kalmadı mı, Türkleri anlamaya çalışmak, İslamla bir uzlaşmaya varmak ve huzur içinde yaşamak olanaksız mı? Ama geçmiş var. Konuşmanın akışı içinde, hiçbir şey hakkında bir sonuca varamıyor,

hiçbir soruya yanıt bulamıyoruz. Bana, Fransız düşünürü Antoine Cournot'nun, güçlükleri çözmediğimiz, onları sadece yerinden çıkardığımız şeklindeki görüşü hatırlatılıyor. "Durulaştırma sanatı," der Cournot, "tıpkı pazarlık sanatı gibi, genellikle yalnızca güçlükleri yerinden çıkarma sanatıdır. Belirli şeylerde, insan zekâsının hesaplamalarının, çıkartmaya ya da azaltmaya muktedir olmayıp, yalnızca şu ya da bu şekilde düzenlemeye, kimi zaman her şeyi bir yarı aydınlıkta bırakmaya, başka bir zaman diğerleri pahasına belirli noktaları aydınlatmaya -bunları eskisinden de koyu bir karanlığa gömecek şekilde- muktedir olduğu, dokunulamaz bir tür anlaşılmazlık rezervi vardır."

Birbirimize hoşçakal dediğimiz sırada, Matevosian bana diyor ki: "Beni ara, ara ve -Hrant, çay istiyorum!, de!"

Otele dönüyorum. Bir sonbahar başlangıcı akşamı, sıcak, ılımlı. Yürüyen insan kalabalıkları. Bu sokaklara, bu kente karşı bir çeşit dostluk duygusu akıyor içimden. Dar arka sokaklardan birinde, karanlığın derinliklerinde, canlı amberler büyüyor. Küçük bir oğlan, demir bir ocağın yanında oturuyor. Şiş kebab çeviriyor. Kocaman siyah gözleri ateşe dalmış. Büyülenmiş, neredeyse bilinçsiz bir bakış, sanki zamanın ötesinde, uzamın ötesinde.

TİGRAN MANSURİAN, besteci. Viyolonsel konçertoları, Boston ve Londra senfoni orkestraları tarafından icra edildi. Son olarak, Spitak depreminde hayatını kaybeden on iki yaşındaki kemancı Siranus Matosian'ın anısına "Le tombeau"yu besteledi.

"Burası mı?" diye yineliyor soruyu. "Dünyanın bu parçası, kültürel bir çöl. Çok büyük bir opera şarkıcımız var,-Araks Tavtian, dünyanın en iyi sopranolarından biri. Ama burada onu kimse tanımaz, adını kimse duymamıştır. Bomboş bir salona şarkı söylemek zorunda kalırdı. Burada mı? Burada tetiği nasıl çekeceğini öğrenir insanlar –bu çok daha kolaydır. Yıl sona ererken, kendi kendilerine şöyle derler -Ne talih! Bir yıl daha bitiyor!" Mansurian –heyecanlı, sinirli,

tecessüm etmiş duyarlık. Plağı yok, henüz yok. Burada bu tür şeyleri umursayan yok.

Pencereden dışarı göz atıyor. Brejnev çağından kalma şu korkunç apartman kulelerinden birinin dördüncü katında oturuyor; öylesine kalitesiz bir şekilde inşa edilmiş, öylesine iğri büğrü, dengesiz ve pespaye ki, daha kiracılar bile taşınmadan eskimişler. İnanması güç ama, asansörlerin yerine, maden ocağındakilere benzer kafesler yapmışlar, ve elektrik kabloları yığınları duvarların içinde olacağı yerde, merdivenlerden uzanıyor. Çatı katı olmadığı ve yalnızca seçkinler çamaşır ve kurutma makinelerine sahip olabildiği için, insanlar çamaşırlarını balkonlar, binalar, sokaklar arasında uzanan iplere ve kablolara asıyor. Dükkânlarda sabun bulunduğu o mucizevi günlerde, her yerde çamaşırlar yıkanıp dışarılara asılıyor. Rüzgâr esiyorsa, çamaşırlar kabarıyor, dalgalanıyor, çırpınıyor ve Ermenistan kentleri, uzak sahillere doğru çırpıntılı denizlerde tam hızla yelken açan gemileri andırıyor.

Mansurian'ın binasının önünde, bir küme kavak ağacı büyüyor. Pencereden kavakların, güneşin altında gümüşsü pırıltılarla titreşen yaprakları görülebiliyor. "Benim dünyam," diyor Mansurian, daracık, düzenli dairesinde oturduğumuz sırada, "Debussy ve bu yapraklar işte. Melodilerini aralıksız dinleyebiliyorum." Suskun, oturuyor, başını sallıyor, parmağıyla pencereyi işaret ederek. "İşitiyor musunuz?" diye soruyor, gülümsüyor. Ağaçların sürekli, ritmik hışırtısının yarattığı bu zengin müzikal arka plana karşı, kuşların yüksek, titrek ötüşleriyle iç içe geçerek süzülen, çıtırtılı, huzursuz yaprakların, çok ince ve hareketli tonal motif halinde dağılan fısıltılarını duyabiliyor insan.

Valery beni bir de Erivan'ın otuz kilometre doğusuna - Gari'ye- götürüyor arabasıyla. Aslında hiç zamanım yok, ama anlaşılan Gari'ye gitmek kategorik, râdikal, zorunlu bir şey! Burada bir kölesiniz –alçakgönüllü, ûysal, itaatkâr olmanız gerekiyor, aksi halde hiçbir şey göremez, hiçbir şey öğrenemezsiniz.

Göz görebildiğince uzaklarda, milyonlarca yıldır rüzgârın

yuvarlattığı, düzlettiği çıplak, kayalık tepeler, hiçbir yerde ağacın izi bile yok. Ve ansızın -bu tepelerden birinin tam üstünde- bir inek. Hareketsiz, tıpkı bir taş gibi toprağa kök salmış, öylece duruyor. Bu zavallı hayvan neyle besleniyor? Burada hiçbir şey yok, ne bir ot, ne bir yaprak. Terkedilmiş, sanki herkesin unuttuğu bir inek. Kendi başına yaşamaya zorlanmış, kendi sabrına, talihine terkedilmiş. Burada sonunda Paris'te oturan, kollarını bir ineğin boynuna dolamayı düşleyen Yesenin'i anlayabiliyor insan!

Yol üzerinde Valery bir ara durup, Egishe Harenc'in zaman geçirmeyi sevdiği yeri gösteriyor. Harenc –onların en büyük şairi, 1937'de Stalin tarafından öldürüldü. "Öyleyse mis kokulu tarlanızı arşınlarken / Ve yürürken bahar yanınızda..."

Buradan bakıldığında manzara geniş, yüksek. Dağlar, dağlar, dağlar, sis, ışık, pastel tonlu bir parlaklık –empresyonizm.

Gari, iki bin yılı aşkın bir zaman önce, güzel güneş tanrısı Helios'un adına inşa edilmiş bir tapınak. Ermenistan'ın gerçekten Akdeniz dünyasına, eski Yunan ve Roma dünyasına ait olup olmadığına ilişkin bir kuşkum varsa diye, Gari'yi görmem gerekiyor. İşte size kanıtı. Ve dahası, her yerde bir kalenin yıkıntıları uzanıyor –Moğollar, Tatarları ve zalim Asya'nın tüm kavimlerini yüzyıllar boyunca uzak tutmuş bir kale. Gari zamanında kolonizasyonun anlamı bu işte. Bugün hâlâ kullanılan yollar inşa etmek, imalathaneler inşa etmek, muhteşem İonik tapınaklar yapmak anlamına geliyordu. Peki, ya bugün anlamı ne? Kalaşnikovları, nefretten çıldırmış yalınayak, aç insanların eline vermek demek oluyor!

ŞİMDİ OTOBÜSLE Erivan'dan Tiflis'e, yani Gürcistan'a. Kent sınırlarında bir yol levhası:

Tiflis -253 km.
Moskova -1971 km.

Otoyol, Sevan gölü boyunca ilerliyor. Neredeyse suya değdiği noktada, bir grup küçük oğlan, otobüsü durduruyor –balık satıyorlar. Yolcular çıkış kapısına koşuşturuyorlar ve İmparatorluk'ta her zaman olduğu gibi, nerede bir alışveriş olsa, derhal soluğu kesilmiş ve bağrışan bir insan kalabalığı toplanıyor, derhal mücadele başlıyor. Artık balıkları birbirlerinin elinden kapıyorlar, ama bu zor bir savaş, çünkü balık kaygan ve dahası, hâlâ canlı, hareketli, güçlü, bu yüzden de kaçıveriyorlar; bazı yolcular bunları paltolarının içine ya da ceplerine koymaya çalışıyorlar ama hayvanlar ya kayarak dışarı çıkıyor ya da onları açgözlü ve becerikli başka bir yolcu kapıyor.

Balık-insan savaşı bir kördüğüme dönüşüyor. Yolcuların yarısı ıslak, çamurlu ama boş ellerle kalakalıyor. Geri kalanıysa, hâlâ sıçrayan, ama artık ölmekte olan ödüllerini nereye bulursa, oraya tıkıştırıyorlar. Otobüs, balık pazarı gibi kokuyor, ama yola devam ediyoruz.

Yanıma yolda okumak için The Book of History ('Tarih Kitabı') adlı eseri -Tebrizli geç ortaçağ Ermeni tarihçisi Arakelian'ın eserini- aldım. Bölüm 53'de yazar bize değerli taşların gizemli ve renkli dünyasını tanıtıyor:

Kayc ya da korund. Özellikleri şöyle: Bir insan bunu ağzına koyacak olursa, susuzluğu yok olur; eğer altını eritip, erimiş altının içine korund atılacak olursa, korund yanmaz ve rengi ile ışıltısı el değmemiş kalır. Ayrıca denir ki: Üzerinde korund taşıyan kişi, herkesin hoşuna gider; ayrıca, korund beyin kanamasına da iyidir.

Uçurumların kenarından, aşağı doğru akan derelerin yanından ilerliyoruz, derken, ansızın, bir dönemeç ve –sınır devriyesi. Ordu. Ruslar. Otobüse biniyorlar, etrafa bakıyorlar, bir şeyler arıyorlar. Ne olduğu açık –silah. Ansızın bir Ermeni ya da Gürcü, otobüsü geciktirdiklerini, zamanlarını aldıklarını, vb. söyleyerek bağırmaya başlıyor Rus askerlere. Bağırıyor, bağırıyor. Şimdi, diye düşünüyorum, Kızıl Ordu askeri onu oracıkta vuracak. Ama hiç böyle bir şey olmuyor

–artık zaman değişti! Asker açıklama yapmaya başlıyor, özür diliyor, emirlere uyduklarını söylüyor –bütün devriyeler çarçabuk gözden kayboluyor, biz de ağır ağır dağlara tırmanmaya koyuluyoruz.

Akik ya da aynülhurr. Korund'un tüm özelliklerine sahiptir. Üzerinde bulunduran kişi, asla cüzama, uyuza ya da buna benzer illetlere yakalanmaz. Zenginliği ve mülkü azalmaz, kişiliği ve sözleri başkalarına hoş gelir. Kişinin iyi niyetini artırmak için bir akik takması tavsiye edilir. Ne kadar şarap içerse içsin, akik takan bir insan asla aklını yitirmez. Böyle söylerler, ama ben inanmıyorum, çünkü şarap aslan sütüdür ve kim olursa olsun, içenin aklını, adını ve mülkünü açgözlülükle tüketir.

GÜRCİSTAN'dayız. İşaretlere bakmaya gerek yok, artık farklı bir abece var, Gürcü abecesi. Etrafa şöyle bir göz atmak yetiyor. Ermenistan'a kıyasla, Gürcistan daha müreffeh; daha iyi, daha hali vakti yerinde evler, büyük üzüm bağları, iyi görünüşlü koyun ve inek sürüleri, büyük tütün plantasyonları, yeşil, gür otlaklar.

Yol dağlar arasından, kıvrılarak, dik yamaçlara yapışarak ilerliyor. Ormanlarda sonbahar başlamış, rengârenk, çeşit çeşit. Balık, bir balık pazarındaki gibi bir koku.

Elmas. Elmasın özelliklerini soracak olursanız, şunlardır: Bir insan çilliyse, elmas çillerini yok eder. Elmas takan kişiler krallara hoş görünür, sözleri saygı uyandırır, kötülükten korkmaz, mide ağrıları çekmez, uyuza yakalanmaz, belleği onu yanıltmaz ve çok uzun yaşar. Bir elması örste dövüp de, birine yedirirseniz, tıpkı bir zehir gibi onu öldürecektir.

Daha da yükseğe, dağın zirvelerine, ve ansızın buradan tüm kenti görebiliyorsunuz.

Burası Tiflis.

ASFALT DAĞDAKİ ADAM

BİR ZAMANLAR Tiflis tek bir caddeden oluşan bir kentti –dönemeçli vadinin dibinde kilometrelerce uzanan Rustaveli Bulvarı. Güneşin ısıttığı yeşil dağlar arasındaki yeri, Tiflis'i gören insanın aklına İsviçre ve İtalyan Alpleri'nde öylesine yaygın, sakin ve sevilen sağlık merkezlerini getirmeye yetiyor. İmparatorluk'un dört bucağında, bir şişe maden suyu alabilmek için insanlar kuyrukta beklemek zorundalar, ama burada aynı suyu, kentte bol bol bulunan kaynağından içmek mümkün.

Rustaveli Bulvarının batı ucu, küçük ve tatlı eğimli tepelere yayılan, kafesli pastel evlerden, verandalar, balkonlar ve bahçelerden oluşan Sololaki semtinde sona eriyor. Bugün bile, Sololaki bazı yerlerinde eski büyüsünün bir kısmını alıkoymuş durumda. Öte yanda, caddenin diğer ucu, buralarda yeni bir semtin oluştuğu son zamanlara değin, kenti çevreleyen ormana girip gözden kayboluyordu.

Tiflis son yıllarda çok değişmiş. İmparatorluk'un öteki güney toprakları gibi, Gürcistan da tüm Üçüncü Dünya'ya özgü bir gelişme modelini benimsemiş: Kırsal kesimin ihmal edilmesi ve daha da sefilleştirilmesi yoluyla, başkentin hızlı, doğaya karşıt bir biçimde inşa edilmesi. Dolayısıyla başkent ile ülkenin geri kalanı arasında koskocaman bir oransızlık yaratılmış.

Bugün, Gürcistan halkının dörtte biri Tiflis'te yaşıyor. Aynı oranları uygularsak, Washington'un nüfusu elli milyonu aşar, Varşova'da da on milyon kişi yaşıyor olurdu.

Taşrada yaşamın anlamı durgunluk, yoksulluk, umutsuzluk. Büyük bir kente ve hepsinden de çok, başkente yönelik yarışın nedeni de bu. Burada ilerleme, bir meslek edinme olanağı var. Bunun sonucu olarak Tiflis, Erivan, Bakü, vb., dikkatsizce inşa edilen, ucuz ve çarpık çurpuk, son derece niteliksiz konut projelerinden oluşan dev semtlerle aşırı büyümüş durumda. Bu apartmanlarda hiçbir şey doğru dürüst kapanmıyor, sıkıca örtülmüyor. Hiçbir şey hiçbir şeye uymuyor. Böyle bile olsa, İmparatorluk'un dört bir yanında bu konutların kalitesi değişiyor. En iyileri Moskova'da. Daha kötüleri, İmparatorluk'un Avrupa kesimlerinde. En düşük standartlar, Gürcülerin, Özbeklerin, Yakutların, Buryatların evlerine düşmüş.

SAINT-EXUPÉRY'nin Wind, Sand and Stars ('Rüzgâr, Kum ve Yıldızlar')ını hatırlar mısınız. Yıl 1926'dır. Eğitim gören bir pilot olan yazar, Toulouse'dan kalkarak, İspanya üzerinden Dakar'a bir uçuş yapacaktır. Havacılık teknolojisi, henüz çocukluk çağındadır; uçaklar kırık dökük tür; pilot her an, herhangi bir yere iniş yapmaya hazır olmalıdır. Saint-Exupéry bu güzergâhın haritasını inceler, ama harita ona hiçbir şey söylemez; soyut, genel, "yavan"dır. Kendisinden daha yaşlı olan ve bu güzergâhı ezbere tanıyan meslektaşı Henry Guillaumet'ye danışmaya karar verir. "Ama ne acaip bir coğrafya dersi aldım, bilseniz!" der. "... Bana Guadix (Kadiz) hakkında bir şeyler anlatmak yerine, kentin ucundaki üç portakal ağacından söz etti. 'Bu ağaçlara dikkat et. İyisi mi, onları haritanın üzerine işaretle." Ve bu üç portakal ağacı, bana o zamandan itibaren Sierra Nevada'dan bile daha büyük gibi gelmeye başladı." Guillaumet, onun dikkatini otlar arasına gizlenmiş, uzaklarda bir yerlerde akan bir dereye çeker. "'O çaya dikkat et: Bütün tarlayı keser. Haritana işaretle...' Kurtuluşu arayabileceğim bu

kutsanmış cennet tarlasında otlar arasından kıvrılarak ilerleyen dere, buradan iki bin kilometre ötede beni bekliyor. İlk fırsatta beni bir ateş topuna çevirebilir... Tepenin yamacında gevşek bir savaş düzeni almışcasına yayılmış otuz koyun karşısında da bir savunma duruşu aldım... 'Otlağın boş olduğunu sanırsın, ama ansızın paat! tekerleklerinin altında otuz koyun vardır...'"

Her Gürcünün, Kafkasya'nın her sakininin, belleğine şifrelenmiş böyle bir haritası olduğunu düşünüyorum. Özel noktalarını, çocukluğundan itibaren öğrenmiştir evinde, köyünde, sokağında. Bu bir hatırlama haritası, tehlike haritasıdır. Tek fark, Kafkasya sakinlerinin uyarısı portakal ağaçları, bir dere ya da bir koyun sürüsü hakkında değil, başka bir klandan, başka bir kabileden, başka milliyetten biri hakkında olacaktır. "Dikkatli ol, burası Osetyalı bir adamın oturduğu ev..." "Bu bir Abhaz köyü, oradan kaçınmaya çalış..." "Bu yoldan yürüme, çünkü sen bir Gürcü değilsin. Gürcüler seni bağışlamazlar..."

Bu halklardan söz edildiği zaman, her birinin bölge hakkında kusursuz, girift bilgi sahibi olduğu gerçeğiyle şaşırıyor insan. Kim nerede yaşar, hangi kabiledendir, kaç kişidirler, bir zamanlar aralarındaki ilişkiler neydi, dün neydi ve bugün nedir? Öteki hakkında inanılmaz derecede ayrıntılı bu bilgi, ancak hemen yakın çevrede olanlara uzanıyor. Onun sınırları ötesindekiler (dahası, bu sınırları belirlemek de çok güç), bunu kimse bilmiyor ya da -daha önemlisi- bilmeyi de istemiyor. Kafkasya halkının dünyası kapalı, dar, köyüyle, vadisiyle sınırlı. İnsanın yurdu, bir bakışta görebileceği, tek bir günde aşabileceği mesafeler. Kafkasya, sonsuz sayıda küçük, kimi zaman gerçekten minyatür, gruplar, klanlar, kabileler, ender olarak da, (her ne kadar "millet" terimine gösterilen saygı nedeniyle, küçük topluluklardan söz edilirken bile bu terimin kullanılması yaygınsa da) milletlerden oluşan alabildiğine zengin bir etnik mozaik.

Hüküm süren yargıların hatırlanamayacak denli eski zamanlara ait olması, stereotiplerin tiranlığı, hemen farkedilen ikinci özellik. Burada her şey tarihin karanlık sislerine

dek giden zamanlarda kararlaştırılmış, belirlenmiş. Hiç kimse Ermenilerle Azerbaycanlıların birbirinden nefret etmesinin nedenini tam olarak açıklayamıyor. Birbirlerinden nefret ediyorlar, işte o kadar! Bunu herkes biliyor; herkes daha annesinden süt emerken bu duyguyla doluyor. Değer yargılarının bu değişmezliği, karşılıklı yalıtım (dağlar!) ve tüm Kafkasya bölgesinin son derece geri kalmış ülkeler arasında -İran, Rusya ve Türkiye- sıkışıp kalmış olması gerçeğiyle besleniyor. Batının liberal ve demokratik düşünce yapısıyla temas kurmaları olanaksız ve mevcut komşuları, yapıcı örnekler oluşturmuyor; öğrenebilecekleri kimse yok çevrelerinde.

Burada yaşayan insanlar ayrıca şaşırtıcı ve anlaşılmaz bir duygusal iniş çıkışlılık, ruh halinde kestirilemez, anî değişikliklerle karakterize oluyor. Genel olarak dost canlısı, konukseverler; ne de olsa, yıllardır görece barışçıl olarak bir arada yaşıyorlar. Ve derken ansızın, ansızın, bir şeyler oluveriyor. Ne? Sormuyorlar bile; dinlemiyorlar bile; yalnızca hançerlerine ve kılıçlarına (bugünlerde bunların yerini makineli tüfekler ve bazukalar almış) sarılıyorlar ve, sarsıcı bir öfkeyle, düşmana saldırıyorlar ve kanını dökünceye değin bir an bile durmuyorlar. Ama bunların her biri, kendi başına hoş, iyi niyetli, nazik insanlar. Tek açıklaması, bir yerlerde bir şeytanın, kışkırtıcı bir sorunun saklandığı olabilir. Ve ardından, tıpkı baştaki gibi ansızın, her şey yatışıyor, statüko, gündelik, sıradan, taşra bunaltısına geri dönülüyor.

1990 YAZ'ında, Rustaveli Bulvarı boyunca çeşitli noktalarda, insanlar oturmuş, gelip geçen her meraklıya gösterdikleri bayraklar, posterler, fotoğrafları tutuyorlar ellerinde. Bu bir çeşit protesto, ya da daha doğrusu, bireyin sorunu konusunda kamuoyunun dikkatini çekme çabası. Bunu İran ve Lübnan'dan hatırlıyorum; bu eylemin her yerde İngilizce bir sözcükle anılması adet olmuş: Sit-in*.
Herhangi bir 'sit-in'e katılan insan sayısı değişebilir –birkaç

*İşgal gösterisi, oturma eylemi (ç. n.)

kişiden, birkaç yüz ya da bin kişiye. Ayrıca tek kişilik 'sit-in'ler de olabiliyor, ama çok etkili değiller: ciddi bir sorun, sayısal gücü gerektiriyor. (Rustaveli Bulvarı'ndaki grupların sayısı birkaç düzine kadar.) 'Sit-in'ler en çok resmi dairelerin merdivenlerinde (yetkilileri harekete geçmeye zorlamak için) ya da kilise ve camilerin merdivenlerinde (buralar en güvenli yerler olduğu için) düzenleniyor.

En kısa yoldan söylemek gerekirse, bir 'sit-in' oturan kişinin, taleplerini alenen ortaya koyması anlamına geliyor. Hepsi o kadar. Başka hiçbir şey değil. Dikkat çekici ölçüde barışçıl ve yumuşak bir eylem biçimidir. Burada hiç kimse bağırmaz; kimse yumruğunu sıkmaz, küfür etmez, Tanrıyı şahitliğe çağırmaz. 'Sit-in'e katılan kişiler sessizdir. Ne kendi aralarında, ne de gelen geçenle konuşmaya çalışırlar. Odaklanmışlardır; tetiktedirler. 'Sit-in', protesto ile kabullenişin, ayaklanma ile alçakgönüllülüğün tuhaf bir bileşimidir. 'Sit-in' katılımcıları, temelde gerçeklik ile onun en genel hatlarını kabul ederler; tek istedikleri, bazı düzeltmeler yapmak ya da bu gerçeklik içinde kendi konumlarına dikkati çekmektir. Dünyanın adaletsiz olduğunu kabul ederler; muhalefetlerini ortaya çıkaran, bu adaletsizlikteki aşırılıktır yalnızca. Biri isterse onlarla görüşmelere girebilir hemen. Aslında yüreklerinin ta derinliklerinde istedikleri budur –bir çeşit sosyal psikiyatriste, onlara sıcak bir şekilde yaklaşacak ve acılı ruhlarına şefkatle bakacak birine ihtiyaç duyarlar.

'Sit-in' son derece Doğulu bir protesto biçimidir. Avrupa'da göstericiler birleşik bir kitle halinde yürürler, ama böyle bir gösteri çabucak dağılır ve ortadan kayboluverir. Arjantin'de, bir halka halinde yürürler, ama bu da çok fazla sürmez. Gel gelelim, bir protesto biçimi olarak 'sit-in'in iki temel gücü vardır. İlkin, uzun sürelidir. Oturarak, kişi haftalar ve aylarca protesto yapabilir. Bunun için, kuşkusuz, kişinin Doğulu olması gerekir –onlarınki gibi taşınkine benzer bir sabra, şaşırtıcı dayanma gücüne ve inatçılığa ihtiyacı vardır. İkincisi, oturan insanları uzaklaştırmak, yürüyen bir kalabalığı dağıtmaktan daha zordur.

Peki ama, Belediye Meclisi binasının basamaklarında

oturan bu zavallı canları kovalamanın nedeni ne? Hiç kimseye zarar vermiyorlar. Çoğunlukla, trajik haberi paylaşmak isteyen siyahlar giymiş kadınlardan oluşuyor: Bir gösteri sırasında bir kız öldürülmüş, Kızıl Ordu'daki bir oğul öldürülmüş. Ellerinde ölen çocuklarının fotoğraflarını tutan bu kadınların, insanların durmasını, bu fotoğrafları ellerine alıp, bazıları şaşırtıcı ölçüde güzel olan yüzlerine bakmalarını istediğini farkediyorum. Bizim için bu güç olabilir, ama burada, Gürcistan'da, hayır, burada yas alenen tutuluyor; kamusal ve yürek parçalayıcı bir gösteri eylemi.

BU TALİHSİZ anaların yanısıra başka 'sit-in' grupları da var. Uluslarının kendi kaderini tayin hakkını talep eden, kendi kaderlerini belirleme hakkını isteyen bağımsızlıkçı gruplar. Dolayısıyla, sözgelimi, yüz bin Abhaz Gürcistan'dan ayrılmak ve kendi devletini kurmak istiyor. Hiç şaşmamak gerek. Abhazya, dünyanın en güzel köşelerinden biri, ikinci bir Rivyera, ikinci bir Monaco. Evet, Abhazlar yirmi yıl önce Karaibler'deki ezeli ve ebedi olarak güneşli enfes bir adanın, Antigua'nın sakinlerinin aklına gelen fikre kapılmışlardı. Ada, bir İngiliz sömürgesiydi. 1970'lerde, Antigualılar bir ulusal özgürlük partisi kurdular, bağımsızlıklarını ilan ettiler ve adayı Hilton otel zincirine kiraladılar. Londra, partiyi dağıtmak ve kontratı geçersiz kılmak için, silahlı bir güç (dört yüz polis) göndermek zorunda kaldı. Aynı şekilde burada, Kafkaslar'da da öyle: Özgürleşmiş Abhazların Batılı bir otel şirketiyle bir anlaşma imzalaması ve sonunda iyi bir yaşam sürmeye başlaması pekâlâ mümkün olabilirdi.

Peki ama Gürcistan, bu kadar lezzetli bir lokmadan, Abhazya'dan vazgeçecek mi? Dört milyon Gürcü ve yalnızca yüz bin Abhaz var. Olabilecekleri tahmin etmek güç değil.

ABHAZYA ekonomisi (ve bölgenin bağımsızlık yönündeki ihtirasları) sorunların Kafkasya'da (yalnız burada da değil) ansızın böyle kaynamaya başladığını, Kafkasya'yı neden alevler sardığını en iyi açıklayan nokta. Değişken, patlayıcı bir karışım yaratmak üzere iki şey bir araya gelmiş durumda. İlk kez olarak rakip çıkarlar kavramı su yüzüne çıkmış ve ilk kez olarak pazar, silahlara kolayca ulaşmayı sağlıyor.

Eski SSCB gibi bir ülkede, yalnızca tek bir çıkar vardı - totaliter devletin çıkarı. Başka her şey acımasızca onun arkasına itilmişti; tüm diğer çıkarlar en köktenci tarzda bastırıldı ve silindi. Ve şimdi devlet -tekel- ansızın ve geri döndürülmez bir biçimde çöküyor. Hemen ardından, yüzlerce, binlerce, küçüklü büyüklü, özel, kolektif, toplumsal, kafaların ardına itilmiş çeşit çeşit çıkarlar kendilerini ortaya koyuyor, kendilerini tanımlıyor ve altı çizili bir biçimde uzun zamandır yadsınan haklarını arıyorlar. Gayet tabii, demokratik bir devlette de, çeşit çeşit çıkarların bir çokluğu vardır, ama bunlar arasındaki çelişkiler ve çatışmalar deneyimli, çok denenmiş kamusal kurumlar tarafından çözülür ya da yumuşatılır. Buradaysa, bu tür kurumlar yoktur (ve çok yakında da olacağa benzemiyor!). Madem ki çözüm artık eskisi gibi sürgün ve kırbaç yöntemiyle bulunamıyor, öyleyse rakip çıkarlar arasındaki doğal sürtüşmeler nasıl çözülecek?

Dolayısıyla, hâlâ mevcut olmayan tahkim müesseselerinin yerine, ortaya çıkan en basit yol, zor yolu. Böyle bir çözümü teşvik eden bir unsur da, eski süper gücün dağılması ve ordu disiplininin gevşemesi sonucu ortaya çıkan, zırhlı kamyon ve tanklar dahil, her çeşit silahın karaborsada bulunabilir olması. Böylece herkes, her önüne gelen silahlanıyor ve bıçağını biliyor. Bu ülkede, bir tabanca ya da bir el bombası bulmak, bir gömlek ya da bere bulmaktan bile kolay. Yollarda bu kadar çok ordu ve bölüklerin dolanmasının nedeni, kimin kim olduğunu belirlemenin, neyin peşinde

olduğunun, ne için savaştığını anlamanın bu kadar güç olmasının nedeni de bu. İktidara sahip çıkma formülü, kaos ve karışıklık dönemlerinin tipik formülü varlığını sürdürüyor. Her çeşit kumandan, lider, onarımcı, kurtarıcı ortaya çıkıyor ve ortadan kayboluyor.

Bunu açıkça görmek için, bu ülkelere birkaç ay arayla yeniden gitmek yeterli oluyor. Her defasında yeni yüzler görecek, yeni isimler duyacaksınız. Peki ya öncekilere ne oldu? Kim bilir? Belki saklanıyorlardır. Belki özel bir şirket kurmuşlardır. Belki her an dönebileceklerini bildirmişlerdir. Lunaparklarda yukarıya doğru tırmanıp ansızın baş döndürecek bir hızla aşağıya yuvarlanmaya başlayan trenlere "Rus Dağı" adı verilmesinin bir rastlantı olmadığı kesin. Küçük vagonlar öyle hızla giderler ki, taşıdıkları yolcuların yüzlerini bile seçemezsiniz, onlar öyle ce uçarcasına geçer, gözden kaybolurlar. Yerel siyasette de olan budur. Birini seçerler, derken onu alaşağı ederler. Alaşağı edilenin, yerini alan kişinin ayağını kaydırmak üzere geriye dönmesi çok sürmeyecektir. Fotoğraflarda, geri dönenin muhafızları, tabancalarını bir zafer jestiyle yükseltirler. Bu dönem boyunca, yeni sürgün, muhafızlarıyla birlikte, gecenin peçesinin altına gizlenerek kaçacaktır.

Başka yerlerin yanısıra Kafkasya hakkında, "Dünyanın bu kesiminde Türk ve Moğol araştırmacısı," diye yazar seçkin İngiliz tarihçisi Sir Olaf Caroe (Soviet Empire, 1967), "üs katta durmuş, büyük bir olay üzerine toplanan bir kalabalığın beklenmedik ve düzensiz hareketini seyreden adam gibidir. Gruplar toplanır ve koalisyon yapar, gruplar dağılır ve çözünür; ani bir çıkar bir kitleyi bir yöne çeker, ama yalnızca yeniden dağılmak üzere; bir amir ya da önder bazı anlarda bir yandaş grubu toplayabilir; siyasal ya da kişisel nedenler ayaklanmaya yol açar; bir alay geçmişe gider, kan dökme ve yıkım vardır, hatta bir süreliğine bir amaç ve çabalara yön verme duygusu bile olabilir."

ABHAZYA'nın başkenti, Suhumi, palmiye ağaçları, begonviller kenti. 1967'de buradaydım. O dönemden bir not:

Suhumi'de Guram beni Dioskuria diye bir lokantaya, kızarmış balık yemeye götürdü. Büyüleyici bir yer. Lokanta, Karadeniz'e doğru fırlamış kayaların üzerine inşa edilmiş. Ve yaslandığı kayalarda, yirmi beş yüzyıl önce burada olan, lokantaya adını veren Yunan kolonisinin -Dioskuria'nın- yıkıntıları var. Bir masaya oturarak, denizin dibine doğru batmış, şimdi kocaman bir tür akvaryuma dönüşmüş, sokaklarında şişman, tembel balıklardan oluşan grupların gelip geçtiği kentin bazı kesimlerini görmek mümkün.

Dioskuria'nın hâlâ denizin dibinde duruyor mu, yoksa 2,500 yıl burada hayatta kaldıktan sonra, sonunda Gürcü-Abhaz roketleriyle yeryüzünden silinmiş mi, öğrenmeye değer.

EV SAHİBİM Giya Sartania'yla birlikte (kendisi genç bir yazar ve çevirmen), arabayla kent dışına, Santavro'daki St. Nina Kilisesi'ne bir hac yolculuğuna gidiyoruz. Hıristiyanlık Gürcistan'da son derece kadim bir yere sahip, daha dördüncü yüzyılda buraya yerleşmiş ve bu küçük kilise de yaklaşık o tarihte inşa edilmiş. Bir süre sonra, Dzvaria'daki bir kilisedeyiz, iki yüzyıl sonra inşa edilmiş. İki yüzyıllık farka karşın, kiliseler birbirine benziyor ve bu süre içinde değişmediği açık olan aynı imgelem ve duyarlığın ürünleri.

Bugün bu kiliselere girmek, zamanda bin yıllık bir yolculuğa çıkmak gibi. Anlamı şu: Kiliseler şimdiye değin ya kapanmış ya da ateizm müzelerine, benzin, buğday depolarına dönüştürülmüştü. Bundan önce de, adam akıllı soyulmuş, duvarları çırılçıplak bırakılıncaya değin içinde ne var ne yoksa alınmıştı. İnananlara geri verildiğinde içinde bulundukları durum buydu. Şimdiyse her şey katakomblar çağına geri dönmüş gibi. Burada, boş, çıplak duvarlar arasında, ilk Hıristiyanlar toplanıyor.

Bu arada hava iyice karardı ve ay da henüz doğmadığı için, Hilo'nun kehanet etmiş olduğu üzere, bizzat Hıristiyanlar

göstermiyor olsaydı, yolu bulmaları çok güç olurdu. Doğrusu, sağında, solunda, önünde, ihtiyatla kumlu dar mezarlara doğru ilerleyen karanlık figürleri görebiliyordu insan. Bu insanlardan bazıları fenerler taşıyordu ve pelerinlerle örtünmüşlerdi, yolu daha iyi bilen bazıları ise, karanlıkta yürüyorlardı.

Bu, Henryk Sienkiewicz'in Quo Vadis'inden. Ama Giya ile ben, şimdi benzer bir gizemli sahneye tanık oluyoruz. Dzvaria'daki bu boş, dondurucu derecede soğuk kilisede, dışarıdan getirilen tek bir nesne var –çıplak, taş sunakta duran küçük, madeni bir haç. Sunağın önünde rahip eğiliyor, başında bir kukuleta var. Burası sessiz; insan yalnızca duvarlardan damlayan suyun tıpırtılarını işitiyor. Ve mumlarla giren birkaç kadının usul adımları. Kadınlardan biri çantasından beyaz bir buğday ekmeği çıkarıyor ve oradaki herkese paylaştırıyor. Bu nemli karanlıkta bir şey var, beyaz ekmekli bu sahnede, ne sağına soluna dönen, ne bize bakan rahibin bu garip davranışında bir şeyler var.

Şafakta, otobüsle Tiflis'ten Bakü'ye. Bu yolculuğun hemen tamamında Büyük ve Küçük Kafkasya arasındaki bir vadiden geçiyoruz. Bu küçük, komik yolculuğun kahramanının adı Revaz Galidze; kendisi ellisini geçkin, iri kıyım, hatta şişman bir adam, otobüsümüzün şoförü. Onun için otobüs şoförü olmanın yükselmek mi, yoksa yenilgi anlamına mı geldiğini bilmiyorum; şu kadarını söyleyebilirim ki, bana uzun yıllar boyunca çeşitli Avrupa ülkelerine TIR (Transport International Routier) şoförü olarak gidip geldiğini söyledi, bu yüzden de, kuşkusuz, bir dünya insanının tavırlarına ve inceliğine sahip. Beş yüz kilometrelik yolda, otobüs her zaman doluyor ve yolcular sık sık değişiyor, gene de bilet almış olanlar yalnızca Kirovabad'a giden iki Rus kadınla ben. Geri kalanlar, Revaz'ın belirlediği ücreti kendisine ödüyorlar ve şoförümüz aldığı ruble yığınlarını ceplerine tıkıştırıyor. Revaz bu yolun gerçek kralı, kimsenin karşı koyamayacağı efendisi ve hükümdarı.

Hava bulutlu ve yağmurlu ve bölgenin bu bölümü oldukça kalabalık nüfuslu. Bu yüzden de, sürekli olarak yol kenarında

bekleyen, üşümüş, ıslanmış gruplara rastlıyoruz. Her defasında ya çıkınlarını sırtlanmış, ya iple bir koyun ya da keçiyi tutarken, otobüsü görünce ellerini yalvarırcasına kaldırıyorlar. Birkaç kopek* ya da bir avuç pirinç değil istedikleri, yalnızca Revaz'ın onlara acıyıp, otobüse alması. Bu insanların bütün gün boyunca öylece beklediklerini tahmin etmek mümkün, çünkü otobüsler sık değil. Yol tehlikeli, hemen yakında (Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasında) çatışmalar sürüyor; bu yüzden de gözüpek Revaz, gerçek anlamında bir tekelin keyfini çıkarıyor.

Kuşkusuz, durumdan yararlanıyor da. Revaz zalim bir müzayedeye girişiyor. Yani, yol boyunca otobüse binmek isteyen bir grupla karşılaştığında duruyor ve ne kadar para vereceklerini ve nereye gideceklerini soruyor. Çok ödeyeceklerse ve yer yakınsa, Revaz, daha az ödemiş olanları otobüsten indiriyor, evlerinden yüz kilometre ötede oldukları gerçeğine aldırış bile etmeden hem de! Ve onları otobüsten indirdiği halde, ödedikleri parayı cebine indiriyor!

Revaz, beni aşağı atmadı çünkü, her şeyden önce, ben tek biletli yolcuyum (Rus kadınlar daha önce indiler); ikincisi, ben bir yabancıyım; üçüncüsü, yaklaşık kırk derece ateşim var ve ölüyorum. Bakü'ye yaklaştıkça, Revaz'ın zalimliği de artıyor. Yolun başında otobüste pek çok Gürcü yurttaşı vardı ve Revaz onlara saygı gösteriyordu; oysa şimdi tüm otobüs Azerbaycanlı köylülerle dolu, telaşlı, utangaç, heyecanlı. Bu insanların yoksulluğu insanın içini eziyor; içlerinden biri, ateşim olduğunu görünce, sepetinden bir şişe limonata çıkarıp bana verdi, boğazım düğümlendi.

Bakü'ye yaklaştık bile. Kâbusumsu bir manzara: Katrana batmış, ezik cürufla düzlenmiş, beton blok yığınlarının gelişigüzel fırlatıldığı geniş bir arazi uzanıyor. Her yerde ağır Bakü petrolü akıyor; dereler halinde akıyor, kokulu birikintiler, durgun havuzlar, göller, körfezler yaratıyor. Denizin yüzeyinde petrol, ve kumsalda -nasıl olur, buradaki sarı kumu hâlâ hatırlıyorum- siyah, petrol bulaşığı, yağ ve isle kaplı.

*Küçük para birimi (ç. n.)

Bir körfezde uzanan Bakü'ye ulaşmak için, kenti çevreleyen dağa çıkan dik ve dönemeçli yolu tırmanmak gerekiyor. Dönemeçlerden birinde, Revaz'a yakınlıkla bakmama neden olan bir sahne. Asfalt karalığında, isli ve yapışkan manzarada bir beton blok duruyor, en tepesinde tek bir canlı, bacakları olmayan bir adam, anlaşılan birisi tarafından taşınmış olan gövdesi, tahta bir meyve sandığına konulmuş.

Besbelli uzun bir gelenekle yerleşmiş, bir çeşit ritüele tanık oluyorum. Buraya ulaştığımız zaman Revaz otobüsü durduruyor, adamı selamlıyor ve gömlek cebine önemli bir ruble tomarı tıkıştırıyor.

KENDİNDEN KAÇIŞ

BAKÜ'DE, ayaklanmalar, yağmalar ve kundakçılık başladığı zaman kenti terketmeyi başarmış olan bir Rus kadının dairesinde kaldım. Onunla, ailesinin yanında yaşamak üzere geldiği Moskova'da tanışmıştım. Bana dairenin anahtarını vererek, kararlı bir tavırla şunu söyledi: Oraya bir daha asla gitmeyeceğim. Hâlâ dehşet doluydu, saldırgan ve zalim silahlı çetelerin eline düşen kentten korkuyordu. Bana, havaalanına ulaşabilmesini, onu oraya götürmeyi kabul eden bir ambulans şoförüne borçlu olduğunu söyledi –aksi halde kendi başına sokağa çıkmaya asla cesaret edemeyecekmiş.

REVAZ'IN OTOBÜSÜ Bakü'deki istasyona ulaştığında, akşam karanlığı çökmüştü bile. Kent dışından gelen otobüsler, korna seslerinin sağır edici kakofonisi arasında, yoğun, patırtılı bir kalabalığın içinde, bir hoş geldin ve güle güle dalgalanmasında, domates, salatalık, şiş kebab satıcılarının, bahşiş isteyen çocuk gruplarının, ellerinde coplar olan ağırkanlı ve kayıtsız polisler arasında ağır ağır ilerliyor. Doğu, gerçek Doğu, anason ve kakule, kuyruk yağı ve

kızarmış kırmızı biber kokan, bir çeşit İsfahan ya da Kerkük, İzmir ya da Herat, gürültülü, eksantrik, kendi kendisiyle meşgul ve kapalı, dışardan herhangi birinin giremeyeceği egzotik bir dünya. Halkı nerede bir araya gelse, orada derhal renkli, heyecanlı bir toplantı oluşuveriyor, çarşıda, pazarda; hemen anında bir dolu bağırış çağırış, birbirinin boğazına atılış, tartışmalar, ama ardından (sabır!) her şey sakinleşiveriyor, pahalı olmayan küçük bir lokantaya, bir sohbete, başın dostça bir sallanışına, küçük bir bardak nane çayına, bir şeker topağına dönüşüveriyor.

BU İSTASYONDA durumumun ümitsizliğini çabucak anlıyorum. Buradan, yerini tam olarak bilmediğim eve, kitaplarla dolu (gittiğim her yerde kitap satın almam korkunç bir mani) bir de valizi taşıyarak, üstelik kırk derecelik ateşle nasıl giderim? Karşıma çıkan herkesin yakasına yapışıp soruyorum, "Lütfen bana söyler misiniz, Pouchin sokağı 117 numara nerede?" Ama insanlar, sabırsızlıkla silkinip kendilerini kurtarıyor, yollarına devam ediyorlar. Sonunda onlardan hiçbir şey öğrenemeyeceğimi anlıyorum, çünkü bunlar kırsal kesimden, kolhozlardan henüz gelmiş köylüler, Dağıstan'dan, Çeçen-İnguş'tan, hatta uzaktaki Kabardino-Balkar Cumhuriyetinden gelen kumaş ve meyve tüccarları. Kafkaslardan gelen, büyük kentin karşısında serseme dönmüş ve durgunlaşmış bu dağlılar, Pouchin 117'yi nereden bilecekler ki? Böylece daireler çizerek dolanıyorum, her şeyden çok da susuzluktan, yarı ölü haldeyim. İçecek hiçbir şey yok. Neredeyse akşam oldu ve kvas (mayalı hamurdan yapılan bir içecek) satan tek meşrubat arabası bomboş duruyor.

Taksi yok. Umutsuzluğa kapılmış, neredeyse bayılacak halde, sokakta dikiliyor ve bir BİC marka ballpoint kalem tuttuğum elimi uzatıyorum. Çok sürmüyor. Çocukların gözleri şahin gibi keskin. Arabada, babasının yanında oturan bir çocuk, kendisine bir BİC ballpoint hediye etmek istediği açık

olan bir adam görüyor. Çocuğun isteği üzerine baba duruyor. Ona 117 Pouchin sokağını soruyorum. Arabaya binmeme izin veriyorlar; hareket ediyoruz. Uzun bir süre ilerliyoruz, otobüs garından epeyce uzaklaşıncaya değin. Kentin eski bir kesiminde, eski, karanlık bir sokağın yakınında duruyoruz. (Burada eski ve tarihsel olanda hiçbir züppelik, değerlilik yok, ihtişamdan ya da antik eser pahalılığından eser yok. Eski bir ev, yetmiş yıldır hiçbir onarım görmemiş, hiçbir yenilik taşımayan bir ev demek.) Karanlık bir sahanlığa, karanlık bir avluya giriyorum; çöp yığınlarının üzerinden atlıyorum. Bir kadın sesi işitiyorum. Bana, ne aradığımı soruyor. Yaklaşıyor, elimi tutuyor ve karanlıkta görülmeyen bir kapıya doğru götürüyor. "Neden," diye soruyor merakla, "elleriniz bu kadar sıcak, bayım?"

(Burada "yoldaş"ı artık gittikçe daha ender olarak kullanıyorlar, ama kulağa fazlasıyla burjuva gelen "mister"ı ve fazla tanımadığı birine seslenmek kabalık olacağı için "sen"i de kullanmıyorlar. Böylece birbirlerine "bayan," "bay" diye sesleniyorlar.)

"Çünkü ateşim var," diye yanıtlıyorum. Karanlıkta yolu hissederek, bir asma kilitle kilitlenmiş kapıyı buluyoruz. İçeri giriyoruz, kadın ışığı yakıyor. Yatağı görüyorum. "Bilirsiniz," diyorum ona, "Amerikan kartpostalları vardır hani, üzerinde 'Mutluluk ..' diye yazar, ardından mutluluğu temsil eden bir resim bulunur. Benim için," dedim, "şimdi, mutluluk bir yatak görmek."

"Evet, gerçekten de hastasınız," diyor, bir süre sonra bana bir çaydanlık sıcak çay ile çeşit çeşit reçeller ve şekerlerle dolu bir tepsi getiriyor.

Hangi milliyetten olduğumu soruyor.

Dünyanın her yerinde köylüler sohbete nasıl ekinler konusundaki düşüncelerle, İngilizler nasıl her tartışmaya hava hakkındaki görüşleriyle başlarsa, İmparatorluk içinde de insanlar arasında temas kurmanın ilk adımı da, karşılıklı olarak konuşmacıların milliyetinin belirlenmesidir. Çünkü pek çok şey buna bağlıdır.

Birçok örnekte, ölçüt açık ve anlaşılırdır. İşte bir Rus, işte bir Kazak, işte bir Tatar, işte bir Özbek. Ama bu devlet içinde, öz kimlik belirleme konusunda çok büyük zorluklar çeken, kendisini hiçbir milletin parçası gibi hissetmeyen büyük bir yüzde de var. sözgelimi, Çelyabinsk'deki dostum Ruslan'ı ele alalım. Büyükbabası Rustu, büyükannesi Gürcü. Oğulları Ruslan'ın babası, kendisinin Gürcü olduğuna karar verdi. Bir Tatarla evlendi. Annesini sevdiği için, Ruslan kendisinin Tatar olduğunu söyledi. Omsk'daki üniversitede bir arkadaşıyla evlendi -bir Özbekle. Şimdi bir oğulları var, adı Mutar. Mutar hangi milliyetten?

Kimi zaman bu soy kütükleri daha bile karmaşık olabiliyor, bu yüzden birçok kişi kendisini hiçbir şekilde hiçbir milliyetle bütünleşmiş hissetmiyor. Bu Homo Sovieticus'-tur -herhangi özgül bir bilinç ya da tutum yüzünden kendisi değildir; tek toplumsal belirleyicisi, Sovyet devleti içindeki yurttaşlığıdır. Şimdi, bu devletin çöküşünden sonra, bu tür insanlar yeni bir kimlik arıyorlar (yani, bu konuda düşünmeyi bile bırakmış olanlar.)

BU ETNİK Homo Sovieticus, SSCB tarihinin bir ürünü, nüfusun bitmek bilmez, muazzam ve kitlesel göçlerinden, iskânlarından, nakillerinden ve dolaşmalarından kaynaklanan önemli bir bölümü. Bu hareket on dokuzuncu yüzyılda, Sibirya'ya yapılan sürgünler ve Sibirya'nın kolonizasyonunun yanısıra, Asya'daki sömürgeci genişlemeyle başlar, ama asıl gücünü ancak 1917'den sonra kazanır. Milyonlarca insan, başlarını soktukları çatıları yitirirler ve yollara düşerler. Bazıları Birinci Dünya Savaşı'nın cephelerinden dönmektedir; diğerleri büyük iç savaşın cephelerine koşmaktadır. 1921 kıtlığı, birbiri ardına milyonlarca kişiyi bir lokma ekmek peşinde yollara düşmeye zorlar. Savaşın ve İhtilalin, ana babalarından kopardığı çocuklar, o milyonlarca perişan bezprizorny, ülkeyi her yönde kateden açlık seferleri oluştururlar. Ve sonra, iş ve ekmek peşinde işçi orduları,

fabrikalar, dökümhaneler, madenler, barajlar inşaatında iş bulabilecekleri Urallar'a ve ülkenin öteki köşelerine giderler. Kırk yıldan fazla bir zaman, on milyonlarca insan, süper gücün tüm topraklarına dağılmış kamplara ve hapishanelere şehadet yolculukları yaparlar. İkinci Dünya Savaşı patlar, ve birbiri ardına bir sürü insan, cephe neredeyse oraya olmak üzere, her yöne dağıtılır. Bununla birlikte, bu cephe hatlarının gerisinde, Beria, Polonyalıların, Rumların, Almanların ve Kalmukların, Kafkasların derinliklerine ve Sibirya'ya sürgünlerini yönetir. Sonuç olarak, tüm ulus, yoksulluk ve açlık içinde, yabancı topraklarda, aşina olmayan çevrelerde bulur kendisini. Bu operasyonların amaçlarından biri, köklerinden kopmuş, kültüründen, çevresinden ve yaşadığı alandan sökülüp çıkarılmış, bu yüzden de rejimin emirlerine karşı daha savunmasız ve itaatkâr insanı yaratmaktır.

Halkların bu sonu gelmeyen ve kitlesel zorunlu göçlerinden oluşan bu resme, şimdi bir de daha gönüllü "Komsomol toplamalarını" yani "Vatanın madene ihtiyacı var," "Boş toprakları ekin," "Taygayı fethedin," gibi sloganlarla ortaya çıkan düzinelerce göçü de ekleyin. Her etnik çatışmada yola koyulan ve tüm ülkeye dağılan mülteci dalgalarını hatırlayın.

Bugünse binlerce insan havaalanlarında, tren istasyonlarında, kışlalarda, kulübelerde, çadırlarda tutuluyor hâlâ. Göçebelik ruhu ve atmosferi burada hâlâ mevcut ve canlı. Sık sık duyulan bir deyiş var: "Adresim, ne bir evin numarası, ne bir sokak adı, ne bir kent adı, adresim Sovyetler Birliği" (bugün Bağımsız Devletler Topluluğu; İmparatorluk gelecekte nasıl bir ad alacak, bilmiyorum.)

Ve böylece, bu muazzam ve kesintisiz göçlerle, ırkların kuşaklardır süren bu karışmasıyla, İmparatorluk'un sakinleriyle ilk kez temas kuran kişilerin öncelikle gözüne çarpan, insan tipleri arasındaki çeşitlilik ve ayrılık yerine, benzerlik ya da aynılık oluyor.

POUCHİN SOKAĞI 117 numarada oturan Rus kadının korkuları, abartılı korkularmış: Burada Ruslara dokunmuyorlar. Bir Özbek bir Tacikle, bir Buryat bir Çeçenle kavga edebilir, ama hiç kimse bir Rusa yaklaşmıyor. Mickiewicz, ilk bakışta anlaşılmaz gibi görünen bu görüngü üzerine kafa yormuştu: Tek bir çarcı memur, tüm bir Tuvinyalı boyu (bir Sibirya kabilesi) ağır işe sürmüştü, bu talihsiz vassallardan hiçbiri başkaldırmamıştı. Ne de olsa, bu memuru kolayca öldürebilirler ve ormana kaçıp izlerini kaybettirebilirlerdi. Ama hayır, itaatkârâne yürüdüler, emirlerini uysalca yerine getirdiler, sözel tacizlerine sessizce katlandılar. Mickiewicz, bunun nedeni olarak, köleleştirilmiş Tuvinyalıların gözünde bu memurun, içlerinde korku, dehşet, ürkü uyandıran kadir-i mutlak devletin gücünü kişiselleştirmesini gösteriyor. Memura el kaldırmak, süper güce el kaldırmak demektir ve hiçbiri bunu yapacak cesareti bulamaz. Tunuslu yazar Albert Memmi, Portrait du Colonisé adlı kitabında, sömürgeleştirilmiş insanın hükümdarına, sömürgeciye karşı tutumunu karakterize eden bu nefret ve korku bileşkesini açık bir biçimde ortaya koyar. Korku, der Memmi, daima nefrete galip gelen, onu bastıran ve felce uğratan, son belirleyici olacaktır.

Bir etnik çatışma dalgasının henüz aştığı kentleri görmek bile bunu doğrulamaya yetecektir –örneğin, Fergana ya da Osh. Özbeklerin, Karakalpakların ya da Taciklerin yanan, yıkılan evleri arasında, Rusların el değmemiş evleri görülüyor. Hiddetten çılgına dönmüş bir Türkün saldırısına uğrayan yoksul bir Karachi'nin ardında kim durur ki? En iyi ihtimalle bir başka Karachi. Ama ya bir Rusun ardında? Bir kalaşnikov, bir tank, nükleer bir bomba.

AMA GENE DE Bakü'deki Rus dostum, sokaktaki ilk kaynaşmada, -herkesin bildiği gibi- Ermenilerin, yalnızca Ermenilerin başını ezmek üzere yaklaşan silahlı çetelerin ilk gürültüsünde, çarçabuk valizlerini toplayıp havaalanına

koşar, cehennemden kurtulmayı başardığı için mutluluk içindedir. Ama bu cehennem nerededir? Nerede bulunur?

Bu onun içindedir, bilincindedir.

AFRİKA'YI, altmışları, Cezayir, Leopoldville ve Usumbura havaalanlarındaki sahneleri hatırlıyorum; ardından, yetmişlerde, Luanda ve Lourenço Marques'daki havaalanlarında aynı sahneler. Çıkınlarının üzerine oturmuş, yorgunluk ve korkudan yarı bilinçli, beyaz mülteci kalabalıkları. Dünün sömürgecileri, bu toprakların eski hükümdarları. Gelin görün ki, bugün, tek arzuları buradan kaçmak, hemen kaçmak, her şeyi -çiçeklere boğulmuş evleri, bahçeleri, yüzme havuzlarını, yelkenlileri- geride bırakarak. Bu çaresiz telaş ve kararlılık neden? Onları böyle ansızın Avrupa'ya süren ne? Hangi muazzam güç onları böylesine şiddet ve acımasızlıkla tropikal güneşin ısıttığı bu rahat, muhteşem yerlerden sürgün ediyor? Belki yerliler beyaz efendilerini kitle halinde öldürmeye başladı? Belki lüks içindeki semtleri alevlere büründü? Hayır, hiç böyle bir şey olmadı.

Asıl kaynaşmaya başlayan, sömürgecinin bilincidir, içsel cehennemidir. Temiz olmayan vicdanıdır; o zamana değin gizli kalmış, binlerce yolla uyutulmuş ve genellikle açıkça ya da tam olarak anlaşılmamıştır, uyanmış ve yüzeye çıkmıştır. Bu temiz olmayan vicdanın sömürgeciler kalabalığındaki her bireyi etkilemesi de gerekmez. Bu insanların birçoğu tümüyle masumdur –ve öyle de hissederler. Ama onlar, kendilerinin de yaratmaya yardım ettikleri bir durumun, yani, özü, sömürgeleştirilen ülke insanının sömürgeciye karşı alta düşürülmesi, asimetrisi demek olan sömürgeci durumun kurbanlarıdırlar. Çelişki, bir sömürgeci olmak istemesem, hatta sömürgeciliği protesto etsem bile, başkalarını sömürgeleştiren bir ulusun üyesi olduğum basit gerçeği nedeniyle, benim de bir sömürgeci olmamda yatar. Ancak kendi ülkemi ve ulusumu terketmek pahasına, belki derimin rengini değiştirmem pahasına (kuramsal bir teorem), bu lekeden, bu nefretten kurtarabilirim kendimi. Ama

bunlar olanaksız tercihler olduğuna göre, havaalanlarındaki sahne kalabalık ve telaşlıdır: On iki, on üç yıl önce, Luanda'daki ve şimdi, 1990'da Bakü'deki.

Peki ama, kimden kaçıyorsunuz? Kendinizden mi?

Ama, Afrika'yı terkeden bir Portekizli ya da Fransız ile güneşli Bakü'den ya da güzelim art nouveau üsluplu Riga'dan ayrılarak, kasvetli, iliklere işleyen soğuğuyla Norilsk'e ya da iç bunaltıcı ölçüde kirli ve dumanlı Çelyabinsk'e dönmek zorunda olan bir Rus arasında gene de bir fark vardır. Terketmek istemiyorlar mı? Buna hiç şaşmam! Kendilerini kurtarmak için, eski sömürgelerinde, sloganı "Kımıldamayın. Bir santim bile yerinizden uzaklaşmayın!" olan çeşitli birlikler ve partiler kurarlar. 117 Pouchin sokaktaki Rus, aslında bir istisna, bu yüzden kendisini büyük bir lüks içinde buluyor –bir apartman dairesi olan bir ailesi var, Moskova'da bu her şey demek!

BAKÜ: Bu kenti seviyorum. İnsanlar için yapılmış, insanlara karşı değil (evet, insanlara karşı inşa edilmiş kentler de var). İnsan burada günlerce hiç durmadan yürüyebilir. Bakü'nün güzel bulvarları, petrol kralı Bay Alfred Nobel tarafından yaptırılmış muhteşem art nouveau mimariye sahip sokakları var. Aslında, akla gelebilecek her tarzı görebilirsiniz. Ana bulvarın üzerinde, çeşitli parlak, lüks ve büyük apartmanlar yükseliyor -Azerbaycan'ın cumhurbaşkanının, Geidar* Aliyev'in ve çevresindeki yöneticilerinin evleri. Aliyev Azerbaycan KGB'sinin ilk başkanı, sonradan, yetmişlerde ise, Cumhuriyetin Komünist Partisi'nin ilk sekreteri idi. Kendisini SSCB'nin başkan yardımcılığına aday gösteren Brejnev'in öğrencisiydi. Gorbaçov onu bu görevden 1987'de uzaklaştırdı. Aliyev, Brejnev'in adamlarından biriydi –yozlaşmışlıkları, Oryantal debdebe, her çeşit ahlaksızlıkla karakterize olan bir grup. Yoz icraatlarında herhangi bir kısıtlamanın gölgesi bile yoktu; tersine, küstahça, kışkırtıcı bir gösterişçilik vardı. Kentin en önemli, en simgesel kesiminde inşa edilen bu apartman bloklarından oluşan

*Haydar. (ç. n.)

koloni, bunun kusursuz bir örneğini sunar. Aliyev tüm daireleri, kendi hazırladığı bir listeye göre dağıttı –ayrıca anahtarları seçilenlere kendi eliyle verdi. Tahsisatın ölçütü basitti –en yakın akrabaları en iyi daireleri aldılar, onlardan sonra kuzenler ve klanının diğer önemli isimleri. Bu topraklarda, kabile ilişkileri hâlâ en önemli bağlar olarak, tıpkı birkaç bin yıl önceki gibi varlığını sürdürüyor.

Bu apartmanlardan birindeydim. Burada oturan kişi, ev sahibim, yerel mecliste çalışıyordu, ama daha önemlisi Aliyev'in kuzeniydi. resmi kazancı üç kuruş gibi bir para olan bu adam, duvarların tamamını elektronik donanımlar, televizyonlar, fotokopi makineleri, amplifikatörler, kabinler, ışıklarla doldurmuştu. Tanrı bilir daha nelerle. Ama milyonlarca ruble kazansaydı bile, bu aletleri bir dükkândan alması olanaksızdı, çünkü dükkânlarda bunlar satılmıyor. Masa türlü türlü yiyecek, tatlılar, hurmalar, fındıklarla donanmıştı. Ev sahibim en çok Saharov hakkında yakınıp söylendi. "Saharov mu? Saharov ne işe yarar ki? Karısı, bir Ermeni!" Ama bu tek sorun bir yana (yani, Saharov bir yana), her şey yolundaydı. Bana Hollanda peyniri, Bahamalardan gelen karideslerden ikram etti. Elektronik donanım, minicik renkli ışıklarıyla her yönden göz kırpıp duruyordu.

ERTESİ GÜN, Profesör Ayudin Mirsalinoglu Memedov'la bir sohbet. Meraklı, bilge, tam şu aralar, 1917'den beri ilk kez olarak, bir Türki kültürel derneğe izin verilmiş olduğu için sevinçli. Profesör yıllardırTürki diline yönelik bir süreli yayının editörlüğünü yapıyormuş. Türk dilinin, İmparatorluk'taki en yaygın ikinci dil olduğunu herkes bilmez. Yaklaşık altmış milyon kişi bu dili konuşuyor. Bir Azerbaycanlı yalnız Ankara'da değil, Taşkent ve Yakutsk'da da iletişim kurabilir. Türkçe konuşan kardeşleri her yerde yaşar. Belirli bir anlamda, eski SSCB bir Slav-Türk süper gücüdür. Soljenitsin'in düşüncesi Türk unsurundan kurtulmak, böylece yalnızca bir Slav süper gücün kalmasıydı.

Azerbaycanlılar, ancak 1937'den sonra bu adla anılmaya

başladılar. Daha önce, kimlik kartlarına "Türk" yazılıyordu. Şimdi kendilerini Azerbaycanlı, Türk ve Müslüman olarak kabul ediyorlar.

Komünizm, diyor Memedov, insanların bilincinde en büyük tahribatı yaptı. Kötü çalışmak ve kötü yaşamak istiyorlar. İşte elinizdeki bütün gerçek bu.

Üniversiteleri ele alalım. Dört yıl boyunca diyalektik materyalizm öğrenimi, dört yıl boyunca CPSU tarihinin tıkıştırılması, dört yıl boyunca akademik olarak komünizmin derinmlemesine incelenmesi -ve hepsi de bir yalanmış!

Yetmiş üç yıllık bolşevizmin ardından, insanlar düşünce özgürlüğünün ne olduğunu bilmiyorlar, bu yüzden onun yerine eylem özgürlüğünü uyguluyorlar. Ve burada eylem özgürlüğü, öldürme özgürlüğü anlamına geliyor. İşte size perestroyka, yeni düşünce.

Komünizm nasıl inşa edilmişti? Komünizm, Stalin tarafından belprizorny'nin, Rusya'nın yollarında dolanan milyonlarca öksüz, aç ve çıplak çocuğun yardımıyla inşa edildi. Bulabildiklerini çaldılar. Stalin onları yatılı okullara kapattı. Burada nefreti öğrendiler ve büyüdükleri zaman NKVD üniformalarını giydiler. NKVD, tüm ulusu canavarca bir korkunun pençesine aldı. İşte size komünizm.

Stalin'in satranç tahtası nedir? Ulusları öyle bir iskân etti, onları öyle bir karıştırdı ve yerlerinden etti ki, artık hiç kimse birini yerinden etmeden, birine zarar vermeden yerinden kıpırdayamaz hale geldi. Şu anda otuz altı yerde, hatta belki de daha çok yerde sınır çatışması var. İşte size Stalin'in, bizim en büyük talihsizliğimizin satranç tahtası.

BAKÜ'NÜN merkezinde, küçük bir lokanta. Türk? İran? Arap? Azerbaycanlı? Dünyanın bu kesiminde, tüm bu küçük yerler birbirini andırır. Küçük, ayrı bir oda. Şiş kebab, pilav, domates ve limonata. Azerbaycan Ulusal Cephesi'nin lideri, yazar Yusuf Samedoğlu ile akşam yemeği. Yerel siyasal patronların diktatörlüğü ile İslamcı köktencilerin arasından yolunu bulmaya çalışıyor. Ama bunlar libe-

raller için zor zamanlar, hem de merkezde yer alanlar, herkesi kucaklamaya çalışanlar yüzünden. Bakü'deki durum hakkında bana anlatacaklarını biliyorum, bu yüzden ona bu konuda soru sormuyorum; bunun yerine, hiçbir şey yazıp yazmadığını soruyorum. Başını sallıyor ve hayır diyor. Ve zaten nasıl yazabilir ki? Şimdiye değin hep Kiril abecesiyle yazmış, şimdi Kiril harflerini kaldırıyorlar. Ya Türkiye'deki gibi Latin abecesini kullanacaklar, ya da Arapçaya dönecekler, hangisi olduğunu kimse bilmiyor. Peki ya, Kiril abecesinde yazılan kitaplar? Başka abecelere transkript edilecek mi? Bunu kim yapacak ki? Değer mi? Yaşamının olgun dönemindeki bir yazar, eli boş bırakılıyor, eserleri okunulmaz hale getiriliyor.

YAŞAMIMDA İLK kez olarak, iş çıkış saatlerindeki bir otobüs kadar kalabalık bir uçağa bindim. Bakü'deki havaalanında, her şeyi yapmaya hazır, kudurmuş bir kalabalık, birinin yerini alıp almadığına aldırış bile etmeden fırtına gibi kabine daldı. Kaptan bağırdı, tehdid ve küfür etti –işe yaramadı. İnsanlar, koridorlarda birbirini ezerek, kendilerine söylenenlere karşı sağır, dikiliyordu. Sonunda kaptan elini salladı, kokpitin kapısını kapadı ve motorları çalıştırarak, havalandı.

VORKUTA - YANAN FEREEZE'YE

GECE VORKUTA'da olacağımızı sanıyorduk, ama güpegündüz, gün ışığında inişe geçiyoruz. Öyleyse bu bir başka havaalanı olmalı.

Hangisi?

Yerimde huzursuzca kıpırdanıyorum, ama hemen o sırada tek endişelenenin ben olduğumu görüyorum, başka hiç kimsenin göz kapakları bile oynamıyor. Uçaklarla bu ülkede belki yüz bin kilometre yaptım. Bu yolculuklardan iki gözlem aktaracağım: Uçaklar her zaman dolu –her havaalanında, her istikamet için, insan yığınları bekliyor, bazan haftalarca, bu yüzden bir yere giderken boş koltuk bulmak söz konusu bile değil. İkincisi, tüm uçuş boyunca, kabinde tam bir sessizlik hâkim. Yolcular hareketsiz oturuyorlar; kimse konuşmuyor. Eğer bir uğultu, patlayan bir kahkaha, bardakların şıngırtısı duyuluyorsa, mutlaka uçakta Polonyalı bir grup olduğu anlamına geliyor bu: Tanrı bilir neden, ama yolculuk onları sınırsız bir mutluluk, neredeyse çılgınlık derecesinde bir taşkınlığa sokuyor.

Hayır, burası Vorkuta değil, burası Syktyvkar.

BU SYKTYVKAR'ın nerede olduğunu bilmiyordum, yanıma bir harita almayı da unutmuştum. Karların arasından havaalanı binasına yürüdük. İçerisi sıcak, havasız, kalabalıktı. Banklardan bir tanesinde bile boş yer bulmak olanaksızdı. Tüm banklar uyuyan, sanki günün birinde bir uçağa binip buradan gitmekten çoktan umut kesmişcesine derin ve huzur içinde uyuyan insanlarla doluydu.

Kendi uçağımdaki yolculardan ayrılmamaya karar verdim, aksi halde aktarma duyurusunu kaçırıp burada kalmaktan korkuyordum. Büyük salonun ortasında kaldık, çünkü duvar kenarları bile doluydu.

Ayakta dikilip kaldık, hepsi o kadar.

Dikildik ve dikiliyoruz.

Üzerimde koyun postundan bir gocuk var (ne de olsa Kuzey Kutup Dairesi'nin ötesine uçuyordum) ve ısıtılmış ama havalandırılmayan salonun yarattığı baskı ve bunalma içinde, boncuk boncuk terlemeye başladım. Gocuğu çıkarmak mı? Ama bunu nasıl yapacaktım? Ellerim çantalarla doluydu ve bunları asabileceğim bir yer yoktu. Bir saatten beri dikiliyordum; bu duruma katlanmak gitgide zorlaşıyordu.

Gene de, en kötüsü havasızlık ve ter değildi. En kötüsü bundan sonra ne olacağını bilmemekti. Syktyvkar'da bu şekilde daha ne kadar beklemem gerekiyor? Bir saat daha mı? Yirmi dört saat mi? Yaşamımın geri kalanı boyunca mı? Ve Tanrı aşkına -ben burada ne yapıyorum? Neden Vorkuta'ya uçmadık? Oraya bir başka noktadan mı gideceğiz? Ne zaman? Bu gocuğu çıkartmanın, oturmanın, bir bardak çay içmenin bir yolu var mı? Bu mümkün mü?

Çevremdeki komşularıma bakıyorum.

Dimdik ileri bakarak dikiliyorlardı. Aynı dediğim gibi: Önlerine dimdik bakıyorlar. Yüzlerinde hiçbir sabırsızlık ifadesi görülmüyordu. Ne bir kaygı, ne heyecan, ne öfke. En önemlisi, hiçbir şey sormuyorlardı; hiç kimseye, hiçbir şey sormuyorlardı. Sormamalarının nedeni, zaten biliyor olmaları mıydı yoksa?

İçlerinden birine, uçağımızın ne zaman kalkacağını sordum.

Burada birine aniden bir soru soracak olursanız, sabırla beklemeniz gerekiyor. Çünkü, soru sorduğunuz kişinin yüzünde, ancak bu dürtünün (sorunun) etkisi altında uyanmış, yaşama dönmüş ve başka bir gezegenden dünyaya zorlu bir yolculuğa başlamış gibi bir ifade görüyorsunuz. Tabii bu da zaman alıyor. Ardından hafif, hatta hoş bir şaşkınlık ifadesi geçiyor yüzünden –bu moron ne soruyor?

Sorunun yöneltildiği kişi, soru soranın bir moron olduğunu düşünme hakkına kesinlikle sahip. Çünkü sahip olduğu tüm deneyimler ona, soru sormanın hiçbir yarar sağlamadığını, hangi konuda olursa olsun, bir insanın -sorsun ya da sormasın- ancak kendisine anlatıldığı (ya da daha çok, anlatılmadığı) zaman bir şey öğrenebileceğini ve tersine, soru sormanın son derece tehlikeli olduğu ve bir insanın başına büyük talihsizlikler getirebileceğini öğretmiş.

Stalinizmden bu yana oldukça uzun bir dönem geçtiği doğru, ama hatırası capcanlı; o dönemin bugüne gelen dersleri, gelenekleri ve alışkanlıkları, bilince kazınmış ve insanların davranışını daha çok uzun zamanlar etkileyecek. İçlerinden kaçı (ailelerinden, ahbablarından, vb.) bir toplantı, hatta özel bir sohbet sırasında şu ya da bu konuda soru sordukları için soluğu kamplarda aldı? Kaçı böyle yaparak kariyerini mahvetti? Kaçı işini kaybetti? Kaçı hayatını yitirdi kim bilir?

Yıllar yılı bürokrasi ve polis, yalnızca tek bir suçu ortaya çıkarmak için son derece gelişkin bir casus ve istihbarat ağını çalıştırdı: Biri soru sordu mu? Ne konuda soru sordu? Sorduğu kişinin adını ver bana.

Bir toplantıdan önce, iki iyi arkadaş arasında geçen konuşma:

–Biliyorsun, bunu toplantıda sormak isterdim.
–Yalvarırım, sakın bunu yapma, seni hapse atarlar!

Ya da iki başka dostun konuşması:

–Fedya, sana bir öğüt vermek istiyorum.

–Evet?

–Çok fazla soru sorduğunu farkettim. Kendine zarar vermek mi istiyorsun? Biraz düşünceli ol, kendini kontrol et, soru sormayı bırak!

Edebiyatta (sözgelimi Vasily Grossman'da), kamplardan eve dönüşü betimleyen sahneler. Bir adam, Sibirya'da geçirdiği on yılın ardından eve dönmüştür. İlk akşam karısı, çocukları, anne babasıyla birlikte aile masasına oturur. Yemek yerler, hatta belki biraz konuşurlar, ama hiç kimse yeni gelene bütün o yıllar boyunca nerede olduğunu, ne yaptığını, neler yaşadığını sormaz.

Ne için soracaktı ki?

Ecclesiastes'ten bilgece bir cümle: "Bilgi devşiren, acı devşirir."

Karl Popper, bir keresinde bu acı düşünceyi geliştirerek, (belleğimde kaldığı şekliyle aktarıyorum), cehaletin basit ve pasif bir bilgi yokluğu değil, etkin bir duruş olduğunu; bilgiyi kabul etmenin reddedilişi, ona sahip olmakta isteksizlik olduğunu; bilginin yadsınması (ya da tek bir sözcükle anti-bilgi) olduğunu yazmıştı.

Sorular alanı -öylesine geniş, yaşam açısından öylesine kaçınılmaz görünen alan- yalnız yasaklanmış bir mayın tarlası değil, konuşmanın eksiksiz bir karşıtı, iğrenç bir biçimiydi. Bir keresinde, trenle Odesa'dan Kişinev'e giderken, kompartman arkadaşımla bir sohbete girmiştim. Dniester bölgesindeki bir kolhozun üyesiydi. Ona işi hakkında, evi hakkında, kazancı hakkında sorular sordum. Sorduğum her soruyla, bana karşı güvensizliği arttı, ta ki, sonunda bana kuşkuyla bakıp şöyle homurdanıncaya kadar: "Bu da ne, sorguya mı çekiyorsunuz, nedir?" Ve artık benimle konuşmayı kesti.

Tastamam! Ben sorgucu bir polis olsaydım, o zaman her şey yolunda olurdu; burada sorgucu bir polis soru sorar. Ya sıradan bir insan? Odesa'dan Kişinev'e giden bir trenin kompartmanında oturan biri?

The Steep Wall'da ('Sarp Duvar'), sorgu memuru Livanov,

yanlışlıkla yakalanmış, dehşet içindeki Evgeniya Ginzburg'a, "Burada soruları soran benim!" diye haykırır. Evet, soru sormaya hakkı olan bir tek odur, sorgucu.

Gene de, sorgucu polisin ortaya koyduğu sorunun akademik, dürüst, varoluşun karanlık gizemlerini ortaya çıkarmak için sorulmuş bir soru olmadığını herkes bilir. Hayır, bir sorgu memurunun sorularının her biri, ölümcül bir suçlamayı gizler; soru, sizi mahvetmek için, sizi yerle bir etmek için, sizi yok etmek için sorulur. "Çapraz-ateş sorgulama" deyiminin, muharebenin, cephenin, savaşın, ölümün sözcük dağarcığından ödünç alınmış olması, kesinlikle rastlantı değildir.

Sorgucu dili, polise, organa diye adlandırılana, diktatörlüğe özgü olduğu için, tehlike işareti veren bir şeyi öğrenmek arzusunu ifade eden bir cümle, belki günahkâr bir yazgıyı temsil etmektedir. Bu, İmparatorluk'ta gittikçe daha az kişinin soru sormasını ve gittikçe daha az sorunun sorulmasını getirdi.

Soruları formüle etme sanatının (bu gerçekten de bir sanattır!) yavaş yavaş ortadan kaybolmasının nedeni de, artık hiç kimsenin buna ihtiyacı olmamasındandı. Gittikçe her şey kendisini, olması gerektiği gibi sunmaya başladı. Meydan okunamaz ve karşı konulamaz gerçeklik, muzaffer oluyordu. Durum böyle olduğu için de, artık soru filan kalmamıştı.

Soruların yerini, onay ifade eden, ya da en azından kayıtsızlığı, şaşmamayı, alçakgönüllü boyun eğişi, teslimiyeti ifade eden sonsuz sayıda özdeyişler, sloganlar ve sözcük sıralamaları kendini gösterir: Aldırma! N'olmuş yani! Her şey mümkündür! Neme lâzım! Her şey olacağına varır! Vsievo mira nie piereyebioş! (Bütün dünyayla baş edemezsin ya!) Çok yaşayan - çok görür! Naçalstvo lutşe znayet! (Patronlar en doğrusunu bilir!) Yaşam! Böyledir işte! Daha iyisi can sağlığı! Kendi halinde bir inek iki inek emzirir! Uçan kuşu yakalayamazsın! Vesaire, vesaire, çünkü bu son derece zengin bir dildir.

Soru sormayan, tüm kaygı, eleştiri ve keşif dünyasını - kendisini tam anlamıyla sorular aracılığıyla ifade eden dünyayı- yasaklayan bir uygarlık, yerinde duran, felç olmuş, hareketsiz bir uygarlıktır. İşte, Kremlin'dekilerin peşinde olduğu da budur, çünkü hareketsiz ve suskun bir dünyaya hükmetmek, en kolay olanıdır.

SYKTYVKAR'DA geçirilen birkaç saatin ardından, Vorkuta'ya uçtuk (bugüne değin, bu molanın ya da o umutsuz, tüketici bekleyişin nedenini öğrenebilmiş değilim). Bu güzergâhta gece uçuşu, en yüksek sanatsal, resimsel düzenin bir deneyimi. Birkaç bin metrelik yüksekliğe ulaşıldıktan sonra, uçak ansızın muhteşem, kozmik bir tiyatronun kulisine giriyor. Yeryüzünde bir yerlerde karanlığa gömülmüş olan sahnenin kendisini göremiyoruz. Tek gördüğümüz, gökyüzüne asılı ışıklı perdeler. Bunlar yüzlerce metre boyunda, sarı ve yeşil gölgeli, ışıktan, pastel perdeler.

Bu perdeler nabız gibi atan, titreyen bir ışık yayıyor.

Sanki uçak bu ışıltılı kıvrımlar arasında kendini kaybetmiş, yolunu şaşırmış, algılama gücünü yitirmiş de, gökyüzüne serilmiş rengârenk ve plili kumaş içinde kaybolmuş gibi. Yeşil! En çarpıcı olanı da yeşil! "Yeşil ve mavi, loş ışıkta yoğunlaşır" -bu Treatise on Painting (Resim Üzerine) adlı kitabında Leonardo da Vinci'nin sözü. Gerçekten de, siyaha karşı, katran gibi siyah, korkunç derecede kara gökyüzüne karşı, yeşil o doğal sükûnetini ve dengesini yitirip, öylesine yoğun, öylesine muhteşem tonlar kazanmıştı ki, onun yanında diğer renkler soluklaşıp, arka plana çekiliyordu.

Kuzey ışıkları manzarası sönmeye, karanlık içine karışmaya başladığında havaalanının üzerine gelmiştik.

Isı, eksi otuz beş derece. Soğuğu derhal hissettim. Buz, acı acı ısırıyordu hemen, soluk almakta güçlük çekiyor, titriyordum. Herkes bir yana dağılıp gitmişti. Küçük havaalanının önündeki bina boş. Boş ve az aydınlatılmış. Ne yapmalı? Bu soğukta çok fazla hayatta kalamayacağımın farkındaydım.

Terminalin içinde, askeri bir denetim noktası var. Devasa koyun postu gocuğun içine saklanmış askeri görevli, az sonra bir otobüsün geleceğini, ona binip kente, otele gidebileceğimi söyledi. "Burada tek bir otel var," diye ekledi, "kolayca bulursunuz."

Küçük, eski bir otobüs, kalabalık, sıkışık, tıklım tıklım. İnsanlar sıkı sıkı sarınmışlar, örtünmüşler, koyun postu gocuklara, kürklere, eşarplara, keçe parçalarına bürünmüşler –kocaman, katı, kaba saba çıkınlara benziyorlar. Otobüs durduğu zaman, çıkınlar birdenbire yukarı kaldırılıyor; ansızın yola koyulduğunda, gene aşağı çekiliyorlar. Her durakta çıkınlardan birkaçı karanlıkta görünmez oluyor, ötekilerse yerlerinde duruyor (yani, bütün çıkınlar az çok birbirine benzediği için, onlara ötekiler diyorum). Bazan bir şey ayağımızı öyle bir eziyor ki, kemiklerimizin kırıldığını hissediyoruz -çıkışa doğru ilerleyen küçük çıkınlardan biri olduğunu görüyoruz. Otel hakkında soru soracaksanız, bunu çıkının üst kısmına yöneltmeniz gerekiyor –yani, önünüzdeki küresel nesneye, sanki bir mikrofona konuşur gibi söylemeniz gerekiyor. Verilen yanıtı duyabilmek için insanın kulağını alabildiğine açması gerekiyor, çünkü yanıt bize yöneltilmiyor, çıkından yükselen ses yukarıya doğru havalanıp gidiyor. Bu yolculuk tarzının en kötü yanı, insanın çok güzel bir kızın yanında gidiyor olsa bile, bunu asla anlamayacak olması –hiçbir yüz görünmüyor. Ayrıca nerede olduğumuzu görmek de olanaksız –tüm camları kalın bir buz tabakası ve son derece zengin, rokoko üsluplu beyaz çiçek buketleriyle kaplı.

Çıkınlar arasındaki yolculuğum çok uzun sürmüyor, çünkü, yarım saat sonunda, bir de ne göreyim, otelin yakınlarında bir yere varıyoruz. Kapılar bir takırtıyla açıldığında, çıkınlar nazikçe ikiye bölünüyorlar, böylece çok uzaklardan yeni gelen kendisini otobüsten koparabiliyor, iniyor ve karanlık ve soğuk gecede gözden yitiyor.

NE LOUVRE, ne Loire üzerindeki şatolar, loş ve mütevazı Hotel Vorkuta kadar çok ve unutulmaz duyumsamalar yaratabilir. Burada, o çok eski izafiyet yasaları geçerli. Paris'in kaldırımlarından Louvre'a girmek, yeryüzünden cennete bir geçit değil; oysa, sokaktan Hotel Vorkuta'nın lobisine girmek öyle. Lobi, hayatımızı kurtarıyor, çünkü ılık; burada sıcak en paha biçilmez şey.

Bana bir anahtar verdiklerinde, hemen odama koşuyorum. Ama, içeri girmemle çıkmam bir oluyor: Pencere yalnız ardına kadar açık değil, bir de pervazı kalın, kocaman bir buz tabakasıyla kaplanmış. Kapatmak söz konusu bile olamaz. Bu hayret verici manzarayı haber vermek için oda hizmetçisine koşuyorum. En ufak bir şaşkınlık belirtisi bile göstermiyor. "Bizim pencerelerimiz böyledir." Beni yatıştırmaya çalışıyor; heyecanlanmamı istemiyor. Ne yaparsınız, hayat bu, Hotel Vorkuta'nın pencereleri böyledir her zaman.

Eski bir Leninist (ya da belki de Dobrolyubov ve Çernişevski'nin zamanına kadar uzanan) sorudur: Ne yapmalı? Bunu uzun bir süre münazara ediyoruz. Sonunda, New York malı pahalı losyonuma uzanıncaya değin, onun aklına hiçbir fikir gelmeyeceğini birden anlıyorum. Hemen o anda, basit ve pratik çözüm geliyor aklına. Bir süre kayboluyor; ardından, soluk benizlilere karşı bir çarpışma kazandıktan sonra savaş baltalarını savuran kızılderili şefleri gibi muzaffer bir edayla tuttuğu çekiçle, koridorun karanlığından beliriyor.

İşe koyuluyoruz. Bu, İsviçreli bir saat yapımcısına lâyık bir işti. Yapılması gereken, pencerenin pervazına zarar vermeden, çerçeveye yapışmış dev gibi buz parçalarını kanırtarak kaldırmak. Pervazı kıracak olursak, bütün çabamız boşa gidecek -diye açıklıyor oda hizmetçisi- çünkü bir dahaki yaza kadar, yaklaşık altı aya kadar yenisinin takılması olanaksız, o zamansa ben çoktan buradan ayrılmış olacağım. "Peki ya o zamana değin?" "O zamana kadar dayanacağız," diye yanıtlıyor, omuzlarını silkerek, içini çekiyor sonra. Uzun bir zaman alıyor ama dikdörtgen buz çerçevesini yeterince

derinden kazımayı başarıyoruz, böylece pencere kapatılacak hale geliyor. Beni neşelendirmek için, oda hizmetçisi bana bir çaydanlık sıcak su getiriyor. Çaydanlıktan tüten duman, bir süre odayı ısıtıyor.

Tanışmak istediğim bir adamın telefon numarasını almıştım. Numarayı tuşladım. Kısık bir ses hışırdadı karşı uçtan. "Genady Nikolayeviç?" diye sordum. Kısıkça hışırdadı, Evet. Sevindim; o da sevindi; geleceğimi biliyordu; bekliyordu. "Bir otobüse atlayıp, buraya gelin," dedi. Düşündüm, Ama gece oldu, o zaman birden idrak ettim, yılın bu zamanı burada hep gece olur, ve şöyle dedim: "Geliyorum." "Geliyorum," demiştim, neredeyse ölümüme doğru yola koyulduğumun farkında olmadan.

VORKUTA'nın sorunu, dramı ve dehşeti, kömür ve bolşevizm bileşiminden kaynaklandı. Vorkuta, Kuzey Kutup Dairesi'nin ötesinde, Komi Cumhuriyeti'ndedir. 1920'lerde burada geniş kömür yatakları keşfedildi. mahkumların, yani Stalin dehşetinin kurbanlarının eliyle, çarçabuk bir kömür havzası inşa edildi. Düzinelerce kamp kuruldu. Çok geçmeden, tıpkı Magadan gibi, Vorkuta da bir ad/simgeye, korku ve dehşet doğuran bir isme, tüyler ürpertici ve genellikle sonul sürgün yerine dönüştü. Kamplardaki NKVD'nin iğrençlikleri, kömür madenlerindeki öldürücü çalışma, mahkumları telef eden açlık ve kâbus gibi, neredeyse dayanılmaz derecedeki soğuk da, buna katkıda bulunuyordu. Burada savunmasız, kronik açlık çeken, dayanma sınırlarının ötesinde bitap düşmüş, en sofistike işkence biçimlerine maruz kalan insanlara eziyet eden bir soğuktu bu.

Bugün Vorkuta hâlâ bir kömür havzası. Bu havza, kent çevresinde geniş bir ilmek halinde yayılmış onüç madenden oluşuyor. Her madenin bitişiğinde, bir madenci yerleşimi bulunuyor ve bu yerleşimlerden bazıları, hâlâ içinde yaşanan kamplar. Yerleşimler ve madenler, bir ring yoluyla birbiriyle bağlanmış; bu yolda iki otobüs sürekli olarak karşılıklı gidip geliyor. Çünkü otomobil burada hâlâ ender görülen bir şey, otobüs tek ulaşım aracı.

Ben de Genady Nikolayeviç'i ziyaret etmek için bu otobüslerden birine bindim; tek bildiğim Komsomolski Posiolek, numara 6'yı sormam gerektiğiydi. Bir saat sonra, şoför, Komsomolski Posiolek durağı olması gereken bir yerde durdu, kapıları açtı ve yürümem gereken yönü gösterdi, ama öyle bir gösterdi ki, bu işareti Samanyolu'nu oluşturan milyonlarca yıldızdan herhangi biri yönünde yürümeliymişim gibi yorumlamam da mümkündü. Ama şoförün jestindeki bu belirsizliğin hiçbir zararı olmadı, çünkü otobüsten iner inmez anında yön duygumu yitirdim.

İlkin, mutlak bir karanlık içinde dikildiğimin farkına vardım. Başlangıçta hiçbir şey göremiyordum, ama gözlerim karanlığa alışınca, koskoca kar dağlarıyla çevrili oluğumu algıladım. Her birkaç dakikada bir, ani ve sert bir rüzgâr bu dağların zirvesine çarpıyor, gökyüzüne muazzam beyaz bulutlar kaldırıyor; zirvelerinden birbiri ardına beyaz lav gayzerleri fışkırıyor gibi görünüyor. Her yerde yalnızca kar dağları, ne bir ışık, ne bir insan, ve soğuk o denli korkunç ki, ciğerlerim acıyla delinir gibi olmadan tek bir soluk bile alamıyorum.

Korunma içgüdüm, bu durumdan tek çıkış yolunun, eninde sonunda geleceği kesin olan (aslında saat gece yarısı oldu bile) bir sonraki otobüsü beklemek olduğunu söylemeliydi. Ama içgüdüm beni yanıltti ve böylece, ölümcül bir merakın sürüklemesiyle, ya da belki yalnızca düşüncesizlikle, Komsomolski Posiolek ve numara 6'yı aramak için yola koyuldum. Düşüncesizlik, Kuzey Kutup Dairesi'nin ötesinde, bir kar çölünde, soluk aldırmayacak kadar kavrayıcı bir soğukta, gece adresi kendi kendime bulmaya çalışmanın anlamını kavrayamamamdı.

Nerede olduğumu, bundan sonra ne yapacağımı da bilmeksizin, dümdüz yürüdüm. Dağlardan birini hedefim olarak seçiyordum, ama daha ona -derin karda debelenerek, nefesi kesilerek, gittikçe daha bitap düşerek- yaklaşmayı başaramadan, dağ kayboluveriyordu. Kar dağlarını bir yerden bir yere fırlatan, konumlarını, görünümlerini değiştiren, tüm manzarayı farklılaştıran sürekli esen bora,

o menhus kutup rüzgârıydı. Nirengi alabileceğim hiçbir şey yoktu, kendimi yönlendirebileceğim hiçbir şey.

Bir yere geldiğimde, önümde bir kuyu gördüm ve kuyunun dibinde, sanki tek katlı, ahşap bir ev. Buzla kaplı dağın yamacından kayarak, yuvarlanarak aşağı indim –dosdoğru kuyuya. Burası sessiz ve iyi görünüyordu, burada kalmak istedim, ta ki tüm kutup kâşiflerinin böyle bir kar çölünde, ılık bir kuytuluğun mezar olabileceği şeklindeki uyarısını hatırlayıncaya değin.

Böylece kendimi toparlayıp yeniden yola koyuldum. Ama nereye? Ne yöne doğru yürümeliydim? Gittikçe daha az seçebiliyordum çevremi, çünkü kar yüzüme yapışıyor, gözlerimi kapatıyordu. Tek bildiğim, yürümeye devam etmem gerektiğiydi, yere uzanırsam, ölecek olduğumdu. Ve korku; onu beyaz gayya kuyusuna gittikçe daha çok iten, sürükleyen, tanıyamadığı, karşı koyamadığı korkunç bir güç tarafından ölüm tuzağına yakalanan bir insanın hayvanî korkusu.

Gücümün sonuna gelmiştim ama hâlâ kendimi sürükleyerek bir iki adım atabiliyordum, rüzgâra karşı savaşan, iki büklüm bir kadının siluetini gördüm. Kendimi zorlayarak doğruldum ve onu yakaladım: "Numara altı." Ve tekrar: "Numara altı" -sesimde öyle bir umut vardı ki, sanki tüm kurtuluşum bu adresi bulabilmeme bağlıydı.

"Yanlış yönde yürüyorsunuz bayım," dedi, rüzgârdan sesini duyurmak için haykırarak. "Maden yönüne doğru yürüyorsunuz, ...şu yöne doğru yürümelisiniz," ve tıpkı otobüs şoförü gibi, Samanyolu'nu oluşturan milyonlarca yıldızdan birini gösterdi eliyle.

"Ama ben de oraya gidiyorum," diye ekledi. "Gelin, size yolu göstereyim."

GENADY NİKOLAYEVİÇ'in yaşadığı eve, bu yerleşimdeki tüm öteki evlere olduğu gibi giriliyor. Önce, belirli bir uzaklıktan doğru kar dağını saptamak gerekiyor; bu dağın içinde, dibinde, ev duruyor. Dağın doruğuna tırmanmak

gerekiyor. Aşağıda, tek katlı binanın çatısı görünüyor. Dağın tepesinden kapıya kadar, kar ve buz duvarında kazılmış merdivenler var. Büyük çaba, korku ve olağanüstü ihtiyatla, en alta kadar iniliyor. Orada, evde oturanların yardımıyla, kar yığınlarıyla güreşerek, kapıyı içeriye girebilecek kadar aralamak gerekiyor.

Her yeni insanın içeriye girmesi, burada öylesine sıra dışı bir olay ki, binada yaşayan tüm aileler (her birinde birkaç daire var) onu selamlamak için dışarı çıkıyor. Her biri bir dakikanız varsa, ziyaretlerine gitmenizi istiyor.

Genady Nikolayeviç bir madenci, ellisini henüz bitirmiş ve emekli. Böylesine erken yaşta emekli olmak, böylesine korkunç kutup koşullarında çalışma karşılığında elde edilen bir çeşit ikramiye. Gene de oldukça kuşku götürür bir ikramiye –madencilerin ancak yüzde yirmisi ellisini geçebiliyor. Kocaman, yıpranmış bir boğaz. Konuştuğu zaman hışırtılı bir fısıltı duyuluyor –akciğeri ileri derecede hasta. Buraya çalışmak için geldiğinde on altısındaymış. Bir kampa mı? Hayır. Evinde, Kursk yakınlarındaki kolhozda açlık varmış. Birisi ona demiş ki: Yiyecek istiyorsan, Vorkuta'ya git, orada yiyecek varmış. Ve gerçekten de ekmek, zaman zaman bir parça et bile alabilmiş. Şimdi durum kötüleşmiş, artık bir tek, kaya kadar sert olan ren geyiği eti bulunuyormuş. "Dişe ziyan bir şey," diyor Genady Nikolayeviç, dişlerini gösteren bir gülümsemeyle. Bu dişlerin bazısı altın, bazısı gümüş. Burada dişlerin rengi önemli; kişinin toplumsal hiyerarşideki yerini gösteriyor. Bu yer ne kadar yüksekse, altın diş sayısı o kadar artıyor. Daha alt kesimdekilerin dişleri gümüşten. En alttakiler –rengi ve görünüşü doğal dişe benzeyen yapay dişler. Stalin'in dişlerinin ne tür olduğunu sormamak için kendimi güç tutuyorum. Ama aslında yanıtı biliyorum: Bu konuda kimsenin bir fikri olamaz; Stalin hiç gülümsemezdi.

Yolda gördüğüm kışlaların ne olduğunu soruyorum. Bunların eski kamplar olduğunu söylüyor. Ama pencerelerde ışık gördüm! Evet, diyor, çünkü buralarda yaşayanlar var. Kamplar, cezasını çekecek hükümlü bulunmaması anla-

mında kapanmış; artık muhafız yok; işkence yok. Eski hükümlülerin çoğu buradan ayrılmış. Ama bazıları kalmış –gidecek başka yerleri olmayanlar; aileleri, dostları olmayanlar. Burada en azından başlarını sokabilecekleri bir çatı, iş ve ahbablar var. Vorkuta, onların yeryüzündeki tek yuvaları.

Genady Nikolayeviç'e göre, kamp ile kampın ötesindeki dünya arasındaki sınır çok belirgin değil. Bu, kölelik ve özgürlük arasındaki sınır değil, yalnızca tutsaklığın derecesi sorunu. Vorkuta'ya gönüllü olarak geldiği belirtilmişti. Gönüllü mü? Buraya gelmişti; çünkü açlığın kamçısı onu evinden kovmuştu! Buradan istediği anda ayrılabileceği de söylenmişti kendisine. Ayrılmak mı? Peki ama nereye gidecekti? Nerede yaşayacaktı? Neyle geçinecekti? Genady Nikolayeviç, 1934'de Batı'ya kaçmayı başaran birkaç yoldaşından biri olan İvan Soloniyeviç'in fikrini paylaşıyor: Rusya'nın her yeri bir kamptır.

BURAYA bir madenci grevi olduğu için geldiğimi biliyor. Çalıştığı maden, halihazırda işe başlamış, ama diğerleri hâlâ grevdeler. Eğer istersem, madene gidebiliriz. Bir karanlık denizine, kar dağlarına, dondurucu rüzgâra dalıyoruz. Rüzgâr bizi ayağımızdan çekip, ayrı yönlere fırlatmasın diye birbirimize tutunuyoruz.

Vorkuta'da, ilk kez olarak, soğuğu delici, nüfuz edici bir serinlik olarak değil de, keskin bir fiziksel acı olarak yaşıyorum. Başım sanki soğuktan dağılıyor gibi. Bacaklarım ve kollarım öylesine acıyor ki, onlara dokunamıyorum bile.

Ara sıra yoğun ve şiddetli tipide, insan gölgeleri beliriyor, bulanık siluetler, ikiye bükülmüş, bohçalaşmış şekiller.

"Bu ikinci vardiya," diye bağırıyor kulağıma doğru iğilip Genady Nikolayeviç, soluksuz kalmış. "İkinci vardiya eve dönüyor."

Aylardır gün ışığı görmemiş olan insanların yanından geçiyoruz. Karanlıkta madenlere yürüyorlar; ardından, aşağıya, yeraltına, orası da karanlık, işten dönerken de karanlık

sarıyor çevrelerini. Bir denizaltının mürettebatı gibiler –saatlerinden başka, bir de gittikçe artan yorgunlukları, açlıkları ve uyuşuklukları anlatıyor onlara zamanın geçtiğini.

Komsomolskaya madeni –buz kaplı duvarlar, buz kaplı binalar, pek az ışıklandırma, ayağın altında kara, nemli balçık. Kadınlar arabaları dağıtıyorlar, kaldıraç, hatıl, payanda gibi şeyleri çalıştırıyorlar. "Onlarla konuşmak ister misiniz?" diye soruyor Genady Nikolayeviç. Ama ne hakkında? Böylesine soğuk, böylesine karanlık, böylesine hüzün. Ve kadınlar –meşgul, yorgun, belki bir şeye endişelenen, belki bir şey yüzünden acı çeken. Bırakın da onlara biraz olsun saygı göstereyim, onlara hiçbir şey sormayarak, son derece rutin bir soruyu yanıtlamanın gerektirebileceği en önemsiz bir çaba bile olsa, fazladan bir çaba sarfettirmeyerek, onları biraz olsun rahatlatayım, bırakın.

EVE GERİ dönüyoruz, Mihail Mihailoviç'in odasına, kendisinin ve bir başka genç madenci Yevgeny Alekseyeviç'in beni beklediği yere. Beni, grevin sürdüğü Vargaşovska madenine götürüyorlar; burada bir toplantı yapılacak, ama hâlâ epey vaktimiz var. İnce, uzun, koyu renk saçlı, sürekli hareket halinde, sürekli heyecanlı olan Mihail, madeninin (şimdi ziyaret ettiğimiz) grevi bırakacağından korkuyor. Nedeni: Müdür, yemeklerin daha iyi olacağına söz verdi. "Bu millet, hiçbir şeye değmez," diyor cesareti kırılmış olan Mihail. "Bu insanlar için bir tek şey önemli -pazrat! (yemek). Pazrat'!" Yeniden öfkeye kapılıyor ve "Pazrat'! Pazrat'! Pazrat'! diye öyle bir bağırıyor ki, insanın ağzı sulanmaya başlıyor. "Açlık, bizi harekete geçiren tek şey, tek kaygımız."

Onun, Mihail'in farklı olduğunu, farklı kumaştan dokunduğunu anlamamı istiyor açıkçası. Gururla, bir konsol çekmecesinden en değerli gördüğü şeyi çıkarıyor -güzel, süslü, 1900 baskı bir Sergey İncili. Şaşırıp, büyülenme kapasitesine sahip olup olmadığımı görmek için beni izliyor. Arkasından koca kitabı rastgele açıyor ve okumaya başlıyor: "Ve

kendinize biraz buğday, arpa, karabuğday tohumu, mercimek, akdarı ve karaburçak toplayın ve bunları bir tabağa koyun ve kendinize ekmek yapın..."

Duruyor, şaşırmış ve öfkeli. İncil bile nasıl pazrat' yapılacağını anlatıyor!

"Başka ne okursunuz?" diye soruyorum ona daha sonra. Vauvenargues okuyor. Bana yeşil bez ciltle kaplı bir 1988 Leningrad baskısını gösteriyor. On sekizinci yüzyıl Fransız düşünürünün vecizelerinin derlemesi hakkında, "Burada pek çok ilginç şey var," diyor. "'Kölelik insanları öylesine alçaltır ki, ona aşık bile olabilirler.' Ne kadar da doğru!" Başını sallıyor onaylarcasına. "Ama başka bir yerde bu Fransız şunu söylüyor: 'Kurnazlıkla fazla bir şey kazanamayız.' Bu görüşe katılmak mümkün değil. Burada her şeyi kurnazlıkla elde edebiliyorsunuz."

Komşular gelmeye başlıyor; Mihail Mihailoviç'in odası kalabalıklaşıyor. Yevgeni Alekseyeviç, konsolun üzerindeki renkli televizyonu açıyor. Büyük, vişne rengi kutu, her an patlayacakmışcasına, bangır bangır bağırmaya başlıyor. "Dinamo-Spartak'a karşı," diye açıklıyor Yevgeny Alekseyeviç alçak sesle, ötekiler bunu çoktan biliyor çünkü.

Ekrana bakıyorum. Üzerinde belirgin bir görüntü yok, sadece dışbükey cam yüzeyden sinirli sinirli kayıp giden binlerce renkli noktacık. Televizyon bozuk, ama Komsomolski Posiolek'te böyle bir aletin bozulması halinde, onarımı olanaksız.

Böyle bir şeyi daha önce asla görmemiştim. Bir düzineyi aşkın insan, noktacıkların sanki ateşe kuru ardıç odunu atılmışcasına ara sıra patladığı ekrana bakıyor tüm dikkatlerini toplamış halde. Noktalar, çizgiler, ışık zerreleri, ruh gibi ve hareketli bir serap gibi, dansediyor, patlıyor ve nabız gibi atıyor. Bu ne zengin ışık formları, ne yorulmak bilmez ve çılgınca bir pantomim. Tüm bu ışık patlamaları delice ve mantıksız görünüyor, ama yanılıyorum aslında. Bu renkli partiküllerin gezintilerine, durmak bilmez hareket ve hızlı yön değiştirmelerine, kusursuz bir düzen hükmediyor. Ekranın sol tarafı ansızın kırmızı ışımaya başlıyor; şurada

kırmızılık titreşiyor, dalgalanıyor, kıpırdanıyor ve ansızın odada bir haykırış kopuyor: "Gooool! Dinamo gol attı!" Özellikle televizyonun sesi de çıkmamaya başlayalı beri tedirgin olup, "Gol attıklarını nereden biliyorsunuz?" diye soruyorum, Yevgeny Alekseyeviç'e. "Nasıl biliyorsunuz da, ne demek?" diye yanıt veriyor, şaşırmış. "Dinamo'nun forması kırmızı!" Bir süre sonra, ekranın öteki ucunda büyük bir mavi (Spartak'ın rengi) yoğunlaşması beliriyor ve oda (Dinamo'yu tuttuğu açık olan) homurdanıyor: "Berabereler!" Devre arasında noktacıklar sakinleşiyor, hatta hareketsizleşiyor, ekranın tüm yüzeyine tekbiçimli olarak yayılıyor, hemen ardından yeni pirüetler ve sıçrayışlara başlıyorlar. Ama saat iyice ilerledi –ve biz toplantıya gitmek zorundayız.

BEYAZ, BUZLU karanlığa karşı parıldayan, Vargahovska'nın ışıkları -Vorkutaugol Şirketi'nin en kuzeydeki madeni. Buradan yüz seksen kilometre ötede Kara Deniz (Kuzey Buz Denizi'nin bir parçası) var.

Pejmürde bir kapitone ceket giymiş halde ve yüzümü, kulakları da kapatan kocaman bir ren geyiği başlığın altına gizleyerek, muhafız karakolunu geçtim. Bundan sonra, benden bir geçiş izni ya da kimlik kartı soran kimse olmadığı gibi, biri kibarca toplantının yapılacağı yeri bile gösterdi. Alçıdan bir Lenin heykelinin, komünizmin zaferini ilan eden bayrakların bulunduğu ve önde kırmızı kumaşla kaplı bir masanın durduğu, standard bir salondu.

Salon, üçyüz kişinin oturabileceği büyüklükteydi. Doluydu. Bir merak, ama aynı zamanda belirli bir kaygı atmosferi: Deneyim, bu insanlara yetkilileri kışkırtmanın gülünecek bir konu olmadığını öğretmiş. Öte yandan, Moskova'da, yeni bir düşüncenin mevcut olduğu söyleniyor, o halde belki bir şeyler değişir.

Toplantının başından itibaren –karışıklık, şamata, düzensizlik. Toplantıya kim başkanlık edecek? Kim diğerlerine söz verecek? İlk konuşanın uzun boylunun olacağına ve

kısanın onun ardından söz alacağına kim karar verecek; ya da salonun arka tarafında oturanın ilk olacağına ve ancak ondan sonra, uzun zamandır söz hakkı isteyen şu soldaki kadına sıra geleceğine kim karar verecek? Ve genelde –toplantımızın amacı nedir? Toplanmış bulunuyoruz –peki şimdi? Bir grev ilan etmiş bulunuyoruz –peki şimdi?

İnsan önderlik eksikliğinin farkına varıyor hemen. İkide bir, birisi toplantıyı yönetmeye çalışıyor. "Kozlov! Bırakın da Kozlov başkanlık etsin!" Kozlov düşüncelerini toparlıyor, kıvranıyor, kem küm ediyor. Önce kime söz vermesi gerektiğine bir türlü karar veremiyor –5 numaralı deponun pencere pervazlarını ne zaman takacaklarını söyleyene mi, yoksa, salonun en arkasından, tüm Lenin kitaplarının ne zaman bastırılacağını öğrenmek isteyene mi? "Pietrov!" diye bağırıyorlar, Kozlov'dan tatmin olmayınca. "Pietrov'u istiyoruz!" Ama Pietrov da hık mık ediyor. Pietrov da terliyor; o da bu saldırgan topluluğa nasıl davranması gerektiğini bilemiyor.

Sonunda bir çözüm kendiliğinden ortaya çıkıyor. Kuşkusuz, bu bildik bir çözüm -idare toplantıya katılıyor. Birkaç müdür, duvarlarına grevcilerin iki slogan yazmayı başardığı salona giriyor: "Kahrolsun bürokrasi!" ve "Kahrolsun Partokrasi!" (tastamam böyle: küçük b ve büyük P ile yazılmış bu sloganlar.) Grevciler donup kalıyor, ama idareciler rahat. Müdürler ironik bir tavırla gülümsüyorlar, sanki, tamam, biz kahrolalım, kahrolalım, ama biz olmaksızın siz tek bir adım bile atamazsınız, der gibi bir halleri var.

Söylenmesi gereken bir şey daha var –idareciler haklı. Hiçbir yerde, bu toplumun yönetici sınıf ve yönetenler arasındaki bölünmesini buradaki kadar açık göremezsiniz. Kaldı ki, bu bölünme en azından Büyük Petro zamanına dek uzanıyor. Sadece sınıfların isimleri değişiyor, ama aralarındaki bağımlılık oranları, asimetri ve kölelik hep aynı kalıyor. Bir toplantıyı organize etmek ve yönetmek gibi basit bir şey, nasıl olur da yönetici sınıfın tekelinde olabilir? Gerçekten de, Richard Strauss ya da Arturo Toscanini orkestra şefi

sehpasının arkasında nasıl bir fiziksel rahatlıkla duruyorsa, salona girmesinin ardından genel müdür de, masanın ardına öyle rahat ve alışkın bir tavırla geçiyor.

Salon sessizleşiyor.

"Kim konuşmak istiyor?" diye soruyor müdür sakin bir tavırla. Birkaç kişi el kaldırıyor. Müdür, katılımcıların uyacağı düzeni kuruyor ve ötekilerin önüne geçmeye çalışan biri olduğunda tek bir bakışıyla onu azarlayıp, yerine oturtuyor. Ama en başta, sözü kendisi alıyor.

"Toplantı beş saattir devam ediyor," diyor. "Ne karara vardınız?"

Salondan sesler: "Hmmm, hiçbir şey."

"İşte," diyor müdür, üzülmüş gibi, "işte, görüyorsunuz - hiçbir şey. Öte yandan, ben maden sorununu önemsiyorum. Evet, önemsiyorum! Moskova'dan dün döndüm." (Burada, kişinin Moskova'da olduğunu söylemesi, hiyerarşideki yerini derhal birkaç basamak yükseltiyor.)

Duruyor, ansızın sessizleşen salona bakıyor, bir an sonra, dokunaklı bir sesle sürdürüyor sözünü: "Bizler, bizler tek başına, Moskova'nın aracılığı olmaksızın, kömürümüzü İngiltere ve Amerika'ya ihraç edeceğiz! Biz, doğrudan Vargaşovska'dan!"

Salonda hareketlilik, heyecan, sevinç. Bunun anlamı ne –Amerika'ya ha? Bunun anlamı –dolarlar! Ve bunun anlamı ne –dolarların yani? Bu her şey demek, sözcüğün gerçek anlamıyla her şey!

Bu zavallı, donmuş insanların, genellikle haftalarca gün ışığını göremeyen insanların, Moskova'dan dün dönen bu adam tarafından aldatıldığını, aldatıldığını ve oyuna getirildiğini anlayabiliyorum. Anlayabiliyorum, ama bu konuda yapabileceğim hiçbir şey yok; kalkıp şöyle bağıramam: Arkadaşlar, ona inanmayın! Onları, Vargaşovska'nın İngiltere ve Amerika'ya kömür ihraç edeceği düşüncesinden aldıkları küçücük bir rahatlamadan da yoksun bırakmak istemiyorsam, bunu söyleyemem.

GREVE SON VERMEK için yapılan oylamadan sonra, Mihail beni külüstür ama hızlı Moskoviç'iyle kente, otele götürüyor. Kalın, düzgün buzla kaplı, otuz kilometrelik bir yol. Mihail, saatte yüz kilometre hızla, çılgın gibi sürüyor arabayı. Her an önümüzü fırlayabilecek ilk taşın insafına kalmış olarak gidiyor ve yaşıyoruz. Bu yolda, bu hızda, bir taş ölüm anlamına gelir. Dümdüz önüme bakıp, düşündüm: Demek ki, dünyada son göreceğin şey, bu manzaraymış –bu karanlık, farların ışığı ve önünde yükselen, buzdan yolun insanı bir anda paramparça edebilecek ışıltılı keskinliği.

VORKUTA'YA bir grev görmek için geldim, ama aynı zamanda bir hac yolculuğuydu bu. Çünkü Vorkuta bir şehadet yeri; kutsal bir yer. Vorkuta'nın kamplarında yüzbinlerce insan öldü. Tam olarak kaç kişi? Bunu hiç kimse bilemez. İlk yoldaşlar buraya 1932'de getirildi, sonuncusu 1959'da serbest bırakıldı. En çok sayıda insan, bugün kömürü Arkhangels'sk, Murmansk ve Petersburg'a taşıyan demiryolu hattının inşası sırasında öldü. Bu hattın inşası sırasında NKVD subaylarından biri şöyle söylemişti: "Raylar için yeterli miktarda bağlantı parçası yok mu? Sorun değil! O zaman siz bağlantı parçası olacaksınız!"

Ve gerçekten de böyle oldu. Yüzlerce kilometre boyunca uzanan bir mezarlık olan bu demiryolu hattı, bugün çıplak gözle görülemez. Ancak tundrada, setin hemen bitişiğinde yürüyenler (bu da sadece yılın, karla örtülü olmayan iki üç ayında mümkündür) şurada burada, küçük ahşap çivilerle raptedilmiş yıpranmış kazıkları keşfedebilir. Eğer kazıklardan birinde, sözgelimi, A 81 gibi bir yazı okuyacak olurlarsa, bunun anlamı burada bin kişinin gömülü olduğudur. Bu şifre, dağıtılacak tayınları azaltmak amacıyla, öldürülenlerin ya da ölenlerin sayılarını dikkatle tutan kamp kâtipleri tarafından kullanılıyordu.

Bir insan burada belirli bir silahla öldürülmüyor, NKVD tarafından oluşturulan ve gözetilen bir zulüm makinesinin kurbanı oluyordu.

Burada, kuzeyde, mahkûmun en büyük düşmanı (NKVD'nin yanısıra) soğuktu:

Korkunç, insanlık dışı, çalışma cezası. Alevlerin göz kamaştırıcı parıltısında, kutup gecesinin ortasında, ışıldayan yüzlerce, binlerce kürek, bir buldozerin raylardan öteye süpüreceği karı kazıyor. Bütün bu süre boyunca hareketsiz kalmamak gerektiğini bilecek kadar aklı ve gücü olanların, kurtulmak, hayatta kalmak için bir şansı var. Ama her gün, ateşlerin çevresinde, sahip oldukları her paçavraya sarınmış, bohça gibi, bir düzine kadar insanoğlu toplanıyordu. Mutlulukla çıtırdayan tahta parçalarından gelen sıcaklığın çevresinde halka olup, hareketsiz oturuyorlardı. Aslında yaşayan ölülerdi onlar. Bu insanların sağlıklarını ya da hayatlarını hiçbir şey kurtaramazdı artık. Ateşin sıcaklığıyla bir yandan tek taraflarını ısıtır, bir yandan yanan dalların ısırıcı dumanında ıskara olurken, öteki tarafları ise donma noktasının onlarca derece altındaki bir soğuğun etkilerine açık dururdu. Hiçbir organizma, kendi içinde böylesine bir ısı farklılığına katlanamaz. Yüzün, ellerin, göğsün ve midenin damarlarındaki ısınmış kanı, zayıf düşmüş kalp, neredeyse bir kış uykusu durumuna geçmiş olan vücuda pompalardı. İnsanın içinde, kendisinin bile açıklayamadığı bir şeyler olurdu, içini bir mahmurluk ve bulantı kaplar, daha da acı bir soğuğa yenik düşerdi. Bu yüzden ateşe biraz daha yaklaşır, büsbütün içine sürünürdü. Bu şekilde birkaç saat oturduktan sonra, ateşin başındakiler ya cesetlere ya da son nefesini vermekte olan insanlara dönüşürlerdi. Artık hiç bir şey bu insanları ateşten ayıramazdı. Ne tehdid, ne dayak, ne de kasları harekete geçirme ve kan dolaşımını sağlama çabaları fayda ederdi. Zorla kenara çekildikten sonra, karın içinde birer kütük gibi uzanır, kıpırtısız kalırlardı. Bir düzine kadar katılaşmış cesedin kampa sedyeyle taşınmadığı bir gün bile olmadı. (Marian Mark Bilewicz, I Escaped the Dark, 'Karanlıktan Kaçtım')

Karanlık, soğuk, karla kaplı Vorkuta'da dolaşıyorum.

Ana caddenin sonunda, uzun, geniş binaları ufukta görebiliyorsunuz -bunlar, eski kampların barakaları. Peki ya şu otobüs durağındaki iki yaşlı kadın? Hangisi bir kamp mahkumu, hangisi gardiyandı acaba? Soğuk ve yoksulluk, artık ikisini eşitlemiş; çok geçmeden donmuş toprak her ikisini de sonsuza değin örtecek. Kar yığınlarından, birbirinin eşi sokak ve evlerden geçiyorum, artık nerede olduğumu pek bilmiyorum. Bütün bu süre içinde gözlerimin önünde Nikolay Fiyodorov'un hayali.

Fiyodorov bir düşünür, geleceği görebilen biriydi; birçok Rus onu aziz olarak görür. Yaşamı boyunca hiçbir şeye sahip olmadı. Bu soğuk Rus ikliminde, bir paltosu bile yoktu. Moskova'da bir kütüphaneciydi. Küçük bir odada yaşar, sert bir sandığın üzerinde uyur, başının altına yastık yerine kitap koyardı. 1823'den 1903'e değin yaşadı. Her yere yürürdü. Öldü, çünkü büyük bir don olmuştu ve birisi onu bir gocuk giyip, atlı kızağa binmesi gerektiğine inandırmıştı. Ertesi gün zatürree oldu ve öldü. Fiyodorov, ün ve popülerliğin, utanmazlığın işaretleri olduğuna inanıyordu ve kitaplarını takma bir ad altında bastırttı, ama çoğunlukla da bastırtmadı. Ustalarının ölümünden sonra, iki öğrencisi Fiyodorov'un eserlerini The Philosophy of the Common Cause ('Ortak Davanın Felsefesi') adlı bir ciltte toplayarak, 480 kopye bastırdılar ve bedava dağıttılar.

Yaşamın sonsuz olduğu kanısındaki Fiyodorov, Hıristiyan dininin en önemli unsurunun diriliş düşüncesi olduğuna inanıyordu. Bu düşüncenin etkisiyle, kendisini tüm ölü insanların nasıl dirileceğine ilişkin incelemelere adadı. Tüm dünyada, ölen herkesin.

Acaba Vorkuta'da ölülerin dönüşü neye benzerdi? Ansızın kentin sokaklarında muhafızların gözetiminde tek sıra halinde yürüyen biçareler mi belirirdi? Paçavralar içinde, açlık çeken insan gölgeleri mi? Bir iskeletler alayı mı? Nikoloy Fiyodorov, hepsini yaşama döndürmeyi hayal etmişti. Ama –hangi yaşama?

Sokaklardan birinde, tahta bir baraka farkettim. Esmer bir Azerbaycanlı, burada bulunabilen tek çiçekten satıyordu

–kırmızı karanfil. "Benim için," dedim, "en güzellerini seçin." Bir düzine karanfil seçip, bunları gazete kağıdına özenle sardı. Onları bir yere yerleştirmek istedim, ama nereye bilmiyordum. Karanfilleri kar yığınlarından birine dikmeyi düşündüm, ama her yerde insanlar doluydu ve bunu yapmanın çok garip olacağını hissettim. Biraz daha yürüdüm, ama bir sonraki sokakta, aynı şey: Bir sürü insan. Boş bir avlu bulmak istedim, ama her yerde çocuklar oyun oynuyordu. Karanfilleri bulup, almalarından endişelendim. Sokaklardan ve geçitlerden daha da ilerledim. Parmaklarımın arasında çiçeklerin cam gibi sertleşip keskinleştiğini hissediyordum. Böylece kent sınırlarının ötesine gittim ve orada, sakin bir şekilde, çiçekleri kar yığınlarının arasına yerleştirdim.

YARIN, BAŞKIRTLARIN AYAKLANMASI

VORKUTA'DAN, hem biraz ısınmak, hem de iktidarın doruklarında hangi yeni rüzgârların estiğini öğrenmek için Moskova'ya döndüm.

Her şeyin ötesinde –imparatorluk gücünün doruklarında.

Çünkü SSCB gibi bir devlette (bugün BDT, yarın...?), işi yalnızca imparatorluk ölçeğinde, hatta daha da büyük -küresel -bir ölçekte- düşünmek olan belirli bir sınıf vardır. Onlara "Vorkuta'da neler oluyor?" gibi sorular soramazsınız, çünkü bunlara yanıt vermelerine imkân yoktur. Hatta böyle bir soruya şaşabilirler: Ne önemi var ki? İmparatorluk, orada olan herhangi bir şey yüzünden çökmez ki!

Yalnızca tek bir nedenle var olurlar –hangi adı benimserse benimsesin, İmparatorluk'un bekasını ve gelişmesini sağlamak (hatta çözülse bile, onların görevi, devleti elden geldiğince hızlı bir şekilde, yeniden ayakları üzerine kaldırmaktır).

Küçük ve orta ölçekli ülkelerde, burada sözünü ettiğimize benzer bir sınıf yoktur. Bu tür ülkelerde, seçkinler kendi iç işleriyle, yerel entrikalarıyla, kendi kapalı arka bahçeleriyle meşguldür. Ama İmparatorluk'ta, yönetici sınıf (ve

genellikle sıradan halk da) İmparatorluk ölçeğinde, hatta dahası, küresel ölçekte, büyük sayılar, büyük uzamlar, kıtalar ve okyanuslar, coğrafi meridyenler ve paraleller ölçeğinde, atmosfer ve stratosfer, hatta neden olmasın, kozmos ölçeğinde düşünürler.

Televizyonda, Moskovalı yoksul ve yaşlı bir kadının, dikilmekte olduğu ekmek kuyruğundan çıkıp, ekmek almaktan vazgeçip, "Kuril Adalarını geri vermeyeceğiz!" sloganını haykırarak sokakta yürümeye başladığını görmek, bir Batı Avrupalı için şaşırtıcıdır.

Şaşıracak ne var? Kuril Adaları, İmparatorluk'un bir parçasıdır ve İmparatorluk, bu kadınların beslenmesi ve giyinmesi pahasına, onların suyu geçiren pabuçları ve soğuk apartmanları pahasına, en üzücü olanı da, kocalarının ve oğullarının kanı pahasına kurulmuştur. Şimdi onları geri mi verecekler? Asla. Hiçbir zaman.

Rus ile İmparatorluk'u arasında, güçlü ve yaşamsal bir ortak yaşam vardır; süper gücün yazgısı onu gerçekten ve derinden etkiler. Bugün bile.

DÜNYADA basılmış iki tür küresel harita vardır.

Birincisi, Amerika'daki National Geographic Society tarafından yayınlanandır; bu haritada, ortada, en merkezi kesimde, iki okyanusun -Atlas ve Büyük- çevrelediği Amerika kıtası yer alır. Eski Sovyetler Birliği yarıya bölünmüş ve haritanın iki ucuna ayrı ayrı yerleştirilmiştir ki, Amerikalı çocuklar bu ülkenin büyüklüğünü görüp de korkmasınlar. Moskova'daki Coğrafya Enstitüsü, büsbütün farklı bir harita basar. Haritanın tam ortasında, merkezi noktasında, eski Sovyetler Birliği'nin öylesine muazzam olan ve genişliğiyle insanı ezen toprakları yer alır; öte yandan, Amerika ortadan ayrılmış ve haritanın iki ucuna ayrı ayrı yerleştirilmiştir ki, Rus çocukları şöyle düşünmesin: Aman Tanrım! Bu Amerika da ne kadar büyükmüş!

Bu iki harita, kuşaklar boyunca dünyanın iki farklı vizyonunu biçimlendirmiştir.

İmparatorluk'un bölgelerinde yaptığım gezintiler boyunca, başka şeylerin yanısıra dikkatimi çeken nokta, terkedilmiş ve köhne kasabalardaki, tam anlamıyla boş kitabevlerinde bile, bir kural olarak, bu ülkenin, dünyanın geri kalanının neredeyse tümüyle arka planda, kenarda köşede, gölgede kaldığı bir haritasının satılıyor olmasıydı.

Bu harita Ruslar için bir çeşit görsel ödül, çok özel bir duygusal yüceltme, ayrıca gizlenemez bir gurur nesnesidir.

Bundan başka, tüm kıtlıkları, hataları, yoksulluğu ve telefatı açıklamaya ve meşrulaştırmaya da yarar. Reforme edilemeyecek kadar büyük bir ülke! diye açıklar reform karşıtları. Temizlenemeyecek kadar büyük bir ülke! diye kaldırır ellerini Brest'ten Vladivostok'a kadar yandaşları. Malların her yere ulaştırılamayacağı kadar büyük bir ülke, diye homurdanır satıcı kadınlar boş dükkânlarda.

Büyük boyutlar, her şeyi açıklar ve bağışlatır. Elbette, İsviçre gibi küçük bir ülke olsaydık, bizde de her şey saat gibi tıkır tıkır işlerdi! Hollanda'nın ne kadar küçük olduğuna bir bakın; haritada zorla görülebilen bir ülkede refahı sağlamak bir şey mi sanki! Gelin de burada herkese her şeyi vermeye kalkın bakalım –bunun olanaksız olduğunu göreceksiniz!

AMA ZAMANIMI Moskova'da dolaşmak, biraz bilgi edinmek, birkaç önemli ve öğretici konuşma yaparak geçirmeme kalmadan, Volga ırmağı ile Ural dağları arasında yer alan bir milyon nüfuslu büyük bir kentin -Ufa'nın- zehirlenmiş olduğu haberi bomba gibi patladı. Bu yalnızca gaz kaçağı ve tutuşması, vb. gibi bir sorun değildi, bunlara alışılmıştı artık; kent, şiddetle, tehlikeli, ölümcül bir şekilde zehirlenmişti.

"Yeni bir Çernobil," diye yorum yaptı, haberi bana aktaran dostum.

"Oraya gidiyorum," diye yanıt verdim. "Uçakta yer bulabilirsem, yarın giderim."

Moskova'da, Ufa uçağına binen herkes şişeler, konserveler,

su mataralarıyla yüklüydü. Çünkü Ufa, asit fenikle (phenol) zehirlenmişti. Arkadaşım, şehir suyundan içenlerin hastalanacağını ya da öleceğini söyledi.

Ufa, Uralların batı eteğinde yer alan özerk bir cumhuriyet olan Başkır Cumhuriyeti'nin başkenti. Güneyinde Kazakistan, doğusunda Sibirya, batısında da Tataristan uzanıyor. Burada doğa bir zamanlar çok güzeldi, ormanlarla kaplı dağlar, altı yüz ırmak ve dere, binlerce göl. Her çeşit memeli hayvan sürüleri, telaşlı kuş bulutları, çalışkan arı kümeleri. Ta ki, kimyasalların gelişine değin bu böyle kaldı. Başkırdistan bir kimyasal uygulama kuşağına, eski SSCB'nin kimya sanayiinin merkezine dönüştürüldü. Duman gökyüzünü kararttı; toz havaya asılı kaldı; nehirlerinde asit fenik akmaya başladı. Ansiklopedide okuduğuma göre, asit fenik, patlayıcı, plastik, boya, tanin ve yüzlerce başka şeyin üretiminde gerekli olan, kahverengi, son derece zehirli bir madde. Buradaki kimya tesisleri derme çatma inşa edildiği için ve doğru dürüst filtreler ve temizleyiciler çevreci arıtmacıların hayal ve kaprisleri olarak görüldüğü için, asit fenik sürekli olarak nehirlere sızmış, ama öylesine sessiz sedasız sızmış ki, halkın zehirlenmesi zamana yayılmış, böylece ölümcül zehirlenme tüm kenti birden etkilememiş.

Ama şimdi olan buydu işte. Musluklarını açan insanlar, pas rengi, donuk maddenin aktığını ve evlerini tüyler ürpertici bir kokuyla doldurduğunu görmüşlerdi. Asit fenik! Evden eve, sokaktan sokağa yayılmıştı haber.

Gene de, gözle görünür bir panik yoktu. Burada insanlar talihsizlikleri, hatta iktidardakilerin ruhsuzluğu ve aptallığından kaynaklananları bile, sellerle, depremlerle ya da istisnai derecede soğuk kışlarla kendini gösteren kadir-i mutlak ve kaprisli bir doğanın aşırılıkları olarak kabul ediyorlar. Onlara göre, yetkililerin düşüncesizliği ya da zalimliği, doğanın öylesine özgürce saldığı âfetlerden biri yalnızca. İnsan bunu anlamalı; kendini ona teslim etmeli.

SOKAKLARDA, meydanlarda kilometrelerce uzunlukta kuyruklar vardı. Bunlar acaip kuyruklardı, çünkü ucu herhangi bir dükkân ya da kurumun önünde sona ermiyordu. İnsanlar, su getirmesi gereken tankerlerin gelmesi umuduyla bekliyorlardı. Bu suyun nereden, ne zaman ve ne miktarda geleceğini bilen yoktu.

Kuyruklar sessiz ve düzenliydi. Hamile kadınlar önde duruyordu. Aralarında belirli bir hiyerarşi kurulmuştu –öncelik karınları en büyük olanlarındı. İkinci kesim, küçük çocuklu kadınlardan oluşuyordu. Onların ardında yalnız kadınlar vardı. (Aralarında yaşlı olanlar çoğunluktaydı.) Bundan sonra erkek kesimi başlıyordu –belirgin bir kümeleşme ya da sıralama görünmüyordu onlarda.

Su tankeri geldiğinde, herkes istediği kadar su almaya başladı. Fakat bu ne kadar sürebilirdi? Bir gün? İki? Peki ya, kimsenin verecek cevabı olmayan soru –sonra ne olacak? Bu ülkede basın, radyo ve televizyon, başlayan ve sona ermeyen öykülerle dolu. Fergana'da çatışmalar patlak verdi: Ölü ve yaralılar var; kent alevler içinde. Ama ertesi gün Fergana vizyondan kalkıyor –orada ne olup bittiğini artık öğrenemiyor insan. Kuzbas'ta bir grev! Önemli bir olay, çünkü burası dev bir kömür havzası. Grev iki yıl önce patlak verdi. Ondan sonra ne oldu? Grev bitti mi? Yoksa hâlâ devam mı ediyor?

UFA SOKAKLARINDA dolaşırken, bir müzeye rastladım. Başkırtların topraklarında olduğumu biliyordum, ama bugün bunun anlamı ne –bir Başkırt olmanın? Dr. Rim Yanguzin bana, son zamanlarda yakındaki dağlarda, nehir boylarındaki yerleşim kalıntılarında bulduklarını gösteriyor. İşte bir Başkırt kılıcı, işte bir Başkırt kolyesi, şu da su ve süt koymakta kullanılan kil bir çömlek. Başkırtların on yedinci yüzyılda yelken açtıkları bir gemi ve atlara takılan süslü bir koşum takımı. Demir bıçaklı bir tahta sabanı, köhnemiş bir arı kovanını ve yabanıl hayvanlar için bazı tuzakları da incelemem mümkün.

Tüm bunlar Başkırtlarca yapılmış, diyor Dr. Yanguzin, sesinde gurur tınısı var. Daha sonra, Başkırt dokumaları (sayıları otuz bir olan kabilelerin her birinin kendi deseni var), Başkırt sikke ve yüzükleri, kılıç ve orakları ile dolu bürosuna geçiyoruz. Pencereden sokak görünüyor, su kuyrukları, daha geride, uzaklarda fabrikaların upuzun bacaları. Başkırdistan'ın yitik cenneti hakkında konuşan Dr. Yanguzin'i dinlerken, kentin gerçekliğinin, aralarındaki çelişki gitgide büyüyen iki düzeyi olduğunu açıkça görebiliyorum.

Bir düzeyde, kimya, sentetik ve organik, asit fenik ve patlayıcılar. Bu dünyanın efendileri Ruslar ve Rusya'daki bir bakanlık tarafından yönetiliyor.

İkinci düzey, Başkırtların doğmakta olan (ya da daha doğrusu, yeniden doğan) ulusal bilinci.

Bugün dünyayı milliyetçi bir devrim sarmış durumda. Yirmibirinci yüzyıla, bu akımın dalgaları üzerinde ilerliyoruz. Ama şu anda bile, yankıları Başkırdistan'a ulaşıyor ve buradaki duyarlı ve tutkulu yürekleri heyecanlandırıyor.

Yaklaşık bir milyon civarında Başkırt var. Çağdaş dünyada ne tür bir yer işgal edecekler, ne tür bir tutum benimseyecekler? Üç yüz yıllık Ruslaştırmanın ardından, artık Başkırt olmadıklarını mı anlayacaklar? Bu olanaksız! Korku, idam ve kamplar bile onlardan Başkırtlık bilincini söküp atmayı başaramadı. Ruslaştırma artık geri çekiliyor, gittikçe daha az sayıda Başkırt Rusça öğrenmek istiyor. Öyleyse onların ayrı olma duygusunu, milliyetçi duygularını yeniden canlandıran ne? Ama bundan son derece ciddi sonuçlar doğacak! Eğer böyle özgürleşmiş, düşünen, milli çıkarlarının bilincinde bir Başkırt çevresine bakarsa, göreceği ne olacak, ne bulacak?

İlk başta, kendi kanısına göre, Volga'dan Urallar'a dek uzanan tarihsel Başkırdistan'ın topraklarının ancak yarısının bugünkü özerk cumhuriyetin sınırları içinde olduğunu görecek. Bugün eski Başkırdistan'ın bir kısmı Kazakistan'a, bir kısmı Tataristan'a, bir kısmı da (mevcut Başkırt Cumhuriyeti'nin de bir parçası olduğu) Rus Federasyonu'na dahil edilmiş. Bilinçli bir Başkırt tüm bunları yüksek sesle

söylerse, hemen o anda üç düşman edinecek –Tatarlar, Kazaklar ve Ruslar. Milliyetçilik çatışmasız bir koşulda mevcut olamaz; kinden ve taleplerden yoksun bir şey olarak var olamaz. Ne zaman bir grubun aklına milliyetçilik girerse, derhal yerden biter gibi, bu grubun düşmanları da çıkıverir ortaya.

Bununla birlikte, bilinçli Başkırtımız çevresine bakarken, güzelim yeşil ülkesinin, çıkardığı gazlarla havayı zehirleyen dev bir fabrikaya dönüştürüldüğünü de görecek. Olayların bu gidişi üzerinde kafa yorarken, ülkesi bir kimya fabrikasına dönüştürülürken onun fikrinin sorulmadığını hatırlayacak. Dahası –Başkırt, bu devasa ve korkunç derecede zararlı kimyasal üretimden kendisinin hiçbir çıkar sağlamadığının farkına varacak, çünkü İmparatorluk dahili sömürgelerine hiçbir şey ödemez. Hah, şimdi oldu –çünkü çabucak Başkırdistan'ının sömürge konumunu, burada öylesine derinden yerleşmiş Agroçima ve Çimstroy'un ona Katanga'daki Minière Birliği'ni (Zaire'de bugünkü Şaba) ya da Moritanya'daki Miferma'yı hatırlattığı gerçeğini çabucak kavrayacak.

Ne var ki, bu yıkıcı ve devrimci sonuçlara varan Başkırt bundan sonra ne yapacak? Tıpkı Gulliver gibi, uyandığında tek bir hareket bile yapmasına izin vermeyecek şekilde, binlerce iple bağlı olduğunu keşfedecek. Ne yapması gerek? Fabrikaların kapatılmasını mı talep etmeli? Peki ama, bütün İmparatorluk'un kimyasal üretiminin yarısı burada yapılıyor! Bir ata atlayıp dağlara mı çıkmalı? Orada ne yapacak, nasıl yaşayacak?

Bilinçli Başkırtın bilinci bölünmüş durumda, çelişkilerle çırpınıyor. Bir altın torbasının üzerinde oturduğunu biliyor ama yoksul. İçinde bağımsızlık susuzluğu gittikçe artıyor ama bu susuzluğu gidermenin yolunu bulamıyor. İmpratorluk'un kocaman haritalarında bile, küçük, özel yurdu, muazzam topraklarda eriyor, kayboluyor. Başkırt bu yurdu yeniden hayata döndürmek, sınırlarını belirlemek, yüksek bir çitle çevirmek istiyor. İmparatorluk'un öteki küçük ulusları arasında hüküm süren ruh hali ona da bulaşmış durumda

-her şeyden öte, kendisini ayırmak, kendisini bir başka büyük Çin Seddi'nin gerisine kapatmak, öyle ki, başka hiçbir kabilenin soluğu, asit fenik gibi havayı kirletemesin. Başkırt, uyanmış ihtiraslarında tek başına değil. Bugün İmparatorluk, dibinde bir volkan oluşmaya başlamış bir gölün yüzeyini andırıyor. Sakin, düzgün yüzeyinde ansızın köpükler beliriyor. Zamanla sayıları artıyor. Şurada burada su kaynamaya başlıyor. Derinlerden gelen boğuk gümbürtüler işitiliyor.

Bugün İmparatorluk'ta Başkırtlara benzer düzinelerce küçük ulus ve kabile var. Hepsi de gitgide daha büyük bir inat ve cesaretle, bu tanrılar şöleninden nasıl pay alacaklarını düşünüyorlar. İyimser anlarında bu konuda kafa yoruyorlar. Ardından çaresizlik dönemi, güçsüzlüğün verdiği ümitsizlik duygusu ve uzun çöküş dönemleri geliyor.

RİM AHMEDOV. Bana, 1990'da Ufa'da yayınlanmış A Word About Rivers, Lakes, and Grasses ('Irmaklar, Göller ve Otlar Hakkında Öğüt') adlı kitabını veriyor. Eski Sovyetler Birliği'ndeki insanlar "sistem ve ben" sorununu çeşitli yollarla çözmüştü. Bazıları yetkilileri destekledi, bazıları muhalefeti, birçokları da kendileri için bir çeşit korunma alanı aradılar yalnızca –siyasetten ne kadar uzak olursa o kadar iyiydi (eski Leningrad'da kendilerine uzmanlık alanı olarak maymunların mimiklerini seçen zoolog çift gibi).

Görünüşte, ama yalnızca görünüşte, doğa böyle bir konu/sığınaktı. Stalin'in sağlığında, betimlemeci doğabilimin üstadı Mihail Prişvin'di. Henüz televizyonun ya da renkli fotoğrafçılığın gelişmediği bu dönemde, Prişvin'in bir eşi bile olmayan üslubu, bir güz ormanının, bir derenin dibindeki çakılların, mantarlarının başlarının ve kuşların tüylerinin tüm renkleriyle ışıldardı. Her zaman bu çiy damlacıkları ve kuşburnu çiçeği betimlemelerinin bir kaçış, huzurlu bir sığınak olduğunu düşünmüşümdür. Rus şairi Gala Kornivola'ya da bundan söz ettim. "Hiç de değil!" diye karşı çıktı. "Bu muhalefet yasası! Kremlin, dilimizi tahrip etmek

istiyordu, Prişvin'in dili çok zengin, görkemliydi. Onlar her şeyin karaktersiz, ayrımsız, gri olmasını istiyorlardı, ama onun yazılarında Rusça öylesine renkli, muhteşem ve benzersizdi ki! Bütün o yıllar boyunca, yerine yeni bir dil konan, gerçek dilimizi unutmamak için Prişvin'i okuduk."

Rim Ahmedov'un yazı tarzında da buna benzer bir şeyler var. Rim, Rus hükümetinin başarıları üzerine yazmıyor –kimya sanayii, plastik iletkenler, musluklar ya da taninler üzerine de. Rim, bunların farkında bile değil. Tersine, Başkırdistan'ını tahrip edenlere karşı, bugün hâlâ mevcut olan doğal güzelliklerini betimliyor -Sutoloka ırmağı, Nurtau dağındaki ağaçlar, Janta-Turmuş çiftliğine giden, çiçeklerle bezeli kır yolu. Ülkesinin kırlarında bir çadır ve bir köpekle birlikte, kayıkla ya da yayan geziler yapıyor.

Otlar en sevdiği bitki. Ahmedov bir ot şifacısı; otları topluyor, kurutuyor, karıştırıyor, bir şeyler ekliyor ve ilaçlar yapıyor. Bana bir tek ilacın herkesi tedavi etmesi beklentisinin yanlış ve etkisiz olacağını söylüyor. Her ilaç, hasta kişiyle yapılacak bir sohbetin ardından, bireysel olarak hazırlanmalı. Belirli bir bireye hastalıkla savaşacak gücü kazandıracak doğru ot tipini seçmek için, böyle bir sohbet şart. Bu olmadan, şifa olanaksız.

Ahmedov'un çocukluğundan en iyi anımsadığı yaratık, küçük bir sarı-yeşil böcek -Crytocephalus sericeus. Rim bunu ölü bir ısırgan otunun üzerinde bulmuş –ölü demek, ısırgan otunun dalamayan türü demek.

Ve şimdi altmış yaşında olmasına karşın, böyle bir böceği bir daha bulamamış.

RUS OYUNU

UFA - Benim Ural-Sibirya yolculuğumun ilk durağı.

Güzergâh: Moskova-Ufa-Sverdlovsk-İrkutsk-Yakutsk-Magadan-Norilsk-Moskova. Hepsi birlikte (doğaçlama yerel geziler dahil), karlı bir çölde yapılan yaklaşık yirmi bin kilometrelik yol. Yılın bu zamanında (Nisan ayındayız), yerel ırmaklar yüzlerce kilometre boyunca uzanan buz yollarından başka bir şey değil. Ve kendi içine kapalı, kendi yaşamını sürdüren, sanki hiçbir şeye bağlı değilmiş gibi yaşayan kentler -tıpkı Gobi yada Sahra'daki vahalara benzeyen kentler- bazan görülüyor.

Dünya Kafkasya'nın yanmaya başladığı, Asya cumhuriyetlerinde (Tacikistan, Özbekistan, vb) sürekli olarak kanlı olayların patlak verdiği, Dinyester'in her iki yakasında çatışmaların yapıldığı gerçeğine daha şimdiden alıştı bile. Bütün bu çatışmalar, ayaklanmalar ve savaşlar, eski SSCB'nin ücra köşelerinde; bir bakıma, Rusya'nın dışında, ana gövdesinin ötesinde gerçekleşiyor.

Ama Başkırtların ulusal bilincinin uyanışı, bize İmparatorluk'ta yeni tür bir çatışmanın güç toplamakta olduğunu gösteriyor. Tek yapılması gereken, haritaya bakmak: İçecek

bir bardak su için kuyruklarda bekleyen sakinleriyle, insanları yerel otlar karışımıyla tedavi edebilen Rim Ahmedov'uyla Başkırt Cumhuriyeti –bu cumhuriyet Rusya Federasyonu'nun içinde yer alıyor. Ve şimdi Başkırtlar (onların yanısıra, Rusya sınırları içinde yaşayan Rus olmayan öteki halklar) seslerini yükseltmeye, haklarını istemeye, bağımsızlık talep etmeye başladılar.

Kısacası, SSCB'nin çözülmesinin ardından, şimdi Rusya Federasyonu'nun dağılması olasılığıyla karşı karşıyayız, ya da, başka bir deyişle söylersek; dekolonizasyonun (yani eski Sovyetler Birliği'nin) ilk evresinden sonra, ikinci evresi başlıyor –Rusya Federasyonu'nun dekolonizasyonu.

Rus olmayan onlarca millet ve aşiret, bugün bu federasyonun topraklarında yaşıyor ve Moskova'ya karşı muhalefetlerini gittikçe daha açıkça ortaya koyuyor ve çıkarlarının ayrılığının altını gittikçe daha çok çiziyorlar. Bu ulusal bağımsızlık hareketi, Başkırt ve Buryat, Çeçen ve İnguş, Çuvaş ve Koryak, Tatar ve Mordovyalı, Yakut ve Tuvinyalılar arasında bir çığ kadar güçlü ve hızlı yaygınlaşıyor.

Bu uluslar ve aşiretler -yüzyıllardır cezalandırılan, ezilen ve Ruslaştırılan- bugün hızla büyürken, federasyonun nüfusu arasındaki yerli Rusların oranı yıllardır düştüğüne göre, kopuş kaçınılmaz görünüyor. Rusların doğum oranları çok düşük ve bundan kaynaklanan kaygı, güvensizlik ve bunalımın gittikçe arttığı belli oluyor.

İRKUTSK'da, Rusya Hakkında Bir Söz adlı tiyatro oyununu duyuran bir afiş farkediyorum.

Bir bilet alıp, giriyorum.

Oyun, eskiden Ateizm Müzesi adı verilen bir kilisede geçiyor.

ORTODOKS kiliseleri hakkında:

Çelişkilidir ki, en iyi korunanları, Bolşeviklerin dine karşı -Ortodoks ayinlerine karşı, Ortodoks rahiplerine karşı, manastırlara karşı, bizzat kiliselere karşı- mücadele merkezlerine dönüştürdükleri kiliseler. Bu ateizm müzeleri, dinin halkların afyonu olduğunu gösteren sürekli sergi salonlarına dönüştürülmüştü. Resimler ve çizimler, peri masallarındaki karakterler olarak Adem'le Havva'yı, kadınları diri diri yakan rahipleri, aşıklarıyla birlikte papaları, manastırlarda toplaşan eşcinselleri betimlerdi. Tüm ülkede bu tür sergilerden binlercesi vardı, hepsi örgütlü, dahası, bu ateizm müzeleri, en yüksek düzeyde onaylanan bir kurala göre, eski günlerde İmparatorluk'u ziyaret eden herkesin programında mutlaka yer alan, gidilmesi zorunlu yerlerden biriydi.

Böyle bir müzeyi ziyaret eden konuk, yabancı kimi zaman Tanrı'ya ibadet için yapılmış böyle kutsal bir yerin, Tanrı'ya karşı mücadelenin karargâhına dönüştürülmesi karşısında girdiği şoku ve duyduğu öfkeyi ifade ederdi. Ama böyle hissetmekte haksızlardı! Varsayalım ki, bir kiliseye Tanrı'ya karşı verilen mücadelede bir rol verildi, yani burası bir ateizm müzesine dönüştürüldü. Yerel ileri gelenlerin eşleri orada istihdam edilirler, böylece en azından ısınmak uğruna, pencerelerdeki camlara, kapıların doğru dürüst kapanmasına, küçük ocağın yakılmasına göz kulak olmak zorunda kalırlardı. Ayrıca binanın içi görece temiz tutulmuş oluyordu -duvarlar zaman zaman badanalanır, döşeme ara sıra silinirdi. Tanrı'ya karşı mücadelede kullanılmayan kiliselerin kaderiyse büsbütün farklıydı. Ahırlara, zahire ambarlarına, benzin depolarına, ardiyelere dönüştürüldüler. Lvov yakınlarındaki Niesterov'daki güzel Fransisken kilisesinde bir motosiklet tamirhanesi kurulmuştu. Ne bu, ne de yıllarca petrol ve yapay gübrelerin muhafaza edildiği binlerce başka kilise yaşama döndürülebildi. Ne de, elli, altmış yıl önce soyulan, yakılıp yıkılan, kapatılan, soğuğun, yağmurun ve rüzgârın tahripkâr etkilerine maruz bırakılan, farelere ve kuşlara terkedilen kiliseler kurtarılabilir. Belki Drohobych

sinagogu ayakta kalabilir -sağlam bir çatısı var ve bir eşya deposu olarak hizmet ediyor, bu yüzden hiçbir kimyasal maddenin zararına uğramamış henüz. Bugün yitirilmemiş durumdaki kiliselerin çoğunluğu, tamamen dünün ateizm müzeleri (bunlar son yıllarda genellikle "ikonalar müzesi" olarak yeni bir adla anılmaya başladı).

İkonalar hakkında:

Kiliseleri yerle bir eden aynı yabanıl, ilkel, ve önceden tasarlanmış, aynı metodik barbarlık, ikonaları da yok etti.

Kim bilir kaç ikona bu vandalizmin kurbanı oldu?

Rusya'da 1917 ekiminden, 1990'lara değin, yirmi, otuz milyon ikona yok edildi!

Bu rakkamı Rus sanat tarihçisi A. Kuzniecov, aylık Moskva 'da (Ocak 1990) veriyor. Kuzniecov, ikonaları yok eden kullanımları şöyle sıralar:

Orduda - atış talimi hedefleri olarak
Madenlerde - su basmış tünellere kaldırım olarak
Pazar yerlerinde - patates sandıklarının hammaddesi olarak
Mutfaklarda -et ve sebze doğrama tahtaları olarak
Apartman dairelerinde - kışın ocak yakıtı olarak

Yazar, ayrıca muazzam ikona yığınlarının yakıldığını ya da kırlara ve kent çöplüklerine atıldığını ekler.

İrkutsk'daki kilisenin (Prati komite binasına dönüştürülerek, yıkılmamış olan) ikonaların yılların eskitemediği verniklerinin ışıldadığı yüksek, badanalı duvarları var. Bu karanlık resimlerden, gümüş kuşaklar ve çerçevelerin içinde, azizlerin, incilcilerin, havarilerin ve gizemcilerin yüzleri bize bakıyor; ışık loşlaştığı zamanlarda, bir anda gizemli ve muamma dolu karanlıklarına çekiliveriyorlar.

Sahında kanepeler düzenlenmiş. Yaklaşık iki yüz izleyici oturuyor bunlarda -bütün yerler dolmuş. İnsanlar paltolarına bürünmüşler, üşüyorlar; burası İrkutsk, doğu Sibirya.

Koro bölümünde kurulmuş olan sahneye, uzun boylu yedi

genç adam giriyor. Belleri bir kuşakla sıkılmış, eski tarz keten Rus gömlekleri ve uzun, deri çizmelere sokulmuş, bol keten pantalonlar giymişler. Saçları eski Slav tarzında, kâküllü. Uzun sakalları var. İçlerinden üçünde, Prens Vladimir'in tugayındakilere benzer borular var, arada bir içlerinden biri bir davula vuruyor. Bu savaşa hazır grubun başında, Kumandan, Sancaktar, İdeolog yer alıyor ve bir çeşit Rus ilahisi söylüyor, şarkı zaman zaman cüretkâr ve yüce bir tarihsel derse dönüşüyor, bazı yerlerde de Rusya'ya söylenen coşkulu bir marşa. Öteki eski Rus savaşçıların da yüksek sesle katıldıkları şarkı, boruların kükremesi ve davulun gümbürtüsüyle sona eriyor.

"Rusya!" diye haykırıyor savaşçılar, "sen her zaman büyük ve kutsaldın! Utkular senin olsun, Rusya!" (Borular, davul, haç çıkaran ve eğilerek selam veren savaşçılar.)

"Evet," diyor Sancaktar, "Rusya güçlüydü ve Rus milleti dünyaya önder oldu!"

"Tüm dünyaya!" diye haykırıyor savaşçılar (borular, davul, haç işareti, selam). "Avrupa'dan ve tüm kıtalardan krallar, çarlarımızın önünde diz çöktüler, onlara altın, gümüş, mücevherlerden hediyeler getirdiler!" (Selam, davul.)

"Ama Rusya'nın büyüklüğü, düşmanlarının nefretini doğurdu. Rusya'nın düşmanları çok uzun zamandır yıkılmasını, yok olmasını beklemekteydi!"

Sancaktar suskunlaşıp, seyircilere bakıyor. Hepimiz kıpırtısız oturuyor, gözümüzü dikmiş, kendimizden geçmişcesine dinliyoruz. Ansızın kilisedekine benzer derin sessizlik içinde, uçuşa geçer gibi parmaklarının ucuna kalkıp, vücudunu gererek bağırıyor: "Ekim Devrimi!"

Öyle bir bağırıyor ki, buz gibi bir ürperti yayılıyor içime.

"Ekim Devrimi, Rus milletine karşı yapılan uluslararası bir komploydu!" Ve ekliyor, "Ekim Devrimi'nin, Rusya'yı yeryüzünden sileceği sanıldı."

"Rusya seni ölüme mahkum etmek istediler!" diye araya giriyorlar savaşçılar (borular, davul, selam).

"Herkes işin içindeydi," diyor İdeolog, "bu komploya hepsi karıştı, Latviyalılar, Yahudiler, Polonyalılar, Almanlar,

Ukraynalılar, İngilizler, İspanyollar, hepsi Rus milletini mahvetmek istedi! Bu komplonun başında," diye tamamlıyor düşüncesini, "üç güç duruyordu –emperyalizm, bolşevizm ve siyonizm. Yetmiş üç yıllık cehennemimizi tasarlayan şeytanlar bunlardı."

"Defolun, defolun Şeytanlar, canını kurtar Rusya, canını kurtar!" diye haykırıyor savaşçılar, haç çıkartıyor, boruları üflüyor ve davula vuruyorlar.

İdeolog en çok Yahudilere bozuluyor.

"Yahudiler," diye bağırıyor en aşağılayıcı ve öfkeli sesiyle, "Soykırıma sahip çıkmak isterler. Ama gerçek soykırım Rus milletine karşı yapılandı!"

Savaşçıların Rus topraklarının gücü ve ölümsüzlüğü üzerine şarkılarını tamamlamasını bekliyor, ardından şu tartışmayı açıyor.

"1914'te," diyor, "dünyada 150 milyon Rus vardı. Biliminsanlarımızın hesapladığı gibi, bu Ruslar normal olarak yaşasa ve çoğalsalardı, bugün sayıları üç yüz milyonu aşmış olacaktı. Peki gerçekte kaç kişiyiz?" diye soruyor seyirciye ve hemen ardından yanıtı kendisi veriyor: "Bugün yalnızca 150 milyonuz. O halde, soruyorum, kalan 150 milyon Rusa, 150 milyon erkek ve kız kardeşimize ne oldu? Öldüler, öldürüldüler, vuruldular, işkence edildiler ya da hiçbir zaman doğmadılar, çünkü genç anne babalar yavrularını bile göremeden kafalarına birer kurşun sıkılarak öldürüldüler.

"Başka bir şey daha söylemek isterim. Sorarım size, bir milleti yıkmak isterlerse, en önce kime vururlar? Önce en iyisine, en yetenekliye, en bilgeye. Rusya'da da bu böyle oldu. Emperyalistler, Bolşevikler ve Siyonistler, bu uluslararası işkenceciler ve İblisler, Rusların dünyadaki en büyük beyaz ulus olması gerçeğine tahammül edemediler! En büyük!"

Borular ötüyor, davul gümbürdüyor.

Çevremdeki insanlara bakıyorum. Dalgın, dinleyerek oturuyorlar, ama yüzleri ifadesiz, duygusuz. Paltolarına bürünmüş, eşarplarına ve şallarına sarınmış, hiçbir şey söylemeksizin, kıpırdamaksızın oturuyorlar. Sahnedeki yedi

genç Rus, ulusları üzerine bir şarkı söylerken, çevremizde, beyaz duvarlarda, sıra sıra dizili ikonaların kasvetli ışıltısı.

Şarkı sona erdiğinde, Sancaktar yeniden sözü alıyor: "Dünyanın burnunu kırması ve ona böylesine korkunç bir darbe indirdiği, zehirli bir kılıca benzeyen Ekim Devrimi'yle karnını deştiği için Rusya'dan bağışlama dilemesi gerekirdi."

"Bütün uluslar Rusya'dan af dilesin!" diye haykırıyor savaşçılar.

"Dünyanın bu suçtan, Rusya'ya karşı işlediği bu günahtan arınması lâzım!"

Tanrım, diye düşünüyorum, kafasını karma karışık etmişsin.

Donuyorum, ama gene de çıkmak istemiyorum, bundan sonra olacakları görmek istiyorum.

"Rus halkı derhal Bolşeviklere karşı koydu," diyor İdeolog. "Her yerde, her bölgede, her eyalette ayaklanmalar, isyanlar baş gösterdi. Tambov eyaletinde Rus köylülere karşı savaşan bir askerin yazdıklarını size okumama izin verin: 'Almanlara karşı birçok çatışmaya katıldım,' diye yazar asker, 'fakat böyle bir şey asla görmedim. Makineli tüfek insanları ekin biçer gibi biçiyordu ama onlar gelmeye devam ediyorlardı, sanki hiçbir şey görmüyormuşcasına, cesetlerin üzerine basıp geçiyorlardı, yaralıların üzerine basıp geçiyorlardı, durdurulamaz bir halleri vardı, dehşet verici gözlerle, anneler çocuklarını önlerinde tutuyorlar ve haykırıyorlardı, Kutsal Anamız, Koruyucumuz, bizi kurtar, bize acı, senin için ölüyoruz. İçlerinde korku diye bir şey kalmamıştı artık.'"

Sancaktar, bu alıntıyı okuduğu kartı bir yana bırakıyor. Hâlâ sessizlik sürüyor.

"Bolşevik ordusu," diyor sakin bir sesle, "komünizm savaş yıllarında on milyondan fazla Rus köylüsünü katletti. Bir on milyon da açlıktan öldü. Bugün her şeyin suçunu Stalin'e yüklemeye çalışıyorlar. Ama Stalin o zaman henüz iktidara gelmemişti. İşin gerçeği, yönetenler Bay Bronstein ve Bay Dzierzynski'ydi.

"Komplo hâlâ sürüyor!" diye haykırıyor Sancaktar, sanki her an uluslararası komplocular içeriye dalıp bizi hapse atacaklarmış gibi, kilisenin kocaman kapılarına işaret ediyor.

"Komplo hâlâ sürüyor," diye tekrarlıyor, "ve millet mahvoluyor."

Davulun uzun, matemli gümbürtüsü.

Sessizlik, seyircide mutlak bir sükûn.

Yine İdeolog konuşuyor, bu kez gerçekçi ses tonuyla, İmparatorluk'taki Rusların nasıl en kötü koşullarda yaşadığını anlatıyor. "Litvanya'daki ortalama ömür yetmiş iki buçuk yılsa, Rusya'da altmış sekizdir. Litvanyalı! Litvanyalı, Rustan beş yıl daha uzun yaşıyor!" Herhangi birinin birinden daha uzun yaşaması değil önemli olan. Asıl nokta, önemsiz bir Litvanyalının büyük Rustan daha uzun yaşaması!

En çok Rusya'nın, anayurt Rusya'nın, nüfusunun azalması konusunda kaygı duyuyor. İmparatorluk'un Rusların çoğunlukta olduğu beş kentinde (Pskov, Tula, Kalinin, Tambov, İvanova), nüfus gittikçe azalıyor. Eski Rusya boşalıyor. En ıssız kalan yerleri de kırsal bölgeler. Son yıllarda, kırsal kesimin nüfusu her yıl yüzde on oranında azalıyor. Bir sürü terkedilmiş köy var. Yazın arabayla şöyle bir dolaşın; buralarda kulübelerinin önündeki toprak sette oturmuş güneşlenen yaşlı kadınlardan başka kimseyi göremezsiniz. Erkek yoktur, yaşlı erkek bile yoktur. Bir tek at göremezsiniz; bir tavuk göremezsiniz; aslında hiçbir hayvan göremezsiniz. Kışınsa, bu yaşlı kadınları bile göremezsiniz. Kışın, buraları bir veba yangınından geçmiş gibidir.

"Çözüm ne?" diye soruyor, seyircilere öylesine dikkatle bakıyor ki, Moskova'dan binlerce kilometre öteye, İrkutsk'a, ona işkence eden bu soruya yanıt bulmak için geldiğini sanırsınız. Ama biz sessizce oturuyoruz. Birkaç kişi, oturdukları yerde hafifçe kıpırdanıyorlar, sanki konuşmak ve uygun bir öğüt vermek sorumluluğu hissetmişlercesine, ama hemen sonra onlar da kıpırtısızlaşıyor.

"Rusya bilge ve sonsuzdur," diyor Sancaktar bizim felce uğramış ve faydasız suskunluğumuza tepki olarak. "Rusya bir çözüm bulacaktır, Rusya kurtarılacaktır."

Kendi deyişiyle "Rusya'nın yeniden canlandırılmasına" yönelik bir programı var. Bu, temelde Rusya'ya Rusların nakline dayanıyor. Böylece, Ruslar kendi deyişiyle "Rusya'nın terkedilmiş beşiğine" dönebilsinler. Bu çetin bir iş; yalnız Rusların Rusya'yı terketmeye çalışmasından, oraya dönmemesinden değil, ayrıca böyle bir operasyonun boyutları ve genişliği açısından çok zor: Yirmi dört milyon Rus, Rusya Federasyonu'nun sınırları dışında yaşamakta.

"Dönün, Rusya Ana'nın döl yatağına dönün!" diye haykırıyor savaşçılar, haç çıkarıp yere eğilerek. Ama kilisenin orta bölümü, hiçbir olumlu tepki vermiyor.

Rusların Rusya'ya dönmesi şeklindeki bu büyük seferberlik sırasında, bazı Özbeklerin, Türklerin ya da Gürcülerin buralara yerleşmek için bu fırsatı kullanmalarına karşı uyanık olmak gerekiyor.

"Rusya Ruslar içindir!" diye haykırıyor Sancaktar (borular, davul, haç).

Bu önemli, ama sorunlu bir bildiri. Sorun şu ki, çağdaş Rusun bilinci, uzlaştırılamaz bir çelişkiyle yıpratılmış durumda. Kan ölçütü ile toprak ölçütü arasındaki çelişki bu. Kan ölçütüne göre, önemli olan Rus ulusunun etnik saflığını korumak. Ama etnik olarak saf böyle bir Rusya, bugünkü İmparatorluk'un ancak bir parçasını oluşturabilir. Peki ya geri kalan ne olacak? Toprak ölçütüne göre, önemli olan İmparatorluk'un bütün topraklarını korumak. Ama o zaman Rusların etnik arılığını koruma ümidi tümüyle suya düşüyor.

Çelişkiler, çelişkiler.

Sancaktar bunu anlıyor, "Rusya Ruslar içindir!" sloganını dile getirmiş olsa da, hemen ardından bundan vazgeçiyor.

"Rusya," diye bağırıyor, "büyük bir dünya gücü olarak kalmalıdır! Bizi bir Amerikan rezervasyonundaki Kızılderililere dönüştürmek istiyorlar. Bizi sarhoş etmeye, bizi zehirlemeye çalışıyorlar. Ama biz Kızılderililer gibi olmayacağız. Biz bir muz cumhuriyeti olmayacağız!" (Borular, davulun uzun bir çalınışı.)

Bizi yumruğuyla tehdid ediyor. "Batı'nın çaldığı davulun önünde oynamayın! Boyunlarınıza Coca-Cola şişeleri asmayın!" (Yalnız davul.)

"Hedefimiz, ulusun ve devletin kurtuluşu," diyor vurgulayarak, kararlı, güçlü. "Hedefimiz: Tek devlet, tek toprak, tek ruh, tek Rusya!" (Bir sürü boru sesi, bir sürü davul vuruşu.)

"Çok yakın zamanda," diye ekliyor umutla, ama sesinde inanç da var, "ulus bu çoğulcu kaostan usanacak, bütün bu karmakarışık maskeli balodan bıkacak ve kurtuluşu getirecek tek kişinin çar olduğunu anlayacak!"

Rusya'ya ilişkin bir başka ilahi başlıyor.

"Rusya, günahlarımızı bağışla," diyor Sancaktar, "inançsızlık günahını, zayıflık günahını, amaçtan sapmanın günahını bağışla. Eski gücünü getirmeye yeminliyiz, sadakat yemini ediyoruz. Güneşin, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına bütün dünyada ışısın Rusya!" (Uzun boru üflemeleri, yüksek davul gümbürtüsü, çıkarılan haçlar, haçlar, eğilmeler, eğilmeler.)

DIŞARIDA YÜRÜDÜM. Soğuk, yıldızlı bir geceydi, hoş, rüzgârsız. Baykal Gölü yönündeki otelime dönüyordum. Dün, yerel üniversiteden muhteşem, cesur bir genç biliminsanı olan Oleg Voronin'le birlikte, otobüsle göle, Listvyanka diye bir yere gittim. Karla karışık şiddetli bir yağmur yağıyordu, her yeri karartan.

Göl donmuştu, buzun arasından mavnaların paslı enkazları fırlamıştı. Karşı kıyıyı göremiyorduk; Listvganka'nın tamamını bile göremiyorduk. Yerleşimde iki dükkân ve bir bar vardı –hepsi de kapalıydı. Gidecek hiçbir yer, yapacak hiçbir şey yoktu. Otobüsü beklerken, boş yol boyunca saatlerce yürüdük. Buradaki her şeyin, dağların, ormanın, suyun, her şeyin çok güzel olduğunu anlamama rağmen, yazın, güneşin olduğu zaman gelmeli, diye düşündüm.

Yarı ölü bir halde kente geri döndük, sözcüğün gerçek anlamıyla Baykal gölünü görememiştim. Ama onun hakkında

pek çok şey öğrenebileceğim bir kitap aldım İrkutsk'dan. Yazar -G. İ. Gagazy- Baykal'ın çok miktarda su barındıran, çok derin bir göl olduğunu yazıyor. Soruyor: İnsanlığın elindeki son su kaynağı olarak Baykal kalsa, ne kadar dayanır? Ve yanıtlıyor: Kırk yıl.

ŞU BİRİKİNTİLERİNİN ÜZERİNDEN ATLAYIŞ

"İSMİN NE?"

"Tanya."

"Kaç yaşındasın?"

"İki ay sonra on olacağım."

"Neler yapıyorsun?"

"Şimdi mi? Şu anda? Oynuyorum."

"Ne oynuyorsun?"

"Bir su birikintisinin üzerinden atlıyorum."

"Peki, bir araba çarparsa diye korkmuyor musun?"

"Hiçbir araba buraya giremez ki!"

Tanya haklı. Dün ısı yükseldi, bugün öğle vakti sıfırın üzerinde iki dereceye kadar çıkıyor ve tüm kent bir çamura gömülüyor. Yakutsk kenti, tam bir Sibirya Kuveyt'i, altın ve elmas yataklarının üzerinde uzanan olağanüstü zengin cumhuriyetin başkenti. Bu elmasların yarısıyla, dünyanın dört bir yanındaki zengin hanımefendiler herkesi kendisine hayran bırakıyor; Yakutsk'dan gelen elmasları New York, Paris ve Amsterdam kuyumcularının vitrinlerinde görmek de mümkün (jeolojik sondaj ve metal kesmede kullanılan elmaslar da cabası).

Tanya'nın yüzü küçük, solgun. Burada kışın hep karanlık, güneş çıksa bile ısıtmıyor; çok keskin parlıyor, gözleri acıtıyor ama uzak ve soğuk. Küçük kız kendisine çok kısa gelen bir palto giymiş, kocaman yeşil-kahverengi benekli bir kumaştan. Kısa olması çok kötü, ama ne de olsa her yıl yeni bir palto almak çok zor. Anne buna nasıl para yetiştirebilir? Parayı bulsa bile -Tanya'nın yüzünde hülyalı bir gülümseme- kuyruklara girip, Yakutsk'a on yaşındaki kızlara tam uyacak paltoların getirilmesini kim bekleyecek? Üstelik bu kadar ince ve uzun olanlara uyacak paltoları?

Tanya bütün bunları tam bir yetişkin gibi analiz edip sonuca varıyor.

Tıpkı su birikintilerinin üzerinden atlarken yaptığı muhakemeyi yapıyor. İnsan o kadar kesin ve doğru atlamalı ki, pabuçları ıslanmasın; ıslananı değiştirip giyecek yedek pabuç kimde var?

"Elbette," diye katılıyorum ona, "dahası, üşütüp soğuk alman da olası."

"Soğuk almak mı?" Küçük kız şaşkın. "Buzlar erirken ve hava ısınırken mi? Siz herhalde gerçek soğuğu hiç görmemişsiniz."

Ve küçük Sibiryalı, kendisinden büyük olduğu halde, gerçek soğuğun ne olduğunu bilmeyen adama, sağduyulu olmakla birlikte şaşmaz bir üstünlük duygusuyla bakıyor.

GERÇEK SOĞUĞUN, havaya asılı kalan parlak, ışıltılı sisle tanınabileceğini açıklıyor bana. Böyle havalarda, bir insan yürüdüğü zaman, siste bir koridor oluşur. Koridor, o kişinin siluetinin biçimini alır. İnsan yürür geçer, ama koridor sisin içinde hareketsiz, öylece kalır. İri yapılı bir adam kocaman bir koridor yapar, küçük bir çocuksa –küçük bir koridor. Tanya dar bir koridor yapıyor, çünkü çok ince, ama yaşına göre yüksek bir koridor oluyor –bu anlaşılabilir bir şey, çünkü sınıfının en uzunu şu anda. Sabah dışarda yürürken, Tanya bu koridorlara bakarak kız arkadaşlarının okula gitmek üzere yoldan geçip geçmediklerini söyleyebilir –en

yakın komşularının ve arkadaşlarının koridorlarının nasıl olduğunu hepsi biliyor.

İşte belirgin, direşken bir hat halinde, geniş, alçak bir koridor –Claudia Matveyevna, yani okul müdiresinin geçtiğini gösteriyor bu.

Eğer sabah ilkokul öğrencilerinin yapısında hiçbir koridor olmamışsa, bu durum, soğuğun, derslerin iptal edilip çocukların evde kalmasını gerektirecek kadar şiddetli olduğunu gösterir.

Kimi zaman son derece iğri büğrü görünen ve ansızın duran bir koridor görülür. Bunun anlamı, -Tanya sesini alçaltıyor- bir sarhoş yürümüş, ayağı takılmış ve düşmüştür. Büyük bir soğukta, sarhoşların donarak ölmesi sık görülen olaylardandır. O zaman böyle bir koridor bir çıkmaz sokağa benzetilebilir.

YAKUTSK'a geldiğime hiç pişman değilim, çünkü burada öylesine muhteşem, öylesine bilge bir kızla tanıştım, hem de tesadüfen, Zalozhnaya adı verilen semtin sokaklarında gelişigüzel dolaşırken. Tanya, bu semtin bomboş manzarasında gördüğüm tek canlıydı (saat öğleydi; insanlar o saatte işte oluyorlar) ve, yolumu kaybettiğim için, bana bir randevuya gitmek üzere olduğum Krupska sokağının ne yanda olduğunu gösterecek birine bakınıyordum.

"Sizi oraya götüreyim," diye sevinçle gönüllü oldu Tanya, "çünkü kendi başınıza bulamayabilirsiniz." Bunun pratikteki anlamı, onun oyununa katılmam gerektiğiydi, çünkü Krupska sokağına varmanın tek yolu vardı -su birikintilerinin üzerinden atlamak.

Burası Zalojnaya semti: Dik açılarla birbirine bağlanan, asfaltsız, hatta kaldırım taşı olmayan geniş sokaklar. Her sokak, su birikintileri, çamur kümeleri, bataklık havuzlarından oluşan uzun, geniş bir takımada gibi. Yaya kaldırımı yok; bizim Pinsk'teki gibi kalaslardan oluşan yaya köprüleri de yok. Sokakların iki yanını ahşap, tek katlı küçük evler almış. Eskimişler; tahtaları kararmış, nemli, çürümekte.

Küçük pencerelerin camları, çerçeveler kalın, yün, keçe, paçavralarla kaplı. Bu camlar yüzünden, bu evler, gözleri iyi görmeyen yaşlı bir kadının taktığı türden kalın gözlüklerin ardından bakıyormuş gibi bir izlenime kapılıyor insan.

Zalojnaya'da, soğuk bir kurtuluş.

Soğuk bu ortamı, çevreyi, toprağı katı bir disiplin içinde, demir gibi bir düzende, güçlü ve istikrarlı bir dengede tutmuş. Beton kadar sert olan donmuş toprağa gömülmüş evler, dümdüz ve emin duruyor; sokaklardan yürüyerek ya da arabayla geçmek olası; tekerlekler kaygan bataklara dalmıyor, ayakkabılar yapışkan çamura saplanıp kalmıyor.

Gene de hepsi, Tanya'yla tanıştığıma benzer günlere çıkıyor; yani hepsi sıcak bir yere çıkıyor.

Soğuğun pençesinden kurtulunca, evler toprağın derinliklerine gömülüyorlar. Uzun yıllardır sokak düzeyinin epey altında duruyorlar; bunun nedeni, donmuş toprağa inşa edilmiş olmaları ve yaydıkları ısının zaman içinde buzlu toprakta kazılan temelleri oyması, her yıl bu evlerin gittikçe daha çok toprağa gömülmesine yol açmış. Her küçük ev ayrı ve gitgide derinleşen bir çukurun içinde duruyor.

Şu anda Zalojnaya nisan sıcakları dalgasıyla karşı karşıya; yan yatmış zavallı küçük evler kayıyor, çarpıklıkları daha da belirginleşiyor, eğiliyor ve toprağa daha da çok giriyor. Bütün semt öyle küçülmüş, azalmış, gömülmüş ki, bazı yerlerde evlerin yalnızca çatıları kalmış görünürde –sanki yavaş yavaş dalmakta olan kocaman bir denizaltı filosu gibi.

"Şunu görüyor musunuz?" diye soruyor Tanya.

Eliyle işaret ettiği yöne bakıyorum, gördüklerim şunlar: Çözülen, gevşeyen balçık küçük dereler, kanallar, çatlaklar halinde, dosdoğru evlerin içine akıyor. Sibirya'da doğa aşırı, buradaki her şey şiddetli ve köktenci, bu yüzden de eğer Yakutsk'ta çamur evleri tehdit ederse, bu damlayan, sızan sulu koyu kahverengi bir yapışkan madde değil, ansızın ve karşı durulmaz bir şekilde sundurmaların ve kapıların üzerine akan, yolları ve bahçeleri dolduran bir balçık çığı demektir. Sanki sokaklar kenarlarından fışkırıyor da, Zalojnaya'nın yollarına akıyor gibi görünüyor.

Evlerin içinde insanlar çamur içinde yürüyor; çamur döşemeleri kaplıyor; çamur her yere sızıyor. "Biraz kötü kokar," diye ekliyor Tanya, "çünkü Zalojnaya'da kanalizasyon sistemi yok, bu yüzden çamurun içinde çeşit çeşit şeyler bulunur..." Alnını kırıştırıyor, uygun sözcükleri arıyor, sonunda pes ediyor ve tekrarlıyor -"çeşit çeşit şeyler işte."

Başka bir şeye daha dikkatimi çekiyor, şuraya buraya konulmuş, burada kazı yapılamayacağı uyarısını taşıyan levhalar bunlar. Neden? Şey, çünkü elektrik kabloları ayak altında, öylece yere yerleştirilmiş ve biri kazmayı alır da bir kabloya vurursa, elektrik akımına kapılıp ölebilir. Bu yüzden Zalojnaya'da çamura beline kadar gömülmek, çamur tarafından yutulmak tehlikesinden başka, lağım kanalına düşmek ve -hatta- elektriğe çarpılma tehlikesi de var. Zaten kış aylarının daha güvenli olmasının nedeni de bu; kışın kimsenin yeri kazmaya kalkıştığı görülmemiş!

Krupska sokağına yaklaşırken, küçük bir evin dışında, sundurmaya doğru süzülen çamur seline, süpürgenin enerjik darbeleriyle karşı durmaya çalışan yaşlı bir kadın görüyoruz.

"Zor iş," diyorum, bir sohbeti başlatmak için.

"Ah," diye yanıtlıyor, omuzlarını silkerek, "bahar hep korkunçtur. Her şey akar."

Sessizlik çöküyor.

"Yaşam nasıl?"diye en aptalca soruyu soruyorum, tek istediğim sohbetin biraz daha sürmesi.

Büyükanne doğruluyor, ellerini süpürgenin sapına dayıyor, bana bakıyor, hatta gülümsüyor. "Kak zyviom?" diye tekrarlıyor düşünceli bir tavırla, ardından gurur ve kararlılıkla, acı ve sevinçle dolu bir sesle cevap olarak Rus yaşam felsefesinin can alıcı noktasını dile getiriyor -"Dhshym!" (Soluk alıyoruz ya!)

LATİN AMERİKA'nın gecekondu yerleşimleri gibi (Rio de Janeiro'nun fevalaları, Şili'de Santiago'nun callapaları,

vb.) Yakutsk da Zalojnaya da kapalı bir yapı. Yoksulluk, pislik ve çamur burada, tüm unsurların birbirine bağlı, bağlantılı olduğu türdeş, bağdaşık, değişmez bir manzara yaratıyor. Gözün görebildiği mesafe içinde burada hiçbir karşıtlık hissedilmiyor, bu yoksulluk panoramasının ötesinde yükselen refah simgeleri görülmüyor. Böylesine kapalı bir yapının özü, tek bir şeyi bile düzeltememesi –zincirdeki öteki halka hemen buna karşı duracaktır. sözgelimi, insanların burada temiz ayakkabılarla yürümesi mümkün değil: Her yerde hazır ve nazır çamur buna izin vermeyecektir.

Yapılabilecek tek şey, Zalojnaya'yı yıkıp, sakinlerini yeni bir yerleşime götürmek. Ama daha yeni binaların daha iyi olduğu da söylenemez. hatta daha kötü bile olabiliyorlar. Kocaman sefertasları gibi inşa edilmiş, henüz tamamlanmış apartman blokları daha şimdiden eğrilmiş, çatlamış ve duvarlardaki alçılar düşmüş. Sıcak ve soğuk suyun yanısıra tüm pis su çıkışı, borularla evlerin dışına boşalıyor, bahçeleri, meydanları, sokakları keserek her yöne ilerliyor. Kıtıklar ve paçavralarla, çeşitli metal levhalar ve bantlarla sarılmış, tel ve iplerle bağlanmış bu boruları her yerde görmek mümkün.

Borular sık sık patlıyor. Kış ise (yani burada yılın dokuz ayı), daracık aralıklarda kimsenin yerinden kımıldatamayacağı koskocaman buz dağları oluşuyor. Bu dağları her yerde görebiliyorsunuz –muazzam, ağır, güneşte ışıldıyorlar. Sokaklar boyunca uzayan bu kablolar, bağlantılar, su boruları, Yakutsk'un yeni semtlerinin görünüşünü, çatısını yapma fırsatı henüz bulunamayan devasa fabrikalara çevirmiş.

Bu atölye/semtlerden birinde uzun, sabırlı bir hat uzanıyor. Yaklaşıyorum, beyaz önlüklü iki satıcı kadının durduğu tezgâha doğru gidiyorum. Ne sattıklarını, bu kalabalığın niçin biriktiğini görmek istiyorum. Satılan şey kek. Tek tip kek, yalnızca bir tek çeşit, hepsinin üzerinde aynı şekilde yapılmış pembe kremalı bir kek. İstediğiniz keki seçebilirsiniz –ellerinizle. Parçalanmayacaktır –kaskatı donmuş durumda.

BÖYLECE ELMASLAR, altın ve Kuveyt yerine Zalojnaya'yı ve bütün bir yoksulluk kentini buldum. Yakutsk elmasları ne görüyor, ne dokunuyor. Bunlar madenlerden dosdoğru tank ve roket üretiminin ve İmparatorluk'un uluslararası politikasının bedeli olarak ödenecekleri yere, Moskova'ya gönderiliyor.

Oktiabrska sokağına, otelime dönüyorum. 506 numarada kalıyorum. Kapıyı açmak için, anahtarı kilidin içinde defalarca döndürmek gerekiyor. Sekiz ila on altı arasında değişiyor. Sekizinci denemede sonuç almayı ummak iyimserlik, ama on altıncı denemede olacağını düşünmek de bir anlamda karamsarlık, çünkü on altıncı çevirişe kadar kapı kesinlikle açılmış oluyor. En kötü şey, içerden kilitlenmemesi ve koridora açık olarak durması olabiliyor. Yan odada kalan bir müşteriye (bir Buryat, teknisyen) odamın kapısını benim için kilitlemesini rica etmekten başka çarem yoktu. (Garip bir ritüel geliştirdik: Ben onun kapısını çalıyordum, komşum dışarı çıkıyor, birlikte benim kapımı açıyorduk, sonra komşum onu kilitliyordu.)

Küçük banyoda, lavabodaki musluktan hem sıcak hem soğuk su geliyor, ama duştan yalnızca sıcak su akıyor. Bunu bilmeden, duşu açtım. Köpüren kaynar sular ansızın kükrercesine fışkırıyor. Banyo ve oda soğuk olduğu için, anında yoğun buhar bulutları oluşuyor. Göremiyorum. Kendimi duşa atıyorum, ama kapanmıyor. Pencereye hamle ediyorum; yapıştırılmış –hem zaten pencerenin kolu da kopuk. Odanın kapısını açarsam, buhar koridora fışkıracak; büyük bir kargaşa ve rezalet yaratmış olacağım. Ama neden rezalet olsun? Benim kabahatim ne? Bunları nasıl açıklayacağımı ve kendimi nasıl savunacağımı düşünmeye başlıyorum. Bu ülkede her şeyi iyice düşünüp taşınmak gerekiyor, öyle bir şekilde düzenlenmiş oluyor ki, sokaktaki adam -ne yaparsa yapsın, kendisini nasıl bir durumda, ne gibi güçlükler ve sıkıntılar içinde bulursa bulsun, farketmez- daima suçluluk duyuyor. Odam (önceden de söylediğim gibi) soğuk olduğu için, buhar derhal duvarlarda, pencere pervazlarında ya da küçük resim çerçevesinin camında ve aynanın

kırıklarında yoğunlaşıyor. Son, kahramanca bir çaba ile içine girip, nefesim yarı yarıya tıkanmış ve haşlanmış bir halde, sonunda duşu kapatmayı başarıyor ve kendi kendime başka hiçbir şeye dokunmayacağıma yemin ediyorum. Her yer su içinde kaldı, ama bir anlığına da olsa, biraz da ısındı.

Odamı sarsan tufanın farkına varan biri olup olmadığını anlamak için koridora çıktım. Ama koridor boş, cansızdı. Dinlenme odasında bir televizyon seti, ama kimse seyretmiyordu. Yazar Vladimir Solouhin şöyle diyordu: "Lenin yüzünden, Sovyetler Birliği'nde bir kan ırmağı, bir kan okyanusu aktı." İkinci Dünya Savaşı kurbanları sayılmazsa, altmış altı milyon kişinin öldüğünü söyledi. "Bütün bunlar," dedi Solouhin, "yeryüzündeki cenneti yaratmak adına yapıldı." Ve şöyle bitirdi sözünü: "Cennetmiş! Ha, ha! Bugün artık donsuz dolaşıyoruz."

Onun ardından bir işçi çıkarak, Lenin'in artık hesaba katılmaması gerçeğine karşın, yalnızca birkaç akşamda Vladimir İlyiç'in elli beş kitabını okuduğunu ilan etti gururla. "Çok basit," dedi, kendisinden çok memnun olduğu açıktı. "Her cildi bir saatten az zamanda okudum. Lenin'in, metinlerindeki en önemli şeyleri italikle yazdığını biliyordum. Bu yüzden sayfaları hızlı hızlı çevirdim ve yalnızca italik harflerle yazılmış kısımları okudum. Bunu herkese tavsiye ederim!"

Programın sonunda, Moskova Taganka Tiyatrosunun yönetmeni Yuri Lubimov, eleştirel ama aynı zamanda çaresiz bir tonla şöyle söyledi: "Aklımızı kaçırdık, bilincimizi yitirdik, onurumuzu kaybettik. Çevreme bakıyor ve barbarlık görüyorum!" Lubimov'un güçlü, teatral sesi dinlenme odasını dolduruyor, koridora ve lobiye dağılıyordu.

Lobideki gazete standında satılan tek yabancı gazete Fransızca L'Humanité idi. Normalde en ufak bir şekilde dikkatimi çekmeyecek olan bir fotoğraf için gazeteyi satın aldım. Şimdi odamda oturmuş, son sayfadaki bu resme bakıyordum. Fotoğrafta şık ve temiz bir otoyol, üzerinde sonu gelmez bir hat halinde şık ve temiz arabaların ilerlediği L'Autoroute A6 görünüyordu. Bu görüntü her nedense be-

ni büyülemişti: Yoldaki beyaz çizgiler ve büyük, belirgin yol işaretleri ile lambaların parlak ışığı. Her şey yıkanmıştı; her şey temizdi; her şey başka her şeyle uyum içindeydi.

"Le grand week-end pascal," diyordu başlık, "est commencé." (Büyük hafta sonu tatili başlıyor')

İnsanlar Paris'ten bıkmışlar artık; dinlenmek istiyorlar.

Bu öylesine uzak ki, diye düşündüm, fotoğrafa bakarak. Sanki Venüs gibi.

Ve her yeri ıslanmış banyoyu kurulamaya başladım.

SABAHLARI otel müşterileri barda kahvaltı edebiliyorlar. Günün bu zamanında, büyük çoğunlukla eşofman giymiş oluyorlar. Kuyruğa giriyorlar. Tam bir sessizlik hâkim oluyor. Biri, yanındakine bir şey söylemek isterse, fısıltıyla konuşuyor. Bu sessizlik zaman zaman aldatıcı, kalleşçe. Çünkü ansızın, hiçbir neden olmaksızın bir çığlık, bir haykırış, bir bağırış çağırış patlayıveriyor! Böyle durumları iki şey karakterize ediyor. Birincisi, neden genellikle tam anlamıyla akıl dışı. Nedeni neydi? Ne oldu? Niçin? Emin olmak olanaksız; kimse bilmiyor; herkes omuzlarını silkip geçiyor. Atmosfer kavgayla yükleniyor, tıpkı yıldırımlarla yüklü bir bulut gibi ve çok basit bir neden bu yıkıcı enerjilerin zincirinden boşalmasına yol açabiliyor. İkincisi, patlama ansızın ortaya çıkıyor; hiçbir ara derecesi olmuyor, ne bir alaycı söz, ne bir surat asma, ne küskünlük, ne de yüz ekşitme, yalnızca sessizliği yırtan çığlıklar –tıpkı uçurumun üzerinden bir sıçrayış gibi! Sanki bu savaş yalnızca tek bir frekansta yapılabilir, bunun tek hertz altında ya da üstünde olamazmış gibi. Bu korkunç, öfkeli, anlamsız bağırış ve küfürler çok geçmeden ve tıpkı başlaması gibi ansızın sona eriyor –tükeniveriyor. Tekrar sessizlik çöküyor. Tekrar, biri komşusuna bir şey söylemek isterse, fısıltıyla konuşuyor.

Ve şimdi sıra barmaide sipariş vermemize geliyor. Sahne, asgariye indirilmiş sözcüklerden oluşuyor ve bir iş görüşmesini andırıyor. Barmaid, sessizce müşteriye bakıyor –bu, onun siparişi beklediği anlamına geliyor. Burada "Günaydın" ya da

"Nasılsınız" demek filan yok –müşteri dosdoğru söze giriyor. Şöyle diyor örneğin: Bir bardak süt, bir yumurta, çiftlik peyniri, salatalık, ekmek.

Teşekkür etmiyor; gereksiz hiçbir şey söylemiyor aslına bakılırsa. Barmaid ona yiyeceği veriyor, parayı alıyor. O da tek kelime etmiyor. Yazar kasayı kapatıyor, bir sonraki müşteriye bakıyor.

Burada insanlar çabucak, telaşla yiyor, her şeyi saniyeler içinde yalayıp yutuyor. Birçok kez bara ilk giden ben olduğum halde, her defasında son çıkan oldum. Benden sonra gelenler, benden çok önce çıktılar. Sürekli olarak ortaya çıkan kıtlıkların korkunç hayalinin kollektif belleğin hangi derinliklerine dek yerleştiğini bilmiyorsam da, burada bir rol oynadığı kesin –yarın belki de yiyecek bir şey bulamamak şeklindeki bilinçsiz korku.

VLADİMİR Fiyodorov'un evinde bir akşam. Etnik bir Rus olan Fiyodorov, yerel kültürel dünyada seçkin bir isim. İki ayda bir yayınlanan yerel Zwiezda Vostoka'nın başeditörü; bu dergide Yakut kırlarındaki Syktiaç adlı köy hakkında bir haber okudum (yazın, Lena ırmağından kuzeye doğru gemiyle altı günlük yol). Köyde tüberküloz kol geziyor, olanak bulan kaçıyor; tek bir dilim ekmek alması için insanın, iki yüz kilometrelik yabanıl doğayı, karı, taygayı aşarak Kiusiur kentine gitmesi gerekiyor.

Fiyodorov'un küçük (karısı, kendisi ve iki kızı için) dairesi, son derece bakımlı, zevkli, şirin, toplam otuz metre kare genişliğinde. Ama ailesi dışarda, bu yüzden akşamı yalnız geçiriyoruz. Fiyodorov Yakutistan'da, Lena kıyısında doğmuş, tüm cumhuriyeti tanıyor, dört bir yanına gitmiş. Deneyimli biri, imgeleminde de, benim bilmediğim ve ulaşamayacağım bir dünyayı taşıyor. Tayga, ırmaklar, göller –hiç oralara gitmedim, bir insanın bir ayıyı öldürdükten sonra ya da aç dolaşırken birden koca bir balık yakaladığında neler hissedebileceğini bilmiyorum.

Yakutlar hakkında bir soru sürekli dilimin ucuna geliyor, ama sormaktan nedense çekiniyorum. Yakutistan'da

Yakutlar bir azınlık –nüfusları dört yüz bin. Ruslarla ilişkileri ne? Ruslar ancak on yedinci yüzyıldan beri buradalar. Fiyodorov, sömürgeciliğe benzer bir durumun var olduğuna inanıyor mu? Sömürgeci bağımlılık ve istismar?

"Nasıl olur!" olurdu Fiyodorov'un yanıtı. Yakutistan (1991 güzünde, Yakutistan Cumhuriyeti ismini Sacha'ya çevirdi) onun ülkesi; burada doğmuş ve büyümüş; burada yaşıyor, burada çalışıyor. Bu, Güney Afrika'daki Afrikanerlerin argümanı: Burada doğmuşlardı, başka ülkeleri yok! Bunun yanısıra, Ruslar ve Yakutlar burada eşit olarak sömürülüyorlar, büyük bir devlet sömürüyor onları –İmparatorluk. Elmaslarını alan ve Zalojnaya'da yaşamalarını emreden işte bu İmparatorluk.

Yakutistan acı dolu. Burada birçok gulag var, çoğunlukla altın madenlerinin yakınında. Bir mahkum kotanın üzerinde altın çıkarırsa, ekstra altının her gramı için bir gram alkol ya da bir gram tütün ya da ekmek alırdı. Gözetimciler arasında hırsızlık yaygındı, bulaşıcı hastalık gibiydi. Ama içlerinden biri, Pavlov, bir keresinde üç yüz gram altın karşılığında üç yüz gram alkol vermiş ve mahkumlar alkolün suyla karıştırılmadığını, tam bir dürüstlükle verildiğini farketmişlerdi. Pavlov'un davranışına ilişkin haberler kamplarda-yayılmış, kendisi bir efsaneye dönüşmüştü ve bu sıradışı öykü, Cumhuriyet'te bugün bile anlatılır.

Fiyodorov korkunç şeylerden söz ediyor. Suçlular kaçtığı zaman, siyasal mahkumlardan birini -naif ve beceriksiz birini- kendileriyle gelmeye ikna ederlerdi. Bunu, her zaman korkunç bir tehdit oluşturan, açlıktan ölme olasılığına karşı bir güvence olarak yaparlardı. Bir noktadan sonra, onu öldürür, etini bölüşürlerdi.

Bir kaçış gerçekleştiğinde, NKVD, ikramiye sistemini çok iyi bilen yöre halkına haber verirdi. Yetkililere kaçak mahkumun sağ elini götürmek yeterli olurdu; parmak izlerinden kimlik tesbiti yapılsın diye. "Geri getirilen" her mahkuma karşılık verilen ödül, bir torba undu. Bu şekilde kazara birçok kişi, bir sürü avcı, gezgin, coğrafyacı öldü.

Stalin, Yakutsk ve Magadan arasında bir yol inşa edilme-

sini emretti. Tayga ve donmuş toprak üzerinde iki bin kilometrelik bir yol. Her iki ucundan aynı anda yapılmaya başladı. Yaz geldi, buzlar eridi, donmuş toprak yumuşadı, toprağın altından su yürüdü, yolla birlikte, üzerinde çalışan mahkumlar da sulara gömüldü. Stalin işin yeniden başlatılmasını emretti. Ama bu girişim de aynı şekilde sona erdi. Bir kez daha, emretti. Yolun iki ucu hiçbir zaman kavuşmadı, ama belki yapımcıları cennette buluşmuşlardır.

KOLYMA, SİS, SİS, SİS

YAKUTSK'taki havaalanında, Magadan'a kalkacak uçağımı dört gün bekledim. Kolyma'yı kar fırtınaları esir almıştı; her şey karla kaplandı, kara gömüldü, bu nedenle uçuşlar ertelendi.

Havaalanlarının çoğunluğu çok az aydınlatılıyor; bu alanlar arasında gidip gelen uçaklar genellikle eski ve kırık dökük; kimi zaman bir yerlerde durup yakıtın, kıtanın bir başka ucundan getirilmesini de beklemek gerekiyor. Yolculuk ettiği tüm süre boyunca insan gergin, sinirli, korku içinde kalıyor: Beklenmedik molaların ve gecikmelerin bir aktarmayı kaçırmasına, bir rezervasyonu yitirmesine ve ardından –dram, felaket, fecaate yol açmasını bekliyor her an. Çünkü burada insanın kaprisli olmak, biletleri değiştirmek, başka tarih ya da güzergâhları tercih etmek gibi bir şansı yok. Hiçbir çıkış olanağı olmadan, bilinmedik ve daima kalabalık bir havaalanında haftalar boyunca beklemesi olası. (Tüm biletler aylar önce satılıyor.) O zaman insan ne yer, ne içer, nerede kalır?

Ben de Yakutsk'ta kendimi böyle bir çıkmazın içinde buluyorum. Kolyma'daki fırtına ansızın sona ererse diye, kente dönemiyorum. Çünkü eğer fırtına geçerse, uçak anında kalkacak, tüm gücümüzle dayanmalıyız, gidecek olursa - uçak kalkarsa- kayboluruz

Bu yüzden tek yapılacak şey, oturup beklemek.

ELBETTE, zihinsel bir hissizlik içinde, gerçekten hiçbir şey yapmaksızın böyle hareketsiz oturmak korkunç bir aylaklık, tahammül edilemez bir usanç. Ama öte yandan, dünyadaki milyonlarca, milyonlarca insan zamanını tam da böyle pasif bir şekilde geçirmiyor mu? Üstelik bunu yıllardır, yüzyıllardır yapmıyorlar mı? Din, kültür ve ırktan bağımsız tüm insanlar? Güney Amerika'da, And dağlarına çıkmamız, Piura'nın tozlu sokaklarından geçmemiz, ya da Orinoco ırmağından aşağı doğru ilerlememiz yeter –her yerde yoksul, çamurlu köyler, yerleşimler ve kasabalar görürüz; ve evlerin önündeki toprak setlerde, kayalarda ve taburelerde kim bilir kaç kişinin, gerçekte hiçbir şey yapmadan, hareketsiz öylece oturduklarını görürüz. Güney Amerika'dan Afrika'ya geçelim isterseniz, gelin Sahra'nın ıssız vahalarını ve Gine körfezi boyunca uzanan kara balıkçıların köylerini, Zambiya'daki minik, yalın Mvenzo kasabasını, Sudan'daki gözalıcı Dinka kabilesini ziyaret edelim –her yerde öylece oturan insanları görürüz. Kimi zaman bir iki laf çıkar ağızlarından, akşamları ateşin karşısında ısınırlar, ama aslında hiçbir şey yapmıyorlardır, öylece amaçsız ve hareketsiz oturuyorlardır; dahası, tam bir zihinsel uyuşukluk içinde var olurlar (ya da biz böyle kabul ederiz). Asya'da durum farklı mı sanki? Karaçi'den Lahor'a ya da Bombay'dan Madras'a ya da Cakarta'dan Malang'a giden yol boyunca –binlerce, hatta milyonlarca Pakistanlı, Hintli, Endonezyalı ve öteki Asyalıları, hareketsiz aylak aylak oturup kim bilir neye baktıklarını görüp şaşırmaz mıyız? Gelin Filipinler'e ve Samoa'ya uçalım, gelin Yukon ve tropikal Jamaika'nın uçsuz bucaksız topraklarını ziyaret edelim -her yerde, her yerde aynı manzara- aralıksız saatler boyunca, plastik sandıklarda, söğüt ve mango ağaçlarının gölgesinde, salaş kulubelerin duvarına, çitlere ve pencere pervazlarına yaslanmış, günün hangi saati ya da yılın hangi mevsimi olduğundan bağımsız, ister güneş parlasın, ister yağmur yağsın, öylece hareketsiz oturan, sanki kronik bir mahmurluğa uçar olmuş gibi, gerçekte hiçbir şey yapmadan, hiçbir arzu duymadan hiçbir hedefi olmadan, ayrıca (denebilir ki)

zihinsel bir uyuşukluğa gömülerek yaşayan ağır kanlı ve ifadesiz insanlar.

Peki ya burada, Yakutsk'taki havaalanında? Aynı şey yok mu? Tek kelime etmeden, hareketsiz oturan bir kalabalık, kıpırtısız, bana sanki soluk bile almadan oturuyor gibi görünen, eylemsiz kalabalık. Öyleyse biz de heyecanlanmayı, endişelenmeyi bırakalım, hosteslere yanıt veremeyecekleri soruları sorarak eziyet etmekten vazgeçelim, Valdivia yakınındaki mahmur San Juan köyünde, sıcaktan kavrulan Gobi çölündeki yerleşimlerde, Şiraz'ın eteklerinde yaşayan erkek ve kız kardeşlerimizi örnek alalım ve hareketsiz, boşluğa bakarak ve zihinsel bir hissizlik durumuna her saat biraz daha derinden gömülerek oturalım.

KOLYMA geçitlerindeki dört günlük fırtınanın ardından, etine dolgun hostes terminalde koşuşturuyor, yüksek sesle söylediği "Magadan! Kimler Magadan'a gidiyor?" sözleriyle uyuyanları uyandırıyor. Telaşla, sinirle, çantalarımızı, torbalarımızı, paketlerimizi, valizlerimizi topluyoruz. Eşarplarımıza sarınıyor, gocuklarımızın düğmelerini ilikliyor, kulaklıklı kocaman şapkalarımızı giyerek, karmakarışık bir halde hemen tekerlekleri dönmeye başlamış uçağa koşturuyoruz. Kalkıyoruz. Yanımda bir kadın oturuyor –Kolyma'da askerlik yapan oğlunu ziyarete gidiyor. Oğlunun yazdığı mektuplardan endişeye kapılmış; mektuplardan diedovşçina'ya pek fazla katlanamadığı anlaşılıyor.

Diedovşçina'yı daha önce duymuş muydum? Evet, duymuştum. Bu, gedikli erbaş ve erlerin yeni gelen askerlere sadistçe davranışından oluşan bir sistem. Kızıl Ordu'yu yiyip bitiren habis urlardan biri. Sovyet toplumu, bir müfreze ya da bölük ölçüsüne indirgeniyor ve üniforma giydiriliyor. Bu toplumun özü: Güçlünün zayıfa karşı zalimliği. Acemi erler zayıf, öyleyse rütbe ya da ordu hizmetindeki süre açısından ondan üstün olanlar, yeni geleni kendilerine köle, parya, ayakkabı boyacısı, şamar oğlanı yapıyorlar. Yeni gelen bu zalim topluluğa girmek, kişiliğini ve onurunu

yitirmek zorunda. Bunu sağlamak için, eskiler yeni gelene kötü davranıyorlar, ona zarar veriyor, mahvediyorlar. Dövüyor ve işkence ediyorlar. Kimi zaman dayağa, zulme ve dehşete dayanamıyor; kaçmaya ya da intihara kalkışıyorlar. Diedovşçina'nın bu güçlüklerine ve acımasız hapishanesine katlanan kur'a eri, aklında yalnızca tek bir düşünceyle yaşıyor –intikam almak, katlandığı aşağılamalara misilleme yapmak, çamurun ve pisliğin içinde sürüklenmesinin, onbaşısının çoraplarını koklamak zorunda kalmasının, çizmeleriyle yüzünden tekmelenmesinin öcünü almak. Ama dünün kur'a eri kime misilleme yapabilir? Kimin evden gelen paketlerini çalabilir, kimin böbreklerine zarar verebilir? Doğal olarak, yalnızca kendinden zayıf olan birine, yani yeni kur'a erine.

Bu geleneksel, sıradan sadizme yeni bir malzeme olarak, bugünün ordusunda alevlenen etnik ve dinsel çatışmalar eklenmiş durumda: Özbek, Taciki öldürüyor, bir Ortodoks (Rus) müfreze Müslüman (Tatar) müfrezeyle çatışıyor, şamanist (Mordovyalı) ateisti (Almanı) sırtından bıçaklıyor.

Telaşlı ve şaşkın anneler, yetkilileri diedovşçina ile savaşmaya zorlamak için çeşitli birlik ve derneklerde örgütlenmeye başlamış durumda. Onları gösteri yaparken ve önlerinde iki fotoğraf tutarak yürürken görebilirsiniz: Bir tanesinde, bir delikanlı, askere giderken annesinin saklaması için verilen bir resim; ötekinde, aynı yüz, aynı kafa –bir kefene sarılmış. Anne görece varlıklıysa, bu fotoğraflar çerçevelenmiş, camın arkasında oluyor. Ama eski püskü, yıpranmış bir fotoğraf taşıyan yoksul kadınları da görebilirsiniz. Yağmur ve kar genç çehrenin özelliklerini yıkamış ve lekelemiş. Yürüyerek geçerken bir an durursanız, kadın bir teşekkür jesti yapıyor size.

Uçaktaki komşum, bana kur'a eri olan oğluna yapılan işkenceleri anlatıyor. Kulağıma fısıldayarak konuşuyor, çünkü ne de olsa görkemli ordunun sırlarını ifşa ediyor. Mihaylovski'nin Dostoyevski üzerine çalışmasını okudu mu, bilmiyorum. 1882'de yazılmış eski, kalın bir kitap. Mihaylovski bir Rus denemecisi, düşünürü. "Zalim bir yetenek"

olarak adlandırdığı Dostoyevski'yi reddetmişti, ama bununla birlikte keskin kavrayış gücüne, dehasına hayrandı. Mihaylovski, Dostoyevski'nin insandaki tüyler ürpertici bir özelliği keşfettiğini belirtir –gereksiz zalimlik. İnsanı başkalarına acı vermeye güdüleyen bir eğilim –nedensiz ve amaçsız olarak. Bir başkasına nedensiz olarak işkence eden bir insan -işkence etmenin kendisine verdiği ve asla yüksek sesle itiraf etmediği zevk hariç. Bu özellik (gereksiz zalimlik) güç ve kibirle birleştiğinde, dünyanın en acımasız istibdatlarını doğurdu. Mihaylovski, bu keşfi yapanın Dostoyevski olduğunu vurgular; "Stiepançikovo Köyü ve Sakinleri" öyküsünde, Foma Opiskin adında küçük, taşralı bir yaratığı betimler –işkenceci, canavar, müstebid. "Foma Opiskin'e Korkunç İvan'ın ya da Neron'un gücünü verin," diye yazar Mihaylovski, "hiçbir konuda onlardan geri kalmayacak ve işlediği suçlarla tüm dünyayı hayrette bırakacaktır." Stalin'in Kremlin'deki konumu sağlamlaştırmasından ve Hitler'in iktidara gelmesinden yarım yüzyılı aşkın bir süre önce, Dostoyevski her iki tiranın atası olan Foma Opiskin'i imgeleminde kavramıştı.

Foma, kurbanlarını yakalarken, sadistçe davranmak, işkence etmek ve acı vermek ihtiyacını doyurmaktadır. Foma pratik bir adam değildir ("gereksiz olana ihtiyacı vardır"); başkalarına acı vermek yoluyla hiçbir şey başarmaz –bu nedenle onu akılcı, pragmatik kategorilerle anlamak olanaksızdır. Başkalarına karşı sadistçe davranmanın hiçbir amacı olmadığı ve insana hiçbir şey sağlamayacağı olgusu hakkında düşünmez –onun için asıl önemli olan, sadistçe etkinliğin kendisi, müstebitliğin kendisi, zulmetmek adına yapılan zulümdür. Foma "tümüyle masum bir adamı hiç nedensiz döver." Bu ona zevk ve mutlak iktidar duygusu verir. "Gereksiz zalimlik" olarak tanımlanan, acı verme eylemindeki bu saf, el değmemiş nedensizlik, Dostoyevski'nin büyük psikososyolojik keşfidir Mihaylovski'ye göre.

Peki ama, der Mihaylovski, Foma Opiskin'in tipindeki insanlar Rusya'da bu denli verimli bir toprak bulabildiler mi? Çünkü, diye yanıtlar, "Rusların, Rus milletinin içine

şifrelenmiş en temel karakteri, durmak bilmez acı arayışıdır." Evet, Foma kişiliğini betimlemiş, onun "yılmak bilmez, kendi kendini yenileyen öfke" ile dolu, karanlık ruhunu keşfetmiş, bize onun dehşet verici, akıl almaz Yeraltı'nı göstermiş olan kişinin, Rus olması şarttı.

UÇAĞIN KANATLARI altından, beyaz, durgun ova geçip gidiyor, şurada burada ormanların lekelediği, tekdüze ve boş açıklık, düz, çömelmiş höyükler biçiminde yumuşak eğimli tepeler -göze batan, dikkati çeken hiçbir şey yok. İşte Kolyma.

Magadan'da, havaalanının kente uzaklığı elli kilometreden fazla, ama neyse ki bir taksi buldum, çarpık, paslı bir Volga. Kente doğru ilerlerken yüreğim ağzımdaydı, çünkü giriş iznim yoktu. Dünyadaki en korkunç -Auschwitz'ten sonra en korkunç- yeri görmek için bu kadar düşündükten sonra, şimdi geri çevrilmekten korkuyordum. Karla kaplı bir otoyolda, tepeler arasından, ara sıra genç bir çam ormanının yanından geçerek ilerliyorduk. Bu genç korulardan birinden, ansızın iki adam belirdi, koyu renk gözlükleri ve yakaları kaldırılmış, şık Batılı paltoları vardı. Tıpkı bir gangster filminin kahramanları. Bizi durdurarak, kente kadar onları da arabaya almamızı rica ettiler. Şoför bana baktı, ama ben onları almamamız için hiçbir neden olmadığı görüşündeydim. Onları bize bir iyilik meleği göndermiş olmalıydı, çünkü on kilometre kadar ötede bir kontrol noktası vardı ve durmak zorunda kaldık. Uzaktan askerleri görünce çıktım ve gözlüğümü sakladım. Burada insanlar sarı ya da kahverengi plastik çerçeveli gözlükler takıyorlar; benim çerçevem ise metal, hafif, farklı; buraya ait olmadığı için hemen dikkati çekiyor; ne zaman görünmez olmak istesem, gözlüğü saklıyorum ben de. Ucuz kapitone ceketim ve rengeyiği derisinden şapkamla, Omsk ya da Tomsklu birine benziyorum. Askerler yanımdaki genç adamların koyu renk gözlükleriyle ilgilenmeye başladılar derhal, bir münakaşa başladı, bir bağırış çağırış, bir mücadele ve arabadan

sürüklenerek çıkarıldılar. Kısacası, askerler genç adamları durdurdular ve bizim gitmemizi emrettiler.

"Kafkas mafyası" diye niteledi bunları taksi şoförü. "Mafya" sözcüğü bugünlerde muazzam bir yaygınlık kazandı. "Millet" sözcüğünün yerini alıyor giderek. Bir zamanlar yüz ulusun "uyum ve kardeşlik" içinde yaşadığı bu topraklarda, şimdi yüz mafya çıktı ortaya. Üç büyük mafya yerlerini almış durumda –Rus mafyası, Kafkas mafyası ve Asya mafyası. Bu büyük mafyalar, sonsuz sayıda küçük mafyalara bölünmüş durumdalar. Çeçen ve Gürcü mafyaları, Tatar ve Özbek, Çelyabinsk ve Odessa mafyaları var. Daha küçük mafyalar bile, kendi içlerinde daha küçük mafyalara, bunlar da inanılmaz derecede küçük mafyalara bölünmüşler. Küçük, fakat tehlikeli, tabanca ve bıçaklarla silahlanmış. Dolayısıyla bir ulusal çapta, cumhuriyet çapında, kent çapında, semt çapında, tek bir sokak çapında –hatta tek bir avlu çapında iş gören mafyalar var. Mafyaların coğrafyası karmaşık, ama kimin hangi mafyaya mensup olduğuna gelince, bunu öteki mafya elemanları gayet iyi biliyorlar, çünkü ne de olsa yaşamları bu tür bir ayrıma dayanıyor. Tüm mafyaların iki karakteristiği var: (a) Üyeleri çalışmıyor ama iyi yaşıyorlar, (b) sürekli olarak hesapları temizliyorlar. Hırsızlık, kaçakçılık ya da hesap temizleme –bir mafya mensubunun gündelik yaşamı işte böyle geçiyor.

Bu mafya saplantısı -her şeyi mafya açısından düşünme şeklindeki şu sinir bozucu alışkanlık- öyle hiç yoktan doğmadı, derin, trajik kökleri vardı. Bu yüzyılın ilk otuz yılında ortaya çıkan büyük felaketler -dünya savaşı, Ekim 1917, ardından iç savaş ve açlık yüzünden kitle ölümleri– Rusya'da milyonlarca çocuğu anne babasız ve evsiz barksız bıraktı. Bu milyonlarca öksüz, milyonlarca bezprizorny ülkenin yollarında, köylerde ve kentlerde, yiyecek ve başlarını sokacak bir yer bulmak için dolaştılar. (Afrika'da aç ve evsiz olmakla Rusya'da bunlardan yoksun kalmak arasında bir fark var; Rusya'da sıcak bir köşe bulamazsa insan soğuktan donar.) Bu bezprizornynin birçoğu hırsızlık ve soygunla hayatta kalabildi.

Bugünkü Rus mafya mensubunun çoğunun büyükbabaları bu evsiz ve genellikle adsız bezprizornydendir. İnsanın geçmişinden kopması kolay değildi, zaman zaman tümüyle olanaksızdı. Yetkililerle herhangi bir şekilde çatışmaya giren birisi, bu konumunu çocuğuna hatta torununa miras bırakıyordu. Bugünün Sovyet-sonrası toplumunda yalnız bireysel suçlular, suçlu unsurlar değil, toplumun geri kalanından farklı bir soy çizgisine ve geleneğine sahip tam bir suçlu sınıf var. Birbirini izleyen her bunalımda -İkinci Dünya Savaşı, savaş sonrası temizlikleri, Brejnev çağı yozlaşması, SSCB'nin çözülmesi– bu sınıfı güçlendirdi ve saflarını sıklaştırdı.

Dünyanın büyük ve kapsamlı bir mafyalar ağı olduğuna ilişkin manyakça, saplantılı görüşün (Gürcistan'dan ayrılmak isteyen kim? Abhaz mafyası. Ermenistan'a saldıranlar kim? Azerbaycan mafyası, vesaire) bundan başka kaynakları da var. İlki, Stalin'in yıllarca dilinden düşürmediği tarihi komplo kuramı: Her şeyin ardında komplolar, örgütler, mafyalar vardır. İkincisi de gelenek, uygulama ve bu devlette siyasal ve toplumsal yaşamın belirgin özelliği olan gizemlilik iklimi. (İktidarda kim var? Gorbaçov mafyası. Birkaç yıl sonra Kremlin'i kim yönetecek? Bir başka mafya!)

KENTTE, bana hiç kimse, hiçbir şey sormuyor. Magadan Oteli'nin resepsiyonistinin katı biri olması ve (her nedense) bana azarlar gibi bakması gerçeğine karşın, aydınlık ve sıcak bir oda veriyor, numara 256. Pencereden karla kaplı sokağı, otobüs durağını ve daha ötede, eski bir hapishanenin ardında yükselen duvarı görebiliyorum.

Otelde tanıştığım, Sapporo'daki bir tekstil firmasının temsilcisi olan Japonlar gibi insanlar Magadan'a gelebiliyor.

Nerede olduklarını bilmiyorlar.

İş yapıyorlar ve eğiliyorlar -kibar, temiz, etkili. Tekstil ürünlerini satmak istiyorlar; onları buraya getiren neden bu. Ama onlar buraya, şimdi kendimi Japonlarla hakkında

konuşurken bulduğum yere, zarif kumaşlarla yüklü ba gajlarıyla varırlarken, b..i de tümüyle farklı türde bir bagajla, yani bilgi bagajıyla yüklü olarak gelebiliyor. Gerçek şu ki, insan kemiklerinin üzerinde dikiliyoruz. Ve bu bilincin bir sonucu olarak, bir adım geri sıçramak ya da hatta yüzlerce metre koşmak zorunda kalsak bile, bu bir şey farkettirmeyecek: Her yer mezarlıklar, bir sürü mezarlıklarla dolu.

Magadan, Sibirya'nın, buradaki nehirle aynı adı taşıyan, kuzeydoğusunda yer alan Kolyma bölgesinin başkenti. Bir soğuk, donmuş toprak, karanlıklar toprağı. Boş, çorak, yalnızca küçük göçer kabilelerinin -Çukotlar, Evenkiler, Yakutların- ziyaret ettiği, neredeyse ıssız bir toprak. Kolyma, Moskova'nın ilgisini ancak içinde bulunduğumuz yüzyılda, burada altın olduğuna ilişkin haberlerin yayılmasından sonra çekebildi. 1929 sonbaharında, Nogayev Körfezinde (Büyük Okyanus'un bir parçasını oluşturan Okhotsk Denizi) ilk üs inşa edildi. Bu yerleşim, Magadan'ın başlangıcı oldu. O dönemde, buraya ancak deniz yoluyla ulaşım mümkündü, kuzeydeki Vladivostok'tan ya da Hahodka'dan sekiz ila on gün içinde gelinebiliyordu.

11 Kasım 1931'de, Büyük Rus Komünist Partisi (Bolşevikler) Merkez Komitesi, Kolyma'da altın, gümüş ve öteki madenler için kazı yapacak bir kuruluş oluşturma kararı alır –bu kuruluşa Dal'stroy adı verilir. Üç ay sonra Sahalin gemisi Nogayev Körfezine gelir, Dal'stroy'un ilk müdürünü –Latviyalı bir komünist, GPU generali olan Edvard Berzin'i getirmektedir. Berzin o sırada otuz sekiz yaşındadır. Orada beş yıl daha yaşayacaktır. Berzin'in gelişi, Kolyma adı altında, Auschwitz, Treblinka, Hiroşima ve Vorkuta'yla birlikte, yirminci yüzyılın en büyük kâbuslarından biri olarak tarihe geçecek Gehenna'nın ortaya çıkmasını temsil eder. Günlük Rusçada, Kolyma, garip bir şekilde, göreliliğin tesellisine işaret eden bir sözcüğe dönüştürüldü. Yani, her şey gerçekten kötü, berbat, korkutucu hale geldiğinde, bir Rus bir diğerini şöyle teselli eder: "Çaresizliğe kapılma, Kolyma'da daha ne kötü şeyler var!"

Kolyma'nın donmuş çölünde, insanların işgücüne gereksinme vardır. Dal'stroy'la aynı anda, Moskova'nın burada Kuzeydoğu Islah İşgücü (USVITLag) adı altında bir müdürlük kurmasının nedeni de budur. USVİTLag'ın Dal'stroy karşısındaki konumu, aynı Auschwitz/Birkenau'nun IG Farben'in karşısındaki konum gibidir –köleleri sağlar.

MAGADAN'ın kuruluşu, Stalin çağının büyük dehşetlerinin başlangıç yıllarına denk düşer. Milyonlarca insan hapse atılır. Ukrayna'da on milyon köylü açlıktan ölmektedir. Ama henüz ölü değillerdir. Sayısız "kulak" yığınlarının ve öteki "halk düşmanlarının" Kolyma'ya sürgün edilmesi hâlâ mümkündür, tek engel, ulaşım darboğazıdır. Vladivostok'a giden tek bir demiryolu hattı ve oradan Magadan'daki limana gidebilen ancak birkaç gemi vardır. Yirmibeş yıl boyunca, durmaksızın, canlı insan iskeletlerinin İmparatorluk'un her yerinden Magadan'a taşındığı yol, işte budur.

Canlı, ama gene de ölüdürler. Kamplarda yirmi yılını geçiren Varlam Şalamov, ambarlarında üç bin mahkum taşıyan Kim gemisinden söz eder. Ayaklandıkları zaman, gardiyanları ambara tıkmışlardı. Isı sıfırın altında kırk dereceydi. Magadan'a donmuş bloklar halinde vardılar. Binlerce sürgün taşıyan bir başka gemi, Kuzey Kutup buzlarına takılıp kalmıştı. Limana bir yıl sonra varabildi –mahkumlardan hiçbiri hayatta kalamamıştı.

Hükümlü kadınları taşıyan Dzurma gemisi, Magadan'a varmıştı. Bu kadınlardan birçoğu soğuktan ve yorgunluktan sinekler gibi kırılmaya başlamışlardı. Ağır bir ıstırap hali içindeki böyle insanlara dohodiaglar deniyordu, kamp dilinde "sonu gelenler" anlamına geliyordu.

Sedyeciler dohodiagları birer birer taşıyorlardı. Dışarıya taşınıyor, kıyıda diziliyorlardı, saymayı kolaylaştırmak, ölüm sertifikalarını hazırlarken karışıklıktan kaçınmak için böyle dizildikleri açıktı. Kayalarda uzanıyor ve komünal sauna ve dezenfeksiyon işkencesi için kendilerini kasabaya sürüklemeye çalışan grubumuzu aranıyorduk. (Evgeniya Ginzburg, Sarp Duvar)

Gemilerdeki insanlar zaten aylar süren hapis, sorgulama, açlık ve dayaklar yüzünden bitip tükenmiş oluyorlardı. Şimdi karşı karşıya oldukları ise, kalabalık sığır vagonlarında, pislik içinde, susuzluktan çılgınlaşmış olarak (yolculukta içecek hiçbir şey verilmiyordu) haftalarca sürecek bir işkenceydi. Nereye gittiklerini, yolculuğun sonunda kendilerini neyin beklediğini bilmiyorlardı. Bu Gehenna'dan sağ çıkanlar, devasa konaklama kampına atıldılar. Madenlerin yakınında kurulan bu kampların kumandanları gelip, fiziksel açıdan en güçlü mahkumları kendilerine seçmeye çalışıyorlardı. Kumandanlar, iktidar hiyerarşisinin ne kadar yükseğinde olurlarsa, kendileri için daha güçlü mahkumları seçme şansları o kadar artıyordu.

Magadan ve Kolyma'da kampların -ya da bunlara verilen adla, Kuzey Kutbu ölüm kamplarının- sayısı 160 idi. Hükümlüler yıllar içinde değişiyordu, ama sakinlerinin sayısı bir milyondan aşağı düşmüyordu. Bunlardan üçte biri kamplarda öldü, kalanları, yıllarca ağır çalışma hizmeti verdikten sonra, fiziksel açıdan sakat ya da kalıcı ruhsal yaralarla kamplardan ayrıldı. Magadan ve Kolyma'dan sağ çıkmayı başaran hiç kimse, bir zamanlar olduğu kişi değildi artık.

Kamp, sadistçe ve çok dikkatle tasarlanmış bir yapıydı, amacı, ölümünden önce en büyük aşağılamalara, acılara ve işkencelere tanık olacağı şekilde, bireyin mahvedilmesiydi. Bir kere buraya düşünce, insanın asla kendini kurtaramayacağı dikenli bir yıkım ağıydı. Aşağıdaki unsurlardan oluşuyordu:

(soğuk) yırtık pırtık ve ince paçavralar giydirilen mahkum sürekli olarak soğuktan, dondan yakınırdı

(açlık) soğuğu daha da keskin hissettirdi, çünkü mahkum daima canavarca, saplantılı bir şekilde açtı, tek besini bir parça ekmekle sudan ibaretti

(ağır çalışma) aç ve donmuş, çok fazla, tükenircesine, dayanma noktasının ötesine dek çalışmak, toprağı

kazmak, çıkardığı toprağı el arabasıyla taşımak, kayaları parçalamak, ağaç kesmek zorundaydı

(uykusuzluk) donmuş, aç, ağır çalışmadan bitip tükenmiş ve genellikle hasta olan mahkum, kasıtlı olarak uykudan yoksun bırakılırdı. Buz gibi barakalarda, sert tahtalar üzerinde, çalıştığı paçavralara sarınmış olarak, ancak çok kısa bir süre uyuyabilirdi

(pislik) yıkanmasına izin verilmezdi, zaten bunun için ne yeterli zaman ne de uygun bir yer vardı, böylece yapışkan bir pislik kabuğu ve teriyle yaşar, dayanılmaz derecede pis kokardı

(haşarat) bütün bu süre içinde haşaratlarca yenirdi. Bitler paçavralarına yuva halinde yerleşir, tahtakuruları barakalardaki yatakları delik deşik ederdi, yazları sivrisinekler ve korkunç Sibirya sineklerinin işkencesine katlanırdı.

(NKVD sadizmi) muhafızlar -NKVD gözetimcileri- aralıksız bir şekilde ona nefretlerini kusardı. Bağırırlar, yüzüne yumruk atarlar, tekmelerler, köpeklere ısırtırlar ve önemsiz nedenlerle onu vururlardı.

(suçluların dehşeti) siyasal mahkumlar adi suçlular tarafından korkutulur, soyulur ve işkencelerine maruz kalırdı. İktidar merdiveninin alt basamaklarının denetimi onlara aitti.

(adaletsizlik duygusu) en ağır adaletsizliklere katlanmak, psikolojik işkenceydi. Tüm bu siyasal mahkumlar tamamiyle masumdu, yanlış hiçbir şey yapmamışlardı.

(sıla özlemi ve korku) tüm mahkumlar sevdiklerine, evlerine duydukları özlemle (hükümler yirmi beş yıldan başlardı), dünyadan tümüyle kopmakla, bilinmeyen, gittikçe korkunçlaşan bir yarın ile, her gün ölebileceği korkusuyla yaşardı.

"Bu kamplardan birini görmek dehşet verici bir şey," diye yazıyordu Kolymalı Varlam Shalamov. "Yeryüzündeki hiç kimse kampları tanımamalı. Kamplarda her şey olumsuzdur –yaşanan her an. Bir insan orada ancak kötüye gidebilir. Aksi asla olmaz. Kamplarda bir insanın öğrenmemesi gereken bir sürü şey vardır. Ama aslında en korkunç yanı yaşamın ta dibini görmek değildir. En korkunç olan, bir insan bu dibe sahip çıktığı, ahlak ölçüsünü kamp deneyimine göre belirlediği, suçluların ahlakının yaşamda uygulama alanı bulduğu zaman ortaya çıkar. İnsanın zekâsı yalnız bu kampta olan biteni meşrulaştırmakla kalmaz, bunlara hizmet de eder."

Ve daha sonra: "Kamp, bir insanın kişiliğinin olağanüstü bir sınanması, sıradan insan ahlâkının imtihanıdır ve yüzde 99'u bu sınavdan geçemez. Geçemeyenlerle birlikte, geri kalanlarından daha iyi olmaya çalışanlar, kendileri daha güçlü yapmaya çalışanlar da öldüler..." (Kolyma Masalları)

1 ARALIK 1937'de, Berzin Moskova'ya çağrılır. Stalin, bu idarecinin fazla nazik davrandığına karar vermiştir ve onun tutuklanıp vurulmasını emreder. Aynı gün Nicolai Yezov Magadan'a varır, Berzin'in yerine geçecek olan Kolyma'nın iki yeni amirini getirmiştir –Dal'stroy'un müdürü, albay Karp Pavlov (1956'da kendisini vuracaktır) ile yardımcısı, Kolyma'nın ölüm kamplarının şefi Albay Stepan Garanin. Garanin otuz dokuz yaşındadır. Bir yıl daha yaşayacaktır.

Garanin, Kolyma'nın karanlık efsanesidir.

–İvan Kuzmiç, Garanin'i hatırlar mısın?

–Hatırlar mıyım? Şaka mı ediyorsun? Karşımda onun fotoğrafını bile görüyorum, tıpkı seni gördüğüm gibi. Hükümlüleri teftiş ediyordu. Yalnız değildi, maiyetiyle birlikteydi. Daha ortaya çıkmadan, telefonla mesajlarını bildirmişlerdi: Buraya gelip, kampın teftişini kişisel olarak yapabilirdi. İçtima için toplandığımızda o hâlâ Magadan'daydı. Her şey

temizlenmiş, boyanmış, yerlere sarı kum serpilmişti. Karargâh burnundan soluyordu adeta; sinirlerine hakim değildi. Ansızın, fısıltılar: Geliyorlar, geliyorlar. Kampın kapısı ardına kadar açılıyor. Ve eskortuyla birlikte arabayla içeri giriyor. Garanin, birkaç yolcu arabası, özel muhafızlarını taşıyan birkaç kamyon. İlk arabadan aşağı iniyor Garanin, maiyeti şimşek hızıyla iki yanında yerlerini alıyorlar. Hepsinde mavzerler var, kısa koyun derisi gocuk giymişler. Kendisinde de ayı kürkünden bir palto var. Yüzünde haşin bir ifade. İçkiden mahmur gözler, kurşun gibi ağır. Kampımızın kumandanı, bir binbaşı, yanına koşuyor ve titreyen sesiyle bildiriyor: "Yoldaş USVİTL-NKVD Kumandanı. Kamp sisteminin özerk alt kampı teftişinize hazırdır." "Bugün işe gitmeyecek hükümlü var mı?" "Var," diye yanıtlıyor binbaşı korkuyla. Ve yaklaşık on iki kişi saflarından ayrılıp öne çıkıyor. "Demek çalışmak istemiyorsunuz, orospu çocukları?" Ve elinde bir tabanca hazır bile. Bang! Bang! Bang! Hepsini haklıyor. Hâlâ kıpırdayanların işini maiyeti bitiriyor. "Peki, burada rekor kıranlar var mı, kotasını geçenler? Süper kota işçileri?" "Var, yoldaş USVİTL-NKVD." Sevinçli, neşeli süper kota işçileri bir adım öne çıkıyor. Korkacak bir şeyleri yok. Garanin, maiyetiyle birlikte onlara yaklaşıyor, şarjörleri boşalmış mavzer hâlâ elinde. Mavzere göz bile atmadan onu adamlarına geri veriyor. Onlardan yeni doldurulmuş bir tabanca alıp, ahşap bir kılıfa koyuyor, ama elini kabzadan çekmiyor. "Demek, süper kota işçileri ha? Demek kotayı aştınız?" "Evet," diye yanıtlıyorlar. Onlara bir kez daha soruyor: "Kotayı aşan halk düşmanları, ha? ... Sizi gidi mel'un halk düşmanları! Sizin gibiler ortadan kaldırılmalı..." Ve tekrar: Bang! Bang! Bang! Ve yine ona yakın kişi bir kan gölünün ortasında yatıyor. Ardından, keyiflenmişe benziyor, gözleri biraz sakinleşmiş gibi. Kana doymuş durumda. Kamp kumandanı sevgili, şerefli konuklarını bir şölen sofrasının kurulduğu ayin salonuna buyur ediyor. Kurşunlardan kurtulduğu için çok sevinçli. Garanin bunu hissettiğinde, kamp kumandanlarını da vururdu. Garanin'in şefliği korkunç bir kanunsuzluktu. İnsanlar sinekler gibi öldüler. (Anatoli Zygulin, Kara Taşlar)

Garanin günde birkaç, bir düzine, hatta bazan düzinelerce kişiyi vururdu. Öldürdüğünde güler ya da keyifli şarkılar söylerdi. Beria, görünüşte bir Japon casusu olması yüzünden, ama aslında karanlıkta kalan nedenlerle onun vurulmasını emretti ansızın. Ama bir Beyaz Rus köylüsünün oğlu, mesleği demircilik, yarı cahil olan bu iri kıyım, adaleli adamın Japonya diye bir ülkenin var olduğunu bile bildiği şüpheliydi.

MAGADAN'a giderken, yanımda üç telefon numarası vardı. İlkini çevirdim –genç bir erkek sesi yanıt verdi ve aradığım kadının artık hayatta olmadığını bildirdi. İkincide –uzun uzun çaldırmama karşın açan olmadı. Üçüncü numarayı çevirdim: 23343. Kalın, hoş bir ses yanıt verdi. Kendimi tanıttım ve öylesine dostça, hatta sevniçli bir tepki aldım ki, sanki hattın öbür ucundaki (tanımadığım kişi) yıllardır benim ziyaretimi bekliyor gibiydi. Buluşmayı kararlaştırdık. Bir yerlerden araba ödünç almaya çalışacaktı, böylece biraz dolaşabilecek, bir şeyler görebilecektik.

SABAH, yeşil bir steyşın GAZ durdu. Sürücü, kırk yedi yaşında olduğunu söyleyen bir kadındı. Tuhaf, ama ismini değil de (belki de vermemişti), yalnızca yaşını hatırlıyorum. "Kırk Yedi Yaşındaki" bedenindeki her şey, özellikle de gözleri ve göğsü, öne fırlamış, çıkıntılı, iri kıyım, kütük gibi bir kadındı. Güçlü ve yapılı omuzları vardı; öyle ki, kendisini utangaç, zayıf, ufak tefek hissedebilmesi için yanındaki erkeğin sahip olması gereken boyutları gözümde bile canlandıramadım. Hiçbir şey (ve sanırım hiç kimse) ona karşı koyamazdı.

Sürücünün yanında, dün konuştuğum adam, bir yazar olan, tüm yetişkin ömrünü -otuz yılı aşkın zamanını- Kolyma'da yazmakla ve Sibirya'nın bu kesiminin coğrafyası üzerinde çalışmakla geçiren Albert Miltahutdinov oturuyordu. (Eskiden Kolyma'ya yalnızca deniz yoluyla gelinebildiği

için, buradan bir ada gibi söz etmek adet olmuştu ki, bu da onu dünyanın geri kalanından kopukluğunu daha da vurguluyordu. Kolyma'dan ayrılan herkes şöyle derdi: "Kıtaya gidiyorum.")

"Pojechail! (Haydi, gidelim!)," dedi Kırk yedi Yaşındaki, aynı anda hem bir soru hem de emir gibi çıkan bir ses tonuyla. Romenler üzerine coşkulu övgüler yağdırmaya giriştiğinde, henüz yerimize yerleşmiştik. "Molodcy Rumyni!" (Cesur genç Romenler!)," diye bağırdı. "Çavuşevsku'nun kafasını kopardılar!" Bu epey eski bir hadise olmasına karşın, onu çok etkilediği açıktı. "Biz şu Kremlin'dekilerin kafasını ne zaman keseceğiz?"

Düşündüm: Kolyma'dayım. Tek eliyle direksiyonu tutarken, öbürüyle kafaların nasıl doğru dürüst kesileceğini göstermesi, beni dehşete düşürdü; üstelik öylesine korkunç çukurlar, kasisler, delikler olan bir yolda ilerliyorduk ki, kendimi vakum odasındaki bir astronot gibi hissediyordum –başımın, bacaklarımın nerede olduğunu bilmeden gidiyor gibiydim. Araba bir an, sanki gökyüzüne kalkış yapar gibi yukarı fırlıyor, ardından korkunç bir kuyuya düşercesine hızla aşağı doğru iniyordu.

Ama Kırk Yedi Yaşındaki'nin yola dikkat ettiği yoktu –daha önemli bir sorunu vardı. "Ah, bizi nasıl da aptallaştırdılar!" diyordu öfkeyle. "Nasıl da salaklaştırdılar!"

Enerjisi, öfkesi, bütün nefret silahları Kremlin'e çevrilmişti. Orada, kırk yedi yıldır ondan bir geri zekâlı yaratanlar, inanmasını buyurdukları akıl almaz şeyler icat edenler oturuyordu.

"Ama onların hakkından geleceğiz!" Kör edici, öfke nöbetiyle sarhoş olmuştu.

NOGAYEV KÖRFEZİ'ne ulaştık ve suyun kıyısında, terkedilmiş, paslanmış bir kıyı koruma motorunun yanında durduk. Burası, Auschwitz'in kapısı ya da Treblinka'daki demiryolu rampası kadar derin öneme sahip bir simge, bir belge mekân. Bu körfez, kapı ve rampa, aynı sahnenin üç farklı dekorudur: Cehennemin girişi.

Şu anda üzerinde durduğumuz, çakıllarla örtülü bu kayalık kıyıya kusmuş olan milyonlarca kişiden üç milyonu hiç geri dönmedi. Körfez, sakin, boz çehresiyle, kocaman bir gölü andırıyor. Burayı Japonya'dan ayıran Ohotsk denizinden körfeze geçişi sağlayan su yolu öylesine dar ki, burada hiç büyük dalga yok. Ne yana baksanız, hafif yamaçlı, çıplak, yeşilliğin izi bile olmayan, çok zaman önce unutulmuş kömür ya da cüruf yığınlarına benzeyen koyu gri, neredeyse siyah kayaları görüyorsunuz. Ürpertici, tek düze, cansız bir dünya. Ağaçsız, kuşsuz. Hiçbir hareket görülmüyor; hiçbir ses duyulmuyor. Ufukta sürünürcesine, sanki dosdoğru üzerimize doğru yaklaşan, alçak bulutlar.

Bu çevre aşırı davranışları kışkırtan bir unsur, insan burada ya delirebilir ya da en yıkıcı türden bunalıma yenik düşebilir; korunması en güç şey, normallik duygusu ve doğanın dost olabileceğine, bizden kurtulmak istemediğine olan inanç. Kolyma gibi bir yerde, doğa cellatla ahbaplık ediyor, onun savunmasız ve masum kurbanı yok etmesini kolaylaştırıyor, suçlulara hizmet ediyor, onlara boyun eğiyor, her zaman onları yeni işkence araçlarıyla donatıyor - ısırıcı soğuk, buz gibi rüzgârlar, ev yüksekliğinde kar yığınları, devasa, geçit vermez buz çölleri.

Bu körfeze, ambarlarında birbirlerine sokulmuş, açlıktan ve havasızlıktan yarı ölü mahkumları taşıyan gemiler geldi. Hâlâ hareket edebilenler, borda iskelesinden kumsala indiler. İlk izlenim, düzinelerce anıya geçirildi: Buradan dönemeyeceğim. Sıraya girmeleri emredildi. Ardından mahkumların sayımı başladı. Muhafızların çoğu okuma yazma bilmiyordu ve büyük sayıları saymak zorlarına gidiyordu. Sayım saatler aldı. Yarı çıplak sürgünler, sert rüzgârların kamçıladığı buz gibi soğukta beklediler. Sonunda, eskortlar rutin uyarılarını yaptılar: Sağa ya da sola bir adım, kaçma girişimi sayılır –ihtar etmeden vururuz! Bu formül, SSCB'nin bütün topraklarında hiçbir ayrım gözetilmeden uygulandı. İki yüz milyon gücündeki bütün ulus, kendilerine zorla kabul ettirilmiş yönde sıkı düzen içinde yürümeye mecbur bırakıldı. Sola ya da sağa herhangi bir sapma, ölüm demekti.

Körfezden çıktılar, Magadan'ın, bugün benim otelimin de yer aldığı, ana caddesi boyunca yürümeye başladılar. Bu, kentin ilk sokağıydı. Berzin inşa ettirmiş ve adını vermişti –NKVD şefleri isimlerini kentlere, meydanlara, fabrikalara, okullara verdiler, ta ki gerçek bir NKVD ülkesi varoluncaya değin. 1935'te Berzin Magadan'da bir kültür merkezi açtı; buraya üstü olan, NKVD başkanı Yagoda'nın adını verdi. Üç yıl sonra Berzin ve Yagoda vuruldu. Berzin sokağı, Stalin sokağına çevrildi; Yagoda Parkı ise yeni NKVD başkanı Yezov'un adını aldı. Bir yıl sonra Yezov'u vurdular ve parka Stalin'in adı verildi. 1956'da Stalin Sokağı, Marx sokağına çevrildi; Stalin Parkı da Lenin Parkı adını aldı. Ne zamana kadar –Tanrı bilir! Sonunda, kent meclisinin aklına güzel bir fikir geldi ve artık sokaklara apolitik adlar vermeye başladılar. Böylece Gazetnaya, Poçotovoya, Garaznaya, Nabierjaya var. Ne de olsa gazeteler, postahaneler, garajlar ve kumsallar her zaman burada olacak.

Berzin-Stalin caddesini geçtikten sonra, tükenmiş mahkum dizileri transit kampların kapılarında gözden kayboldular; kentte ve yakın çevresinde bu kamplardan pek çok vardı. Yakın zamanlara değin, Magadan'da ancak bir çift tuğla bina bulunuyordu; bu yüzden, üstlerinde gözetleme kuleleri bulunan sayısız küçük ahşap evlerden oluşan tüm kent, tepelere dağılmış, kışın karla örtülü, yazın çamura gömülü devasa boyutlarda tek bir kampa benzerdi.

Birkaç gün sonra mahkum konvoyu, eskortlarının bağırmaları, dipçiklemeleri, köpeklerin ulumaları arasında, tekrar yola koyuldu. En önemli şey, son durağa gidebilmekti, çünkü tükenen ve düşen bitmiş demekti. Mahkum safları Kolyma'nın içlerine, önceden belirlenen kamplarına ve ilkel altın, platin, gümüş, kurşun ve uranyum madenlerine doğru sürüklendiler. Onlarca yıl boyunca Magadan'dan bazan günlük, bazan bir haftalığına, birbiri ardına, yüzlercesi, binlercesi, kasabanın tek caddesi boyunca -kuzeydeki- belirlenen yerlerine yürüdüler ve birbiri ardına ezeli, kalın ve soğuk sisin içinde gözden kayboldular.

"ALBERT," diye sordum, "eski kampları görebilir miyiz?" Körfezden yukarı doğru, mahkumların güzergâhı üzerinden kasabaya gidiyorduk.

Kırk Yedi Yaşındaki, yerel bürokrasiye sövmekle meşguldü. Magadan ve Alaska eyaletinin bir anlaşma yaptığı anlaşılmıştı. Bir grup Amerikalı çocuk bir haftalığına buraya çağrılmıştı. Her çocuk bir Rus ailenin yanında kalacaktı. Herkes bu çocuklardan birinin evinde kalmasını istediği için, kasabada savaş patlak vermişti. Doğaldır ki, buranın halkı son derece cömert insanlar olarak, onları ağırlamaktan çok büyük bir memnuniyet duyacak olmalarına karşın, aksi halde kaçıracakları tek zevk, genç bir Amerikalıyı konuk edememek değildi. Asıl nokta, böyle bir deniz aşırı konuğu ağırlayabilen kişinin oturduğu daire derhal baştan aşağı onarım görecekti: Duvarlar boyanacak, sahanlıklardaki ampuller değiştirilecek, pencerelere pancur takılacak, avlu süpürülecek, kanalizasyon tesisatı onarılacak, lavabolar yapılacak, klozet ve küvetler değiştirilecek, kapıların kilit ve menteşeleri yağlanacaktı. Öyle ki, Kırk YediYaşındaki'nin oturduğu apartmandan biri, böyle küçük bir Yanki'yi konuk etmek için uğraşmış, ama bize haykırışlar, kahkahalar ve küfürler arasında söylediğine bakılırsa, verdiği rüşvet az gelmiş. Bu yüzden apartmanda sahanlıklar hâlâ karanlık ve hâlâ sıcak su yok.

Genel olarak yaşam zor.

Magadan sakinlerinden biri, K. İ. İvankienko, gazeteye yazdığı bir mektupta şöyle yakınıyor:

Birkaç gün önce, Krestianka dergisinde falımı okudum, pahalı ama yararlı bir şey almayı başarabileceğim sonucuna vardım. Bunun üzerine, bir televizyon almak umuduyla, daha açılmadan Melodia mağazasının kapılarından birinin önündeki kuyruğa girdim. Ne yazık ki, başaramadım. Ama hemen yan kapıda, bir ayakkabı mağazası vardı, ben de hemen ayakkabı almak için oraya koştum. Ne yazık ki, bunda da şansım yaver gitmedi. Aynı sıradaki üç ayrı manava gittim –hiçbir yerde patates kalmamıştı. Bir şey satın almak

için dükkân dükkân dolaşmaya başladım, herhangi bir şey, ille de pahalı, ille de yararlı olması gerekmiyordu; ama hiçbir yerden hiçbir şey alamadım. Sonunda kendimi Üç Domuz adıyla anılan 13 numaralı mağazada buldum. Burada bira satılıyordu. Ama bu bile boşuna, çünkü bira satın alabilmeniz için evden bir bidon getirmek gerekiyordu. (Magadanskaya Pravda, Nisan 27, 1990)

GİDECEĞİMİZ yer çok uzak değildi. Eski kamplar, kaldırımları ya da lambaları olmayan karlarla örtülü sokakların yakınında, eski semtlerde duruyor. Bazıları depo ya da ardiyeye dönüştürülmüş. Kalanları yıpranmış, çökmeye başlamış. Şurada burada görülen çarpılmış, eğilmiş, çürümüş gözetleme kuleleri hâlâ ayakta. Karın ve çamurun içinde kırılmış kapılar, çitler ve kablosuz direkler –kablolar çalınmış. Barakaların çoğu yıkılmış, yakacak olarak kullanılmış; bazısı hâlâ ayakta, ama kapıları pencereleri yok, içleri boş.

Her yerde, Vorkuta'da, Norilsk'de, Magadan'da, bu kamp dünyasında ilk dikkati çeken şey, pislik ve bakımsızlık, aşırı, eski püskü yoksulluk, kırık dökük, gelişigüzel dermeçatmalık, derbederlik ve ilkellik. Bu, paçavralardan meydana getirilmiş, sıradan keresteleri paslı çivilerle raptedilmiş, iple bağlanmış, eski bir tel parçasıyla tutturulmuş bir dünya.

Eğer biri suç kanıtlarını ortadan kaldırmak isterse, buradaki hiçbir şeyin parçalanması, sökülmesi, havaya uçurulması gerekmiyor. Gulag takımadalarının yarısı şimdiden batağa gömülmüş bile. Sibirya'daki kampların yarısı ormanlara karışmış, buralara giden yollar ilkbahar selleriyle yok edilmiş. Kentlerde, yeni semtler, fabrikalar, spor stadyumları, kamplardan çoğunun yerini almış.

Yazın, kuzey yolundan arabayla Kolyma'yı geçerseniz - Karamken'e, Strelkaya, Bol'shevik'e doğru- ve ormanlar ile tepelerin gizlediği eski kampların yerini biliyorsanız, burada çürüyen direklerden oluşan yığınlar, bir parça demir ray, bir mutfaktan kalan çömlekler bulabilirsiniz. İşe yarar herhangi bir tek nesne bulacağınız bile şüpheli: Ne bir kaşık ne

bir tas, ne bir kazma ne bir kürek, ne bir tuğla ne de bir kereste -her şey mahkumlar ya da muhafızları tarafından alınmış, ya dadaha sonra yerli halk tarafından yağmalanmış durumdadır -çünkü bu nesnelerin her biri burada para eden, değerli şeylerdir.

Birkaç yıl daha geçtiğinde, kampların dünyasının tüm izleri yeryüzünden silinmiş olacak.

ALBERT, diye sordum yeniden, Magadan'da o yıllardan bugüne hiçbir şey kalmadı mı? Hiçbir somut kanıt yok mu?

Düşünceli düşünceli durdu. "Hiçbir şey," dedi bir süre sonra. "Dal'stroy genel karargâhı yıkıldı. NKVD barakaları -yıkıldı. İfadelerin alındığı hapishane yıkıldı. Her yere yeni evler, yeni sokaklar yapıldı.

"Ama bir bina hâlâ duruyor. Ayakta kaldı, çünkü biraz sapa bir yerde, toplu konut alanındaki blokların arasına gizlenmiş durumda. Kolyma kamplarının NKVD kadrosu için yapılmış eski Siyasal Eğitim Evi'nden söz ediyorum."

Muazzam kar yığınlarının arasından geçerek, oraya gittik. Bugün küçük gibi görünen, tek katlı eski bir bina. Ana salonda bir düzine kadar kız öğrenci, solgun ve ciddi, bale adımlarını çalışıyorlardı.

Katiller, brifinglerini işte bu salonda vermişlerdi. İdamların sıklığına ve çapına bu salonda karar vermişlerdi. Garanin ve Pavlov, Nikişov ve Yegorov buraya geldiler. Ve tüfeklerinin namlusu hâlâ sıcak olan daha yüzlercesi.

Onların gözleri önünde, onların yardımıyla, bazan bizzat kendi elleriyle –üç milyon insan öldürüldü.

Boş binanın içinde dolaşıyoruz. "Ya burası?" diye soruyorum Albert'e, bir kapıyı göstererek.

Arkasında, cellâtların banyosu vardı. Ortalama bir banyo büyüklüğündeydi. Klozet yoktu. Yalnızca düzgün olmayan, beton zeminde yan yana altı oval delik. Gri duvarlar kahverengi su lekeleriyle kaplıydı. Kırık bir lavabo.

"Geriye kalanlar bu kadar mı, Albert?"

"Hepsi bu," diye yanıtladı.

YANIMDA iki kitap getirdim: Varlam Şalamov'un "Kolyma Masalları" ile Alex Weissberg-Cybulski'nin "Büyük Temizlik" adlı yapıtı. Bu yazarların, bakış açıları ve duruşlarının karşılaştırılması büyüleyici. Karşılaştırma, insanın, çok hafif bile olsa, Rus düşüncesine, sırrına ve doğasına nüfuz etmesine olanak veriyor. Her iki kitap da, aynı deneyimin -Bolşevik vahşeti kurbanının- belgeleri, ama iki yazarın zihinleri nasıl da farklı!

İki yazar aynı kuşağa mensup (Weissberg 1901, Shalamov ise 1907 doğumlu). Her ikisi de 1937'de tutuklandı: Shalamov Moskova'da (onun ikinci tutuklanışıydı); Weissberg ise, mühendis olarak çalıştığı Harkov'da. Her ikisi de NKVD tarafından eziyete, işkenceye, tacize uğratıldı, aşağılandı. Tümüyle masum, temiz, dürüst insanlar.

Ama işte burada farklar başlıyor.

Soru şu: Yaşamla, gerçeklikle ilişkimizi belirlemek üzere içimizde hangisi hüküm sürecek? İçinde yetiştiğimiz uygarlık, gelenek mi, yoksa sahip olduğumuz ve bağlandığımız inanç mı, ideoloji mi?

Avusturyalı Weissberg, Kartezyen akılcılıkla, araştırıcı ve eleştirel düşünceyle yetiştirilmiş bir Batılıdır.

Şalamov, tepeden tırnağa bir Rustur; hiç Rusya dışına çıkmamıştı; Batılı düşüncelerle ancak arızi olarak karşılaşmıştı; onunla ilgili her şey, başından sonuna dek Rustur.

Aynı zamanda, Batılı olan, yani Weissberg coşkun ve kendini adamış bir komünistken, Rusyalı olan, yani Şalamov, tam bir komünizm düşmanıdır.

Acaba barbarca baskıların ve "gereksiz zalimliğin" bir kurbanı olarak bu iki insan, içinde bulundukları durum karşısında, Stalinci temizlikler, hapishaneler, gulaglar ve idamlar karşısında hangi tutumu benimseyecekler dersiniz?

Weissberg, bir akıl hastanesine düştüğüne, NKVD'nin soruşturma görevlilerinin kaçık olduğuna, Stalin çağının Sovyetler Birliği'nin bir delilik, paranoya ve saçmalık dünyası olduğuna inanmıştı. Ona göre, burada gerçekleşenler, "tümüyle anlamsız, bunlar, tüm akılcı yorumlara meydan okuyan bir sefahat aparatının çılgınları"dır. Ya da "Başımı

avuçladım. Bir deliler evinde miydim?" Ya da: "Her şey inanılmaz bir saçmalık. Bunu nitelendirecek sözcük bulamıyorum." Vesaire, vesaire. Ve bütün bu süre içinde, inançlarını bir an bile terk etmez: "Ben bir Alman komünistiyim," diye çemkirir sorgucusuna, "ve bu ülkeye sosyalizmin inşasında rol almak için geldim. Ben Sovyetler Birliği'nin sadık bir yandaşıyım."

Bir akıl hastanesinde olduğuna, berbat bir delilik ve gerçeküstü paranoya dünyasında olduğuna inanan Weissberg, çözülmez; en korkunç koşullar altında, kalabalık, pis hapishanelerde, kan ter içinde, kafası, bir Batılı rasyonalistinin zihni, tıkır tıkır çalışır –çevresinde olup bitenlere akılcı, mantıklı bir açıklama arar. Onu attıkları her hücrede, Weissberg tartışmaya, soru sormaya, görüş alışverişi yapmaya çalışır.

Fakat aslında Rus yoldaşlarının deli olarak gördükleri kişi, Weissberg'in ta kendisidir! Ne sorup duruyorsun? Derler. Burada ne yapmak istiyorsun? Sessizce otur ve acı çek, yeter!

Bu iki tutum arasında hiçbir iletişim, hiçbir ortak dil yoktur. Bu nedenledir ki, Weissberg ve Shalamov'un birbirlerini anlayıp anlamadığını bilmiyorum.

Shalamov, kendisini çevreleyen her şeyin, doğal dünyanın bir parçası olduğuna inanır. Kamplar, eşyanın doğal düzenine aittir, insani düzene değil. Bir insan, muazzam bir dona ya da sele karşı isyan edebilir mi? Sel bastığı zaman, adamın biri yumruğunu ırmağa sallamaya başlarsa, insanlar onun deli olduğunu, bir akıl hastanesinden kaçtığını söyleyecektir. Sel bastığı zaman, insanın en yüksek ağaca tırmanıp, sular çekilinceye değin sabırla beklemesi gerekir. Rasyonellik budur, tek akılcı tepki budur. Adamın biri kendini bir kampta bulursa, baş kaldırmamalıdır, bunu yaparsa onu vururlar; hayatta kalmayı başaracak tarzda yaşamalıdır. Belki günün birinde, ırmağın suları çekilir; belki günün birinde, onu serbest bırakırlar. Başka hiçbir şey yapılamaz, zaten gerek de yoktur.

Kolyma Masalları'nda, kampın tel örgüleri dışındaki dünya

gerçekte var olmaz. II. Dünya Savaşı'nın bittiğine ilişkin haberler buraya çok uzun bir zamanda gelir ve hiçbir heyecan uyandırmaz. Gerçek ve tek dünya, kamptır. Kamp, bütün ve mantıklı bir yapıdır. Weissberg bunu niçin absürd bulmuştu? Kamp absürd olsaydı, daha o anda çökerdi. Kampın bir mantığı vardır, bu da cinayet mantığıdır –Avusturyalı mühendis-komünistin aradığı akılcılıktan farklı türde bir akılcılık.

Rasyonel ve mantıklı olan Şalamov'un zihniydi; Weissberg'in zihni ise şaşırmış, soyutlamalarda kaybolmuştu.

"Yazgının getirdiği, tanrıların iradesinin her müdahalesinde, kampın yönetim koduna yakışmayan ve çelişkili bir şeyler vardı," diye hatırlar Şalamov. Ve satır arasında: Kim farklı hareket edebileceğini düşünürse, asla yaşamın gerçekten dibine vurmaz; "kahramanların olmadığı bir dünyada" son nefesini almak zorunda kalmaz."

Şalamov ile Weissberg'in baskı dünyası, içine fırlatıldıkları bu "öteki dünya" (Herlin-Grucinski) karşısındaki duruşlarındaki bu farklılık, belki de en büyük Rus düşünürü olan Vladimir Soloviev tarafından şöyle açıklanır: "İki kültür -batı ve doğu kültürleri- arasındaki karşıtlık, daha insani tarihin şafağında keskin biçimde çizilmiştir. Nasıl ki Doğu, kültürünü insanın üstün, doğaüstü bir güce karşı acımasızca ezilmesi temeline kurmuşsa, Batı'da tersi olmuş, geniş, kendini üreten bir yaratıcılığa izin verecek şekilde, insan kendi düşünme gücüne bırakılmıştır."

İNSAN MAGADAN'da yürürken, karda kazılmış yüksek duvarlı koridorlardan geçmek zorunda. Bu geçitler dar, biri daha geçiyorsa, durup ona yol vermek gerekiyor. Bazan bu durumlarda kendimi, yaşlı bir adamla yüz yüze, dikiliyor halde buluyorum. Her defasında, aklıma şu soru geliyor: Peki ya siz kimsiziniz? Cellat mı, mahkum mu?

Ya ben, neden gezinip duruyorum? Bu adama neden sıradan bir gözle bakamıyorum, sapkın ve gereksiz merak duymadan? Çünkü eğer cesaretimi toplayıp da bu soruyu

sorsam ve eğer o da dürüstçe yanıt verirse, şu yanıtı duyabilirim: "Şu anda karşınızda hem cellat hem de kurban var."

Bu da Stalinizmin en belirgin özelliklerinden biriydi –birçok örnekte, bu iki rolü birbirinden ayırmak olanaksızdı. İlk önce birisi, sorgucu olarak bir mahkumu dövüyor, ardından, kendisi de hapse atılıp dayak yiyebiliyordu; cezasını çektikten sonra dışarı çıkıp öcünü alabiliyordu ve bu böylece devam ediyordu. Bu, kapalı bir döngü dünyasıydı, tek çıkışı olan bir dünya: Ölüm. Bu, herkesin kaybettiği kâbus gibi bir oyundu.

UZAKLARA, körfeze kadar gitmeye karar verdim. Burada insan artık kenti işitmiyordu. Her şeyden çok, Kolyma'yı işitemiyordu. Körfeze doğru alçalan tepenin ötesinde bir yerlerde, sessizlik ve karanlıkta, öylece cansız uzanıyordu. Hatıralardan birinde, Kolyma'nın donmuş toprağının, cesetleri bozulmadan koruduğunu okumuştum; gömülenlerin yüzlerinin ifadesinin bile aynen kalacak kadar. Şalamov'un uyardığı gibi, görülmemesi gerekenleri görmüş olan insanların yüzleri.

Acı çekmenin bu korkunç yararsızlığı üzerine düşündüm. Aşk, yaratılışını geride bırakır –dünyaya gelen yeni kuşak, insanlığın devamı olarak. Peki ya acı? İnsani deneyimin böylesine muazzam, en güç ve en acı verici parçası, hiçbir iz bırakmadan göçer gider. Eğer biri burada milyonlarca kişinin çektiği acının enerjisini toplayıp da, yaratıcılık gücüne dönüştürebilseydi, gezegenimizi çiçeklenen bir bahçeye çevirebilirdi.

Peki ama ne kaldı geriye?

Paslı gemi enkazları, çürümüş gözetleme kuleleri, vaktiyle maden çıkartılan derin çukurlar. Kasvetli, cansız bir boşluk. Hiçbir yerde can yok, çünkü bitip tükenmiş konvoylar geçmişler ve soğukta ezeli sisin içinde kaybolmuşlar çoktan.

KREMLİN: BÜYÜLÜ DAĞ

MAGADAN'dan, Norilsk yoluyla Moskova'ya dönüyorum. Kolyma'dan Norilsk'e kadar, kuzey Sibirya üzerinden yapılan uçak yolculuğu üç saatten fazla sürüyor. Açık, güneşli bir öğle vakti; hava öylesine saydam ve parlak ki, müthiş bir yakınlaştırma etkisi yaratıyor –sanki insan yeryüzüne bir büyüteçten bakarmış gibi.

Aşağıda, göz alabildiğine beyaz, bembeyaz, rüzgârların mutlak ışıltıya varıncaya değin cilaladığı engebesiz, öylece uzanan düzlük. Bu kör edici ve cansız düzgünlüğün üzerinde, küçük, tek başına koyu mavi bir yaratık büyük bir gayretle ilerliyor –uçağımızın gölgesi, uçtuğunun, canlı olduğumuzun hareketli simgesi.

Beyaz, tıpkı tüm renkler gibi, tanımlanamaz niteliktedir. Vardır, ama ancak başka renklerle birlikte ortaya çıkar ve tanımlanabilir. Buradaysa başka hiçbir ton yok. Yalnızca sınırsız beyaz evren ile, tıpkı amber topağına yapışmış bir sinek gibi, İL-62'mizin beyazlığa batmış mikroskopik gölgesi.

Ama belirli bir anda, altımızdaki parlak, temiz yüzeyde bir çizgi belirdiğini görüyoruz. Bir süre tek başına akıyor. Ama arkasından, ikinci bir çizgi görüyoruz. Artık iki çizgi birbirine paralel akıyor, ta ki, daha belirgin, güçlü bir

çizgiyle kesiştikleri yere kadar. Bir süre hiçbir şey olmuyor, yalnızca düz, geniş fonda uzanan üç çizgi. Ansızın beyaz sınırsızlık bir sürü yeni çizgilerle kaplanmaya başlıyor, artık sayıları çok artan çizgiler gittikçe yaklaşıyor. Buradan itibaren türdeş, tekdüze ova, girift bir geometrik yapı içinde, şurada şekilleri bir araya yığarak, burada her yöne dağıtarak karelere, dikdörtgenlere, eşkenar dörtgenlere ve üçgenlere ayrılıyor: Burası, Sibirya'nın madencilik ve metalürji havzası Norilsk -tıpkı Polonya'daki Slask, Almanya'daki Ruhr, Amerika'daki Pittsburgh gibi, tek farkı Kuzey Kutup Dairesi'nde olması.

NORİLSK ile Moskova arasında Ural dağları uzanıyor. Sıradağların üzerinde geçtiğimiz sırada, bir mevsim değişikliği gerçekleşiyor. O zamana değin kış, kara kış iken, şimdi, Urallar'ın zirvesini geçmemizden sonra, dosdoğru ilkbahara uçuyoruz. Bu bölgedeki doğal rengi toprak boz-kahverengi tonunu yeniden kazanıyor, nehir yatakları gümüş rengi suyla dolu, şurada burada soluk yeşil noktalar uzanıyor. Yol boyunca bazı kentlerden, Volga'dan, ormanlardan geçeceğiz ve ormanların ötesinde –Moskova.

MOSKOVA'da, derhal müthiş bir tartışma girdabına, başkentin dedikodu, polemik ve münakaşalarının tam ortasına düşüyorum. Her yerde karşılaşmalar, toplantılar, konferanslar ve sempozyumlar. Her gün her çeşit insan, sabahtan akşama değin Puşkin heykelinin çevresinde dikilip, haykırarak birbirini susturmaya, parmakları ile karşısındakinin gözünü oymaya, avuçlar dolusu bildiriyi karşısındakinin burnuna sokmaya çalışıyor. Bugünler, tartışmacıların cenneti adeta, tatlı dillilerin, polemikçilerin ve çalçenelerin, vaizlerin ve hatiplerin, söz savaşçılarının ve gerçeği arayanların günü. Bu ülkede bunun gibi düzinelerce, yüzlerce sokak tartışma klüpleri var. Lvov ve Omsk, Arkhangel'sk ve

Karaganda... Her kentin meydanlarında birbirinden azgın tartışmacılar görebilirsiniz. Tümü de 1917 Şubat Devrimi'nin eski fotoğraflarından sahneleri andırıyor.

Bu sözel gayzerlerde her ne kadar ilginç, hatta sıradışı şeyler varsa da, günün birinde polemikçiler ve tartışmacılardan kaçarak Kremlin'e gitmeye karar veriyorum.

KREMLİN'e gitmek konusunda çok düşünmüştüm. Leniniski Prospekt'ten (kaldığım yer) kent merkezine giderken, sağ tarafta yükselen Kremlin'in yüksek duvarlarını, binalarını ve kulelerini ne zaman görsem, bu niyet canlanıyordu. Ardından her defasında Kremlin kompleksini her yandan çevreleyen bu muazzam çorak taş yığınıyla sersemlemiştim –kocaman, bitmek bilmez meydanlar, geniş köprüler, beton setler, asfalt ve beton levhalarla kaplanmış, kilometrelerce uzanan geniş, ıssız alanlar.

Her yöne doğru yayılan bu meydanlarda, dağınık, bazan oradan, bazan buradan her dakika kalkarak, her olası kestirmeyi kullanarak ve buradan çok çok uzaklarda başlamış olan sokakların derinliklerine dalarak, çılgıncasına bir hızla ilerleyen araba yığınları. Uzun aralıklarla nöbet değiştiren askerler, büyük bir akıllılıkla yollarına çıkmıyor. Ama onlardan başka bir tek yaşayan ruha bile rastlanamıyor burada, oysa on milyonluk bir kentin göbeğindeyiz. Özellikle pazar günlerinde ya da kötü havalarda bu ıssızlığı daha çok hissediyorsunuz. Rüzgâr, yağmurlu ya da karlı havayı beraberinde sürükleyerek, çorak alanları süpürüyor. Kimi zaman bu insansız alanlarda yürümek macerasına giriştim. Aşağıda, Moskova ırmağının boz suları akıyordu. Bir tarafta seçkinler için yapılmış, kül rengi muazzam apartman vardı –bölgedeki tek konut. Ulaşılamaz iktidarı (Kremlin'i) alandaki konut binasından ayıran boşlukta kalakaldım. Burada sokağın hareketliliği ya da gürültüsü yoktu –daha çok, bozkırın sessizliği ve sınırsızlığıydı olan.

KREMLİN, bir tepede yer alan, tuğla ve taştan bir duvarla çevrelenen ortaçağ ve modern yapılardan oluşan büyük bir kompleks. Bu güçlü duvar, en büyükleri Spasskaya, Nikolskaya, Naroznaya, Troitskaya ve Borovitskaya olan çeşitli boylarda yirmi kuleyle taçlanmış. İçerde çeşitli hükümet binalarının yanısıra, müzeye dönüştürülmüş eski Ortodoks kilise ve katedralleri yer alıyor. Hepsinden öte, Kremlin, İmparatorluk'taki en önemli kişinin iş yeri ve genellikle aynı zamanda konutunun bulunduğu yer. Kısacası, Lenin'in başkenti Petersburg'dan Moskova'ya taşıdığı 1918'den bu yana (bu sorunda güvenlik kaygıları etkili olmuştu: Petersburg denize, Avrupa'ya çok yakındı), İmparatorluk Kremlin tepelerinden yönetilmektedir.

Kremlin surlarına gitmenin en kısa yolu, Kızıl Meydan. Havanın güneşli ve ılık olduğu zamanlarda, en çok sayıda insanla karşılaşabileceğiniz yer burası. Meydanın bir tarafında Lenin'in mozolesine giden uzun, upuzun bir kuyruk var. Öteki yanda Spasskaya Kulesi. Kara hükümet ZILleri (Sovyet yapımı limuzinler) sürekli buradaki kapıdan son hızla giriyor, çıkıyorlar. Tümü birbirinin eşi (en önemli olanlarının plakaları olmaması dışında), ama içlerinde kimin oturduğuna gelince, bunu kimse bilemez, çünkü pencereleri perdelerle örtülü durumda. Arabalar o kadar sık girip çıkıyor ki, insanın Kremlin'de bir otomobil fabrikası olduğuna ve sürekli yeni modellerin birbiri ardına montaj hattından çıktığına inanası geliyor.

Kremlin'e girmek, öylesine bir neden ya da amaç olmaksızın girmek, olanaksız. Buraya ancak üç nedenle girebilirsiniz: (a) işyerinden bir gezi grubunun parçası olarak (bir ayrım ve ödüllendirme biçimi olarak) müzeyi gezmek için, (b) burada zaman zaman gerçekleşen çeşitli önemli kongrelerden birine katılmak için (delegeler ve güvenilir gazeteciler girebiliyor), c) burada çalışan ileri gelenlerden birinin çağrısı üzerine. Bu durumlardan her birinde, kapıdan geçtikten sonra ziyaretçinin gideceği yere en kestirme yoldan gitmesi gerekiyor –ardından aynı yoldan hemen çıkması.

BATI yönünden, Troyçka kapısından girmeye çalıştım, çünkü bu girişin buraya yaya gelenler için, sıradan insanlar için olduğunu biliyordum. İki asker beni durdurdu: "Geçiş tezkeresi!"

Basın kartımı gösterdim onlara.

"Bu yeterli değil! Kremlin'e geçiş tezkeresi gerek! Nereye gidiyorsunuz?"

"Sibirya'nın Küçük Ulusları Kongresi'ne."

Gerçekten de böyle bir kongre vardı o sırada. Beni geçiş izni için geri gönderdiler. Saat öğleden sonra dört olmuştu. Büro çalışanları, sekreterler, bekçiler aynı kapıdan Kremlin'den ayrılıyorlardı. Hepsi de Kremlin dükkânlarında satılan mallarla, çeşit çeşit hazinelerle -soğuk et dilimleri, peynirler, portakallar- dolu fileler taşıyorlardı. Ağır yükleri altında, yalpalayarak uzak otobüs durakları ve metro istasyonlarına doğru uzaklaştılar.

Ertesi gün aynı saatte elimde bir geçiş izniyle Troicka kapısında belirdim. İzni incelediler, fotoğrafı orijinaliyle karşılaştırdılar ve kongrenin nerede, hangi salonda yapıldığını bilip bilmediğimi iyice soruşturdular. Aslında bilmiyordum, Sibiryalıların tartışmalarını dinlemek gibi bir niyetim de yoktu zaten. Benim istediğim, Kremlin'i görmekti.

Ama bunun hiç de kolay olmayacağını çabucak farkettim. Büyük ve derin kapının alacakaranlığından çıkar çıkmaz, surların içinde, koskocaman, taş kaplı boşluğu gördüm. Önümde, eski Senato Meydanının dümdüz genişliği uzanıyordu. Sağımda modern Kongre Sarayı'nın mermer yapısı, solumda sarı boyalı dikdörtgen tophane vardı. Her yer bomboş ve her yer temizdi. Kaldırımların yeni süpürüldüğü besbelliydi, çalılar eşit boyda kesilmiş, kaldırım kenarları badanalanmıştı. Rüzgâr estiğinde meydanda ve kaldırımlarda kuru yapraklar belirdi, ama bunlar bile temizdi sanki. Bu mikropsuz ve haşin temizlik, çevrenin çıplaklığını ve tenhalığını tuhaf bir şekilde derinleştiriyordu. Burada yapayalnız kaldığım, kimsenin umurunda olmadığım hissine kapıldım. Ama bu bir yanılsamaydı.

KARŞIMDA duran, hafifçe solda kalan bina, en çok ilgimi çeken oldu -bu, Senato Sarayı olarak hizmet eden, sonraları SSCB hükümet binası olan bir on sekizinci yüzyıl yapısıydı. Üçgen şeklinde inşa edilen bina, Kremlin'in ta kendisiydi. Lenin, Stalin ve Brejnev'in her biri buradan hükmetmişti ülkeye. Kentten ve ülkenin geri kalan kısmından çifte korunmayla ayrılmışlardı: Önce, bu geniş meydanların ve Kremlin'in üzerinde yükseldiği açık, çıplak alanların muazzam boşluğuyla soyutlanıyorlardı; ikinci olarak da -hisarın içinde- Kremlin'in ve yakındaki öteki binaların sağlam surlarıyla korunuyorlardı.

Bu da yetmemişti!

1920'de, H. G. Wells, Kremlin'de Lenin'i ziyareti sırasında, liderleri koruyan üçüncü bir bariyeri farketmişti:

Kremlin, 1914'te hatırladığım kadarıyla, içinde dolaşan gruplar ve çiftler halinde akan ziyaretçiler ve turistler kalabalığından oluşan dar bir kuyrukla birlikte, son derece açık, Windsdor Şatosu kadar açık bir mekândı. Ama şimdi sıkıca kapanmış ve giriş zorlaştırılmış. Daha dış kapılardan içeriye giriş izni alabilmek için bile çok uğraştık. Ve huzura kabul edilmemizden evvel, beş altı kez kâtiplerin, nöbetçilerin kontrolünden geçirildik. (Russia in the Shadows)

Ama bu bile yetmemişti!

Ne Kremlin çevresindeki ıssız meydanlar, ne kalenin surları ve kapıları, ne kalenin içindeki bomboş alanlar, ne de binalardaki ve odalardaki kontrol noktaları, liderlere yeterli güvenlik duygusunu verebilmişti. Böylece, yüzeyin altına indiler; yeraltını kazdılar:

İkinci Dünya Savaşından önce, Kremlin ile Nogin meydanındaki Merkez Komite binasının yanısıra kentin merkezindeki bazı binalar arasında, uzun yeraltı geçitleri inşa edildi; artık hükümet üyeleri ve yüksek askeri kumandanlar, Kremlin'de bir yerden diğerine sokağa çıkmaya gerek kalmadan gidebiliyordu... Amiral İsakov şunları anımsar:

"Stalin'le birlikte uzun Kremlin koridorlarında yürüyoruz, kavşaklarda nöbet tutan askerler var, iç güvenlik servisinin kuralları uyarınca, bu nöbetçiler her gelen geçeni, bir sonraki nöbetçinin görüş alanına girinceye değin göz hapsinde tutuyorlar. Stalin'in, buruklukla karışık nefret dolu bir tonla söylediği, 'Koruyorlar ... Ama her an insanı sırtından vurabilirler de,'sözleri üzerinde düşünecek pek zamanım olmadı. (Roy Medvedev, Tarihin Muhakemesi Altında)

Her şey güzel –kürenin yüzeyi güvenli, Kremlin'in surları içinde her şey denetim altında ve yeraltından kazı yapılması da olanaksız; peki, ama havadan gelebilecek bir tehlike yok mu? Evet, bunu da düşünmüşlerdi. Kremlin'in üzerindeki gökyüzü sıkı bir biçimde denetleniyor. Sadece perestroykanın tozu dumanı arasında büyük bir gaflete düşüldü ve genç bir Alman, Rust ansızın iniş yaptığı zaman, Gorbaçov, Kremlin'in hava güvenliğindeki boşluk nedeniyle birkaç generali cezalandırmak zorunda kaldı.

1920'de henüz tüm güvenlik sistemi çocuksu bir biçimde gevşek ve iğreti olmasına karşın, liderlerin bu şekilde korunması, Wells'in aklını kurcalayan bir konuydu:

Lenin'in kişisel güvenliğini sağlamak için bütün bunların kaçınılmaz olması çok olası, ama bu durum bir yandan Rusya'nın onunla ve -hükümet icraatinin etkililiği söz konusu olduğunda, daha da önemlisi- onun Rusya'yla dolaysız temasını da güçleştiriyor. Eğer Lenin'e ulaşan her şey bir tür süzgeçten geçiyorsa, aynı şekilde, ondan gelen her şeyin de filtreden geçirilmesi gerekir; bu da bu tür mekanizmaların akışında ciddi saptırmaların ortaya çıkabileceği anlamına gelir.

Her zaman sabah yürüyüşlerine çıkan ve öğleden sonra sütlü çay içen kusursuz nezakete sahip bu seçkin İngilize, Lenin bir sürü soru sorduğu zaman, Wells, Sovyet liderlerinin aşırı derecede tecritinin yaratabileceği ölümcül sonuçlara ilişkin gözlemini açıklamıştı belki de:

Konuşmamız başından sonuna değin iki -ne desem bilmem- motifle dokunmaktaydı. Bir tanesi, benden ona yöneldi: "Rusya'yı ne yaptığınızı düşünüyorsunuz? Yaratmak istediğiniz devlet ne?" Öteki, ondan bana yöneldi: "İngiltere'de toplumsal devrim neden başlamıyor? Neden toplumsal devrim için çalışmıyorsunuz? Neden kapitalizmi yıkıp, komünist devleti kurmuyorsunuz?" Bu motifler etki tepki ilişkisi içinde, bir diğerini aydınlatarak içiçe dokunuyordu. İkincisi, birinciyi geri getiriyordu: "Peki ama toplumsal devrimi ne yapıyorsunuz? Başarıya ulaştırıyor musunuz?" Ve buradan, yeniden ikinciye dönüyorduk: "Başarıya ulaşabilmesi için Batı dünyasının da katılması gerekiyor. Neden yapmıyorsunuz?

SENATO SARAYI'na doğru yürüdüm. Başlangıçta kimse beni durdurmadı, zaten çevrede kimse görünmüyordu da. Sessizlikte, adımlarımın yankılarını duyabiliyordum, bu yüzden gürültü yapmadan yürümeye çalıştım. Evet, işte tam bu binada, şimdi önümde duran bu binada Stalin yaşamıştı. Karısının, Nadejda Alliluyeva'nın intihar ettiği daire işte şurasıydı:

Nadejda Alliluyeva'nın Stalin'le yaşamı gitgide güçleşiyordu. 8 Kasım 1932'de, Ekim Devrimi'nin onbeşinci yıldönümünü kutlamak için, bir grup Bolşevik lider ve aileleri toplanmışlardı. Nadejda Alliluyeva da oradaydı, ama Stalin gecikmişti. Sonunda geldiğinde, Nadejda onun hakkında alaylı bir yorum yapmak küstahlığını gösterdi. Stalin büyük bir öfkeye kapılarak, ona çok terbiyesizce yanıt verdi. Kimi zaman pipo yerine sigara içerdi. Öfkesini boşaltmak için, ansızın yanan sigarayı karısının yüzüne fırlattığında, sigara elbisenin dekoltesinden içeri girdi. Nadejda sigarayı çıkartarak, ayağa fırladı, ama Stalin derhal arkasına dönüp çıktı. Nadejda da onun ardından çıktı. Sonradan anlaşıldı ki, Stalin daçasına, Nadejda da Kremlin'deki daireye gitmişlerdi. Kutlama toplantısı mahvolmuştu ve birkaç saat

sonra daha da kötüsü oldu... Sabah Svetlana'nın (Stalin'in kızı) dadısı ve Stalin'in kâhyası Caroline Tiel, Nadejda Alliluyeva'nın, yatağında, elinde küçük bir tabancayla, bir kan gölünün ortasında yattığını gören ilk kişi oldu. (Roy Medvedev, Tarihin Muhakemesi Altında)

O günden sonra Stalin yalnız yaşadı, yakın çevresi yalnızca erkeklerden ibaretti. Ama ne de olsa, uzun kış geceleri başlayıp da, tipi tüm şiddetiyle yağar ve rüzgâr Kremlin'in ıssız alanlarında esip dururken, insanın biraz eğlenmeye ihtiyacı oluyordu.

Stalin, epeyce uzun sürmüş bir yemeği, Lenin'in şerefine kadeh kaldırarak sona erdirdi:

– Şimdi liderimiz, öğretmenimiz –her şeyimiz olan Vladimir İlyiç'e içelim!

Ayağa kalktık ve sessiz bir ağır başlılıkla içtik, hemen ardından sarhoşlukla Lenin'i unuttuk gittik. Gel gelelim, Stalin'in yüzündeki ciddi, ağırbaşlı, hatta küskün ifade değişmedi. Masadan kalktık, ama dağılmamıza kalmadan Stalin büyük, otomatik gramofona doğru yürüdü. Hatta kendi halk oyunlarından birini yapmaya bile çalıştı. Ritim duygusundan yoksun değildi. Gene de, az sonra durdu, tevekkülle dolu bir açıklama yaptı:

Yaşam geçip, gidiyor; artık yaşlı bir adam oldum.

Ama dostları, daha doğrusu yakın çevresi, onu temin etmeye çalıştılar:

Yo, yo, çok saçma. Harika görünüyorsunuz. İnanılmaz derecede iyisiniz. Yaşınıza göre, evet ...

Daha sonra Stalin bir plak koydu; şarkıcının koloratur sesine havlayan ve uluyan köpekler eşlik ediyordu. Abartılı, aşırı bir kahkaha attı... (Milovan Djilas, Stalin'le Sohbetler)

Stalin müziği açtı ve dansetmeye başladı. İçimizden iyi

danseden tek kişi Anastas İvanoviç Mikoyan idi. Mikoyan dansetti, ardından Voroşilov dansetti. Herkes dansetti. Ben adımımı bile doğru dürüst atamam, buz üzerindeki inek gibi dansederim, fakat ben bile dansettim. Kaganoviç dansetti. O da benden daha iyi dansedemez. Aynı şey Malenkov için de geçerli. Bulganin dansederdi, muhtemelen gençliğinde; müziğin ritmiyle Rus dansına benzer bir şeyler yaptı. Stalin de dansetti –ayağını sürüyor, kollarını kaldırıyordu.... Şarkı söyledik. Şarkı söylememizden kastettiğim, Stalin'in koyduğu plaklara eşlik ettik. Sonra, Svetlana belirdi... Stalin hemen dansetmesini emretti. Bir süre sonra, Svetlana yoruldu, zorla hareket ettiğini görebiliyordum. .. Stalin'in kendisi de sallanmaya başlamıştı, ama şöyle dedi: "Haydi, Svetlana, dans et!" O ise: "Ama zaten dansettim babacığım, yoruldum." Ama Stalin, onu saçından yakalayıp, sertçe çekiştirdi ... çekti, silkeledi, silkeledi. (Nikita Kuruşçev, Anılar)

ANSIZIN önümde iki adam belirdiğinde, Senato Sarayı'na doğru yürüyordum. Genç, yapılı, gri takım elbiseliydiler. Nereden geldiklerini görmemiştim; birdenbire ortaya çıkmışlardı. Birdenbire, kararlı, mütehakkim. Bir tanesi elini kaldırarak işaret verdi –dur. O kadarcık, ama öylesine ciddi ve sonuldu ki! Tek bir soru sormadılar –sözsüz bir sahneydi. Bir an durup, ne yapmam gerektiğini düşündüm, ardından döndüm ve Tophane istikametinde yürümeye başladım.

Yürüyordum, batan güneş gözlerimi kamaştırıyordu. Belki de, ansızın önüme çıkan iki adamı bu kadar geç görmemin nedeni de buydu. Genç, yapılı, gri takım elbiseli. Deminkilerin aynısı, hatta eşi, ama kuşkusuz farklı. İçlerinde biri, alışkın bir jestle elini kaldırdı –dur. Durdum, yine duraksama saniyeleri, ama sonra yan tarafa döndüm. Hemen gözden kayboldular.

Nereye gideceğimi, ne yapacağımı kendim de bilmiyordum –Kremlin'i yalnızca fotoğraflardan biliyordum. Ama

resimlerden aşina olduğum Kongre Sarayı'nın dikdörtgen siluetini tanıdım. O tarafa yöneldim. Gelin görün ki, Sibiryalılar Kongresi başka bir binada yapılıyor olmalıydı, çünkü yaklaştığım anda, iki genç adam önüme çıkıverdi. Yapılı, gri takım elbiseli. Kaldı ki, sarayın içi karanlık, tüm giriş kapıları kapalıydı. Güneye gitmeye karar verdim, çünkü o yönde Ortodoks kiliseleri ve katedrallerin ışıltılı kubbelerini görmüştüm. Orada bir yere girmeme ve bir şeyler görmeme izin verirler umudundaydım.

Gezintimin bu aşamasında, kararlı adımlarla, hatta belirli bir telaşla A noktasından, önceden seçilmiş B noktasına dümdüz bir hat çizerek yürümem halinde, burada istediğim her yere gidebileceğim kanaatine vardım.

Ama bu yöntem bile, gri takım elbiseli, yapılı yeni çiftlerle karşılaşmaktan kurtaramadı beni. Sanki farkında olmadan gizli bir taşa basarak, gittiğim yöne birbirine ikiz kadar benzeyen bir çift adamdan bir sürü fışkırtan görünmez bir kaynağı serbest bırakıyordum. Geri çekiliyor, yana döndüğümde onlar da -ortaya çıktıkları kadar hızla- gözden kayboluyorlardı.

HER yer boştu.

Erken bir akşam rüzgârı çıkmıştı ve her yere egemen olan sessizlikte ara ara mırıltılar ve kederli seslerden başka bir şey duyulmuyordu. Devasa Uspienski Katedrali ile Büyük İvan çan kulesinin önünden geçmiş, Katedral meydanında ilerliyordum. Burada insan kendisini küçücük, ve tapınakların görkemi karşısında ezilmiş hissediyor, mimarilerinin eşsizliği karşısında dili tutuluyor.

Sonunda, en üst liderlik kademesindekilerin Kremlin'e girmek için kullandıkları kapı olması nedeniyle çok sıkı korunan Borovitskaya kulesine ulaştım. Burayı görmek istiyordum, çünkü Beria hakkında bir kitap okuyordum ve 26 Haziran 1953'te, Beria Kremlin'e son kez olarak buradan girmişti. Stalin öleli dört ay olmuştu. Yerine Kruşçev geçmişti. Kruşçev, Beria'nın kendisini öldürterek, yerini

alacağından korkuyordu; bu yüzden ilk hamleyi kendisi yapmak istedi ve Beria'yı tutuklattı. Sözünü ettiğim kitapta (Beria: Kariyerinin Sonu), o dönemde Moskova kumandanı olan Mareşal K. G. Moskalenko şunları hatırlıyor: "25 Haziran sabahı saat dokuzda, Kruşçev beni çağırttı. Yanıma güvenilir birkaç kişi alarak Kremlin'e, bir zamanlar Stalin'in işgal ettiği Başbakan Malenkov'un ofisine gelmemi söyledi. Yanımda haritaların yanısıra birkaç sigar getirsem iyi olacağını da ekledi. Sigara kullanmadığımı, savaşta bıraktığımı söyledim. Kruşçev gülmeye başladı ve sigarların gerekli olduğunu ama zannettiğim türden olmadığını söyledi. Ancak o zaman yanıma silah almamı istediğini anladım."

Kruşçev, tabancadan değil sigardan söz ediyordu, çünkü burada herkes herkesi dinliyordu ve komplonun hemen açığa çıkması mümkündü.

Saat on birde Moskalenko ve adamları, (o sırada savunma bakanı olan) Mareşal Bulganin'in limuziniyle Kremlin'e geldiler. Beklediler.

Birkaç dakika sonra Kruşçev, Bulganin, Malenkov ve Molotov yanımıza geldiler. Beria'nın son zamanlarda Polit Büro'nun öteki üyelerine karşı nasıl küstahça davrandığını, onları gizlice takip ettirdiğini, telefon konuşmalarını dinlettiğini, kimin kimi görmeye gideceğini, Büro üyelerinin kimlerle buluştuğunu izlediğini, onlara karşı son derece saygısızca davrandığını, vb. anlatmaya başladılar. Polit Büro'nun toplanmak üzere olduğunu söylediler ve bir işaret verilmesi üzerine içeri girip Beria'yı tutukladık.

Mareşal G. K. Zuhov sözüne devam eder:

Moskalenko'yla yaveri ve general Niedielin ile general Batick ve ben bir odada oturuyor ve üzerinde anlaştığımız işaret olan iki zil sesini bekliyorduk. Beria'nın fiziksel açıdan güçlü olduğu ve jujitsu bildiği konusunda beni uyardılar.

–Hiç önemi yok, oldu yanıtım, ben de güçlüyüm.

Bir saat geçti, hiçbir işaret gelmedi. Beria'nın kazara durumu öğrenip, herkesi ekarte ettiğinden kaygılanmaya başladım. Kalktım, Büro toplantılarının yapıldığı salona gittim. Beria tam ortada, masada oturuyordu. Generallerim masanın çevresini aldı. Beria'ya arkadan yaklaşıp emrettiler:

–Ayağa kalk! Tutuklusun!

Kollarını arkadan kıvırıp sıkıca yakaladığımda, Beria ayağa kalkamamıştı bile, böylece kollarını kullanma fırsatını bulamadı. Ona baktım, solgundu, çok solgun. Ve şaşakalmış.

Onu bekleme odasına, sonra da bir başka odaya götürdük. Burada üstünü adam akıllı aradık. Ha, unuttum. Beria'nın kollarını büktüğüm anda, çabucak kemerine uzanmış, kazara silahlı olabilir mi diye yoklamıştım.

Beria'yı akşam ona kadar kilitli odada tuttuk, sonra karanlığın örtüsü altında, onu bir halıya sarıp arabanın döşemesine uzatarak, Kremlin'den çıkardık. Amacımız, Kremlin muhafızlarının onu farkedip adamlarına haber vermesini önlemekti.

Ardından Beria'yı yargıladılar –suçlarından ötürü değil, iktidara geçmek istediği için. Ve derhal vurdular.

Moskalenko, Beria'yı Kremlin'den çıkarırken, kente en yakın kapı olan Nikolskaya Kulesinin kapısını kullanmıştı.

Şimdi aynı kapıdan geçip Tverskaya Caddesi'ne (eskiden Gorki Caddesi) çıkıyordum. Gençler gösteri yapıyorlardı, yaklaştıkça ne söylediklerini işitmeye başladım. Elele yürüyorlar ve şöyle bağırıyorlardı: "Yaşasın Coca-Cola!!!"

Tverskaya'da, müzeye girip Lenin'i görmek için saatlerce kuyruklarda beklemiş aç ve yorgun insanlar da onlarla aynı yönde yürüyorlardı. Şimdi ikinci bir kuyruk oluşturmuşlardı –ketçap ve kızarmış patatesli hamburgerler için, McDonald's kuyruğu.

TUZAK

BU OLAYLAR 1990 yazında olmuştu. Bana yardım etmiş olan insanları tehlikeye atmamak için, bunları daha önce anlatamadım.

ERİVAN'a doğru yola çıkmadan önceki gün, Moskova'da Galina Starovoytova'yla buluştum. (Galina Vasiliyevna Starovoytova, Petersburg Üniversitesi'nde profesör. O dönemde SSCB Yüksek Sovyet'te Ermenistan delegesiydi. Sonradan milliyetlerle ilişkiler konusunda Boris Yeltsin'in danışmanı oldu.) Onunla ilk tanışmamdı. Hoş tavırlı, gülümseyişi sıcak, dostça davranan toplu bir kadındı. Ertesi gün Erivan'a uçacağını biliyordum. "Orada görüşürüz," dedi. Ve ekledi: "Belki size yardım edebiliriz, ama bilmiyorum, bakacağız."

Sesindeki kuşkuculuk, benim için anlaşılabilir bir şeydi. Nagorno-Karabağ'a girmek istiyordum ki, bu gerçekten umutsuz bir dilekti. Karayolundan giriş olanaksızdı: Azerbaycan topraklarında, Ermenilerin kuşattığı bir bölge olan Tüm Nagorno-Karabağ bölgesi Kızıl Ordu tümenleri ve

Azerbaycan milisleri tarafından sarılmış durumdaydı. Bu kuvvetler tüm geçitleri, yolları, yan yolları ve patikaları, kayalıklardaki gedikleri ve çıkışları, geçitleri, uçurumları ve zirveleri tutmuş durumdaydı. Bu, dikkatle, sıkıca örülmüş ağdan geçmeye çalışmanın hiçbir yolu yoktu. Bu kesimleri iyi bilenler bile denemeye kalkışamıyordu. Bu nedenle geriye bir tek havayolu kalıyordu –yani, Erivan'dan, Nagorno-Karabağ'ın başkenti Stepanakert'e ara sıra (çoğunlukla düzensiz olarak) uçan küçük bir Aeroflot uçağı. Ama bu yolu kullanma şansım da yok gibiydi –insanlar Erivan'daki havaalanında haftalarca önceden kamp kuruyorlardı (benimse bunu yapacak ne zamanım ne de param vardı). Daha da büyük sorun, biletin, ancak Nagorno-Karabağ'da ikamet edilmesi şartıyla bir Sovyet pasaportu ya da Moskova'daki ordu Genel Kurmay Başkanlığı'ndan bir izin ile alınabilmesiydi. Benim bu iki belgeden hiçbirini alamayacağım kesindi.

ERİVAN'a gece vardım. Ertesi günün tamamını otelde, telefon bekleyerek geçirdim. Yanımda birtakım eski Ermeni kroniklerini getirmiştim. Güzel, binlerce yıllık metinler, ama öylesine büyük çaresizlik, acı ve gözyaşları içeriyor ki, insan bunları çok fazla okuyamıyor. Ermenilerin yazgısı: Yüzyıllar süren idamlar, yüzyıllar süren sürgünler, diaspora, evsiz barksız dolaşmalar, soykırımlar. Bütün bunlar kroniklerde kaydedilmiş. Her sayfada birisi dayanacak güç bulmak için yakarıyor, birisi yaşamı için yakarıyor. Her sayfada dehşet var, her dizede titreyiş ve korku var.

ERTESİ SABAH telefon çaldı. Galina Starovoytova'nın sesini duydum. "Dünden beri," dedi, "aklımızda siz varsınız. Düşünüyoruz taşınıyoruz, bir yolunu bulmaya çalışıyoruz. Genç bir adam gelinceye değin, sabırla bekleyin."

Genç adamın adı Guren'di. Uzun boylu, sağlam yapılı

biriydi, hareketleri enerjik, güçlü kuvvetliydi. Beni gördüğü zaman büyük bir kaygıya kapıldı. "Ne oldu ki?" diye sordum. Çantasını açtı, içinde birkaç Sovyet pasaportu vardı. Bunlar Ermenilerin pasaportlarıydı, ama hepsi de ilkgençlik çağındaki Ermenilerin; en yaşlısı yirmi dört yaşındaydı. Hiçbiri hayatta değildi.

"Bu, Sumgait'te yanarak öldü," dedi Guren, "bu da, Nagorno-Karabağ'da boğularak öldü."

"Ya bu?"

"Onun nasıl öldüğünü bilmiyorum." Fotoğraflardan, aynı derecede kara, ciddi ve konsantre olmuş gözlerle bize bakıyorlardı. Sonunda Guren fotoğrafın her nedense biraz flulaştığı (su? ter?) pasaportu seçti ve onu almamı söyledi.

Sonra, beni motoru ve (umarım!) frenleri dışında hiçbir şeyi çalışmayan baştan aşağı harap bir Moskoviç'e bindirdi ve yola çıktık. Derhal, Üçüncü Dünya'da olduğumu hissediverdim, sanki ansızın kendimi, hiç kimsenin hiçbir kurala, trafik ışığına ya da levhasına uymadığı, gene de her isteyenin, -karşıya, arkaya, zigzag çizerek, daire çizerek- tümüyle keyfine göre, istediği yöne gitmesine karşın, herkesin (en azından çoğu kişinin) eninde sonunda hedefine ulaşmasını sağlayan tüm bu dengesiz, kargaşa içinde, çılgın trafiğin bir tür iç mantıkla (bir Avrupalının gözüne görünmeyen bir mantıkla) yürüdüğü Tahran, Kalküta ya da Lagos'da bulmuş gibiydim. Biz de -bu egzos dumanına boğulmuş, sarsak, çılgınca korna çalan kalabalığın bir parçası olarak- hedefimize doğru ilerliyorduk. Bu hedef neydi, hiçbir fikrim yoktu. Ama deneyimlerim, beni tehlikeli, belirsiz, olanaksız bir geziye çıkardıkları zaman, soru sormanın yersiz olduğunu öğretmiştir. Soru sormanız, sizin onlara güvenmediğinizi gösterir; onlardan emin değilsinizdir; korkuyorsunuzdur. Ama bunu yapmak istediğinizi siz söylemiştiniz. Kararınızı vermeniz gerek –her hangi bir şeye hazır mısınız, değil misiniz? Üstelik –hiç zaman da kalmamıştır! Kararsızlık için, duraksamalar, alternatifler için çok geç kalmışsınızdır.

Kent merkezinde eski bir apartman. Guren önde, ikinci

kata çıkıyoruz. Tipik bir Sovyet apartman dairesi –dağınık, kalabalık. Küçücük bir temizlik ve düzen için bile verilen günlük, ölümcül bir mücadele. Müttefikleri olmayan bir mücadele bu –sabunsuz, deterjansız, sık sık susuz yapılan. Aslına bakılırsa, en çok da susuz yapılan, çünkü kent kuruyor; su ancak çok ender olarak, bazan orada, bazan burada akıyor. İnsanın onu araması gerekiyor; beklemesi gerekiyor. Kendimi içinde bulduğum dairede, balkon, ağaçlar dikilmiş bir avlu havası verecek şekilde cam duvarlarla kapatılarak verandaya çevrilmiş; bu veranda da bir masa duruyor, çevresinde birkaç kişi oturuyor. İçlerinden yalnızca birini tanıyorum –Galina Starovoytova. Ötekiler çoğunlukla sakallı gençler. Sakallı adamların varlığı, yakın çevrede bir yerlerde bir çatışma cephesi, cephelerden birinin ya da ötekinin -özgürlük ya da iktidar için- bulunduğunu gösteriyor. Masada oturan fedayeen, beni dostça selamlıyor ama ilk coşkunluk anından sonra hepsi de sessizleşiyor, sükût çöküyor.

"Ryszard," -dediğini duyuyorum birinin- "bugün Stepanakert'e uçacaksın. Temsilci Starovoytova ile aynı uçakta. Ama bir pilot olarak uçacaksın. Sen ve Galina Valisiyevna birbirinizi tanımazlıktan gelmelisiniz. Anladın mı?"

"Elbette," dedim, "Anladım." Sanki çok büyük, ciddi bir yemin etmişim gibi çıktı sesim.

Guren, havaalanına gitme vakti geldiğini söylediğinde, daireye geleli çok olmamıştı.

ERİVAN'DAKİ havaalanını (çeşitli kez geldiğim) tarif edebilir miyim? Bu havaalanında sabahı tarif edebilir miyim? Yüzlerce, binlerce kişilik bir kalabalık, banklarda, mermer zeminde, taş basamaklarda uyumakta olan insanlar nasıl uyanır? Bu insanlar küfürler, lanet okumalar, çocukların ağlamaları arasında nasıl doğrulmaya başlar? Ne zamandır burada uyumaktaydılar? Şey, bazıları pek uzun zamandır değil; bu onların ilk gecesiydi henüz. Şunların -bir haftadır. Şunlarınsa yanına bile yaklaşılamaz, çok feci kokuyorlardır.

Şunlar -bir aydır. Dolayısıyla hepsi, sıradan bir insan gibi, uyanır, çevreye bakınır ve gerinir, esner. Bir adam uyanıp, gömleğini pantolonunun içine sokmaya girişiyor. Bir kadın, saçını eşarbının altına sokmaya çalışıyor. Kara, ışıl ışıl saçlar, muhteşem, Şehrazat'ınki gibi. Bu herkesin rahatladığı bir saat. Çevreye göz atmalar başlıyor, gittikçe artan kaygıyla bakınılıyor –nereye gitmeli, nereye saklanmalı, nereye oturmalı? Havaalanında dört tuvalet var. İyimser bir tahminle, bozuk olmadıkları varsayılsa bile, herkesin gidebilmesi bile saatler alır. Ne yazık ki, ya bozuklar ya da daha doğrusu, insanın kullanması olanaksız. İşte olan bu. Bir zamanlar, çok çok zaman önce, klozetler tıkanmış. Tıkandıkları için, içlerinde kule gibi yükselen bir dağ oluşmuş, insanlar klozetlerin yanındaki yerleri doldurmaya başlamışlar. Sıradışı, şaşırtıcı bir titizlikle, zeminin her bir santimetre karesini doldurmuşlar. Artık tuvaletlerin çevresindeki alanda hiçbir etkinlik alanı bulamadıklarından, yeni topraklar keşfetmek konusundaki anlaşılır bir doğal kararlılıkla daha da ileri gitmeye, yayılmaya, genişlemeye başlamışlar.

Evet, tamam, diyelim ki, tenha bir yer arayışındaki yetişkinlerin, dört tuvaletin kapılarında artık sertleşmiş bu tiksindirici yapıntıları görünce birkaç saat kendilerini tutacaklarını varsayalım. Peki ya çocuklar? Ne de olsa küçük çocuklar ... yapmak zorunda kalırlar. Bu iki yaşındaki kız çocuk yapmak zorunda, hatta artık büyümüş olmasına karşın, şu beş yaşındaki oğlan da yapmak zorundadır. Öyleyse, etrafta dolanan ve pek de utanç duymadan, kenarda köşede kendilerini rahatlatan küçük çocuklara öfke saçan havaalanı kumandanında hiç mantık var denebilir mi?

İnsanlardan bazıları uçaklarını bulabilmek için oraya buraya koşuşturuyorlar. Bir uçak gelecek mi? Ne zaman gelecek? Vesaire. Uçakta boş koltuk olup olmadığına gelince, onu sormuyorlar, çünkü boş koltuğun olmadığını herkes biliyor. Bir şeylerin peşinden etrafta deli gibi koşuşturup duranlar acemiler, naif ve deneyimsizler; muhtemelen

burada şimdiye değin yalnızca bir, belki iki gece geçirmişler. Gedikliler hiçbir yere gitmiyorlar. Bunun hiçbir anlamı olmadığını biliyor ve banklardaki yerlerini korumayı tercih ediyorlar. Yerlerinde kıpırtısız, çevrelerinden kopuk otistikler gibi, akıl hastanelerindeki insanlar gibi, öylece oturuyorlar.

ŞİKAYETLERİN işitildiği küçük, kalabalık odadaki sahneleri betimlemem gerekir mi? Burada görevli Ermeni, görünüşüne bakılırsa, bir çeşit boksör, sirkin birinde gösteri yapan dev adam, bir güreşçi filan olmalı. Zaten yumruklarını birer ölümcül silahmışcasına ona doğru sallayan, itişen, söylenen, tehdidtkâr kalabalığın önünü, ancak böyle bir gladyatör alabilirdi. Bu kalabalıkta ne çok talihsizlikler, ne çok dramlar yaşanıyor. Şu kadın ordudayken ölen oğlunun cenazesi için bugün Urallar'a gitmek zorunda. Onun çığlıklarını, yüzünü, saçlarını yolan parmaklarını betimlemeye kalkışmayacağım. Şu adam aniden görme yetisini yitirmiş. Bir ameliyat için Kiev'e uçması gerekiyor. Ebediyen kör kalmaması için tek şansı bu. Odanın duvarı boyunca, bir şekilde bir yerlere uçması gereken, kadınlardan oluşan sessiz bir kuyruk uzanıyor. Sakince duruyorlar; gerginliği kaldıramazlar. Karınları kocaman, her an doğum başlayabilir.

Guren'le ben, bu dolaşık insan çalılığının -baş edilemiyen, kudurmuşça bir şeyleri (birini?) iten bu kalabalığın- arasından geçip, pilotların odasına ulaştık. Bizi görünce, içlerinden biri kalkıp karşıladı. İnce yapılı, benden biraz uzun boyluydu. Adı Suren'di. Bana, kendisini izlememi söyleyerek, park yerine, arabasına götürdü. Arabada bir üniforması vardı –bir ceketle pantalon. "Bütün gece ütü yaptım," dedi gururla. "Şimdi de apoletlerle bir kep bulmamız gerekiyor," diye ekledi. Arabada üzerimi değiştirdim ve benim giysilerimi plastik bir torbaya koyduk. Binaya döndük. Suren bir hostes buldu, ona bir şeyler söylediğini görebiliyordum. Hostes ortadan kayboldu; biz havadan sudan söz ederek onu bekliyorduk. Sonunda döndü ve kendisini izlemem

için başıyla işaret etti. Elinde pilotların soyunma odasının anahtarı vardı. Oradan benim için uygun apoletleri ve kepi aldı. Uçağın kaptan pilotu olarak uçacaktım. Hostes önde, ben ardında bir koridora girdik ve bana şöyle dedi: "Ben soyunma odasında kalacağım –siz Suren'in yanına yalnız döneceksiniz." Benimle birlikte görünmek istemiyordu.

Gittim, ama daha o anda beklenmedik bir durumla karşı karşıya geldim. Havaalanı salonuna henüz girmiştim ki, bir pilot gören insanlar kendilerini önüme fırlatıp bir sürü soru sormaya başladılar –nereye uçuyorduk, onları da alacak mıydık, ne zaman gidecektik?

Bir şekilde bu sorunla başa çıkmam gerekiyordu, ama şimdi, yolcuları itip kakan iki adam -ya da hemen sonra anlaşılacağı üzere, iki rakip- yanıma gelmeyi başardılar ve buyurgan bir ses tonuyla, hemen hemen aynı anda bana şunu bildirdiler: "Uçağın tüm biletleri benden alınır!" (Kısacası, resmi olarak satın alınmış bir bilete sahip olmak, geçerli bir biletin gerçek değeri olan bir kağıt parçası temin etmenin dikenli yollarında ancak bir ön adımını, hatta önün de önü bir adımını oluşturuyordu. Birinin uçakta yerini alıp alamayacağı, şu anda liderleri önümde duran mafyalardan birine rüşvet vermeye bağlıydı. İşte bu tam da, gerçekliği genellikle olduğu gibi kabul etme eğilimindeki pek çok Batılının işin içinden çıkamadığı türden bir durum: Saydam, anlaşılabilir ve mantıklı. Böyle bir felsefeyle, Batı'dan gelip Sovyet dünyasına savrulmuş olan adam, tek bildiği ve ,kesinlikle, en önemli olmayan halının sürekli olarak ayağının altından kaydığını, burada, kendisinin çözemeyeceği şekilde dev bir düğümle bir araya gelmiş ve özünü çoklu-mantıklılık oluşturan en çelişkili gerçekliklerin iç içe geçtiğini görür: Zaman zaman yalnızca tek bir mantık sisteminin bulunduğuna inananlar tarafından hatalı olarak mantıksızlık ya da mantık yokluğu olarak adlandırılan, en çelişkili mantık sistemlerinin tuhaf bir karışımı.

Şu anda en küçük bir yanlış adımın, içinde bulunduğum durumda, feci sonuçlara yol açabileceği gerçeğinin bilincinde olarak, kararlı bir şekilde davranmak zorundaydım.

Herkesi şiddetle kenara ittim ve pilotların odasına yürüdüm. Suren beni birlikte uçacağımız ikinci pilota tanıttı. Adı Averik idi. Derhal birbirimizden hoşlandık. Averik, tüm bu operasyonun büyük bir risk taşıdığının farkındaydı, ama nedense bu durum onu büyülemişti ve daha ilk andan itibaren, her şeye hazırdı. Beni yakalarlarsa, kendisinin de hapishaneye gideceğini biliyordu. Ama onunla tanıştırıldığımda son derece neşeli ve enerji doluydu. Daima sakin, içe kapanık, suskun olan Suren'in tam tersi bir kişilik.

SUREN ve Averik'in pilotluğunu yaptıkları uçak, JAK -40 tipi, yirmi altı yolcu kapasiteli, küçük bir jetti. Erivan'da, kalkış sırasında, sorun çıkmadı. Bir otobüs yolcularla birlikte ikimizi, terminalden epeyce uzakta duran uçağa götürdü. Yolcular arasında Starovoytova ve Guren'i (Galina'nın yardımcısı olarak geliyordu) gördüm. Geri kalanlar, sonunda eve gitme umudu karşısında bile sevinçli görünemeyecek kadar yorgun düşmüş, bitap haldeki Ermenilerdi. Suren, Averik ve ben kokpite girerek kapıyı kapattık. Suren motorları çalıştırmaya başladı. Kokpitteki atmosfer iyiydi, çünkü yolculuğumun tüm planı oldukça sağlam temellere dayanıyordu. Seçkin bir Sovyet ismi, Yüksek Sovyet'in çok tanınmış ve sevilen delegesi, seçim bölgesini ziyaret ediyor. Yanında okullar için getirdiği hediyeler var ve kendisine oy verenlerle tanışmak istiyor. Bu nedenle, sevinç ve saygıyla karşılanması son derece doğal, bu genel konukseverlik ve yakınlık atmosferinde, ben de -belki- özel pilotu olarak görüneceğim. (Eğer planın bu bölümü bir nedenle başarısız olursa, Starovoytova'yı tanımıyor gibi görünmek zorundayım.)

Küçük jetimiz, Erivan'dan Stepanakert'e olan mesafeyi üç çeyrek saatte alıyor. Bir de Aşağı Karabağ olduğu için, aynı zamanda Yukarı Karabağ diye de adlandırılan Nagorno-Karabağ'ın iki yanındaki sıradağların arasından uçuyoruz. Yukarı ve Aşağı Karabağ, Kafkasya'nın doğu kolunu oluşturuyor; Kafkaslar burada, sanki enerjisini ve gücünü

yitiriyormuşcasına gittikçe yumuşayan bir eğimle, Kura ırmağı vadisine dönüşüyor. İki, üç yüz kilometre batıda, bu ırmağın temiz suları kara petrolle kirlenmiş Hazar Denizi'ne dökülüyor.

Suren ve Averik, kumanda tablolarındalar. Kokpitte, havada asılı bir tiyatro locasında gibi oturmuş, sıradışı bir pantomimi izliyoruz –danseden dağlar. Bu da ağır, uyurgezerlere özgü, neredeyse hareketsiz, ama gene de bu suskun, pürüzlü biçimler hareket ediyor, konumlarını değiştiriyor, kendi çevrelerinde dönüyor, yere doğru alçalıyor ya da yükseklere -bulutlara- doğru çıkıyorlar. Çiftler, gruplar, diziler, sürekli birbirini izliyor. Her yer İsviçre'ye benziyor. Şurada otlayan koyun sürüleri, burada coşkuyla akan dereler, ötede yemyeşil ormanlar ve düzlükler.

STEPANAKERT hava limanının hava trafik kontrolörünün sesi, beni dalgınlığımdan koparıyor –alçalmaya başlıyoruz. Aşağıda, küçük vadiyi görüyoruz, zor farkedilen bir çizgi halinde bir yerleşim yeri, ardından, bir an sonra Suren iniş pistini gösteriyor. Bu pistin çok kısa ve fazlasıyla engebeli olduğu anlaşılacak; büyük bir uçağın inmesi olanaksız. İşin doğrusu, biz de ancak sonuna doğru, bir moloz yığınının hemen önünde durmayı başarıyoruz. Ağır ağır barakalara doğru ilerliyoruz –yani havaalanı terminali. Yaklaştıkça Suren ve Averik'in ifadeleri sertleşiyor: Terminal silahlı birliklerce sarılmış. Her yerde milisler. Nagorno-Karabağ savaş halinde; bölgeyi bir askeri vali yönetiyor. Birlikler, buraya Rusya'nın uzak yerlerinden getirilen KGB taburları.

"Hiç bu kadar çok olmamışlardı," diye mırıldanıyor Suren.

Uçağın çevresini silahlı komandoların aldığı ve subayların yaklaştığı sırada, motorları henüz kapatmıştı. Suren, Averik'e bir şeyler söylüyor ve beni işaret ediyor. Averik başını sallıyor.

"Önümde yürü," diyor bana. Kokpitten çıkıyoruz. Uçaktaki tek kapı, kuyruk tarafında yer alıyor. Averik kapıyı açıyor,

merdiveni aşağıya, yere indiriyor. Tropik havanın etkisini hissediyorum ve basamakların sonunda askerlerin toplandığını görüyorum.

"Dışarı çık, çık ve derhal dosdoğru yürü." Averik'in sesini işitiyorum.

Bir saniye bile duraksamamam ya da kesin olmayan bir jest, gereksiz bir hareket yapmamam gerektiğini biliyorum. Merdiveni hızla iniyorum, hemen altında toplanmaya başlamış subayların yanından geçiyorum, komandolarla milislerin yanından geçiyorum, dümdüz ilerliyorum. Averik yanımda yürüyor; bundan sonra ne yapılacağını biliyor (ben de buna güveniyorum zaten). En önemli şey, arkamızdan hiç kimse bize seslenmiyor, kimse durmamızı emretmiyor. Dosdoğru zırhlı kamyonlardan oluşan bir konvoy ile bu kamyonların gölgesinde oturan askerlerin içine giriyoruz. Burada da bizi durduran yok –pilot üniformasıyla yız ve herkes az önce bir uçağı indirdiğimizi gördü ne de olsa. Yaklaşık yüz metre kadar kamyonların yanından yürüyoruz, ta ki, küçük, ahşap bir binanın kapısına varıncaya değin. İçerde tek bir şeyin -ılık limonatanın satıldığı- bara benzer bir şey. Averik bana bir bardak alıyor (bu karışıklıkta yanıma para almayı unutmuşum) ve "Burada otur ve bekle," diyerek, hoşçakal filan demeden, gözden kayboluyor. Bir süre sonra, daha önce hiç görmediğim sakallı bir delikanlı beliriyor ve yanımdan yürüyerek geçerken, dişlerinin arasından, "Burada otur ve kıpırdama, şu andan itibaren benim himayem altındasın," diye mırıldanarak kayboluyor.

Bekleyiş uzamaya başlıyor, uzuyor, uzuyor. Sanki kızgın korların üzerinde oturuyor gibiyim. Barda birkaç tabure var, ama hepsi boş; burada oturan tek kişi benim. Ama gene de hareket eksik değil; insanlar sürekli limonata içmeye geliyorlar. En büyük tehlike, askeri devriyeler. Gözünüzde canlandırmaya çalışın: Taşranın derinliklerinde, dağların epey yükseklerinde, küçük, derme çatma havaalanı. Kimi zaman küçük bir uçak iniyor, dahası neredeyse hemen anında yeniden havalanıyor. Tek çekim merkezi, limonata satan bar. Hava sıcak, herkes susamış. En susamış olanlarsa,

kurşun geçirmez yelekler, miğferler giymiş ve üstelik bir sürü teçhizat yüklenmiş olan askeri devriyeler kuşkusuz. Bu devriyelerin ne yapması gerekiyor? Aslına bakılırsa hiçbir şey –dolaşmak ve her şeye karışmak, yürümek ve araştırmak, gözlemek, soru sormak. Ve ardından, bu ölümcül derecede usandırıcı hiçbir şey-yapma görevi arasında, bu lezzetli içecek sunuluyor kendilerine: Barda (buranın tek barı), boş barda, bir Aeroflot pilotu oturuyor. Biri kalkıp ona bir soru sorarsa ne olacak? Diyelim ki –nerelisiniz? Ya da diyelim ki –nereye gidiyorsunuz? Ne de olsa, biri, hele de görevdeki askeri devriyeden biri, savaş koşullarında, Nagorno-Karabağ gibi böylesine belalı bir yerde soru sorabilir. İnsanlar buraya çok ender olarak geliyor. Buraya gelmek zor. Kimsenin gelmesine izin vermiyorlar.

Bir Rus devriyesi bana yaklaşıp bir şey sorarsa –bu çok kötü olmaz: Ermeniymişim gibi yapmam mümkün; Rusça konuşuyorum ama bir Ermeni aksanıyla. Bir Ermeni devriyesi gelip de bir şey sorarsa; eh, bu da o kadar kötü bir şey olmaz: Rusçayı bir tür Litvanya ya da Latviya aksanıyla konuşuyor olabilirim. Beni en çok korkutan, Rus-Ermeni karışımı devriyeler. Onları kandırmayı başaramam.

İkinci sorun, elimde hiçbir belge olmaması gerçeği. Evet, gömlek cebimden bir Sovyet pasaportunun ucu görünüyor. Ama bu Sumgait'te öldürülmüş, genç bir Ermeniye ait.

Bir saatin sonunda sakallı adam yeniden beliriyor.

"Dinle," diyorum, "Burada oturamam, burada beni yakalayacaklar." Sinirlerinin çok gergin olduğunu görüyorum.

"Otur," diye yanıtlıyor, "dışarı çıkman uygun değil. Otur." Ve kayboluyor.

Sıcağa karşın, şapkamı gözlerime dek çekiyorum, kestirirmiş gibi yapıyorum. Çeşit çeşit süsleri, yıldızları ve meşe yaprakları bulunan, büyük, etkileyici bir şapka. Şu anda onu bir tür kalkan, ardına saklanabileceğim bir perde gibi kullanıyorum. Aynı zamanda, her tür ilişki hevesini kıracak şekilde davranmaya çalışıyorum. Bir çeşit uyumsuz, huysuz, bir Neandartal gibiyim. Herkese şu mesajı veriyorum: Sakın yanıma yaklaşma!

Bu bara ilk gelişimden iki saat sonra, kalkan bir uçağın homurtusunu işitiyorum. Kendimi daha da yalnız ve tuzağa düşmüş hissediyorum. Neyse ki, o anda sakallı adam yeniden beliriyor. Bana: "Beni izle," diyor. Korkunç bir hapishanenin duvarlarını ardımda bırakıyormuşum gibi bir duygu içinde, dışarı çıkıyorum. Havaalanından kente doğru giden yolda ilerliyoruz, yüz metreden daha yakın, yol kenarında ama biraz daha altta kalan bir yere, park alanının bulunduğu yere gidiyoruz. Yol kenarındaki bir ağacın gölgelediği girişinde, yaşlı bir Ermeni oturuyor. Yanımdaki sakallı gençle o, birbirlerini tanırcasına başlarını sallıyorlar, bunun üzerine kılavuzum beni kanarya sarısı bir Lada'nın yanına götürüyor. Diyor ki, "Burada otur ve kımıldama," ve ortadan kayboluyor. Bir yandan kendimi burada oturan bir ördek gibi olduğum bardakinden daha rahat hissediyorum, ama öte yandan, öğle güneşinin tam ortasında duran arabanın içi bir soba kadar sıcak. Dışarı çıkmak, park alanının çevresinde şöyle bir dolaşmak istiyorum ki, ağacın gölgesinde oturmakta olan yaşlı adam fısıltıyla sesleniyor: "Dışarı çıkma, yakındalar." Aslında, elli metre ötede, bir askeri noktanın yanında, yol kontrolü yapılıyor. Güneşte pişen bir Aeroflot pilotu görünce, ferahlaması için bir bardak çay ikram etmek üzere çadırlarına davet etmeleri işten bile değil; ardından kim, ne, nasıl, nerede gibi sorular gelecek. Ne de olsa, insan konuşmak zorundadır, bu doğaldır, hele şimdi glasnost varken, insan bir yabancıyla bile çene çalabilir.

En kötü olanı, hâlâ neler olup bittiğini bilmiyorum. Anlaşılan, Erivan'da hazırlanan iyimser planımız başarısız oldu. Starovoytova, havaalanında yerel ileri gelenlerce karşılanacaktı. Bu tören ancak onbeş dakika, olsa olsa yarım saat sürecekti. Bundan sonra, arabalarla kente gidecek, yemek yiyecek, öğrencilere armağanlarını verecek, parkta gezinecek, Stepanakert halkıyla tanışacaktık. Bütün bunların sıcak, konukseverce ve pastoral olacağı düşünülmüştü. Oysa gerçekte bizi havaalanında bekleyenler ileri gelenler değil, KGB komandoları olmuştu. Hiç de sıcak bir karşılama havası yoktu; tam bir tuzağa düşmüştük.

Yaşlı adama (bütün bu süre boyunca havaalanı yönünde bakarak oturan ve benimle birkaç sözcük konuştuğu zaman bile başını çevirmeyen) Starovoytova'nın kente gidip gitmediğini soruyorum, ama kaygılı bir ses tonuyla hayır yanıtını veriyor. Bu demektir ki, diye akıl yürütüyorum, onu ya havaalanında tutuyorlar, ya da aynı uçakla Erivan'a dönmesini emrettiler. Ama Ermeni bu sözlere hiç yanıt vermiyor.

YOL-KENARINDAKİ ağacın gölgesinde oturan şu yaşlı Ermeni. Doğu'nun bütün komploları işte buna benzer insanlara bağlıdır. Bu adamlar, bu kayalık manzarada bir taş parçası kadar hareketsiz otururlar. Doğulu şehirlerin toprak arka yollarında, kamışlara sırtlarını vererek otururlar. Her şeyi görürler; her şeyi bilirler. Hiçbir şey onların dengesini bozamaz. Hiç kimse onları aldatamaz. Hiç kimse onlara baş eğdiremez. Şimdi de, ağacın altındaki bu adamın varlığı sayesinde, kendimi daha iyi hissediyordum.

BENİ YAKALADIKLARINA dair bir hikâye uyduruyorum kafamda.

Bu üniformayı nereden buldun? diye soruyor beni sorgulayan subay.

Nerede mi? Onu Varşova'dan aldım. Oradaki Ruslardan her istediğiniz üniformayı alabiliyorsunuz. Yüzbaşı, albay, hatta bir general üniforması bile. Silah da alabiliyorsunuz, ama gördüğünüz gibi –ben silah taşımıyorum.

Eğer söylediğin doğruysa, bir Aeroflot pilotunun üniformasını nereden buldun?

Çünkü çok uzun zamandır Nagorno-Karabağ'a gelmeyi istiyordum ve buraya gelmemin başka yolu olmadığını biliyordum. Ne pahasına olursa olsun buraya gelmek istiyordum, çünkü yok edilmeye mahkum edilmiş halkların yazgısı bana her zaman dokunmuştur; Nagorno-Karabağ'ın halkı da yok edilmeye mahkum.

Öyle mi düşünüyorsun? diye soracak subay.

Heyhat. Korkarım evet. Burası, küçücük bir Hıristiyanlık adası, birkaç yıl içinde İslamcı köktencilik okyanusunun içinde boğulacak. Bu okyanusun dalgaları şimdiden kabarmış durumda. Görmüyor musunuz?

Bu Sumgaitli adamın pasaportunu nereden buldun?

Bu pasaport, Erivan havaalanında bir pencere kenarında duruyordu. Hiç kimse dikkat etmiyordu.

Seni uçağa kim aldı?

Hiç kimse, ben kendi kendime bindim. Yolcularla birlikte otobüse bindim, sonra gene onlarla birlikte uçağa bindim. Yolcuların bir pilota bu uçakta ne aradığını sorması tuhaf olurdu.

Muhafız! diye bağırıyor sorgucu subay askerlere. Bu mahkumu hücresine götürün!

Elimde çok geniş bir zaman vardı, böylece birçok alternatif hikâye hazırladım. Hepsinin de tek amacı vardı –kimseyi ele vermemek, kimseye yük olmamak.

ŞEHİR YÖNÜNDEN siyah bir limuzinin yaklaşıp, kontrol noktasının biraz ötesinde durduğu zaman, inişimizin üzerinden dört saat geçmişti. Bu, İmparatorluk'ta ancak yüksek rütbeli görevlilerin bindiği türden bir arabaydı, bu yüzden şöyle düşündüm: İşte, arabayı da gönderdiler, öyleyse herhalde Starovoytova'nın kente gitmesine izin verdiler. Biraz sonra sakallı adam belirdi (sürekli olarak son derece gergin, komplocu) ve dedi ki: "Kararlı bir şekilde yürü!" Bunu söylemesi gerekmezdi –böyle durumlarda kararlı bir havada yürümenin, savaşı yarı yarıya kazanmak anlamına geldiğini zaten biliyordum.

Bindik, kapıyı şiddetle çarparak kapattık ve araba derhal hareket etti. Şehre doğru ilerliyorduk, aralıksız olarak zırhlı arabalar ve küçük tanklar dizilmiş yol boyunca kilometrelerce ilerledik; tüm bölge kocaman bir ordugâhı andırıyordu. Ansızın yol üzerinde, bir labirent oluşturan uzun, kocaman beton bloklar beliriverdi önümüzde. Arabalar

yavaşlamak ve buradaki askerler tarafından kontrol edilmeden önce dikkatle ilerleyerek geçmek zorundaydı. Bu engeli gördüğünde sakallı adam: "Yere uzan, sızmış numarası yap," dedi. Aklına bir tek bu gelmişti. Derhal arka koltuğa yıkıldım ve yüzümü şapkamın altında gizledim. Sakallının, kafasını arabanın içine sokan askere şöyle söylediğini duydum: "Sarhoş. Sarhoş ve yorgun."

Bir kez daha hızla şehre yöneldik, sağ tarafımızda bir tepe, sol tarafımızda ise, dibinde artık kullanılmayan bir demiryolu hattının görüldüğü derin bir nehir vadisi vardı. "Artık oturabilirsin," dedi Sakallı, "bizi yeniden durdururlarsa, gene sarhoş taklidi yap." Ama birbiri ardına geçtiğimiz tüm nöbetçiler bize devam et işareti yaptılar. Çok geçmeden dar sokaklar belirdi, bir sürü ağaç dikilmiş, gölgeli, birbirlerini dik açıyla kesen sokaklar. Ardından araba apartmanlarla çevrili bir avluya girdi; o zaman Sakallı: "Çık," dedi. Dışarı fırladım ve araba anında uzaklaştı. Durup çevreme bakma fırsatı bile bulamamıştım ki, yaşlıca bir kadın bana doğru koşarak kolumdan yakalayıp bir merdivene sürükleyerek, gözden kaybolmadan önce bir tek "üçüncü kat" dedi. Üçüncü kata çıktım, kapı açıktı ve kendimi kadın ve çocuklardan oluşan bir kalabalıkla çevrili buluverdim. Herkes sevinçle bağırıyor, bana sarılıyor, kucaklıyor, bir şeyler söylüyordu. Işıl ışıl, zafer dolu yüzleri gördüm. "Düzenbazlar! Serseriler! İşgalciler!" Kadınlar gittikçe coşuyorlardı. "Bize daha ne kadar eziyet edeceksiniz, bizi esir tutacaksınız!" Rejime karşı aralıksız ve her biri birbirinden yaratıcı ilençlerini ve tehditlerini dile getirirken, çoktan soğumuş olan yemeği benim için ısıttılar.

Birkaç adam geldi; onlar da bana sarıldılar. Onların gelmesiyle, bütün şamata anında kesildi; çocuklar ortadan kayboldular; kadınlar söylenmeyi ve ilenmeyi bıraktılar.

AKŞAM konuşmayla geçiyor. Buraya gelmemin nedeni de bu. Karabağ'dan ayrılmalarına izin verilmeyen, yerel Ermenilerin yazgısını, güçlüklerini, dramlarını tüm dünyaya

anlatmak istemelerine karşın suskunluğa, sessiz bir direnişe mahkum edilen Karabağ Komitesi üyeleriyle tanışmak için geldim. Bu arzu -sesini bir yerlerde duyurma arzusu- denize düşenin yılana sarılması gibi, dünyadaki adalet olanaklarına olan inançlarına sarılmış, sesini duyurmanın anlaşılmak demek olduğunu, yalnızca bu şekilde argümanlarını kanıtlayıp davayı kazanacaklarına inanmış olan köleleştirilmiş halkların tümüne özgü.

Karanlık çökmeye başlıyor. Büyük bir odada, uzun, ağır bir masada oturuyoruz. Tipik bir Ermeni apartman dairesindeyiz: Masa, mobilyanın en önemli parçası, evin ve yuvanın merkezi. Sofra daima alabildiğine donatılmış olmalı, böyle olmazsa, masanın çıplaklığı insanları yabancılaştırır, sohbeti soğutur. Bir masa ne kadar donatılmış olursa, o kadar iyi niyet ve saygı gösterilmiş olur.

"Bizim sorunumuz," diyor orada bulunanlardan biri, " 'Nasıl hayatta kalırız?' Bu, Ermenilerin yüzlerce yıllık sorunu aslında. Yüzyıllardır kendi kültürümüzü, kendi dilimizi ve alfabemizi koruduk. On yedi yüzyıldır Hıristiyan dini, ermenilerin ulusal dini oldu. Ama kültürümüzün karakteri edilgin, bir varoş kültürü, savunmacı bir kültür. Asla başkalarına kendi geleneklerimizi, yaşam tarzımızı kabul ettirmeye çalışmadık. Bir misyon anlayışı ya da hükümranlık arzusu bize tümüyle yabancı. Ama çevremizi, peygamberin sancağını yükselterek, daima dünyanın bu kesimini fethetmeye çalışan halklarla sarılı bulduk. Onların gözünde, İslamın sağlıklı vücudunda zehirli bir çıban başıyız biz. Bu çıbanı nasıl deşeceklerini, yani bizi yeryüzünden nasıl kazıyacaklarını düşünüyorlar."

"Nagorno-Karabağ çok müşkül bir mevkide," diyor bir başkası. "Bir zamanlar Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçasıydık, ama 1920'de Türk ordusu buraya girdi ve bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti ile Nagorno-Karabağ arasındaki sınırda yaşayan Ermeni halkı kılıçtan geçirdi. Dedelerimiz Karabağ dağlarına saklanarak canlarını kurtardılar. Ermenistan ile Karabağ arasındaki nüfussuz kuşak bölgeye, Kafkas Türkleri, yani Azerbaycanlılar yerleştirildi. Bu kuşak

enlemesine ancak on üç kilometre kadar, ama tümüyle kapalı olduğundan buradan geçiş olanaksız. Bu şekilde biz Müslüman Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tam ortasında Hıristiyan bir adacığa dönüştürüldük. Ve bu adanın tepesinde de, Şii Azerbaycanlılar var, esin kaynakları Humeyni; bizden kurtuluncaya değin huzur bulmayacaklar."

"Stalin," diye ekliyor yanımda oturan, "Stalin Kafkasya'yı çok iyi tanıyordu. Ne de olsa, kendisi de bir Kafkaslıydı. Bu dağlarda yüz kadar milletin yaşadığını, ezelden beri birbiriyle savaşan milletlerin yaşadığını çok iyi biliyordu. Burası dünyanın bir arka sokağı, dört kat kilitlenmiş: İki denizden, Karadeniz ve Hazar'dan uzak, iki yüksek sıradağın ardına kapatılmış. Buraya kim gelebilir ki? Bu kadar iç kesimlere sokulmaya kim cesaret edebilir? Stalin ateşin nasıl körükleneceğini iyi biliyordu. Nagorno-Karabağ'ın Türklerle Ermeniler arasında daimi bir çatışma nedeni olacağının farkındaydı. Zaten bu yüzden Nagorno-Karabağ'ı Ermenistan'la birleştirmeyip, bölgeyi Azerbaycan'ın göbeğinde, Bakü'nün kontrolünde bıraktı. Bu şekilde Moskova en yüce hakem konumunu benimsemiş oluyordu."

"Paris ve Roma'nın bu kadar uzağında yaşamamız gerçeğine karşın," diyor masanın öteki ucundaki daha yaşlıca bir adam, "Hıristiyan Avrupa'nın bir parçası, ya da daha açıkçası, kuyruğuyuz. Haritaya bir bakalım. Avrupa'nın batı ucu belirgin bir kıyı şeridiyle sona eriyor –ötesinde Atlas okyanusu var. Peki ama, doğusunda? Buradaki sınırlar nasıl saptanacak? Doğuda bu o kadar belirgin değil. Bugün Avrupa eriyor, inceliyor, dağılıyor. Bir çeşit ölçütü benimsememiz gerekiyor. Benim kanımca, ölçüt coğrafi değil, kültürel olmalı. Avrupa Hıristiyanlık ideallerine sadık halkın yaşadığı en doğu toprağa kadar uzanıyor. Biz Ermeniler de böyle bir milletiz, en güneydoğu topraklarda yaşayan."

"İslam ile dünyanın geri kalanı arasında iki çatışma çizgisi var," diye ekliyor masanın aynı ucundan bir başkası. "Bir tanesi Akdeniz boyunca uzanıyor, ikincisi de Kafkasya'nın zirveleri boyunca. Avrupa'ya giderek daha çok sayıda Türk ve Cezayirlinin yerleştiği düşünülürse,

çocuklarımızın Stepanakert'in dünyanın birkaç Hıristiyan kentinden biri olacağı günleri görecek kadar yaşayacağını varsayabiliriz."

"Tabii o kadar dayanacak olursak," diyen sesler yükseliyor aynı anda. Bu önermenin belirsizliğini göstermek için, ev sahibim beni pencereye götürüyor. Karanlık olmuş bile. Işıklardan oluşan dizgiler, ta gökyüzüne kadar yükseliyor. "Orada, dağlarda," diyor, "Azerbaycan kenti Şuşa var. Bizi avuçlarının içinde tutuyorlar, her an bizi vurabilirler."

Belirsizlik, korku, nefret. Burada solunanlar bunlar işte.

"Ermeniler," diyor biri, "Nagorno-Karabağ'ın kaybını asla kabullenemediler. Ermenistan'da bu nedenle her birkaç yılda isyanlar ve başkaldırılar patlak verir. Stalin'in zulümlerine karşın, Brejnev'in baskılarına karşın. 1988 Haziranında, Ermenistan Yüksek Konseyi, Nagorno-Karabağ Bölgesi Yüksek Konseyi'nin Ermenistan'a iltihak arzusunu kabul etti. Bakü hayır dedi. Moskova daima güçlünün yanında yer alır; Azerbaycan da bizden çok daha güçlü. Nagorno-Karabağ, Azerbaycan'ın yüzölçümünün ancak yüzde beşi kadar, cumhuriyetin nüfusu içinde burada yaşayanların oranı sadece yüzde üç. Moskova, Bakü'nün Nagorno-Karabağ'ı işgal etmekle tehdit etmesi, savaş ilan etmesi ve buraya birliklerini yerleştirmesinden yararlanıyor. Kapana kısılmış durumdayız. Moskova'nın işgali altındayız, ama eğer Moskova buradan ayrılacak olursa, Bakü'nün işgali altına gireceğiz."

BU TARTIŞMA sürerken, merdiven boşluğunda ani bir hengâmenin koptuğunu işittik, kapı açıldı ve Starovoytova küçük maiyetiyle birlikte içeri girdi. Yorgun ve gergin görünüyordu ama sükûnetini korumaya ve sevinçli, bulutsuz bir atmosfer yaratmaya çalıştı. Bize hikâyesini anlattı. Nagorno-Karabağ'ın askeri kumandanının temsilcisi olan birkaç subay tarafından durdurulduğunda, uçaktan henüz inmişti. Stepanakert'e gelmeye hakkı olmadığını bildirdikten sonra, Erivan'a dönmeye ikna etmeye çalıştılar onu. Ama

Starovoytova reddetti ve kendisini zorla uçağa bindirmezlerse, dönmeyeceğini bildirdi. Subaylar, bunun bir sorun yaratacağını anladılar. İlkin, Starovoytova'nın fiziksel yapısı güçlü bir kadın olması nedeniyle, ikinci olarak da, uluslararası bir skandalın patlak vermesi korkusuyla. Sonu gelmez danışmalar ve müzakereler başladı –ne yapalım diye? Sonunda anlaşıldığına göre, tüm bu olayların kaynağı Komünist Parti Merkez Komitesi birinci sekreteri idi –Ayaz Muttalibov (1992'ye değin Azerbaycan Cumhurbaşkanı) Bakü'den Gorbaçov'u telefonla arayarak, sınır dışı edilmemesi halinde Starovoytova'ya bir-saldırı yapacağına ant içti. Moskova kendi adına, Muttalibov'la, İslam'la, Yakın Doğu'yla vesaireyle olumlu ilişkilerini korumayı istiyordu; Starovoytova ile Nagorno-Karabağ'ı kim umursar ki! Starovoytova zaman kazanmaya çalışıyordu, çünkü ne pahasına olursa olsun burada kalmak ve halkla tanışmak istiyordu. Bu insanların, kendilerini düşünen, hatırlayan birileri olduğunu hissetmesini istiyordu. Çok güçlü bir argümanı vardı: Neler olduğunu görüp durumu değerlendiren pilotlar, havalanmışlardı. Stepanakert'teki havaalanının aydınlatılmadığını, havanın, buraya aynı gün bir kez daha inemeyecekleri kadar karardığını biliyorlardı.

STAROVOYTOVA'nın Bakü'de muhalifleri vardı, çünkü Azerbaycanlılar da, Ermeniler gibi insanlığı iki karşıt kampa bölmüş durumdalar.

Ermenilere göre, bir müttefik Nagorno-Karabağ'ın bir sorun olduğuna inanan kişidir. Geri kalanlar ise düşmandır.

Azerbaycanlılara göre, bir müttefik Nagorno-Karabağ'ın bir sorun olmadığına inanan kişidir. Geri kalanlar düşmandır.

Bu konumların aşırı uç ve belirleyici niteliği son derece çarpıcı. Sorun bir tek, Ermeniler arasında hiç kimsenin, "Azerbaycanlıların haklı olduğuna inanıyorum," ya da Azerbaycanlılar arasında hiç kimsenin, "Ermenilerin haklı olduğuna inanıyorum" diyememesi değil. Böyle bir duruş,

olasılıklar arasına bile giremez zaten –her bir grup derhal ondan nefret edecek, ardından onu öldürecektir! Yanlış bir yerde ya da yanlış kişiler arasında "Bir sorun var" (ya da "Hiç sorun yok") demek, kişinin kendisini boğazlanma, asılma, taşa tutulma, yakılma riskine atması demektir.

Bundan başka, gerek Bakü'de, gerek Erivan'da aşağıdaki konuşmayı yapmak tasavvur edilemez bir şeydir: "Dinle. Onlarca yıl önce (aramızda yaşayanlar o günleri hatırlarlar mı acaba?), bir Türk paşası ve vahşi Stalin, Kafkasya'daki yuvamıza bu korkunç guguk kuşunun yumurtasını bıraktı ve o gün bugündür, bütün yüzyıl boyunca, biz birbirimize işkence eder, birbirimizi öldürürken, onlar küflü mezarlarında öylesine yüksek sesle kıkırdaşıyorlar ki, gülüşlerini biz bile işitebiliyoruz. Ve biz öylesine büyük bir yoksulluk içinde yaşıyoruz ki, her yerde öyle derin bir geri kalmışlık ve pislik var ki, gerçekten farklılıklarımızı uzlaştırmamızın ve sonunda biraz iş yapmamızın tam zamanı!

Bunları söyleyen kişi, asla sözlerini sonuna dek tamamlayamaz, çünkü onun neyi amaçladığını anladıkları anda her iki taraf da bu talihsiz ahlakçının ve uzlaşmacının hayatına son verecektir.

Üç veba, üç bulaşıcı hastalık dünyayı tehdit ediyor.

İlki, milliyetçilik vebası.

İkincisi, ırkçılık vebası.

Üçüncüsü, köktendincilik vebası.

Her üçü de aynı özelliği, ortak bir paydayı paylaşıyorlar –saldırgan, kadir-i mutlak, bütüncül mantıksızlık. Bu vebalardan birine yakalanmış olan kişi, aklın ötesine geçer. Yalnızca kendisine adanacak kurbanları bekleyen kutsal bir ateş yanmaktadır kafasında. Sakin konuşmaya yönelik her girişim başarısız olacaktır. İstediği konuşma değil, onun görüşüne katıldığınıza, onun haklı olduğuna, davasına katıldığınıza ilişkin beyanınızdır. Aksi halde, onun gözünde hiçbir değeriniz yoktur, siz varolmazsınız, çünkü ancak bir alet, bir araç, bir silah olmanız halinde sizi hesaba katar. İnsanlar yoktur onun gözünde –yalnızca dava vardır.

Böyle bir bulaşıcı hastalığa yakalanmış bir zihin, kapalı

bir zihindir, tek boyutlu, tek konulu, yalnızca tek konu çevresinde -düşmanı- çevresinde dönenip duran bir zihindir. Düşmanımızın bize katlandığına, varolmamıza izin verdiğine ilişkin düşünmek. Bu yüzden de düşman her zaman vardır, her zaman bizimledir. Erivan civarında, yerli rehber bana eski Ermeni bazilikalarından birini gösterir, yorumunu küçümseyici bir soruyla tamamlar: "Şu Azerbaycanlılar böyle bir bazilikayı inşa edebilirler miydi?" Daha sonra, Bakü'deyken, yerli bir rehber, süslü, art nouveau tarzı evlerden oluşan bir diziye dikkatimi çeker ve açıklamalarını alaycı bir değinmeyle bitirir: "Ermeniler böyle apartmanlar inşa edebilirler miydi?"

ÖTE YANDAN, hem Ermenileri hem de Azerbaycanlıları kıskandırabilecek bir şey var. Dünyanın karmaşıklığına ilişkin kaygılara ya da insan yazgısının belirsiz ve kırılgan olmasına hiç aldırış etmezler. Genellikle "Gerçek nedir? İyi nedir? Adalet nedir?" gibi sorulara eşlik eden kaygı, onlara yabancıdır. Kendi kendine "Peki ama, haklı mıyım?" diye soran kişinin omuzlarındaki yük nedir bilmezler onlar.

Dünyaları küçüktür -birkaç vadi ile birkaç dağ. Dünyaları basittir –bir tarafta biz, iyi insanlar, öteki tarafta onlar, düşmanlarımız. Dünyalarını yöneten muğlâk bir özellik yasasıdır –biz ve onlar.

Peki ya başka bir dünya her şeye rağmen var olsa bile, onların ne işine yarar ki? En iyisi onu öylece bırakmak olur. Onu öylece bırakırlar ki, birbirlerini daha iyi boğazlayabilsinler.

SABAH BENİ güneş uyandırdı. Yataktan sıçrayarak kalktım, pencereye yürüdüm ve dilim tutulmuş, öylece kalakaldım. Dünyanın en güzel köşelerinden birindeydim! Sanki Alpler'de, Pireneler'de, Rodop'ta, Andorra'da, San Marino'da ya da Cortina d'Ampezzo'da gibiydim. Dün, bütün o gerilim yüzünden, beni çevreleyen manzaranın farkına bile varmamıştım. Ancak şimdi çevremdekileri görebiliyordum.

Güneş, her yer güneş içinde. Ilık, ama aynı zamanda, tıpkı dağlardaki gibi keskin. Her yer gök mavisi, yoğun, derin, duru, kobalta benzer bir mavi. Hava temiz, billurumsu, parlak. Uzaklarda, epey yükseklerde dağlar bembeyaz karlarla taçlanmış. Daha yakında başka dağlar da var, ama yemyeşil, güçlü bir yeşil, hepsi de bodur dağ çamlarıyla, yabanıl otlarla, çayırlarla, yosunlu patikalarla dolu.

Bu büyüleyici, enfes manzarada, Stepankert'in beton apartman bloklarından oluşan, zevksiz, ağır, gelişi güzel ve derme çatma, pasaklı, bayağı yerleşim bölgeleri yükseliyor. Dün geceyi geçirdiğim yerde, binalar kapalı bir dörtgen oluşturuyor. Binaların arasına, balkonların arasına apartman sakinleri çelik teller germiş. Makaraları çevirmek yoluyla, bütün çamaşırları güneşin altında kurutmak mümkün –bu şekilde çok daha hızlı kuruyacaklar. Çok fazla oda olmadığından, bir çeşit zaman çizelgesi kullanılıyor olmalı: Kimin, ne kadar çamaşırını, ne süreyle asabileceğini gösteren bir program. Çamaşırın türüne, bileşimine ve görünüşüne bakarak, insanın komşusunun mahrem yaşamına ilişkin pek çok şey öğrenmesi mümkün. Ayrıca önemli ölçüde alışveriş bilgisi de edinebilir kişi. Karşı komşu bu kadar güzel çorapları nereden satın aldı acaba? Avluda büyüyen ağaçların üstünde gerilen tellerden oluşan bu ağ, öylesine yaratıcı ve girift ki, bir ileri bir geri bir yana hareket ettikçe sürekli canlanan gömleklerin ve iplerin, çamaşır ve çorapların tüm bu geçidinin beceriyle ve düzgün biçimde nasıl idare edileceği ancak yerli kadınlara özgü bir beceri.

STAROVOYTOVA Erivan'a dönüyor ve beni sakladıkları apartman dairesinde, Ermeniler sabahtan bu yana tartışmakla meşguller –beni ne yapacaklar? Buradan nasıl çıkarılacağım? Çeşitli habercilerin havaalanından getirdiği bilgiler çok kötü. Nagorno-Karabağ'ın askeri kumandanı (soyadını hatırlayamadığım bir general), Muttalibov ile Moskova'daki müttefiklerinin öfkesini yatıştırmak arzusuyla, bir güç gösterisi yapmaya karar vermiş: Starovoytova'nın buraya

bir daha asla ayak basmamasını, bir yıldırma ve düşmanlık atmosferi içinde ayrılmasını sağlamak için elinden gelen her şeyi yapacak. Havaalanına giden yol boyunca tüm arabalar aranıyor; havaalanı da asker kaynıyor; pistlere bile komandolar dizilmiş durumda.

Yanımdaki Ermenilerin sinirli olduğunu ve tartışmaya başladığını görebiliyorum. Münakaşalarının tam içeriğini anlamıyorum ama, benim hakkımda olduğu kesin, çünkü ikide bir tartışmayı kesip, bana emir yağdırıyorlar: "Üniformanı giy!" (Giydim.) Bir süre sonra: "Hayır! Sivil giyin!" (Bunu giydim.) Yeni bir tartışma turundan sonra: "Hayır! Üniformayı giy!" Bu çelişkili buyrukları uysalca yerine getiriyorum, çünkü durumun gerçekten ciddi olduğunun farkındayım: Kapana kısılmış durumdayım. Böylesine sıkı örülmüş, büyük bir ağdan geçerek uçağa ulaşmayı başaramayacağım.

STAROVOYTOVA'nın (burada son derece sevilen) geldiğine ilişkin haberler tüm kente yayıldığı ve kaldığımız apartmanın önünde muazzam bir kalabalık toplanmaya başladığı için, sorun iyice içinden çıkılmaz bir hale giriyor. Ne zaman bir kalabalık toplansa, ardından kısa sürede askerler ortaya çıkıveriyor; birlikler geldiğinde, kalabalığın neden toplandığına ilişkin soruşturma başlıyor, vesaire; böylece makaraya ulaşıncaya dek ipliği izleyecekler –yani bizim saklandığımız yere. Ermenilerin sinirlilikleri gittikçe artıyor; tartışmaların harareti şiddetle yükseliyor.

Sonunda, habercilerden biri (bu, dün beni havaalanından çıkaran muhteşem sakallı adam) gelerek, Ermenilere bir şeyler söylüyor. Hemen o anda suskunlaşıyorlar ve pencereden bakıyorlar. Bir süre sonra, içlerinden biri bana şunu söylüyor: "Işıldağı dönerek gelen şu askeri aracı görüyor musun?" Bulunduğumuz binanın önünde duran arabanın tepesinde bir gök mavisi ışıldak ağır ağır dönüyor. "Aşağıya ineceksin," diyor Ermeni, "kalabalığın arasından geçip, bu arabanın arka koltuğuna, sürücünün arkasına oturacaksın. Ne yaptığını çok iyi biliyormuş gibi görünmen gerek."

ŞİMDİ, Areoflot pilotu üniforması içinde, avluya iniyorum. Kalabalıkta çehreler görüyorum; aralarından geçip dosdoğru askeri araca yürüyorum. İçerde yalnızca sürücü var, bir Ermeni çavuş. Arkaya oturup bekliyorum. Starovoytova beliriyor ve kalabalık onun çevresini sarıyor. Tam o anda bir ordu devriyesi geliyor -sarışınlar, yani Rus bunlar: Durum tehlikeli bir hal alıyor. Starovoytova toplantıyı kısa kesiyor ve yanda duran Volga'ya biniyor. İki milis -Ermeni- benim oturduğum arabaya biniyor ve bir milis yüzbaşısı -o da Ermeni- sürücünün yanındaki yerini alıyor.

Önce biz hareket ediyoruz, Volga arkamızdan. Yol boyunca devriyeler –ama yönlerini şaşırmış durumda, çünkü her arabayı kontrol etmeleri gerekiyor, ama ne de olsa, bu bir milis aracı, sireni yanıyor. Her nasılsa, beton bloklar labirenti içinden ilerlemeyi ve ardından yükseltilmiş bariyerden geçmeyi başarıyoruz. Bu devriye araçlarındaki askerlerin tümü genç, uzun boylu sarışınlar –Slavlar. Mavi gözlü, Rusça konuşan.

Güneş, sıcak. Saat öğleye yaklaşıyor.

Sürücünün yanında oturan yüzbaşı çok gergin. Şu anda ne büyük bir tehlikeye atıldığının farkında. Geri kalan herkesin, hepimizin de farkında olduğumuzu düşünüyorum. Oldukça hızlı gitmemize karşın, yol sonsuzcasına uzanan psikolojik bir Golgotha'ya dönüşüyor.

Sonunda –havaalanı. Durmuş bekleyen JAK-40'ı görüyorum. Uçak burada! Ama içine girebilmemiz için daha ne kadar uzun bir yolumuz var! Hâlâ en zorlu engeli geçmemiş durumdayız –piste giden kapı. Kapının yanında bir izdiham: Komandolar, subaylar. Epeyce uzağında bir yerde duruyoruz; Starovoytova'nın bindiği araba, arkamızdan yetişiyor. Benim bindiğim arabadaki milislerden biri iniyor ve yerini Starovoytova alıyor. Kapıya ulaşıyoruz ve hemen o anda askerler çevremizi alıyor. Yüzbaşı kimlik kartını çıkarıyor ve kendini tanıtıyor: "Genel karargâhtan Yüzbaşı Serovyan. askeri kumandandan Delege Starovoytova'yı uçağa götürme emrini aldım!" Ve bu sözleri pencerelerde biriken askerlere defalarca tekrarlıyor. "Genel karargâhtan Yüzbaşı

Serovyan. Askeri kumandandan ..." vesaire, vesaire.

Askerler yavaş yavaş geri çekilmeye başlayarak bariyeri kaldırıyorlar. Uçağa doğru ilerlediğimiz sırada Starovoytova arabayı durdurup şunları söylüyor: "Havaalanı kumandanına veda edeceğim, siz de bu arada Ryszard'ı uçağa bindirin."

Suren ve Averik, uçağın merdivenlerinde duruyorlar. "Kokpite gir," diyor Suren (her yerde askerler olduğu için, bunu alçak sesle söylüyor), "kumanda masasının önünde otur ve telsiz kulaklığını tak." Uçağa biniyorum ve içerde bir asker olduğunu görüyorum, bir metal detektörüyle duvarları ve döşemeyi muayene ediyor –içeriye kaçak silah sokulup sokulmadığını araştırıyor.

Bir süre sonra yolcuların binmesine izin çıkıyor. O zaman Starovoytova da geliyor. Suren ve Averik zaten içerdeler.

Pilotlar motorları çalıştırıyor ve ağır ağır pistte ilerlemeye başlıyoruz. "Şu anda bile bizi geri çevirebilirler mi?" diye soruyorum Suren'e. "Evet," diyor. Pistin her iki yanında eşit aralıkla yerleştirilmiş komandolar var, miğferleri biberiye dallarıyla kamufle edilmiş.

Doğuya doğru kalkıyoruz, güneşe doğru, dağlara doğru, kara doğru ve ardından dönüp batıya doğru uçuyoruz, Erivan ve Ararat'a doğru. Belki yarım saat geçiyor, ardından telsiz kulaklığından hışırtılı bir ses geliyor. Suren mikrofonunu açıyor. Kısa bir süre konuşuyorlar. Suren telsiz kulaklığını çıkarıyor ve bana şöyle söylüyor: "Bizi geri çevirmeyecekler. Artık özgürsün."

Bana bakıyor, gülümsüyor ve mendilini uzatıyor.

Ancak o zaman büyük şapkamın altından terlerin yüzüme şıpır şıpır damladığını farkediyorum.

ORTA ASYA DENİZİN İMHASI

UÇAK GENİŞ bir daire çiziyor ve kanadı eğildiğinde, aşağıda uzanan, rüzgârın kırıştırdığı kum tepeleri görülebiliyor. Bu, Aral Kum'un yeni çölü ya da daha açık bir biçimde söylersek, yeryüzünden silinen denizin dibi.

BATIDAN DOĞUYA dünya haritasına bakarsak, Avrasya kıtasının güney kesiminde, dört denizden oluşan bir zincir görürüz: İlki Akdeniz'dir, sonra Karadeniz'e dönüşür; ardından, Kafkas dağlarının ardında Hazar denizi yer alır; son olarak da, en doğuda Aral Denizi.

ARAL DENİZİ suyunu iki ırmaktan alır: Siriderya ve Amuderya. Bunlar, tüm Orta Asya'yı bir uçtan bir uca kesen uzun ırmaklardır; Siriderya'nın uzunluğu 2,212 kilometre, Amuderya'nınki de 1,450 kilometre.

ORTA ASYA, birbirini izleyen çöller, kahverengi taşlık alanlar, yukarıda güneşin harareti, kum fırtınaları.

AMA SİRİDERYA'nın ve Amuderya'nın dünyası çok farklı. Ekilebilir topraklar her iki ırmak boyunca da uzanıyor, geniş meyve bahçeleri; her yerde bol bol fındık ağaçları, elma ağaçları, incir ağaçları, palmiyeler ve narlar.

İNSANIN KENDİ bahçesinin gölgesinde, esintili bir verandanın çatısı altında oturması ve serin bir akşam üzerinin sükûnetini hissetmesi harika bir zevkti.

SİRİDERYA ve Amuderya'nın sularının yanısıra, kolları ünlü kentlerin doğmasına ve gelişmesine olanak verdi –Buhara ve Hiva, Kokand ve Semerkant. Buradan da, Venedik ve Floransa, Nice ve Sevilla'nın pazarları sayesinde, bu kentlere önem ve renklerini kazandıracak, İpek Yolu'nun yüklü kervanları geçerdi.

ON DOKUZUNCU YÜZYILIN ikinci yarısında, bu iki ırmağın aktığı topraklar, General Mihail Çernayev kumandasındaki Çarlık orduları tarafından fethedildi ve Rus İmparatorluğu'nun bir parçası -ya da daha çok, yerel halk (Tacikler dışında) Türki diller konuştuğu için Türkmenistan adı verilen güney kolonisi- haline geldi. Burada etkili olan inanç, istisnasız İslamdır –sıcak iklimlerin ve çöllerin dini.

1917'de Türkistan'daki Çarlık karşıtı ayaklanmayı başlatanlar Özbekler ya da Kırgızlar değil, artık Bolşevik olan, bu arada iktidara gelen yerel sömürgeciler -Ruslar- oldu. 1924'te Türkistan beş cumhuriyete bölündü -Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan ve (birkaç aşamada) Kazakistan.

STALİN'in iktidar yıllarında, çok sayıda köylü, Müslüman din adamları ve ayrıca tüm (birçok kişiyi içeren) intelijentzia, baskının kurbanı oldu. Son grubun yerini Ruslar

kadar, asimile olmuş yerel eylemciler ve bürokratlar -Özbek, Tacik, Türkmen, vb.- aldı.

KİTLESEL BASKI yönteminden vazgeçen Kruşçev ve sonraları Brejnev, kolonilerinde yeni bir egemenlik siyaseti başlattı. Tüm kurumların başına Ruslaştırılmış bir yerel isim getirildi, ama temsilcisi her zaman talimatları doğrudan doğruya Moskova'dan alan bir Rus oluyordu. Yeni siyasetin ikinci ilkesi, eski yerel kabile yapılarının yeniden doğuşu ve iktidarın sadakatleri satın alınmış olan güvenilir klanlara verilmesine dayanıyordu. Sonraları, perestroyka yıllarında, eski SSCB'nin Adalet Bakanının İmparatorluk'un Asyatik cumhuriyetlerinde hüküm süren korkunç yozlaşmaya karşı savaşa ilişkin hayret uyandıran kararlar çıkarıldı: Tüm yerel Merkez Komiteleri ve Bakanlar Konseyleri hapishaneye gidiyordu. Ne? Herkes mi hırsızdı yani? Evet, herkes, çünkü Merkez Komitesi ya da bir başka idare kurumu adı altında, yönetici klanın kodamanları büyük çıkarlarla bağlantılı ve ilişkili olarak gizli operasyonlar yürütüyorlardı. Rakip klanlar varsa aralarında hiçbir anlaşmaya varılamıyor, 1922'de Türkistan'dakine benzer yerel bir iç savaş patlak veriyordu. Her cumhuriyetin başında bir vezir -yerel Komünist Partisi'nin Merkez Komitesinin Genel Sekreteri- bulunuyordu. Doğulu gelenekler uyarınca, yönetimi yaşam boyu sürüyordu. Dinmuhammed Kunayev, sonunda Gorbaçov onu görevden alana değin, yirmi altı yıl boyunca Kazakistan'ın birinci sekreteri olarak görev yaptı. Sefer Raşidov, 1983'de ölünceye değin, yirmi dört yıl Özbekistan'ın genel sekreteriydi. Haydar Aliyev önce KGB'nin başı, sonraları yirmi üç yıl boyunca Azerbaycan'ın genel sekreteriydi. Bunlar ne zaman kentte dolaşsalar, bu uzun süre konuşulacak, uzun süre hatırlanacak bir olaya dönüşüyordu. Bir zamanlar İngilizlerin Asya ve Afrika'da icat ettikleri ve Moskova tarafından benimsenen dolaylı yönetim sistemi, iktidarda olanlara tam yetki veriyordu.

KONU DIŞINA çıkarak, bu yönetim sisteminden söz etmemiz, bize denizin imhasının sıradışı tarihini, arkaplanını ve koşullarını daha iyi anlama olanağı verecek.

SU, yaşamın önkoşulu, tropiklerde, çölde ise, çok az bulunduğu için, özellikle değerlidir. Yalnızca tek bir tarla için yeterli suyum varsa, iki tarla birden ekemem; eğer ancak tek bir ağaç için suyum yeterliyse, iki ağaç birden yetiştiremem. Her bardak su, bir bitkinin yok olması pahasına içilir –bitki, yaşaması için gereken suyu ben içtiğim için, kuruyacaktır. Burada insanlar, bitkiler ve hayvanlar arasında sonu gelmez bir hayatta kalma savaşı, onsuz yaşamın olamayacağı bir damla su için yapılan savaş sürer gider.

BİR SAVAŞ, ama aynı zamanda bir işbirliği, çünkü buradaki her şey, bozulması ölüm anlamına gelen, kırılgan ve sarsak bir dengeye dayanır. Develer çok fazla su içerse, sığırlar için yeterli su kalmayacaktır; sığırlar susuzluktan ölecektir. Sığırlar ölürse, koyunlar da yok olacaktır, çünkü bu takdirde çayırlara su taşıyan değirmenin çarkını çevirecek hayvan kalmaz. Koyunlar yok olursa, insan ne eti yer, neyle giyinir? İnsan zayıf ve çıplak kalırsa, tarlaları kim eker? Tarlaları kimse ekmezse, çöl oralara dek elini uzatır. Kumlar her şeyi örter; yaşam ortadan kalkar.

BURADA yıllardır pamuk yetiştiriyorlardı. Pamuklu dokuma hafif ve güçlü olduğu gibi, bedeni serinlettiği için sağlıklıdır. Yüzyıllardır pamuklu dokuma iyi bir fiyata satılır, çünkü hiçbir zaman aşırı ekilmemiştir –pamuk ekimini kısıtlayan, her zaman tropiklerdeki kronik su kıtlığı olmuştu (şimdi de öyledir). Yeni bir pamuk tarlası ekmek için, bahçelerden su çıkarması, ormanları kesmesi, sığırları öldürmesi gerekiyor. Peki ama o zaman insan nasıl, neyle yaşayacak ve

ne yiyecek? Hindistan, Çin, Amerika ve Afrika'daki herkes, bu ikilemi binlerce yıldır bilir. Peki, ya Moskova'dakiler? Moskova'dakiler de biliyordu!

FELAKET altmışlarda başladı. Özbekistan'ın o dönemdeki bereketli vahalarının yarısının çöle dönüşmesi için yirmi yıl daha geçecekti. İlkin, İmparatorluk'un dört bir köşesinden buldozerler getirtildi. Sıcak metal hamam böcekleri kumlu ovalarda sürünmeye başladı. Siriderya ve Amuderya kıyılarından başlayarak, çelikten pres pistonları kumda derin oyuklar ve çatlaklar kazmaya başladılar; ırmakların suyu buralara akıtıldı. Siriderya ile Amuderya'nın toplam uzunluklarının 3,662 kilometre olduğu düşünülürse, bu oyuklardan sonu gelmez sayıda kazmak zorundaydılar (bugün bile hâlâ kazıyorlar)! Ardından bu kanallar boyunca, kolhoz işçileri pamuk ekmek zorundaydı. Başlangıçta çorak çöle ektiler, ama hâlâ yeterince beyaz iplik olmadığından, yetkililer ekilebilir tarlaların, bahçelerin ve meyve bahçelerinin de pamuğa ayrılmasını buyurdular. Sahip oldukları tek şey -kuş üzümü çalılığı, kayısı ağacı, minik gölgeciği- ellerinden alınan köylülerin çaresizlik ve dehşetini gözünüzde canlandırabilirsiniz. Köylerde, pamuk artık dosdoğru evlerin pencerelerinin önüne, eski çiçek tarhlarına, avlulara, çitlerin yanına ekilmeye başladı. Domates ve soğanın yerine, zeytin ağaçları ve karpuzların yerine ekildiler. Pamuğa boğulan bu köylerin tepesinde uçak ve helikopterler uçuyor, üzerlerine yapay gübre çığları, zehirli böcek ilacı bulutları bırakıyordu. İnsanlar boğuluyordu, soluyacak hava bulamıyorlar, kör oluyorlardı.

KRUŞÇEV, Kazakistan'daki nadasa bırakılmış toprakları ektirmek, Brejnev, Özbekistan'da pamuk tarlaları olsun istedi. Her ikisi de fikirlerine sıkı sıkı bağlı kaldılar, hiç kimse her iki durumda ödenecek bedeli sorgulamaya cesaret edemedi.

TOPRAĞIN resmi çabucak değişti. Pirinç ve buğday tarlaları, yeşil çayırlar, kale ve "biber" tarhları, şeftali ve limon bahçeleri, hepsi tarihe karıştı. Her yerde, göz alabildiğince pamuk yetişiyordu. Pamuk tarlaları, beyaz tüylü bir deniz gibi, onlarca, yüzlerce, binlerce kilometre uzanıyordu. Pamuk birkaç ay büyür. Ardından hasat gelir.

Orta Asya'daki pamuk hasatı mevsiminde, her şey ölür. İki üç ay boyunca okullar, enstitüler ve daireler kapanır. Ticaret ve fabrikalar yarım gün çalışır: Herkes pamuk toplamaya, yakıcı güneş altında çalışmaya gider. Küçüklü büyüklü öğrenciler, bebeklerini emziren analar, yaşlılar, doktorlar, öğretmenler. Hiç kimse, hiçbir koşul altında, bu zorunluluktan kurtulamaz. Bizde bir deyiş vardır: Pamuk ekmezsen, seni ekerler (hapishaneye), pamuk toplamazsan, gelip seni toplarlar. Hasat zamanı herkes pamuk hakkında konuşur, herkes planın başarılarına ilişkin haber bültenlerini takip eder. Gazeteler, radyo, televizyon, her şey tek bir tanrıçaya hizmet eder –pamuk. Orta Asya'nın kırsal kesimlerinde yaklaşık 20 milyon kişi yaşar. Üçte ikisi pamukla uğraşır ve bunun yanında gerçek anlamda başka bir şeyle ilgilenmez. Çiftçiler, bahçıvanlar, meyve bahçelerinin bakıcıları, hepsi de meslek değiştirmek zorunda kaldılar –artık onlar da pamuk tarlalarında işçi olarak çalışıyorlar. Baskı ve korku onları pamukla uğraşmaya zorladı. Baskı ve korku, çünkü asıl neden hiçbir zaman para olamaz. İnsanlar pamuk hasatında birkaç kuruş için çalışıyor. Üstelik iş de yorucu ve tekdüze. Günlük kotasını doldurmak için, insanın on ila on iki bin kez eğilip kalkması gerekiyor. Acımasız, kırk derecelik sıcakta, hava ölümcül kimyasallarla zehirlenmiş, çoraklık ve sürekli susuzluk insanı yok ediyor, özellikle de kadınları ve çocukları. Ama ne de olsa, daha çok pamuk demek, ülkemizin daha mutlu ve zengin olması demek, öyle değil mi? Peki ya gerçeklikte? Gerçeklikte insanlar bir avuç ahlaksız kariyeristin kişisel refah ve iktidarı için sağlığı ve canı pahasına çalışıyor. (Grigory Rezniçenko, Aral Felâketi, 1989)

AHLAKSIZ kariyeristlere yönelik ima: Brejnev'in Moskova'daki ve Raşidov'un Taşkent'teki yandaşlarının pamuk hasatına ilişkin üzerinde anlaştıkları, bilerek şişirilmiş rakamlar saptadıkları bilinen bir şey. Bütün bunlar propaganda ve para hakkında –iki mafya, ya da fiilen, tek bir pamuk mafyası, hayali bir yüzbinlerce tonluk pamuk hasatına karşılık muazzam meblağları cebe indiriyor.

MAFYOZİ, zenginleşti, ama milyonlarca soydaşı, perişan durumdaki pamuk toplaycılar, dilenmeye başladılar. Çünkü pamukta çalışmak, ancak mevsimlik bir iş, yılın en fazla dörtte birini alıyor; pamuk işçisi bundan sonra ne yapacak? Ne bağlar, ne bostanlar kaldı, keçiler ve koyunlar da yok oldu. Milyonlarca insan, işsiz ve herhangi bir iş bulma şansı da olmadan boşta geziyor. Ancak hasat zamanı, sonbaharda biraz heyecan kazanan, ardından gene ağır, sıcak, bunaltıcı bir tropikal ölülüğe batan yaşam donuklaşmış durumda.

TİPİK bir sömürge durumu: Sömürge hammaddeyi sağlar, metropol bundan mamul maddeler üretir. Özbekistan'da toplanan pamuğun ancak yüzde onu bu cumhuriyette dokunuyor. Kalanı, İmparatorluk'un merkezi kesimlerindeki tekstil fabrikalarına gönderiliyor. Özbekistan'da pamuk ekimi durursa, Rusya'daki tekstil havzaları durma noktasına gelir.

MOSKOVA'dan gelen emir "Daha, daha çok pamuk" olduğundan (hâlâ da öyledir), Özbekistan'da pamuk ekilen arazi gittikçe büyüdü, tıpkı tarlaların sulanması için aktarılan su miktarı gibi. Teknoloji söz konusu bile değildi –arklar, borular, kanallar ve buna benzer icatlar. Su, sadece nehirden saptırılıp, tarlalara boşaltılmak yoluyla alınıyordu. Ama pamuk tarlalarına ulaşmasından önce, suyun üçte biri, kumda boşu boşuna kaybolup gitmiş oluyordu.

HER ÇÖLDE yüzeyin on-on iki metre altında yoğunlaşmış çok büyük tuz yataklarının olduğu bilinen bir gerçektir. Eğer su bu yataklara akıtılırsa, nemle birlikte tuz, yüzeye doğru çıkmaya başlar. İşte Özbekistan'da olan da, tam olarak buydu. Örtülü, ezilmiş, derinlere gizlenmiş tuz, yukarıya doğru çıkmaya başladı, özgürlüğüne yeniden kavuştu. İlkin pamuğun beyazına bürünmüş olan Özbekistan'ın altın gibi toprağı, artık parlak bir beyaz tuz kabuğuyla ışıldıyordu.

BUNU ANLAMAK için yeri incelemeye bile gerek yok. Rüzgâr estiği zaman, tuzu dudaklarınızda, dilinizde hissedebiliyorsunuz. Gözleri acıtıyor.

SİRİDERYA ile Amuderya'nın suları, Aral Denizi'ne dökülmek yerine, insanın iradesiyle, üç bin kilometreyi aşkın yolu üzerinde bol bol harcanıp, tarlalara, bitmek bilmez çöllere boşaltıldı. Bu nedenle, her iki güçlü ırmağın sakin ve geniş suyu –dünyanın bu kesiminde tek yaşam kaynağı– akış yolculuğu boyunca şişip kabararak (doğada alışıldığı üzere) genişleyeceği yerde, azalmaya, küçülmeye, daralmaya başladı, ta ki, denize ulaşamayacak kadar kısalıp, tuzlu, zehirli ve çamurlu havuzlara, süngerimsi ve kötü kokulu hendeklere, tehlikelerle dolu birikintilere dönüşüp, sonunda yerin altına girmeye ve görüş alanından kaybolmaya değin.

YERLEŞİME Muynak adı veriliyor ve daha birkaç yıl öncesine değin burası bir balıkçı limanı idi. Şimdi çölün ortasında yükseliyor; deniz buradan altmış ila seksen kilometre ötede. Yerleşimin yakınında, bir zamanlar limanın olduğu yerde, kumların üzerinde paslanmaya terkedilmiş trol tekneleri, mavnalar, motorlar ve başka tekneler yatıyor. Boyaları soyulmuş olsa da, bazılarının isimleri hâlâ okunuyor:

Estonya, Dağıstan, Nahodka. Burası ıssız; çevrede kimse yok.

Son yirmi yıldır, Muynak'tan bakıldığında kesinlikle görülmeyen Aral Denizi, yüzey alanının üçte birini, hacminin de üçte ikisini yitirmiş. Denizin yüzeyinin yarıya indiğini söyleyenler de var. Bu süre boyunca, su düzeyi on üç metre düşmüş. Bugün, eski dip bölümünden oluşan çöl, yaklaşık üç milyon hektar yaklaşıyor. Her yıl, önceden burada ırmaklar tarafından getirilmiş olan yetmiş beş milyon ton tuz ve yapay gübreden gelen zehir, bu çöllerden rüzgâr ve kum fırtınalarıyla atmosfere saçılıyor.

BURASI MAHZUN bir yerleşim -Muynak. Bir zamanlar güzelim yaşam kaynağı Amuderya'nın, kocaman bir çölün yüreğinde sıradışı bir deniz olan Aral Denizi'ne kavuştuğu yerde duruyordu. Bugün, ne ırmak ne de deniz kalmış. Kasabada bitki örtüsü kurumuş; köpekler ölmüş. Sakinlerinin yarısı kasabayı terketmiş, kalanlar da gidecek yerleri olmadığından buradalar. Çalışmıyorlar, çünkü bunların hepsi balıkçı, oysa artık balık yok. Aral Denizi'nin 178 tür balığından ve fruttidi maresiden geriye sadece 38'i kalmış. Bunun yanısıra, deniz de çok uzakta; insan çölü geçip oraya nasıl gidebilir ki? Çok kuvvetli rüzgâr yoksa, küçük banklarda oturup, derme çatma evlerinin köhnemiş ve çürüyen duvarlarına yaslanıyorlar. Nasıl olup da yaşayabildiklerini anlamak zor; onlarla herhangi bir konuda iletişim kurmak da öyle. Bu insanlar Karakalpaklar –Rusçayı çok az konuşabiliyorlar, çocukları artık bu kadarını bile öğrenmiyorlar. Duvarlara yaslanmış oturan bu insanlara gülümserseniz, yüzleri daha da asılıyor, kadınlar yüzlerini örtüyorlar. Aslına bakılırsa, tebessüm burada bir hata gibi görülüyor, kahkaha ise cama sürtünen paslı bir çivi etkisi bırakıyor.

Çocuklar, sapı kopmuş bir plastik kovayla kumda oynuyorlar. Pılı pırtı içinde, bir deri bir kemik, üzgün. Denizin öbür kıyısında olan en yakın hastaneyi ziyaret etmedim, ama Taşkent'te bana o hastanede çekilmiş bir filmi izletiriler. Çünkü

doğan her bin çocuktan yüzü derhal ölüyor. Peki ya hayatta kalanlar? Doktor, inanması güç olsa da, hâlâ canlı olan küçük beyaz iskeletleri eline alıyor.

BURADA yaşayan insanların yarısında sarılık var. Sarılık olup da, ardından dizanteriye yakalananlar derhal ölüyor. Ama burada asgari düzeyde temizlik koşullarını nasıl yaratabilir ki insan? Herkes aylık tek bir parça sabun kuponu ve -bunun için kupon gerekmese de- günde yalnızca bir kova su alabiliyor.

ARAL DENİZİ ve buraya dökülen akarsular, üç milyon kişinin yaşamasını sağlıyordu. Ama bu denizin ve buraya dökülen iki büyük ırmağın kaderi, aynı zamanda bölgenin otuz iki milyonluk nüfusununkini de belirlemiş.

SOVYET YETKİLİLERİ bu felaketin -Aral Denizi'nin yok edilmesi, Orta Asya'nın yarısının viraneye dönüşmesi felaketinin- nasıl tersine çevrilebileceği konusunda uzun süre düşünmüşler. Pamuk üretimindeki görülmedik artışın trajik bir su kıtlığına, dünyanın bu kesiminin büyük bir kısmını mahveden bir kıtlığa yol açtığı biliniyor (bugün bile gizlenen bir gerçek bu). Bu nedenle, su bulunması gerekiyor, hem de binlerce kilometre küp, çünkü aksi halde Özbekler susuzluktan ölecekler, pamuk tarlalarını kum örtecek, Rusya'nın tekstil fabrikaları duracak vb, vb. Ama bu kadar çok su nereden bulunacak? İlk fikir, Pamir ve Tienşan dağlarını (iki ırmağın kaynak yeri bu dağlardır) havaya uçurmak oldu. Bu kadar muazzam patlamaların sonucu olarak, dağlardan kar çığlarının düşeceği ve gezegenin daha ılık bölgelerine kadar inerek, Nil ve Amazon'unki kadar çok miktarda suya dönüşeceği, kurumuş ırmaklara karışarak, bu ırmakların yeniden denize kadar ulaşabileceği, her şeyin eskisi gibi olacağı -yani iyi, yani normal olacağı- düşünülüyordu.

Ama bu planın iki zayıf noktası vardı. İlkin, Pamir ve Tienşan kadar büyük dağlar, ancak nükleer bombalarla havaya uçurulabilirdi; bunun yaratacağı korkunç patlamalar ve depremlerin tüm dünyada tepkiye yol açması olasıydı. Ama bu fikirden vazgeçilmesinin daha önemli bir nedeni vardı: Pamir ve Tienşan dağ silsileleri havaya uçurulurken, buzul tabakalarında donup kalmış o kadar büyük bir oylumdaki suyu serbest bırakacaktı ki, eski SSCB'nin önemli bir bölümünün su altında kalması riski söz konusuydu. Çözüm arayışı hâlâ sürüyor.

TAŞKENT'te, Sanira konglomerasının genel müdürü Victor Duhovy beni kabul etti. Sanira, Aral Denizi'nin yanısıra Siriderya ve Amuderya'yla da ilgilenen, eski SSCB'nin Su İdaresi Bakanlığı'nın sayısız kollarından biri. Şimdi onlarla nasıl ilgilendiğini görebiliyoruz. İmparatorluk'ta bir bakanlığın ne demek olduğunu anlamak zorundayız. Söz konusu bakanlığın, iki milyon çalışanı var. Her sabah, iki milyon kişi yatağından kalkıyor, işe gidiyor, masasına oturuyor, kağıt ve kalemini çıkarıyor ve bir şeyler yapıyor. Şanslı olanlar, dışarda çalışanlar. Her çeşit ölçü aletlerini, büyüteçlerini ve sekstantlarını, sürgülü hesap cetvellerini ve skalalarını çıkarıyor ve her şeyi titizlikle ölçüyor ve sayıyorlar. Ama dünyada sayılacak ve ölçülecek pek çok şey olduğunu kabul etsek bile, bu iki milyon kişinin yapacağı kadar iş yaratmak gene de kolay değil. Burada her fikir üzerinde inanılmaz sayıda uzman ve memurun çalışmasının nedeni de bu -inanılmaz derecede fantastik olanlar üzerinde bile.

MÜDÜR DUHOVİ, kalkıp bürosunun duvarında asılı haritaya yürüdü. Eski SSCB ve Avrasya kıtasını gösterir bir haritaydı. Duhovi: Cana yakın, nazik tavırlı enerjik bir beyefendi.

"Bir çözüm var," dedi bana, "bakın lütfen." Elini haritanın

en üstünden en altına kadar gezdirdi. "Tek yapılması gereken," diye açıkladı elinin hareketini, "büyük Sibirya ırmaklarını kuzeyden güneye yöneltmek. O zaman su bize doğru akacak."

SONRADAN bu ırmaklara olan mesafeyi araştırdım. En yakınına ulaşmak için, 2,500 kilometre uzunluğunda bir kanal kazmak gerekiyor.

BU KİTABI YAZARKEN, Duhovi'nin yönettiği konglomeradan bir mühendis olan Anvar'a telefon ettim.

"Ne var, ne yok?" diye sordum.

"Pek önemli bir şey yok," diye yanıtladı, "çalışıyoruz."

"Ne üzerine?" diye sordum.

"Sibirya ırmaklarının sularını bizim tarafa çevirmek konusunda."

KÜÇÜK DROHOBİÇ KENTİNİN POMONASI

DONETSK'de sığır paçası satan bir kadın gördüm. Ana caddede duruyordu –Üniversite Caddesi. Burada acı soğukta, ısınmak için ellerini oğuşturarak dikiliyordu; önündeki tezgahta birkaç sığır paçası duruyordu. Önünden geçerken, bunların neye iyi geldiğini sordum. "Bunlardan çorba yapabilirsiniz," diye yanıtladı, "paçada yağ vardır."

BURADAN AZ ÖTEDE, Beyaz Kuğu Mağazası vardı. Dünyanın bu kesiminde de, tahrik olmuş ve kararlı bir kalabalık için, renkli reklamlar Batı'dakiyle aynı işlevi görür –reklam müşteriyi çeker. Bir insan yığını, zemin kattaki bir tezgâha koşuşturuyor, itişip kakışarak, hışımla. Bir ayakkabı partisi gelmiş. Bakmak için yaklaşıyorum. Herkese tek çift ayakkabı verilebiliyor. Hangi çift olursa olsun, kimsenin umurunda değil; kadın satış elemanı kutuların içinde ne olduğuna bile bakmıyor. Herkes yalnızca bir kutuyu kavrayıp, kalabalığın içinden sıyrılıyor ve yan tarafa, o anda kurulan değiş tokuş tezgâhına koşuyor. Yavaş yavaş, bir dizi alış veriş, tartışma ve uzlaşma aracılığıyla, alıcıların her biri, kendi ihtiyacı olan türde ayakkabıyı elde etmek yolunda, ideale doğru ilerliyor.

BİR EKONOMİ profesörü olan Galina Gobierna, bana Donetsk'deki bir fabrika ya da madendekine benzer bir kâr paylaşımının ne olduğunu anlattı: Moskova yüzde elli dördü alıyor, Kiev yüzde otuzu alıyor, Donetsk'deki yetkililer yüzde on bir alıyor ve belirli bir kuruluşa da yüzde beş kalıyor.

TREN İSTASYONUNA gitmek için ne tarafa yürümem gerektiğini, otobüs durağında bekleyen bir kıza sordum. "Size göstereyim," önerisinde bulundu. Buranın şehir merkezi olması gerçeğine karşın, bileklerimize kadar çamura batmış durumdaydık. Hava bulutluydu; keskin bir rüzgâr esiyordu.

Donetsk, Ukrayna'da bir kömür havzası; belirli semtlerde, kömür ve cüruf yığınları öylece sokaklarda duruyor. Kara toz duvarlara yapışmış; birbirinin eşi, birbiri ardına kilometrelerce uzanan, karanlık çizgiler, boz su lekeleri, kahverengi paslı görünümlü likenlerle dolu binaların cephesine yerleşmiş.

"Donetsk'i beğendiniz mi?" diye soruyor kız çekingen bir tavırla. İnsanlar böyle konularda son derece duyarlı, biri eleştirecek olursa güceniyorlar. Büyük bir çaba ve telaşla kent hakkında söylecek olumlu bir şeyler aramaya başladım, ama sesim açıkça içtenlikten yoksundu, çünkü sustuğum zaman, kararlılık, hatta gururla şöyle dedi bana: "Ama yazın kentimizin her yerinde güller açar. Bir milyon gül. Düşünebiliyor musunuz? Bir milyon gül."

GECENİN yarısını Donetsk'deki istasyonda, treni bekleyerek geçirdim. Daha akşam saatinde burada her yer kapanmış oluyor: Şekerli çay satılan bar, gazete standı, bilet gişeleri. Kocaman, az aydınlatılmış salondaki ahşap sıralarda sıkışık bir şekilde yan yana oturmuş ya da uzanmış insanlar uyuyor. Yolculuktan ve beklemekten yorgun düşmüş olduklarından, vücutları uykuda en alışılmadık, en katatonik halleri alıyor. Eşarplara ve şallara sarınmış, paltolarının ve

kulaklıklı başlıklarının altına gizlenmiş bu insanlar, uzaktan sıra sıra dizilmiş hareketsiz, şişkin çıkınlara, paketlere, torbalara benziyor.

Sessizlik, havasızlık ve karanlık.

Ardından, ansızın, salonun bir köşesinde, bu çıkınların derinliklerinde görülmez bir yerde, bir çığlık yükseliyor. Bir kadın fırlıyor, salonda daireler çizerek, umutsuzca oraya buraya koşuşuyor. "Vory! Vory!" diye bağırıyor. ("Hırsız var! Hırsız var!") Muhtemelen uyandı ve cüzdanının olmadığını farketti. Bir süre sıralar arasında dolanıyor, neden, neden sanki onun cüzdanının alındığını soruyor. Tanrıyı yardımına çağırıyor. Ama hiç kimse kıpırdamıyor, bu şekilde darmadağınık, mahmur, biraz daha ortada dolanıyor, sonunda yerine dönüyor, oturuyor, kendisini bir çıkının içine sarıyor ve uyuyakalıyor.

Gelin görün ki, bir an sonra, yeniden -başka bir yerden, bir başka ses, aynı derecede korkulu, dehşete kapılmış bir biçimde- haykırıyor: "Vory! Vory!" Ve bu kez başka bir kadın aramızda koşuşturuyor, ellerinin boş olduğunu gösteriyor bize. Ama hiç kimse bunu görmüyor; herkes kıvrılmış, sarınmış, gizlenmiş.

Bir tek yanımda oturan bir nine bir an gözlerini açıyor ve -belki bana, belki kendi kendine: "Zıyt' straşno" ("yaşam kötü") diyor ve muşamba çantasını daha da sıkı kavrayarak, derin olmayan, huzursuz uykusuna dalıyor gene.

KOMPARTMANIMIZDAKİ bir kadın, oğlunun düğünü için Odessa'ya gidiyordu. Sibirya'da, Lena ırmağı üzerinde bir yerde yaşıyordu. Genellikle, bir kompartmanda iki, dört ya da altı kişi bir arada yolculuk ediyor. Kadın erkek karışık oluyor. Adetler çok katı. İlkin, kadınlar yataklarını hazırlayıp üstlerini değiştiriyor, ardından erkekler. Bir zamanlar pijamalar en popüler akşam-gece kıyafetiydi; şimdi, gittikçe daha sıklıkla, yerlerini sweat takımlar alıyor. İnsan bir tren kompartmanında iyi vakit geçiriyor. Herkes herkese bir şeyler ikram ediyor; nesi var nesi yoksa ötekilerle paylaşıyor

–pierogi, kızarmış piliç, peynir ekmek. Bir keresinde, çorbasını kâselerini ve kaşıklarıyla birlikte taşıyan bir hanımefendiyle yolculuk etmiştim –başkalarına da ikram edebilmek için böyle yapıyordu. Bir kompartmanda daima bir kadeh votka ya da konyak bulabilirsiniz –bunlardan yol için yanına almış olan biri her zaman çıkar. Kimi zaman yanımda yiyecek hiçbir şey olmazdı ve ötekiler hemen ellerindekini benimle paylaşırdı. Bir dönem, insanlar birbirlerinden korkardı ve kompartmana suskunluk çökerdi, ama artık glasnost var ve herkes hemen konuşmaya başlıyor. Barajlar sonunda yıkılıp da, karşılıklı güvensizliğin son belirtileri de ortadan kaybolunca, öyküler, itiraflar, görüş alışverişleri de içtenleşiyor.

Sibirya, yeryüzünün en büyük hapishanesi olarak adlandırılıyor. Çar, yüzbinlerce uyruğunu buraya sürgün etti; Bolşevikler milyonlarca masum insanı buraya hapsetti. Ama bizim Sibiryalı, Claudia Mironova, Sibirya'yı bir ibadet yeri, bir özgürlük adası gibi görüyor. Ölçülemez mesafeler, muazzam tayga ve yolların olmayışı izolasyonu kolaylaştırıyor, inzivaya çekilmeyi sağlıyor, insanı gözden uzak tutuyor. Tüm muhalif topluluklar, diyor Claudia Mironova, burada hayatta kalmayı başardı. Çardan ve Bolşeviklerden kurtulmayı başardılar –hiç kimse nerede olduklarını bilmiyordu. Bir keresinde bir tekneyle onlara ulaşan biri oldu, diye anlatıyor. Yanında kağıt, kalemler, boyalar taşıyordu. Köylerde ve çiftliklerde mola vererek, Lena boyunca ilerliyordu ve kadınlara savaşta ölen oğullarının okul ya da pasaportlarındaki vesikalık fotoğraflardan tablolar yapıyordu. Geçimini böyle sağlıyordu, hiç kimseye bağımlı olmadan. Ya kendisi, Claudia Mironova? Herkesi kolhozlara sürerlerken, bir gece o ve kocası, yanlarında bir inekle iki domuz alarak, tayganın derinlerine kaçmışlardı. Burada yerleşip, bir kulübe yaptılar, hatta sonraları etrafını çevirdikleri küçük bir ev inşa ettiler. Tüm Stalin dönemi boyunca, tek bir yabancı bile görmeden yaşadıklarını söylüyor gururla. Hayatta kalmalarının anahtarı olarak, domuz pastırması yapmaktaki becerisini gösteriyor. Domuz pastırması –işte yaşamın gizi.

Yaşamın gizi ve özgürlüğün önkoşulu. Eğer domuz pastırmanız yoksa -yani, bu temel, öncül zenginliğe sahip değilseniz- özgür olamazsınız. Taygadan toplanabilecek otların nerelerde kullanılabileceğini bileceksiniz. Hazırlanan şifalı içeceklerin oranlarını ve tariflerini veriyor. Domuzun barsaklarının nasıl çıkarılacağını ve nasıl kesileceğini anlatıyor.

Pencereden terkedilmiş mühimmat parçalarının-orta çaplı topların- demiryoluna paralel ilerleyen yola gömülmüş durduğunu görüyorum. On on iki yeni görünüşlü varil ve taretler çamurdan fırlamış; geri kalanlar bataklığın ve suyun içinde. Derken birkaç dakika sonra, belki yirmi zırhlı araba –onlar da yarı gömülü. Hiçbir yerde tek bir canlı görünmüyor, yalnızca boşluk, yine boşluk, dümdüz Ukrayna ovası.

Odessa'ya doğru tüm yol boyunca, Claudia Mironova'nın kocaman bir dilimden keskin bir çakıyla domuz pastırmasından keserek, yememiz için ekmek arasında bize verdiği mis kokulu, besleyici dilimlerden yedik.

ODESSA'DAN Kişiniev'e giden banliyö treni, tahta levhalar ve delik deşik kontrplakların üzerine yamanmış teneke parçalarının çivilerle tutturulduğu bir döküntü yığını. Her yerde yıkımın izleri. Her vagon şimdiye değin kaç kez yıkılmış, ezilmiş, kırılmış ve yırtılmış kim bilir? İçerde, tipik bir banliyö çetesi: Kafadarlar, holiganlar, serseriler, kötü çocuklar. Bu tren, bu platform, bu dünya onlara ait. İtişip kakışıyor, kahkahalar atıyorlar, ama neşeyle değil; bu saldırgan, uyarıcı kükremelerin amacı sizi provoke etmek. Kesinlikle hiç kuşkum yok, çünkü sıkışık bir halde ayakta duruyoruz, kaburga kemiğimin altında bir bıçağın dürtüşünü hissetmem ya da gözümün yakınında bir usturanın ışıltısını görmem bir an meselesi. Tiraspol'e kadar böyle gidiyoruz. Orada çete iniyor ve trende yalnızca Romanyalı köylüler kalıyor, uysal, suskun, gözlerini pencerede toplanan alacakaranlığa dikmişler.

Bütün sabahı Kişinev'in manzaralarını tanıyarak geçirdik. Her şeyde garip bir karışım ve çeşitlilik vardı; sokak levhalarındaki isimler Fransızca, Lehçe, Rusça, Almanca, Ermenice. Kullanılan dil, sokak dili Moldovyaca, yani Romence, sokak satıcılarının, sandviçler (franzoli), armutlar, karpuzlar ve öteki meyvelerden (hepsi de kiloyla satılıyor) oluşan mallarını tanıttıkları dil de bu. Kaldığımız handa, levhalardan biri Polonezce; bir simsar var, bizim ülkemizde de genellikle olduğu gibi, bir Yahudi, ve kiraladığımız arabanın sürücüsünün Vilnius'da doğmuş olduğunu öğreniyoruz. Sahibinin bir İtalyan ismi var. Her şeyde benzer bir karışım var. Kişinev'in, Besarabya'nın nüfusunun karakteristik özelliğini örneklemesine şaşmamak gerek: En farklı kökenlerden gelenlerden oluşan bir topluluk. Doğudan gelenlerin yanından Viyana'dan getirtilmiş takım elbisesi ve sarı güderi eldivenleriyle şık bir bey geçerken, bir Ermeni berber dükkânının yanında, Donizetti ve Bellini'nin aryalarını, Strauss'un valslerini çalan bir laternacı var... (Joseph İgnasi Kraszevski, Memoirs of Odessa, Jassy, and Budzak, 1843)

O KİŞİNEV'den geriye kalan ne? Bugün Kişinev artık iki ayrı kent. Biri, son yıllarda inşa edilmiş -soluk kireçtaşı levhalarla kaplanmış uzun apartman kulelerinden oluşan semtler. Sıra sıra dizilmiş karınca tümseklerinden oluşan bu kent, eski Kişinev'in -yeşil tepelere yayılmış, büyüleyici güneydoğu kenti- yerini hızla alarak, onu yok ediyor. Bugün bu güzel kentten ayakta duran birkaç mahmur köşe, birbirlerini diklemesine kesen birkaç sokak var hâlâ. Bu sokaklarda ebediyen yürüyebilir insan. Güneş ışıldarken, yaşlı, karaağaçlar ve kestane ağaçları ile gölgeleniyorlar. Her sokağın iki yanı da leylaklar, yaseminler, parlak sarı çiçeklerle kaplı. Burada yürürken, insan bir avlunun derinliklerini, çiçek açan, şirin, davetkâr bahçeleri, kameriyeleri, verandaları görebiliyor.

AKŞAMLEYİN, kıvrıla kıvrıla ilerleyen, dik bir yoldan

mezarlığa gittik arabayla. Yağmur çiseliyordu. Ana kapının yakınında, mezarlık bekçisinin oturduğu, karanlıkta zorla seçilebilen bir kulübe vardı. Yıllarca Kişinev'de hizmet eden genç, Polonyaca konuşan bir Litvanyalı olan Peder Antoni Anglonietis'in de bu kulübede bir odası var. Beni hemen yakındaki eski, viraneye dönmüş mezarlık şapeline götürdü ve dolaşmayı bitirdiğimizde gizli bir kapıyı açınca katakomblara giden bir merdivenden aşağı indik; burada bir şapel daha vardı, ferah ve iyi aydınlatılmıştı. Yerel müminler -Almanlar- bu katakomblar ile şapeli, gizli bir ibadet yeri olarak sezdirmeden inşa etmişler. Yetkililer öğrenmesin diye geceleri ve tatillerde çalışarak, büyük gizlilik içinde inşa etmeleri yıllar sürmüş. Yeni bir toprak yığını şüphe çekmesin diye, kazılan toprağı mezarlığı çevreleyen tepelere dağıtmışlar.

Daha sonra, enerjik, çevik tavırlı uzun, ince bir sarışın olan rahip beni döküntü Moskoviç'iyle eski Kişinev'in merkezindeki kiliseye götürdü. Kocaman kapıları açtı ve ışığı yaktı. Yetkililer, bir çeşit depo olarak kullanılan kiliseyi daha yeni geri vermişlerdi, ama müminler şimdiden basit bir sunak koyarak, duvarları badanalamışlardı bile.

İçerisi parlak, sessiz ve ıssızdı.

Yürürken adımlarımız yüksek sesle yankılanıyordu. Koro bölümünün önünde durduk.

"Yalnız bırakıldım," dedi rahip. "Tüm cemaatim, yani binbeş yüz Alman Kishinev'den yeni ayrıldı."

LEONİD NİEDOV'un kocaman, karanlık bir mahzende çalıştığı bir eve götürüyorlar beni. Niedov, "Romenler zamanında daha çok kielbasa vardı," dediği için on yıl çalışma kampında kalmıştı. 1964'de serbest bırakıldığı zaman, Soljenitsin ona Ryazan'dan bir telgraf çekmişti: "Vsie dushoy pozdravlayem, raduyemsia." ("Sizi yürekten selamlıyorum, seviniyoruz.") Tam o dönemde, Kruşçev uzaklaştırılmış ve Kremlin'de Brejnev iktidara geçmişti. Kamptan çıkan aç ve işsiz Niedov, geçimini nasıl sağlayabileceğini düşünmeye

başladı. Bir ölçüde sanatsal beceriye sahip olduğu için, Parti liderlerinin kurşundan figürlerini yapmaya ve bunları kurumlara ve kişilere satmaya karar verdi. Kötü bir fikir değildi –o dönemlerde, böylesine tapılacak türden nesneleri almayı reddetmek, Sovyet yetkililerinin düşmanı olma suçlamasına bile neden olabilirdi. Lenin'le başladı, çünkü kurşunu çok azdı ve deneyimsizdi, Vladimir İlyiç'in tasviri küçük, kurşun asker boyutlarındaydı. Niedov, bu nedenle yeniden kampa gönderileceğinden korktu.

Sorgu subayı, Lenin büyüktür, diyecekti ve sen onu bir kurşun asker kadar yaptın.

"O kadar dehşete kapıldım ki," diye sürdürüyor sözünü Niedov, "bir gece, bütün Lenin figürlerini şömineye fırlatıp onları erittim." Peki, ama şimdi kimin tasviri üzerinde çalışmalıydı? Stalin olamazdı, çünkü gözden düşmüştü; Kruşçev, hayır, çünkü o da gözden düşmüştü. Öyleyse Brejnev olmalıydı. Ama bu kez Niedov dikkatliydi –uygun miktarda kurşun buldu, ve yeterince büyük bir döküm yaptı. Bu şekilde, çeşitli tarzda çalıştığı başlar, büstler, baş ve gövdeler- Brejnevler sayesinde, yirmi yıl geçimini sağladı. Karanlık, zifiri karanlık mahzene indiğimde, Niedov sıcak kurşunun yaydığı boğucu, zehirli dumanlar arasında, duman bulutlarının altında güçlükle görünür bir halde yapılı ve çalışkan bir Hepheastus misali, harlı ocağın yanında ayaktaydı. Bu yeni bir çağdı, ve Niedov, Aziz George ile yöresel Aziz Stefan figürleri yapmak üzere Brejnevlerini eritiyordu.

GECE Kişinev'den Kiev'e. Uyumuyor, Vinnitsa'ya gidecek treni bekliyorum. Saat sabahın üçü. Derin karanlık; birkaç zayıf lamba, eski istasyonu şöyle böyle aydınlatıyor. Platformda birkaç kımıltısız insan figürü. Yağmur çiseliyor; damlalar pencerelerden süzülüyor. Bunun dışında hiçbir şey görülemiyor. Ama hepsi orada, istasyon binasının ardında, gecenin derinliklerinde. Vinnitsa, Ukrayna topraklarında yer alan bir kitle kıyım yeri, ikinci bir Katyn. 1937 ve 1938'de, NKVD burada binlerce insanı vurdu. Tam olarak

kaç kişi olduğunu kimse bilmiyor. 1943'te 9,432 kurbanın kalıntıları çıkarıldı, sonra mezardan çıkarma işlemi ertelendi –bugüne değin. Mezarlarda yatanların çoğu Ukraynalılar ile Polonyalılardı. Bir yerde, kentin göbeğinde, bir kestane ağaçları kümesinin yakınında, on üç toplu mezar ortaya çıkarıldı. İçlerinde 1,383 ceset vardı. Tümü de kafalarının ardından vurulmuş 1,383 kurban gömülür gömülmez, mezarların üzerine Kültür ve Rekreasyon Parkı kurulmuştu. İdamlar tamamlandığında, bazı mezarların üzerine dans platformları ve bir tanesinin üzerine de Kahkaha Bakanlığı kuruldu.

KİEV'de Ulusların Dostluğu Bulvarı yakınında, yaşlıca bir kadının, M.Z.'nin evinde kalıyorum. Kendime ait bir odam var, küçük, sevimli ve ev sahibemin tercümanlık yaptığı dil olan İspanyolcalar da dahil, bir sürü kitapla dolu. Minik tuvalet, bu ülkede çoğunlukla olduğu üzere, yerden tavana kadar tuvalet kağıdı ruloları ve çamaşır deterjanı paketleriyle dolu. İyi yürekli M.Z. bana çok iyi bakıyor ve çok geç döndüğüm zamanlarda bile bana biraz çorba ısıtıyor –hepsinde üzerinde biraz et de olan kemik oluyor. Ben çorbayı içerken, o da bu yiyeceği nasıl mucizevi bir şekilde elde ettiğini anlatıyor bana; bu gerçekten de mucizelerin en otantiki –M.Z. de, ben de bunu çok iyi biliyoruz.

M.Z.'den söz ediyorum, çünkü geçenlerde bir grup insana dramın ne olduğunu -kaderin dramını, yaşamın dramını- açıklamak ve ayrıca bir örnek vermek zorunda kaldım. Bana göre, M.Z.'nin yaşamı böyle bir örnek. On yıl önce, kocası New York'a göç etti. Başlangıçta çok zor zamanlar yaşadıysa da, kentteki Yahudi cemaati ona yardım etti ve M.Z.'nin, artık eski kocam diye söz ettiği kocası, iki ayağının üzerinde durmayı başardı. M.Z.'nin tek yakını kalmış; on beş yaşındaki kız torunu. M.Z. şu anda çok hasta; çok kilolu ve yürümekte zorluk çekiyor. Bir gün döndüğümde onu elinde bir mektup tutarken, gözle görülür derecede heyecanlı olarak buluyorum. Bu kocasından, eski kocasından gelen

bir mektup. Diyor ki: Torunumuzu bana gönder, onu burada okutacağım, gelişmesine yardım edeceğim, ona her şeyi vereceğim. Kocası, eski kocası, haklı; M.Z. bunun gayet iyi farkında. Torununu Kiev'de ne tür bir gelecek bekleyebilir? Çocuk da öylesine yetenekli ki! Ama giderse, M.Z. yalnız kalacak, tümüyle yalnız ve -söylemeye gerek var mı?- insan ihtiyarlığın acımasız yasalarını göz önüne almak, yaşama dürüstçe bakmak zorunda. Gelin görün ki, bir yandan da, insan torununu böyle altın bir fırsattan nasıl mahrum bırakabilir? Orada doktor olabilir, keman çalabilir, zengin bir erkekle tanışabilir.

"Peki, siz bu konuda ne düşünüyorsunuz bayım?" diye soruyor bana M.Z., çaresizlikle. Tüm vücudunun nasıl titrediğini, tekrar tekrar, cümle cümle, (içeriğini torunundan bütün gün boyunca sakladığı) bu sevinçli-meşum mektubu okuduğunu görüyorum ve bir insan dramının tam ortasına adım attığımı hissediyorum. Susuyorum ve sonra M.Z.'den af diliyorum. "Lütfen beni bağışlayın," diyorum, "lütfen kızmayın, ama gerçekten nasıl yanıt vereceğimi bilemiyorum."

SİYASET burada her şeye öylesine hükmediyor ki, ben de içgüdüsel olarak bu habere Ukrayna Parlamentosu tarafından henüz benimsenmiş bir yasa tasarısının özetiyle ya da yerel eylemcilerden biriyle yaptığım konuşmayla başlamak istedim, ama ardından düşündüm ki, hayır, başka bir şeyle başlayacağım, Kiev kentini öveceğim. Burası eski SSCB'nin, sokakları yalnız eve koşturmak için değil, yürümek, gezinmek için tasarlanmış tek büyük kenti. Belki yalnız Petersburg aynı niteliği paylaşıyor, ama orada iklim bir engel /çok daha soğuk, rüzgârlı, yağmurlu ya da don yapıyor. Kiev ise ılık, sakin, güneşte yıkanıyor. Öğleden sonra, şehir merkezinde insan kalabalıkları görülüyor ve bunlar siyasal kalabalıklar, tartışan kalabalıklar değil, yalnızca dolaşan, havasız, dar bürolarından ya da apartman dairelerinden çıkmış, biraz temiz hava almak için dolaşan binlerce kişiden ibaret.

Buna ek olarak, Kiev'de eski cafe'ler de hâlâ ayakta. İnsanın, kuşkusuz uygun bir süre boyunca bir kuyrukta bekledikten sonra, burada bir bardak çayla pasta yemesi mümkün; oysa böyle bir şey, sözgelimi Moskova'da akla bile gelmez.

Kent tepelere yayılmış durumda, sokaklarından bazıları dönemeçli ve son derece dik. Tepelerin zirvelerinden bakıldığında, Dinyeper ovasını ve bizzat Dinyeper ırmağını görmek mümkün –Amazon kadar, Nil kadar geniş, sakin, sayılamayacak kadar kolu, koyları ve adaları olan bir ırmak. Ukraynalılar zengin olduğunda, bu sular yelkenli ve yatlarla dolacak –ama şimdilik her şey suskun ve oldukça boş.

Kiev'in mimarisi, ayrı bir öykü konusu. Burada tüm dönem ve tarzları görmek mümkün –mucizevi bir biçimde korunmuş ortaçağ manastırlarından ve Ortodoks kiliselerinden, Stalinci toplumsal gerçekçiliğin tüyler ürpertici örneklerine değin. Bu ikisinin arasında da, barok, neoklasik, ve hepsinden öte de, coşkulu, son derece şatafatlı art nouveau. Burası ne kadar da güzel bir kent olabilirdi! Bu mimari mücevherin bozulması 1917'de başladı ve bugün hâlâ sürüyor. Bir gün Eski Kiev severlerin yayımladığı sıradışı bir belge aldım –kentin bir haritası ve kasıtlı olarak yer yüzünden silinen binaların, kiliselerin, sarayların, mezarlıkların bir listesi. Listede, Kiev'in kültüründen kalan izleri silmek amacıyla, Bolşeviklerce yıkılan 254 binanın adı yer alıyordu. İki yüz elli dört yapı –bu tüm bir kent eder! Neyse ki, sistemin yetersizliği ve etkisizliği burada sanatın avantajına işlemiş. Rejim her şeyi yok etmeyi başaramamış ve birçok güzel kilise ve bina ayakta kalabilmiş.

GEL GELELİM, kentin bu süregiden dışsal çekiciliğine kimse aldanmasın. Birçok binada, topyekün konut topluluklarında insanlar çok kötü koşullarda yaşıyor. Merdivenler kirli, pencere pervazları kırık, ampuller çalındığı ya da kırıldığı için ek binalar ve avlular karanlık. Birçok evde ya soğuk su, ya sıcak su, ya da her ikisi birden yok. Hamam böcekleri ve

her türlü inatçı haşarat yaygın bir bela. Bu apartman dairelerinden bazılarında kaldım, bazılarını da tanıdıkları ziyaret ettiğim zaman gördüm; neye benzediklerini biliyorum. Sovyet insanı denilen kişi, öncelikle son derece yorgun bir insan ve bu yüzden yeni kazandığı özgürlüğüne sevinecek gücü bulamazsa hiç şaşmamak gerek. Bitiş çizgisine ulaşan ve yere yıkılan, ölüm derecesinde bitap, zafer işareti yapmak için kolunu kaldırmaya bile hali kalmamış bir uzun mesafe koşucusu.

Günlük yaşamın bu korkunç kâbuslarından söz ediyorum, çünkü eski SSCB'ye dair dünyaya yağan bilgi yağmurunda, sıradan insanların, yiyecek, giyim ve sık sık başını sokacak bir çatı peşindeki milyonlarca yıpranmış, yıkılmış, yoksul düşmüş insanların yaşamına ilişkin portreler yok. Onlara hâlâ zevk verebilecek, onları sevindirip heveslendirebilecek pek az şey var artık.

KİEV'İN KREŞÇATİK'i, yerel bir Champs-Élysées gibi. Bir zamanlar burada çok büyük kitapçılar vardı, fakat artık bunlar bomboş: Marksizm-Leninizm klasikleri artık basılmıyor da, satılmıyor da, henüz yeni literatür de oluşmamış. Kısacası –bu bir geçiş dönemi. Artık her şey bu tek anahtar deyişle açıklanıyor: "Geçiş dönemi." Komünizm çöktü ve bundan sonra ne olacağı henüz belli değil. Herkes geleceği kendi vizyonuna uydurarak tahmin ediyor –ne kadar insan varsa, bir o kadar da beklenti, ümit ve düşler var. Ama aynı zamanda binlerce, belki de milyonlarca kişinin de hiçbir umudu yok. Bunlar gece gündüz başka ülkelerin konsolosluklarını kuşatanlar. (Moskova'da, Kongo konsolosluğunun kapısında bile upuzun bir kuyruk gördüm! Kongo mu? Madem öyle Kongo olsun! Buradan ne kadar uzak olursa o kadar iyi... ve bunu kaba, kesinlikle vatanseverce olmayan bir söz izliyor.) Sovyet halkı, SSCB'nin yurttaşları olmayıp, yalnızca Yunanlı, Alman, Yahudi, Hindu, İspanyol, İngiliz, Fransız, vb. olduklarını hatırlıyor ve kendi ülkelerine, simgesel

yuvalarına, atalarının topraklarına dönmek istiyorlar. Bir yaşam boyu edindikleri tüm mülklerini terkedip gitmek mi istiyorlar? Hangi mülk? diye yanıt veriyorlar, şaşkın. Bu ülkede hiç kimse hiçbir şey edinemiyor. Tamam, belki kamplarda birkaç yıl, belki komünal bir apartmanda karanlık bir köşe, belki aylık üç dolara bir emekli pansiyonu.

KREŞÇATİK'in yarısı boyunca bir meydan uzanıyor (bir zamanlar Ekim Devrimi Meydanı adını taşıyordu; artık Bağımsızlık Meydanı deniyor), burada bugün (yani 31 Ağustos 1991) bir Lenin heykeli duruyor hâlâ. Ama bu sabah işçiler bir vinç diktiler –heykeli buradan kaldıracaklar. Operasyon, Kiev'de sıkıntıdan patlamış olan ve şimdi, sonunda, yapacak bir şey bulan birkaç Batılı televizyon ekibinin yanısıra geniş bir seyirci kalabalığı tarafından izleniyor. Başka her şey bir yana, heykelin üzerine Devrimin Babası'na kesinlikle övgü dolu olmayan sözler yazılmış: CELLAT, SS, en yumuşak sözler de, ŞEYTAN. Ukrayna'da Lenin heykellerinin eksikliği çekildiği söylenemez –beş bin adet var diyorlar. Bu rakamı nasıl elde ettiler? Çok basit. Her birinde bir Lenin heykeli olduğunu bildiklerinden, yalnızca tüm fabrikaları, okulları, hastaneleri, kolhozları, ordu birliklerini, limanları, tren istasyonlarını, üniversiteleri, köyleri, kasabaları, kentleri, büyücek meydanları, köprüleri, parkları, vb. toplamakla yetindiler ve beş bin rakamını elde ettiler.

Sırası gelmişken, Lenin'in heykellerini dikmenin, şu anda kaldırılmasının yarattığı kadar güçlükler çıkardığını söyleyelim. Hemen yakındaki Moldova'da, ikinci kattaki bir ortak odaya Lenin'in ağır bir büstünü koymaya çalışması sonucu bir kampta on yılını geçiren biriyle tanıştım. Kapılar çok dar olduğundan, talihsiz adamcağız, önce Marksizm ve Amprik Kritisizm'in yazarının boynuna kalın bir ip dolayarak, büstü balkondan çıkarmaya karar vermiş. Yakalanmadan önce, ilmeği çıkarmaya bile fırsatı olmamış.

HEYKELİ geçip de yürümeye devam edersek, Ordzonikidze

adlı, (simgesel olarak) son Ukrayna devriminin gerçekleştiği küçük, sakin bir sokağa ulaşıyoruz. Girişte, devrimin karargâhı, sevimsiz ve oldukça köhne bir saray -Ukraynalı Yazarlar Birliği binası- var. Yakında, neredeyse tam karşıda, güçlü, muazzam, etkileyici bir yapı yükseliyor: Ukrayna Komünist Partisi Merkez Komitesi, cumhuriyete dehşet salan kişilerin -Kaganoviç, Şçerbicisi, İvaşko- büroları yer alıyor. İki bina -mimari bir David ile Goliath binası- aralarında sık sık vuku bulan çatışmaların tarihiyle birlikte, bu kez iyi bir sonuca ulaşıyor: David, Goliath'ı altediyor.

ORDZONİKİDZE'deki küçük sarayı bir yıl önce ziyaret etmiştim, çünkü Ukrayna'nın Yeniden İnşası Hareketi'nin (RUCH) önderi şair İvan Drach'ı burada bulabileceğim söylenmişti bana. Bu örgütlenme, oldukça geç bir tarihte, Eylül 1989'da ortaya çıktı. Başta Ukrayna Helsinki Grubu olmak üzere, yıllardır ezilmiş, hapse atılmış çeşitli bağımsız ve muhalif grupları içeriyordu. Ukrayna Dil Derneği'nin de bu ezilen ve saldırıya uğrayan gruplar arasında olmasına şaşmamak gerek. Ukrayna'daki devrim, tıpkı başka her yerde olduğu gibi, en azından kısmen dil üzerine başlatıldı. Ukrayna'nın elli iki milyonluk nüfusunun yarısı Ukraynaca konuşamıyor ya da çok yetersiz konuşabiliyor. Üç yüz elli yıllık Ruslaştırma süreci, kaçınılmaz olarak böyle bir sonuç yaratmış. Kitapları Ukraynaca olarak yayınlama yasağı, onlarca yıldır yürürlükte. Daha 1876 gibi erken bir tarihte, II. Alexander, Ukrayna okullarında öğretimin yalnızca Rusça yapılmasını emretti. Birkaç ay önce, Ukrayna'nın üçüncü büyük kentini -Donetsk'i- ziyaret ettim. Ukraynaca öğretim yapan en azından ilkokul düzeyinde okullar açabilmek için verilen mücadele, o sırada ikinci yılına girmişti bile. Öğretmenler çocukları parkta toplayarak, onlara Ukraynaca öğretiyorlardı. Ukraynaca öğretmek mi? İşte bu karşı devrim, emperyalist bir komplo!

Donetsk'de de, bir gösteri sırasında, genç bir RUCH eylemcisi, ceketinden sarı-mavi bir Ukrayna bayrağı çıkartıp sallayacak kadar yürekliydi. İnsanlar dilleri tutulmuş, şaşkın, bakakaldılar. "Alışmaları için onlara biraz zaman tanıyın," dedi bana anlayışla.

Basitleştirecek olursak, iki Ukrayna olduğunu söyleyebiliriz: Batı ve doğu Ukrayna. Batı (eski Galiçya, savaştan önce Polonya'ya ait olan topraklar), doğudan "daha Ukraynalı." Halkı Ukraynaca konuşuyor, kendilerini yüzde yüz Ukraynalı hissediyor, bundan da gurur duyuyor. Burada ulusun ruhu, kişiliği, kültürü canlı kalmış.

Batıdan daha büyük bir toprak alanına sahip olan doğu Ukrayna'da her şey farklı. Burada on üç milyon Rus ile en azından bir o kadar da yarı Rus yaşıyor; burada Ruslaştırma çok daha yaygın ve şiddetli bir süreç oldu; Stalin burada neredeyse tüm intelijentsiayı öldürtmüş. 1932 ve 1933'de, birkaç milyon Ukraynalı köylünün açlıktan ölmesine neden oldu ve onbinlerce Ukraynalı aydının vurulmasını emretti. Yalnızca yurtdışına kaçabilenler kurtuldu. Ukrayna kültürü Toronto ve Vancouver'da bile, Donetsk ya da Harkov'da olduğundan daha iyi korundu.

Batı Ukrayna (Ukrayna Piedmontu olarak adlandırılan) ile doğu Ukrayna arasındaki farklılıklar, bağımsızlık mücadelesi aylarında yaptığım ziyaretim sırasında da açıktı. Moskova'da yayınlanan aylık Ulusların Kardeşliği dergisi (sayı 4, 1990), şöyle diyor: "Üç milyon nüfuslu Kiev'de, bağımsızlık yanlısı gösteriye kırk bin kişi katılırken, (batı Ukrayna'nın başkenti olan) bir milyon nüfuslu Lvov'da üç yüz bin kişi geliyor. Lvov'dan daha büyük olan Donetsk'de ise, beş bin kişi gelecek."

ORDZONİKİDZE sokağına, Yazarlar Birliği sarayına dönüyorum. İvan Drach'la görüşmek için içeriye girmek zor. Düzinelerce insan bürosunu kuşatmış. Buraya Ukrayna'nın dört bir yanından geliyorlar; ona sorunlarını anlatmak istiyorlar; öğüt ve yardım arıyorlar. Bir görüşme yapma şansının

olmadığını görebiliyorum. O akşam geç saatte onu otelimden arıyorum. "Yarın bir daha deneyelim," diyor yorgun sesi.

Drach kusursuz bir şair, oldukça önemli sayıda eseri var, ama artık yazmak için zaman bulamıyor. "Şiiri bir yana koymak," diyor, "ve Ukrayna'yı kurtarmak, kültürünü kurtarmak gerek." Ruslaştırma öylesine ilerlemiş durumda ki, birkaç yıla kalmadan yeni Ukrayna literatürünü okuyabilecek hiç kimse kalmayacak. Bunun yanısıra, öncelikle mevcut literatürün okura sunulması gerekiyor. Ortalama Ukraynalı, bu literatürün en büyük yirminci yüzyıl yazarlarını -Mikol Çviloviy ve Vladimir Vinniçenko- bile tanımıyor. Bunlar, rejimin unutulmaya mahkum etmek istediği isimlerdi. Peki, Ukrayna'nın kaç sakini Vasili Stusa'nın, Aleksey Ticheg'in, Yurii Litvin'in -yakın geçmişte KGB tarafından öldürülen Ukraynalı şairler- şiirlerini okumuş acaba?

Ukraynaca kitaplar, burada yayınlanan kitapların ancak yüzde yirmi kadarını oluşturuyor. Geri kalanın büyük çoğunluğu Rusça. 1863 gibi eski bir tarihte bile, Moskova, güzelyazın dışında, hangi alanda olursa olsun Ukraynaca kitapların yayınlanmasını yasaklamıştı.

KİEV'E YAPTIĞIM birçok yolculuktan biri Ocak 1990'daydı. Tanıştığım insanlar, konuştukları konudan son derece etkilenen kişilerdi. Ve hepsi de tek bir konuda konuşuyordu –21 Ocak'ta, Ukrayna'nın 1918'deki kısa ömürlü bağımsızlığının yıl dönümünde, yüzbinlerce kişi Kiev, Lvov ve İvano-Frankovsk arasında beşbin kilometreyi aşkın bir zincir oluşturmaları gerçeği. Bugün, daha sonra Ağustos 1991'de olanların ışığında, dünyanın büyük bir bölümünün (ve birçok insan için, tüm dünyanın) yapısal çöküşü ışığında, insanların elele böyle bir zincir kurmaları, beş bin kilometre uzunluğunda bile olsa, ıvır zıvır bir şey gibi görünebilir, ama o sırada konuştuğum kişilere göre, bu bir şok, bir mucize, bir devrimdi. Çeşitli nedenlerle. İlki, bunun, Merkez Komitesi'nin emirleriyle değil de, genç,

bağımsız bir örgütün -RUCH örgütünün- inisiyatifiyle gerçekleştirilen bu kadar büyük ilk kampanya olmasıydı. Evet, "Partinin önderlik rolü" adı verilen şeyin bir kurguya dönüşmüş olduğu, önderlik rolünün şimdi gerçekte toplumun kendisinin vücuda getirdiği ve kulak verdiği örgütler tarafından devralındığı anlaşıldı. İkincisi, Ukraynalıların, bolşevizmin yetmiş yıl boyunca silmeye çalıştığı ilk bağımsızlıklarının anısını canlı tuttukları ortaya çıktı. Bu zincirin bir de muazzam bir psikolojik önemi vardı. Sovyetizmin en korkulu kâbusunun, hiçbir alternatif bulunmadığı duygusunun, umutsuzluğun gırtlağına sıkı sıkı yapışmıştı.

O andan itibaren, Ukrayna'da tarih hızlanır. Aynı ocak ayında, Papa II. Jean-Paul, Ukrayna Katolik Kilisesinin yapısını onaylar. (Ukrayna'daki dört dinsel cemaat -Ukrayna Katolik Kilisesi, Latin Katolik Kilisesi, Ortodoks Kilisesi ve Ukrayna Autocephalus Ortodoks Kilisesi- arasındaki ilişkiler, çağdaş Ukrayna tarihinin apayrı bir bölümünü, gerilimler, duygular ve acıyla dolu bir bölümünü oluşturur.) Mart ayında, her düzey meclislerdeki sandalyeleri doldurmak için cumhuriyetin her yerinde seçimler yapılır. Üç bölgede (tabii gene batı Ukrayna'da), demokratik muhalefet iktidara gelir. (En sevdiğim Ukraynalı yazar, demokratik bir Ukrayna düşüncesinin yaratıcısı Vinnichenko nasıl da sevinmiştir kim bilir!) Sonunda, 16 haziran gelir -Parlamento, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin egemenliğini ilan eden bir yasa çıkarır. Bu bildiri, cumhuriyet yasalarının, SSCB yasalarına göre önceliğini ve ayrıca cumhuriyetin kendisine ait bir orduya sahip olma ve kendi parasını basma hakkını içermektedir. Bildiri, Ukrayna'nın tarafsız ve nükleer silahlardan arınmış bir ülke olacağını da belirtir. (Cumhuriyetin topraklarında kitle imha silahlarından oluşan muazzam stoklar konuşlandırılmış olduğundan bu büyük bir önem taşır.) Gene de, tüm tarihsel önemine ve etkililiğine karşın, 16 Haziran bildirisi, o dönemde olguları betimleyen bir belgeden çok, hâlâ bir niyet ifadesi olmaktan öteye gitmemektedir.

Bu nedenle savaş sürdü. Sonbaharda öğrenci boykotları

ve madenci grevleri patlak verir. Öğrenciler Kiev'in merkezini işgal ederek Cumhuriyet'in Sovyet liderlerini istifaya çağırırlar. Aynı yıl daha sonra, yirmi civarında siyasal parti kurulur; diğerleriyle birlikte Ukrayna Cumhuriyet Partisi ve Ukrayna Yeşiller Partisi gittikçe artan bir nüfuza sahiptir. (Çernobil, Kiev'in yalnızca seksen kilometre doğusundadır.)

19 Ağustos 1991 gelir.

Moskova'da darbe girişimi olur. Ukrayna'da her şey sakindir; Ukrayna bekler. Ama birkaç gün sonra Ukrayna Yüksek Meclisi Kiev'de toplanır ve 24 Ağustosta "bağımsız Ukrayna devletinin doğuşunu" ilan eder. Bildiri, "Ukrayna'nın topraklarının bölünmez ve ihlal edilemez" olduğunu ekler. Muazzam bir çığın gücü ve hızıyla tüm dünyayı sarsan bu olayların akışı içinde, Avrupa'nın ansızın büyük (Avrupa ölçülerine göre büyük) bir devlete kavuşmuş olması gerçeği, sarsıcı bir etki yaratmaz. Batılı imgelemimiz (bu ilke bir zamanlar Walter Lippmann tarafından betimlenmiştir) olayların gerisinde kalır, gelişmelerin anlamını kavramak ve boyutlarını yakalamak için zamana ihtiyacı vardır.

Ama Ruslar neler olduğunu derhal anlar. Moskova'da, SSCB Yüksek Konseyinin bir oturumunu izliyorum. İçinde bulunduğumuz an, dramatik; çünkü Lukianov konuşuyor - eskiden bu konseyin lideri ve Gorbaçov'un sağ kolu, şimdiyse ona yönelik komplonun ideolojik beyni olmakla suçlanıyor. Genellikle gürültülü olan salona, tam bir sessizlik hakim.

Ansızın, oturuma başkanlık eden delege Laptin, görüşmeleri kesiyor ve sinirli bir sesle bildiriyor: "Yoldaşlar, Kiev'de bazı gelişmeler oldu. SSCB Yüksek Konseyi'nden bir heyetin derhal oraya uçması gerekiyor!" Yeltsin'in delegesi Rudzkoy ve Petersburg belediye başkanı Sobçak, heyetin başında gidiyorlar. Her ikisi de yeni-Stalinci hükümet darbesinin altedilmesinde önemli roller oynamışlardı, ama her ikisi de Rus; dolayısıyla, Ukrayna'sız Rusya'nın ne demek olduğunun farkındalar. "Ukrayna olmaksızın," diye yazmıştı Polonyalı tarihçi J. Waswicz otuzlu yıllarda, "Moskova kuzeyin yabanıllığına indirgenmiş olur."

UKRAYNA'nın geleceği iki yönde gelişecek: Rusya'yla olan ilişkileri açısından, Avrupa ve dünyanın geri kalanıyla olan ilişkileri açısından. Bu ilişkilerin doğru dürüst anlaşılması halinde, Ukrayna'nın olanakları mükemmeldir. Çünkü Ukrayna, toprakları bereketli ve değerli doğal kaynaklara sahip, ılık, yumuşak bir iklimle kutsanmış bir ülke. Ayrıca elli milyonu aşkın büyük bir millet –güçlü, esnek, ihtiraslı.

1990 güzünde, Aleksandr Soljenitsin, SSCB'nin yerine doğacağına inandığı devlet tarzına ilişkin tasarısını yayımladı. Kitabında -Rusya Nasıl İnşa Edilir? adlı kitabında- müstakbel devletin Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve kuzey Kazakistan'dan oluşacağını öne sürer. Geri kalanları iade edelim, diye öğütler Soljenitsin, çünkü "periferilere sahip olacak kadar güçlü değiliz."

Ukraynalılar bu planı reddettiler, ötekiler beğendiler. Ukraynalı muhalif Leonid Plusşç geçenlerde şöyle yazdı: "Ukrayna sorununun tek çözümü, savunma mekanizmalarını ve kültürel gelişme için uygun araçları yaratacak kendi devletimizi kurmaktır." Bir zamanlar Rus komünistlerinden korkan Ukrayna entellektüelleri, artık Rus demokratlarının tutumlarını titizlikle gözlüyorlar. Ukraynalı eşsiz deneme yazarlarından biri olan Nikolay Riabchuk, Demokratik Reformlar için Rus hareketinin programına ilişkin görüşlerini belirttiği yazıda, bu titizliğe yol açan kaygıları dile getirirken, sorar: "İmpero-komünistler yerine İmpero-demokratlar mı?" Saharov'un dul eşi Elena Bonner, eylül başlarında benzer duyguları dile getirdi. "Korkarım," dedi, Rusların içinde "genişleme ve egemenlik ruhu" saklı kalmış durumda.

Peki, ya Ukrayna'nın dünyanın geri kalanıyla olan ilişkilerine ne durumda? 1917'ye değin -ve ülkenin belirli kesimlerinde bu 1939'a değin geçerli kalacaktı- Ukrayna dünyanın en çeşitli kültür, din, dil nakışlarından biri ve Batılıların büyük bir hayranlık ve büyülenmeyle baktıkları olağanüstü zengin, renkli bir bahçeydi. Burada kim bilir kaç tane Polonyalı, Rus, Yahudi, Macar, İtalyan, Avusturyalı,

Alman, Romen izleri hâlâ varlığını koruyor, bütün o yıkım ve harabeliğe karşın? Eylülde Zytomierz'deki Polonya mezarlığını ziyaret ettim (Lvov'a giden yol üzerinde, Kiev'den 150 kilometre mesafedeydi): Moniuszka'nın oğlunun, Kraszevski'nin karısının, Paderevski'nin kız kardeşinin, Conrad'ın ailesinin mezarı. Yakın zamanlara değin ara ara genelev olarak kullanılan General Dabrov ski'nin aile kabri.

Ukrayna'nın, dünyanın geri kalanına karşı gücü, dışarıya yönelik göç olgusu. Kanada'nın buğdayının büyük bölümünü, Alberta ve Ontario'daki Ukraynalı çiftçiler yetiştiriyor. Ukraynalılar Detroit, New York ve Los Angeles'ın yanısıra, Batı Avrupa'da da etkili, ekonomik ve kültürel açıdan güçlü topluluklar oluşturmuş durumdalar. Bu göçmenler Ukrayna'ya sıkı sıkı bağlılar. Ukrayna yurtseverliğinin köylülüğe özgü bir yönü var: Vatan toprağına sıkı sıkı kök salmış. Daha şimdiden Kiev'de Kanada ve ABD'den gelen birçok Ukraynalı var. Bankalar ve birtakım işler kurmak, ticaret yapmak, yayınevleri kurmak istiyorlar. Çok geçmeden Ukrayna kendi havayollarına, kendi denizcilik filosuna, kendi para birimi ve ordusuna sahip olacak.

Ukrayna'nın geleceğine ilişkin soruma, liderlerinden biri olan Mihailo Horyn, bana Kiev'de şu yanıtı verdi: "Ukrayna'nın aydınlık, iyi, demokratik ve insani bir devlet olmasını istiyoruz."

Aydınlık, iyi, demokratik ve insani. Amin.

LVOV. Bir akşam Peder Ludvik Kamielovska beni evine götürüyor. Annesiyle birlikte yaşıyor ve benim onunla tanışmamı istiyor.

Bayan Bronislava Kamielovska, cana yakın, hoş simasıyla, yaşlıca bir kadın. Görünmez bir yükün altında beli bükük, sakin sakin, hatta son derece hafif bir ses tonuyla konuşuyor, sanki ifade ettiği düşünceler, onunla, tam önümde oturan Bronislava Kamielovska ile pek az ortak yönü olan daha eski bir enkarnasyonuna aitmiş gibi. Daha sonra onu düşündüğümde, ileri yaşında Paul Claudel'in

yazdığı bir cümleyi hatırladım: "Önceki yaşamıma, gittikçe uzaklaşan bir adaymış gibi bakıyorum." Yaşadığımız çağın özünü oluşturan tarihin çılgınca hızlanışı ve değişkenliği, çoğumuzun içinde, pratikte birbirinden habersiz, hatta karşılıklı olarak çelişkili birkaç kişiliğin birden yaşamasına neden oluyor.

Bayan Kamielovska, on çocuk dünyaya getirmiş. Altısı, gözlerinin önünde açlıktan can vermiş. Kendisi, Hz. Eyüb'ün kadın olarak tecessüm etmiş olanı; Büyük Kıtlık çağının Eyüb'ünün. O, Büyük Kıtlığın asıl kurbanlarının çocuklar ve erkekler olduğu gerçeğini doğrulayan afetten sağ kurtulmuş bir kadın. Kadınların, görece en güçlü, en dayanıklı olduğu anlaşılmış. "Tanrıya şükür," diyor Bayan Kamielovska bir noktada, "bana bu kadar güç verdi!"

Burada, bu küçük apartman dairesinde, Peder Ludvik'in annesinin gözleriyle Büyük Kıtlık'tan sahneler izliyorum. (Peder, onun en küçük çocuğu.) Ona ölen çocuklarının adlarını ya da bir yerlerde mezarlarının olup olmadığını sormuyorum, çünkü hiçbir şey sormamam, yalnızca bana sır olarak verilecek olanları dinlemem gerektiğini çok iyi anlıyorum.

İlkin, kısaca, Büyük Kıtlığın tarihi hakkında, 1929'un başında, Tüm Sovyet Komünist Parti/Bolşevikler Konferansı'nın on altıncısında evrensel kolektivizm onaylanır. Stalin 1930 güzünde, ülkesindeki tüm köylülüğün (o dönemde yüz milyon kişi anlamına gelen) kolhozlara katılması gerektiğine karar verir. Ama köylüler kolhozlara katılmak istemezler. Yüzbinlercesini kamplara gönderir ya da Sibirya'ya sürgün edip orada iskân ettirir, geri kalanları da boyun eğinceye kadar açlığa mahkum eder.

Asıl darbe, Ukrayna'ya, Bayan Kamielovska'nın kocası Joseph ve çocuklarıyla birlikte yaşadığı Butryn köyüne, Szepietovka kasabasına iner.

Resmi olarak, sorun kendisini şöyle ortaya koyar: Moskova her köyün devlete vermekle yükümlü olduğu kotanın miktarını belirlemişti –ne kadar tahıl, patates, et, vb., ama bu kotalar toprağın gerçekçi bir şekilde verebileceğinden

çok çok daha fazlaydı. Doğal olarak, köylüler yükümlü tutuldukları miktarlara ulaşamadılar. O zaman, zorla -genellikle askeri güçle- yetkililer köylerde yenilebilir nitelikteki her şeyi müsadere etmeye başladılar. Köylülerin yiyecek ve ekecek hiçbir şeyi kalmadı. 1930'da, yedi yıl sürecek ve en büyük hasatını 1933 yılında biçecek muazzam ve ölümcül bir kıtlık başladı. Nüfusbilimcilerin ve tarihçilerin büyük çoğunluğu bugün o yıllarda Stalin'in on milyon civarında insanı açlıktan öldürdüğünü kabul etmektedirler.

Açlık biçimleri korkunç ve çeşitli. Açlık, yaşamın kuralına dönüştü. Tüm ülkede, ancak belirli bireyler yeterli miktarda beslenebiliyordu. Bunlar en yüksek memurlar ve yamyamlardı. Ama bu kategorilerin her ikisi de, toplumun gözardı edilebilecek bir parçasını oluşturuyordu. Milyonlarca aç, bir tek dilim ekmek için her şeyi yapmaya hazırdı... Açlık insanları bölmüştü. Birçoğu şefkat, başkalarına yardım arzusu duyma yeteneklerini yitirdi. ... O döneme ait fotoğraflarda, bir çöp yığınında yatan çocuğun yanından, aldırışsız geçen insanları görürüz, yolda öylece yığılmış cesetlerin yanında sakin sakin çene çalan kadınlar görürüz, cansız kolların ve bacakların göründüğü arabalarda rahat rahat oturan arabacıları görürüz... Altı yaşındaki Tanya Pokidko komşusu Gavril Turko'nun bahçesinden tek bir baş sarmısak kopardı. Komşusu Tanya'yı öyle şiddetle dövdü ki, güçlükle sürünerek gidebildiği evinde öldü. Babası Stiepan bir Kızıl gerillaydı. Açlıktan karınları şişmiş dört çocuğunu aldı ve yardım istemek için kasaba yetkililerine gitti. Red cevabı aldığı zaman, kasaba meclisinin sekreteri Polonski'ye şöyle dedi: "Bu kadar acı çektiklerini görmektense, yemeniz için size vermeyi tercih ederim." Ve kendisini meclis binası önündeki bir ağaca astı. Bir köylü kadın, Fiedorçuk, komşusunun çocuklarına –altı yaşındaki Niçolas ile iki yaşındaki Ola çok acıdı ve çocukların anne babasına, her gün ikisine de bir fincan süt getireceğine söz verdi. Ama çocuklar sütü almadılar, çünkü babaları karısına şöyle demişti: "Bütün komşularımızın çocukları öleli çok

oldu, biz neden bizimkileri besleyelim? Çok geç olmadan kendimizi kurtarmak zorundayız." Yedi yaşındaki bir oğlan, pazardan bir balık çalar. Öfkeli kalabalık çocuğu kovalar, yakaladıklarında ayaklarının altına alırlar ve çocuğun vücudu cansız uzanana değin bırakmazlar. Köylü Vasil Luçko, karısı Oksana, on bir yaşındaki kızı ve iki oğlu -altı ve dört yaşlarında- ile birlikte yaşıyordu. Enerjik bir kadın olan karısı, yiyecek bulmak için Poltava'ya gidecekti. Bir gün, komşularından biri Vasil'in evine geldi ve büyük oğlanın pencere pervazına asılı olduğunu gördü.

"Ne yaptın Vasil?"

"Oğlanı astım."

"Öteki nerede?"

"Dolapta. Onu da dün asmıştım."

"Neden yaptın bunu?"

"Yiyecek hiçbir şey yok. Oksana ekmek getirdiğinde her şeyi çocuklara verecek. Ama şimdi, geldiğinde, bana da yiyecek bir şeyler verecektir."

Yiyecek aramak için başka bölgelere gidenler, dönüşlerinde hiç kimseyi bulamadıklarında büyük trajediler yaşanıyordu. Bütün kırsal kesimde hükmeden, ölümdü. Çok sayıda cesedi gömebilmek amacıyla toplu mezarlar önceden kazılıp hazırlanıyordu -hiç kimse birkaç gün içinde bunların dolacağından ve yenilerinin kazılacağından kuşku duymuyordu... bu mezarlara cesetleri taşıyan arabalar bütün kırsal yörelerde alışılmış bir görüntü olmuştu... rejimin temsilcileri birinin ölüp ölmediğini sormak için kapı kapı dolaşıyorlar, ölen varsa, cesedin komünal bir kuyuya atılması için yardım ediyorlardı... İnsanlar neler yedi? Meşe palamutları az bulunur, lezzetli yiyecekler arasına girdi. Bunun yanısıra, kepek, tahıl kabukları, kırmızı pancar yaprakları, ağaç yaprakları, yonga, talaş, kedi, köpek, karga, solucan, kurbağa. Baharda, otlar büyüdüğünde, dizanteri ve diyare açlıktan bile daha çok can alıyordu. Otuzların ortasında, kırsal kesimdeki durum o kadar korkunçtu ki, hapishaneye atılmış olanlar kendilerini talihli addediyordu –burada en azından bir parça ekmek yiyebiliyorlardı. (Sergei

Maksudov, Zvenia, Moskova, 1991)

Köylülüğün muhalefetini ezmek için, yetkililer köy dükkânlarını, okulları ve dispanserleri kapadılar. Köylülerin köylerini terketmeleri, kentlere girmeleri yasaklandı. İsyancı olarak kabul edilen köylerin girişinde yol kenarlarına levhalar yerleştirildi: BURADA DURMAK YASAKTIR, HERHANGİ BİRİYLE KONUŞMAK YASAKTIR! Demiryolu hatları üzerinde yer alan köylerde, ne zaman bir tren yaklaşsa köylüler raylara koşturuyorlardı. Diz üstü çöküyorlar, kollarını kaldırıyor haykırıyorlardı: "Ekmek! Ekmek!" Tren görevlileri camları kapatıp perdeleri çekmeleri konusunda uyarılıyorlardı.

Aileler bir bütün halinde öldüler –sonra da bir bütün olarak köyler.

Ölümün yaklaştığını görerek, köy ulumaya başladı. Bütün köyde köylüler uluyorlardı –bu aklın ya da ruhun sesi değildi; rüzgârda yaprakların ya da ekinlerin hışırtısına benzer bir sesti bu. O zaman öfkelendim: Neden bu kadar acındırıcı bir şekilde uluyorlardı? Artık insan değillerdi, ama gene de öyle ağlıyorlardı. Kimi zaman dışarı, tarlalara yürür ve dinlerdim: Uluyorlar. Daha uzaklara yürürüm: Sanki durmuş gibi gelir. Ama birkaç adım daha atardım, gene işitirim –komşu köyün ulumalarıydı bunlar da. Ve öyle görünüyor ki, insanlarla birlikte bütün dünya uluyor. Tanrı filan yok, olsaydı duymaz mıydı hiç? (Vasily Grossman, Her şey Akıyor, Varşova, 1990)

BAYAN KAMİELOVSKA en kötüsünün 1932 yazında başladığını söylüyor. O sırada, köylülerin Buğday Başağı Yasası adını verdikleri bir yasa kabul edildi. Bunu Stalin düşünmüş ve bizzat kağıda dökmüştü. Kolhoz mülkünün korunmasıyla ilgiliydi. Yasaya göre, tek bir buğday başağını ya da havucu ya da tatek bir pancarı çalan kişi kamplara gönderilebiliyor, hatta vurulabiliyordu. Traktörü bozulan traktör

sürücüsünü ya da bir çapa ya dakürek kaybeden kolhoz üyesini de benzer cezalar bekliyordu.

Yasa, ağustosun başında, tahılların tarlalarda epeyce büyüdüğü bir dönemde çıkarıldı. Buğday ya da çavdar yetiştirilen birçok yerde, gözetleme kuleleri inşa edildi. Bunlara, ateşlenmeye hazır silahlarıyla NKVD görevlileri yerleştirildi –tek bir başak toplamaya cüret eden herkesi durdurmak zorundaydılar. Tarlaların çevresinde ve yollarda da aynı şekilde ekinleri koruyan atlı NKVD görevlileri devriye geziyordu. Öncüler bile yardıma gönderildi, ama daha sonra geri çekildiler, çünkü bunlar çocuktu ve çocuklar sinekler gibi ölüyorlardı –yalnız açlıktan değil, aynı zamanda onları öldüren yamyamlar yüzünden.

Böylece insanlar buğdayı gördüler, dalgalanan başakları gördüler. Biraz gücü kalmış olan herkes, büyüyen ekinlere bakmak için kulübesinden dışarı çıktı. Ama köylüler tarlalardan uzak durmak zorundaydılar. Yaklaşacak olurlarsa, bir tüfeğin ateşleneceğini biliyorlardı. Her nasılsa, o yıllarda yazlar çok sıcak, güneşli geçiyordu. Kulübenin penceresinden, uzaklarda, ufukta kara noktaları görmek mümkündü –bunlar paçavralara bürünmüş, ateş ve tifodan bitip tükenmiş insan iskeletleriydi. Bazıları köye geri dönmeyip orada kaldılar, sonsuza dek bakarak.

Kimi zaman, diye hatırlıyor Bayan Kamielovska, NKVD görevlisinin altındaki at düşüp ölürdü, bindikleri hayvanlar da sıska ve güçsüzdü. Bir tahıl yığınının tepesinde atının üzerindeki bir NKVD görevlisinin silueti görünürdü. Oturmuş, çevresine bakınırken, ansızın gözden kaybolurdu. Altındaki at, çöküp kalmış olurdu. Ender bir umut anı doğardı o zaman, çünkü NKVD görevlileri arasında bir karışıklık olur ve bu birkaç saniyelik fırsattan yararlanıp tarlaya yaklaşarak birkaç başak toplayabilirdi insan. Bu da hiç yoktan iyiydi, belki bir, belki iki gün yeterdi, ama gene de, hiç yoktan iyiydi.

Ölüm, açlıktan geliyordu, ama yemekten de geldiği oluyordu. Kimi zaman kentten bir ajitatör çetesi gelir ve ekmek getirirdi. İnsanlar bunlara saldırır, yer, yer, ardından

haykırmaya, acıyla kıvranmaya başlarlardı. Bazıları daha o anda ölürdü.

En kötüsü, evlerde yapılan aramaydı. hükümet görevlileri döşeme tahtalarını kaldırır, bahçenin her bir santimetrekaresini araştırır, tarlaları kazarlardı. Hiçbir yerde en ufak bir yiyecek kırıntısının saklanmamış olduğundan emin olmak için yaparlardı bunu. Bulacak olurlarsa, yiyeceği alır, sahibini de hapse atarlardı. Bayan Kamielovska'nın kocasını da -Jozik diye söz ettiği- altı kez hapse atmışlardı. Bölge idare merkezine gider, diz çöküp ağlardı. Talihli bir kadındı, nasılsa kocasını her defasında serbest bırakmışlardı. Talihinin yaver gitmesinin nedeni de, bizi temin ediyor, Tanrı'ya olan inancıydı. Tanrı, insanı asla terketmez, diyor bana büyük bir inançla. İşte, kendisi bunun en açık kanıtı. Çünkü sonradan onu Kazakistan'a sürmüşler ve kocasını da savaş için askere almışlardı. Kazakistan'da yaşam tıpkı Ukrayna'daki gibi zordu ve en kötüsü de iklimdi. Çalışmak için buz ve rüzgârın içinde, sekiz kilometre yürümesi gerekiyordu. Kocasının Almanya'da öldürüldüğünden emindi. Derken, bir de ne görsün! Kocası burada, savaştan dönmüş! İşte bu tekrar biraraya gelmelerinin sonucu, şu anda yanımızda oturup bize gülümseyen Peder Ludvik dünyaya gelmişti.

Bolşeviklerin yaptıklarını sözcükler anlatamaz. Bir keresinde, biri kentten gazete getirmişti. İçinde bir fotoğraf -tarlalarda iyice büyümüş tahıl. Yanındaki yazıda, kentlerin açlık çekmesinin, gece gündüz ekmek kuyruklarının olmasının nedeninin köylülerin tembel olması, ekinleri hasat etmek istememeleri ve bu yüzden ekinin tarlada mahvolduğu anlatılıyordu. Köylülere karşı nefret alabildiğine büyümüştü, gene de asıl açlıktan ölen köylülerin ta kendisiydi! Kazakistan'a sürgüne giderken trene bindirildikleri zaman, ıssız köylerden geçmişlerdi. Pencereler açık, kapılar aralık, rüzgârda sallanıyor ve gıcırdıyordu. Hiç insan yoktu, belki bir tek NKVD görevlisi. Herhangi bir çiftlik hayvanı yoktu –hayvanlar da ya ölmüş, ya da kesilmişlerdi. Havlayan bir köpek bile yoktu –köpekler de yenip tükeneli çok zaman geçmişti.

MAKSUDOV, Ukrayna'da Büyük Kıtlık olarak adlandırılan -aslında resmi adı tarımın kolektivizasyonu ve kolhoz sisteminin inşası olan- bu soykırımın, izleri bugün bile silinmemiş korkunç bir lanet getirdiğine inanır. "Ama, bu zalim savaşın galiplerinin yaşamının," diye yazar;

hiç de harika olmayacağı da ortaya çıktı. Çünkü onlarınki bir Pyrrhus zaferiydi. 1923 ila 1928'de neredeyse iki katına çıkan tahıl üretimi, kolektivizasyondan sonra yirmi yıl boyunca aynı kaldı; oysa bölgenin nüfusu doğal olarak artıyordu. Hayvancılık bir milyon at, inek, boğa, koyun ve domuzun boğazlanması ya da açlıktan ölmesinin indirdiği darbeyi bir daha asla atlatamadı. SSCB'de süregiden tarımsal bunalımın köklerinin, o uzak yıllarda, "zaferin" aslında bir yenilgi olduğu kuşku götürmez. Toprak ve köylüler, kendilerini mahvedenlere ellerinden gelen tek yolla misilleme yaptılar. Toprak verimliliğini kaybetti ve köylüler toprakta çalışmaya olan sevgilerini yitirdiler. Korkunçtu evet, ama haklı bir intikamdı.

TARİHÇİLER, Ukrayna'daki (ve kuzey Kafkasya'daki soykırımı) çeşitli şekilde açıklıyor. Rus tarihçiler bunu geleneksel toplumun imhasının bir aracı ve yerine biçimden yoksun, uysal, yarı köle Homo sovieticus kitlesi oluşturmak diye yorumluyor. Ukraynalı tarihçiler (Valentin Moroz da bunlardan biri), Stalin'in amacının İmparatorluk'u kurtarmak olduğuna inanıyorlar: Ukrayna olmaksızın İmparatorluk'un var olması mümkün değildir. Gene de, yirmili yıllar "Moskova'dan uzağa!" sloganı altında gelişen Ukrayna milliyetçi ihtirasının yeniden doğuşuna tanık olur. Ukrayna ruhunun temeli köylülüktür. Bu ruhu kırmak için, Stalin'in köylülüğü yok etmesi gerekiyordu. O dönemde, otuz milyon civarında Ukrayna köylüsü vardı. Teknik olarak, bu kitlenin bir dizi gaz odası inşa etmek yoluyla yok edilmesi mümkündü. Ama, bu Stalin'in düşmediği bir hatadır. Gaz odalarını inşa edenler, bütün suçu omuzlarına alır ve bir

katil olmanın bütün utancını yaşarlar. Bunun yerine, Stalin, suçun tüm ağırlığını kurbanlara yüklüyordu: Açlıktan ölüyorsunuz, çünkü çalışmak istemiyorsunuz, çünkü kolhozun avantajlarını görmüyorsunuz. Dahası, diye söyleniyordu, sizler yüzünden, kentlerin halkı da aç kalıyor, kadınlar sütleri olmadığından, bebeklerini emziremiyor, çocuklar çok güçsüz olduğundan, okullarına gidemiyor.

Ukrayna'nın kırsal kesimi sessizce, tüm dünyadan izole edilmiş bir halde, ekmek için bitmek bilmez kuyruklarda bekleyen kentli insanların hakir gören bakışları altında, ağaçların kabuklarını ve kendi pabuçlarının deri bağlarını kemirerek, sessizce öldü.

LVOV'DA şafağa yakın kalkıyorum. Sokağa çıktığımda hava hâlâ karanlık. Uzakta sallanan ufak bir ışık görüyorum: Günün ilk tramvayı yaklaşıyor. Tren istasyonuna tramvayla gidiyor ve banliyö hattı üzerindeki Drohobiç'e bir bilet alıyorum. Vardığımda ortalık aydınlanmış ve soluk güneş incelen bulutların arasından beliriyor. (Aylardan şubat.) Leszek Galas ve Alfred Szrejer, peronda beni bekliyorlar. Bay Galas'ın hemen işe gitmesi gerekiyor ama Bay Szrejer emekli ve gününü benimle geçirebilecek.

Drohobiç yazar Bruna Schulz'un yaşadığı, yarattığı ve öldüğü yer olduğundan, burayı ziyarete gelenler çok. Bay Szrejer, Vladyslav Jagielo Ortaokulu'nda edebiyat ve resme ek olarak elişi ve çizim dersleri de vermiş olan Schulz'un öğrencisi olmuş. "Derste canımız hiçbir şey yapmak istemezse, bize bir hikâye anlatmasını isterdik ondan. Dersi hemen keser ve bir masal anlatırdı. Bunu yapmayı çok severdi."

Schulz, Florianska sokağı 12 numarada tek katlı bir evde yaşadı; evi Zieolona sokağındaki okula kısa bir yürüyüş mesafesinde, belki birkaç yüz metre uzaklıktaydı. Tek yapması gereken, iki küçük sokak ile okulun önündeki güzel meydanı geçmekti. Yakında bir kilise, ardından bir başka meydan var. Kilisenin ardında, meydanın sonunda bugün bir fırın

var. 1942'de bu sokakta bir Gestapo ajanı olan Karl Gunter, Bruna Shulz'u vurdu. Gunter'de küçük kalibreli bir kadın silahı vardı.

Bruno Schulz'un yaşamı işte bu küçük kentte ve sonunda, Florianska sokağı, Zielona sokağı ve fırının yakınındaki meydan arasındaki daha da küçük bir üçgen içinde geçti. Bugün insan, Schulz'un sıradışı imgeleminin gizemi üzerine kafa yorarak, bu güzergâhı birkaç dakika içinde yürüyebilir. Bu şirin, küçük kent olağanüstü gizlerini ancak bir kez açıkladı. Yalnızca bir kere, ve yalnızca onun gizeminin, sessizce göçen ruhunun dikkatli ve duyarlı bir parçası olan, Bruno Schulz'a açıkladı.

Sorumun inanılmaz derecede absürd olmasının nedeni de bu: "Bay Szrejer, tarçın dükkânları nerede?"

Szrejer duruyor, bakışında şaşkınlık, alay, hatta kınama var. "Tarçın dükkânları nerede?" diye yanıtlıyor beni. "Tabii ki Schulz'un imgeleminde! Oradan ışıldıyorlar. O benzersiz kokularını oradan yayıyorlar!"

Bay Szrejer bana mülklerini, daha doğrusu, bir zamanlar ailesine ait olan mülkleri göstermek istiyor. Bu eczane büyükbabasına, bu ev de, Zürih'te kimya doktorası yapmış olan ve Jassy'deki bir petrol arıtma laboratuarının müdürü olan babasına aitmiş.

Ailesi gettoda yok olmuş, hayatta kalan birkaçı da Arjantin'e göç etmiş.

Savaştan on altı yıl sonra, Bay Szrejer önce bir sinema salonu orkestrasında, ardından Konsomolek'te (eski Sztuka) keman çalmış. Sonraları, bir müzik okulunda öğretmenlik yapmış.

"Burası," diyor Bay Szrejer, kent sokaklarında dolaşmaya başlayalı uzunca bir zaman geçtiği sırada, "burası bir sinagogdu -şimdi bir mobilya deposu. Şuradaki kuru dalları görüyor musunuz? Yazın burada sayısız ot yetişir." Şu aptal kız, Tluya yatağını orada yapmış olabilir mi? Belki de.

Her şey öylesine müphem, öylesine anlaşılmaz ve derin. Schulz Tarçın dükkânları'nı, Drohobiç'den çok uzak olmayan Ukrayna'daki Büyük Kıtlığın en korkunç yıllarında

yazdı. Schulz, tüm dünyadan saklanan bu büyük trajedi hakkında hiçbir şey bilmiyordu kesin olarak. Gene de, hangi güçler onu burada çalışmaya zorlamış, hangi gizemli akımlar, çağrışımlar, bağlantılar ve karşı çıkışlar onu kitabına muhteşem, sersemletici bir tokluk vizyonuyla başlamaya itmiş olabilir?

O ışıl ışıl sabahlarda, Pomona günün alevlerinden yükselir, sepetine güneşin rengârenk güzelliğini saçarken, Adela pazardan dönerdi -saydam kabukları altında suyla dolu parlak pembe kirazlar, kokuları tatlarından daha güzel gizemli kara vişneler; altın gibi eti uzun öğleden sonraların özünde yatan kayısılar. Ve meyvenin bu arı şiirinin hemen yanında, enerji ve güçle şişmiş kaburga kemikleriyle etleri, ölü ahtapot ve kalamarlara benzeyen sebzeleri boşaltırdı –pek tanımlanmamış tadlarıyla, öğünlerin hammaddesi, yabanıl ve rustik kokular veren, akşam yemeğinin bitkisel ve topraksal malzemesi.

DOĞDUĞUM KENTE DÖNÜŞ

İLK OLARAK Petersburg'da. Aylardan ağustos, ama gene de soğuk ve yağmur çiseliyor. Dostoyevski, bulutlu, İskandinavyalı havayı, bu kentin bir özelliği olarak gördü: "Sonunda ıslak sonbahar günü, sıkıntılı ve kirli, kararmış pencere pervazından öylesine düşmanca, ekşi yüzüyle içeriye baktı ki, Bay Golyadkin Nod'un ülkesinde değil de Petersburg kentinde olduğundan kesinlikle kuşku duyamazdı" (Fyodor Dostoyevski, "The Double").

Yeraltından Notlar'ın yazarı, kahramanlarının tedirginlikleri, öfkeleri ve melankolilerinin, kentin iklimine ve atmosferine bağlı olduğunu sık sık ileri sürmüştür: "Daha sabah erkenden, garip bir umutsuzlukla bunalmıştım. Ansızın, yapayalnız olduğumu düşünmüştüm, herkes beni terkedip gitmiş ve benden uzaklaşmış gibi görünmüştü bana. Kuşkusuz, bu 'herkes'in kim olduğunu sormaya hakkınız var. Çünkü neredeyse sekiz yıldır Petersburg'ta yaşamama karşın, çok az tanıdığım var" (Fyodor Dostoyevski, Beyaz Geceler)

İstasyondan çıkıyorum (Moskova'dan gece treniyle geldim), Bay Golyadkin ile onun sıradışı serüvenlerini düşünerek. Ama düşündüğüm bir tek o değil. Petersburg öylesine

çok romanda, şiirde ve efsanede betimlenmiştir ki, gerçek bir kentten çok yaratılmış bir kente benzer; Puşkin'in, Gogol'un ve Dostoyevski'nin yetenekleri sayesinde, kahramanları bize kimi zaman sokakta yanından geçtiğimiz kahramanlardan daha gerçek görünür.

Sokağın adı NievskiProspekt ve eski Petersburg'u doğu batı istikametinde kesiyor. Neva ırmağına yaklaştıkça, her iki yanında yükselen apartmanlarla diğer yapılar gittikçe daha büyük ve daha süslü oluyor. Tek başına, gittikçe muhteşem ve vakur olan mimarisi bile, özel, çok ciddi, çok önemli bir yere yaklaştığımızı bildiriyor. Ve gerçekten de, Nievski Prospekt'in sonunda, sağ tarafta, ansızın, sanki biri perdeleri açmışcasına, Saray Meydanı'nın geniş panoraması beliriveriyor.

Ne etkileyici bir görünüm!

Meydanın sol yanında, bütün eni boyunca, Kış Sarayı'nın muazzam yapısı uzanıyor -yeşil, gök mavisi ve beyaz, ince ince işlenmiş dantel gibi kafes işi ve gömme sütunlarla süslü -çarların makamı.

Bu muhteşem binaların arasında Saray Meydanı'nın geniş, düz ve bomboş açıklığı uzanıyor –öylesine büyük ki, ölçülemez demek geliyor içimden. Bir ucunda bir şeyler ışıldıyor, bir yerden bir araba geçiyor, bir insan figürü geçiyor aceleyle, ama tüm bunlar yalnızca bu yerin muazzamlığını, hiç oralı olmayan hareketsizliğini vurgulamaya yarıyor.

Bu meydanın panoraması, tasavvuru, planı ve kompozisyonu, bu ülke hakkında düzinelerce kitap ya da kılavuzdan çok daha fazla şey anlatan, derin bir sembolizme sahip. Çünkü bu meydan, iktidarın karakterini ve yapısını örnekliyor. İktidarın en yüksek biçimi, Kış Sarayı'nda gösteriyor kendini –hükümdarın makamı. Tek ve en önemli olan, ne ruhani güç (burada kilise filan görünmüyor) ne de yasama gücü (görünürde Parlamento binası yok); bu iktidarın sağ kolu, askeri güç, Genel Kurmay binasında bulunan birlikler ve silahlar.

Monark ve ordusu –hanedanın arması ve devletin simgesi olan Rus kartalının tek değil de, iki başlı olmasının da nedeni bu mu acaba?

Eski Petersburg'un sokaklarında sonsuza kadar yürüyebilir insan. Burada o kadar çok ilginç mimari eser, o kadar çok kanal, o kadar çok meydan, o kadar çok köşe bucak var ki. Puşkin ölümcül düellosuna buradan gitmişti (Nievski Prospekt ile Moyka'nın köşesinde); burada Ahmatova o inanılmaz "Requiem"ini yazmıştı; Petersburg romanının kahramanı Apollon Apollonoviç'in arabası bu yoldan geçmişti, yazarı Andrei Bieli şöyle demişti: "Petersburg'tan sonra, hiçbir şey yoktur." Binlerce sağlam, burjuva apartmanlar arasında dolaşırken, bir soru kafamı meşgul ediyor: Böyle bir başkentte, özel mülkiyet ve zenginlik kalesinde, Bolşevikler nasıl zafer kazanabildi? Bu binalar, her şeyden çok, muazzam bir toplumsal gücün, büyük çıkarların, mali ve örgütsel gücün yatağıydı! Lenin iktidara ulaşırken, bütün bu insanlar neredeydi, ne düşünüyorlardı, ne yapıyorlardı?

Amerikalı tarihçi Richard Pipes (The Russian Revolution, 1990) şöyle yanıt verir:

Curzio Malaparte, Faşistler iktidara gelirken tesadüfen İtalya'da bulunan İngiliz romancı İsrael Zangwill'in düştüğü hayreti betimler. "Barikatlar, sokak çatışmaları ve kaldırımlarda cesetlerin" olmayışıyla şaşkına dönen Zangwill, bir devrime tanıklık ettiğine inanmayı reddetti. Ama Malaparte'ye göre, modern devrimlerin karakteristik niteliği, işte tam da bu kansız, stratejik noktaların eğitimli birliklere bağlı küçük bölükleri tarafından neredeyse sessiz ele geçirilişidir. Taarruz, cerrahi titizliğiyle yürütülür, öyle ki halk büyük ölçüde neler olup bittiğini en ufak şekilde anlamaz.

Bu betimleme, Rusya'daki Ekim darbesine (Malaparte'nin üzerine çalıştığı ve modellerinden biri olarak kullandığı) de uyar. Ekimde Bolşevikler, Lenin'in ısrarı üzerine, Nisan ve Temmuzda kullandıkları geniş silahlı gösteriler ve sokak çatışmalarını bıraktılar, çünkü kalabalıkların kontrolünün güç olduğu ve ağır bir misillemeyi kışkırttığı ortaya çıkmıştı. Bunun yerine, Petrograd'ın birincil iletişim ve

ulaşım merkezlerini, kamu binalarıyla gazete idarehanelerini -modern metropolisin sinir merkezleri- işgal etmek için, askeri-Devrimci Komite adı altında gizlenmiş askeri Örgütlerinin kumandasındaki küçük, disiplinli asker ve işçi gruplarından yararlandılar. Yalnızca hükümetin askeri Kuvvetleriyle temasını sağlayan telefon hatlarını kesmekle, bir karşı taarruzun örgütlenmesini olanaksız kıldılar. Tüm operasyon öylesine düzgün ve etkili biçimde yürütüldü ki, operasyon yapılırken kafe ve restoranların yanısıra, opera, tiyatrolar ve sinemalar açık ve eğlence arayan kalabalıklarca tıklım tıklım doluydu.

Akla hemen, Fransız Devrimi arifesindeki ruh halini betimleyen Alexis de Tockqueville'in şaşkınlığı geliyor: "Devrim kapıyı çaldığı anda, üst ve orta sınıf mensupları tarafından neden o kadar az anlaşıldığı ve halkın erdemleri, sadakati, masum zevkleri, vb üzerine neden o kadar tasasızca konuştukları gerçeğini açıklamaya yardım edebilir. İşte devrimi göremeyenlerinki böyle bir grotesk ve trajik körlüktü!" (Eski Rejim ve Fransız Devrimi)

Avrupa'nın öteki ucunda, 125 yıl sonra, ama gene de benzerlikler var. Her iki örnekte de, saldırganlara zaferi getiren aynı etkendir -şaşkınlık etkeni.

YOLCULUĞUMUN hedefi Petersburg değil, onun 150 kilometre güneyindeki Novgorod ile orada yaşayan Profesör Aleksander Grekov idi.

Novgorod, ortaçağda ünlü bir kent, Floransa ya da kuzeyin Amsterdam'ı arasında bir yerdi –ticaret ve zanaatin dinamik bir yoğunlaşması, çeşitli sanatların, özellikle de kutsal mimari ile ikon yapımcılığının çok uzun dönemli bir merkezi. Burada benzersiz bir siyasal sistem vardı. Yüzyıllar boyunca (on birinci yüzyıldan on beşinciye değin) Novgorod bir çeşit bağımsız, kendi kendini yöneten feodal bir cumhuriyet oldu; bu cumhuriyette en yüksek yetke kent halkının farklı unsurları ile çevresinde yaşayan

özgür köylülükten oluşan bir meclise aitti. Halk, kendi adlarına yönetecek bir prens seçer ve her an onu azledebilirdi. O dönemlerde, dünyanın bu yöresinde bunlar duyulmamış uygulamalardı. Bu kent-devletin özgürlük ve bağımsızlığının simgesi, sakinlerini meclise çağıran büyük bir çandı. Dolayısıyla, Moskovalı II. İvan sonunda 1478 yılında Novgorod'u fethedip de, çanın kaldırılmasını emrettiğinde, bu eylem tek başına, kentin bağımsızlığını kaybetmiş olduğu anlamına geliyordu. Bunun, Moskova'nın ve tüm Rusya'nın gideceği yönü belirleyen kritik anlardan biri olduğuna inanan tarihçiler var. Novgorod, dünyaya açık, tüm Avrupa'yla temaslarını sürdüren demokratik bir kentti. Moskova, yayılmacı, Moğol etkilerine açık, Avrupa'ya hasmane bakan, yavaş yavaş Korkunç İvan'ın karanlık çağına girmekte olan bir merkezdi. Bu nedenle, Rusya Novgorod'u ele geçirirse, merkezi Moskova'da olandan farklı bir devlete dönüşebilirdi. Ama gelişmeler aksi yönde oldu.

VOLODİA P., eski mimari ve resimlerin toplu başyapıtlarını görmek için Novgorod'a gelen tur gruplarının, Rusya'nın mutluluk dönemini simgeleyen iri, kara bronz anıtının -yerel kremlinin- altında hatıra fotoğrafları çekerek geçimini sağlıyor. (Surlarla çevrili kiliseler, manastırlar ve ayin binalarından oluşan ve bir zamanlar bir prenslik makamı olan, ruhani bir kale türünden bir kremlin bu.) Anıtın alt kesimi 129 büyük Rusun heykellerinden oluştuğu için, Volodia ünlü kişi ve kahraman gruplarından hangisi seçerseniz, onun önünde çekiyor fotoğrafınızı. Askerlerden oluşan bir tur grubu gelirse, Volodia onları Aleksander Nievski, Dimitry Donsi, Aleksander Suvorov, Mihail Kutuzov ve İvan Paskieviç'in önüne yerleştiriyor. Yazarlar Birliği'nden bir grup gelirse, fonda Mihail Lomonsov, İvan Krilov, Aleksander Griboyedov ve Mihail Lermontov oluyor. Öğretmenler kendilerini Cyril ve Methodius, Grek Maxim ve Tickhon Zadonski'nin eşliğinde buluyorlar. Volodia, hükümet çalışanları ve ekonomistlerden oluşan bir tur grubunu

Mihail Romanov -hanedanın kurucusu- ince, zarafetle oturan II. Catherine, düşünceli duran I. Petro ve gururla dikilen I. Nikola arasına yerleştiriyor.

Volodia'nın mesleği oldukça kazançlı olmalı, çünkü beni evine götürdüğünde, ilk gördüğüm şey, bekar evindeki sayısız parlak, kara renkli madeni kutular, sütunlar ve kuleler oluyor –ev sahibimin hemen açıp çalıştırdığı, her türden Panasonikler, JVC'ler ve Sony'ler. Hoş endamlı, şirin bir kız da var; daha yeni konuşmaya başlıyoruz ki, bütün ciddiyetiyle, Volodia'yı onunla evlenmesi için ikna etmemi istiyor benden. "Çünkü benimle evlenmeyi reddediyor!" diye açıklama yapıyor, kaygılı ve biraz da gücenmiş.

Kremline, yani anıta geri dönüyoruz. Bir öğrenci grubu, kendilerine fotoğraf çekme sözü vermiş olan Volodia'yı (Volodia buranın tek fotoğrafçısı), çiseleyen yağmurun altında, Anna Adreyevna'nın hediyelik kartpostallar sattığı tezgâha eğilmiş olarak bekliyor. Çocuklar fotoğraflarını çektirmek için yerlerini alırken, ben de birkaç kartpostal seçiyorum. Neler olduğunu bilmiyorum, ama belki kırk belki altmış yaşlarında bir kadın olan Anna Andreyevna, paltosunun çok kısa olan kollarından ellerini uzatıyor ansızın.

"Bakın," diyor, öfkeli ve çaresizce, "bakın, ellerimi erkek eline çevirdiler!"

Damarlı, kaba, geniş ellerini gösteriyor ve tekrarlıyor: "Ellerimi erkek eline çevirdiler!"

Bu sözler, dudaklarından suçlamaların en korkuncu gibi, dehşet gibi, lanet gibi çıkıyor.

"Genç bir kız olduğum zamandan beri," diye açıklıyor, haykırıp gözyaşlarına boğularak, "çilingirlik yapmak zorunda kaldım. Bütün yaşamım boyunca –bir çilingir olarak."

"Bugünse, işte bakın," diyor, sesinde acı ve dehşetin bir karışımıyla, "bugün ellerim bir erkeğinki gibi!"

Ve çocukluğundan beri onlarla birlikte olmasına karşın, onları her gün görmesine karşın, şimdi ellerine utanç ve dehşetle bakıyor.

Saçları ağarmaya başlayan, solgun, hasta yüzlü bir kadın olan ince, zarif Anna Andreyevna, güçlü, çok çalışmış bir

çilingirin çelikten yumruklarıyla tehditler savuruyor havaya.

Gene de, sonunda kendi lanetlenmiş yazgısında parlak bir nokta, bir çeşit insani rahatlık kırıntısı buluyor olmalı ki, bir an sonra ekliyor: "Ellerimi erkek eline döndürdüler, beni bir Stalinci yaptılar, ama beni asla bir komünist yapamadılar!"

Yavaş yavaş sakinleşiyor ve ben giderken, duyulur duyulmaz, yumuşak ve mütevekkil bir sesle şunları söylüyor bana: "Artık biraz olsun normal bir şekilde yaşamama izin verseler."

ZEMİN KATINDA Profesör Grekov ve karısı Valentina Borisova'nın çalıştığı büyük eski binaya ulaşmak için, büyük Sofya Katedralini (bir on birinci yüzyıl başyapıtı) geçip, çeşitli meydanları ve avluları aşarak Kremlinin derinliklerine dalmak gerekiyor. Burası üzerine küçük duvar parçaları dizilmiş uzun, geniş masalarla dolu ferah bir oda –aslında birbiriyle bağlantılı birkaç mahzen. Her yerde ışıklar var; aksi halde burası karanlık, hatta zifiri karanlık olurdu. Her masada iki üç kişi oturmuş, duvar parçalarını alıyor ve yakından inceliyorlar. Ancak ender olarak -ve bu önemli anlarda oluyor- bir ünlemle bölünen, tam, dikkatli ve yoğunlaşmış bir sessizlik hüküm sürüyor:

"Elias'ın gözünü buldum!"

"Gök mavisi renk bende! Bunlar muhtemelen Paraskieva şehitleri!"

Ve bir tartışma başlıyor, danışmalar, karşılaştırmalar.

Burada olan şu:

Novgorod kremlininin çevresinde küçük çaplı birçok kilise ve manastırlar yükseliyordu. Bunlar arasında, on dördüncü yüzyılda üç kilometre ötedeki küçük bir tepeye inşa edilen İsa'nın Tecellisi Kilisesi de vardı. 1380'de, anonim ressamlardan (muhtemelen Sırp) oluşan bir grup kilisenin içini muhteşem fresklerle süslediler. Yüzey alanı yaklaşık 350 metre kareydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Ruslar kiliseyi bir

kömürlük ve topçu gözetleme noktası (tümüyle düz, çayırlarla kaplı, ağaçsız bir ova olan topraklardaki tek yüksek nokta olduğundan) yaptılar; Almanlar da havan topları ve büyük toplarla sürekli bu tepeyi hedef aldılar. İkibuçuk yılı aşkın süre kiliseyi topa tuttuklarından, savaştan sonra tepeden geri kalan tek iz, beş metreyi aşkın moloz dağıydı. Sonraki yirmi yıl boyunca bu dağ, çimenler, yabani otlar ve çalılıklarla kaplandı, ta ki, 1965'de biri molozları araştırmaya başlayıp da küçük, renkli fresko parçaları buluncaya değin. Bunu izleyen birkaç yıl, üç yüz metre küp moloz dikkatle kazıldı ve bunlar arasından on metre küp renkli parçalar ayıklanarak, Novgorod kremlinine, son yirmi yıldır Profesör Grekov, karısı ve bir grup gönüllünün top ateşi altında adam akıllı dağılan ve yerle bir edilen eski, on dördüncü yüzyıl freskolarına ait bu küçük taşlardan, parçalardan ve zerrelerden, anonim ressamların (muhtemelen Sırp) İsa'nın Tecellisi'ne ilişkin vizyonlarını ortaya koydukları resmi bir araya getirmeye çalıştığı bu mahzen-atölyeye getirildi.

Tüm atölyenin duvarlarında, İsa'nın başı, ya da Aziz Yefrem'in halesi ya da genç bir şehidin entarisinin birleştirilen parçalarını içeren tahta çerçeveler dizili.

En büyük güçlük, diyor profesör, freskoların hiçbir zaman doğru dürüst bir fotoğraflarının çekilmemiş, hiçbir belgelemenin yapılmamış olması, dolayısıyla kimi zaman yalnızca görgü tanıklarının gelişigüzel ve yanıltıcı ifadesine dayanmak zorunda kalınması.

Aleksander Pietroviç Grekov'la konuşurken, benzersiz, sıradışı bir imgeleme sahip bir adamla beraber olduğumun farkına varıyorum. Bu, binlerce soru işareti, binlerce ikilemle dolu bir imgelem olmalı. Üzerinde alev izi olan bu duvar parçası var: Bu Tanrı'nın belirdiği ateşin bir parçası mı, yoksa tersine, Kadir-i Mutlak'ın uslanmaz ve nasırlaşmış günahkârları attığı cehennem ateşinin bir parçası mı? Şu gözyaşı olduğu açık olan imgenin üzerinde minik bir kıymık var. Acaba bu oğlunu, İnsan'ı mezara yatıran annenin gözyaşı mı, yoksa İsa'nın yükseldiğini duyan kadınlardan birinin yüzündeki sevinç gözyaşı mı?

"İsa, altı gün sonra, Petrus, Yakub ve kardeşi Yuhanna'yı yanına aldı, ve onları yalnız kalabilecekleri yüksek bir dağa çıkardı. Ve onların önünde heyeti değişti: Yüzü güneş gibi parladı, ve esvabı ışık gibi ak oldu." (Matta İncili, 17: 1-2)

Masalardan birine saçılmış olan şu altın ışıklardan hangisi bu güneşin parçası acaba? Sandıklardan birinde duran şu beyaz zerrelerden hangileri, kar gibi beyaza dönüşen giysinin parçaları acaba?

"Fakat kim bana iman eden bu küçüklerden birinin sürçmesine sebep olursa, boynuna büyük bir değirmen taşı asılıp, denizin dibine atılması kendisi için iyidir" (Matta İncili 18:6)

Şu anda birinin ışık altında dikkatle incelediği bu dalga kıymıkları, denizin tehlikeli derinliklerini mi simgeliyor, yoksa İsa'nın kupkuru ayaklarla inananlarına yürüdüğü deniz resminin parçaları mı?

"Söyleyin bana: Bir adamın yüz koyunu olsa ve onlardan biri yolunu şaşırsa, doksan dokuzu dağda bırakıp, yolunu şaşıranı aramaz mı? (Matta 18: 13)

Bu alçı parçasında korunmuş olan şu yapağı resmi, iyi huylu ve itaatkâr doksan dokuz koyuna mı ait, yoksa Çoban'ın sabırla tepelerde arayıp durduğu başına buyruk ve ele avuca sığmaz koyunun bir kalıntısı mı?

Ve böylece tozdan, moleküllerden ve çakıllardan çıkan binlerce zerrenin, parçanın ve kırıntının, yıllar yılı profesör ve öğrencileri tarafından nasıl azizlerin, günahkârların ve efsanelerin portreleri olarak bir araya getirildiğini gözlemlerken, bu soğuk ve tozlu mahzende, gök yüzünün ve toprağın, biçimlerin, meleklerin ve kralların tüm renklerinin, ışığın ve karanlığın, iyiliğin ve kötülüğün doğuşuna tanıklık ediyormuşum gibi hissettim kendimi.

NOVGOROD'dan Minsk'e, Beyaz Rusya Ulusal Cephesi'nin kongresine. Büyük yazarları Vasili Bıykau beni orada buldu. Bıykau kocaman, uzun boylu bir adam, az konuşan, hatta adamakıllı suskun, ama cana yakın türden bir

suskunluk bu. Romanlarından birinin kahramanı olan Agieyev, görünüş ve davranış bakımından Vasili'nin kendisine çok benzer. Agieyev, geçmişin kalıntılarını bulmak için doğduğu kenti ziyaret eder:

Çevresine bakındı. Meydan öylesine değişmişti ki, tanınmaz haldeydi, ama kilise duruyordu, konumunu anlamasına yardım eden de oydu zaten. Şimdi dar yola dönmesi ve aşağı inen sokağı geçmesi gerekiyordu. Endişesini dizginlemeye çalışan Agieyev, kentin eteklerine doğru, meyve ağaçları ve çiçekler olan, dibinde her iki yanında yaşlı ağaçlar sıralanan bir dere akan dar vadiye doğru uzanan minik bahçeleriyle tipik ahşap evlerin birbirini, kendisinin de çok iyi tanıdığı bir sokak olan Zieolona'da hızlı adımlarla yola koyuldu. (Vasili Bıykau, Av)

Beyaz Rusya alçak bir ülke, durgun bir deniz kadar düz –yazın peygamber çiçekleriyle yeşil ve safir rengi, kışın kar ve kargalarla ak ve kara; Agieyev'in ziyaret ettiğine benzer sayısız kent var. Beyaz Rusya bir tarım ülkesi, bir köylü ülkesi ve işte bu köylerde Beyaz Rus dili muhafaza edilmiş. Bu, kongre oturumlarından da anlaşılıyor. Kentlerden gelen birçok delege Beyaz Rusça ancak birkaç kelime söyleyip, ardından özür dileyerek Rusçaya dönüyorlar -onlar için Rusça konuşmak daha kolay. Köylerden gelen delegelerin bu konuda hiçbir güçlükleri yok. Beyaz Rusya'nın stratejik açıdan önemli konumu, çarları ve Bolşevikleri burada metodolojik, kaba ve sert bir Ruslaştırma kampanyası uygulamaya itmiş. Otuzlarda, neredeyse tüm Beyaz Rus intelijentsiyası ya vuruldu ya da sürgün edildi. Bu soykırımlar Beria'nın sırdaşı ve dostu, bir Gürcü olan Canava tarafından organize edildi. İdam edilenler, Polonya casusu olmakla suçlanmışlardı. Moskova, Beyaz Rusya'nın Rusça konuşan halk tarafından iskân edilmesi konusunda kararlıydı -ille de etnik Rus olmaları gerekmiyordu, yalnızca Rusça konuşmaları yeterliydi.

Kongrede, Çernobil felaketinin sonuçlarına ilişkin pek

çok tartışma yapılıyor. Elektrik tesisinden yayılan radyoaktivite dalgası ilk ve en çok Beyaz Rusya'yı etkilemiş. Minsk'de yayımlanan aylık Neman dergisinde Çernobil'deki patlamadan sonra doğan bir Beyaz Rus bebeğin fotoğrafı yer aldı. Bir porselen kadar beyaz, kocaman, hüzünlü kara gözlere sahip ve hiç saçı yok.

Delegelerden birinin söylediği sözlere kulak kesiliyorum: Beyaz Rusya için hangi egemenlik daha tehlikeli –Rusya'nınki mi, Polonya'nınki mi? Ve, Polonya daha çekici olduğu için Polonya'nın egemenliğinin daha tehlikeli olduğu sonucuna varıyor.

BÜTÜN GÜN otobüsle Minsk'ten doğduğum kente, Pinsk'e yolculuk. Sabahtan akşama değin aynı manzara, sanki hiç hareket etmiyoruz, aynı yerde duruyormuşuz gibi. Bazı yerlerde yalnızca Neman ırmağının sığ ve dolambaçlı yatağı. Bazı yerlerde Oginski Kanalı'nın düz çizgisi.
Pinsk. Agiyev gibi hissediyorum:

Endişesini dizginlemeye çalışan Agiyev, kentin eteklerine doğru, meyve ağaçları ve çiçekler olan, dibinde her iki yanında yaşlı ağaçlar sıralanan bir dere akan dar vadiye doğru uzanan minik bahçeleriyle tipik ahşap evlerin birbirini, kendisinin de çok iyi tanıdığı bir sokak olan Zieolona'da hızlı adımlarla yola koyuldu.

Öğleyin kiliseye gittim. Ayinden sonra, cemaat dağılırken, yanlarına gidip, içlerinde buradaki okulda öğretmenlik yapmış olan anne babamı hatırlayan biri olup olmadığını sordum. Kiliseden çıkanların annemin ve babamın öğrencileri olduğu anlaşıldı –yaşları elliyi aşmıştı.

Çocukluğumun yuvasına dönmüştüm.

SONUN DEVAMI
(1992- 1993)

SONUN DEVAMI

RUSYA, yirminci yüzyıl tarihini 1905 Devrimi ile açtı ve 1991'de SSCB'nin dağılması ile sonuçlanan devrimle kapatıyor.

BU ÜLKEDE tarih, sürekli çalkalanan faal bir yanardağ ve durulmak istediğine, uykuya yatacağına dair hiçbir işaret vermiyor.

RUS YAZARI Yuri Boriev, SSCB tarihini hareket halindeki bir trene benzetmişti:

Tren aydınlık bir geleceğe gidiyor hızla. Makinisti Lenin. Ansızın –duruyor, raylar bitiyor. Lenin, halkını fazla çalışmaya, Cumartesi mesaisine çağırıyor, raylar döşeniyor ve tren hareket ediyor. Şimdi treni Stalin sürüyor. Raylar gene sona eriyor. Stalin kondüktörlerin ve yolcuların yarısının vurulmasını, kalanların da yeni rayları döşemesini emrediyor. Tren yeniden hareket ediyor. Kruşçev, Stalin'in

yerini alıyor ve raylar sona erdiğinde, trenin az önce üzerinden geçtiği rayların sökülmesini ve lokomotifin önüne döşenmesini emrediyor. Brejnev, Kruşçev'in yerini alıyor. Raylar gene bitince, Brejnev, pencerelerin perdelerini indirtip vagonları o şekilde sallatıyor ki, yolcular trenin hâlâ ilerlediğini sanıyorlar. (Yuri Boriev, Staliniad, 1990)

Ve böylece Üç Cenaze Çağına (Brejnev'inki, Andropov'unki, Çernenko'nunki) geliyoruz. Bu çağda trenin yolcularını, trenin ilerlediğine ilişkin bir aldatmacaya dahi sahip değildiler. Ama ardından, 1985 Nisanında tren yeniden hareket ediyor. Gel gelelim, bu onun son yolculuğu. Bu yolculuk altı buçuk yıl sürüyor. Bu dönemde makinist Gorbaçov ve trenin üzerine GLASNOST-PERESTROYKA sloganı yazılmış.

İNSAN "RUSYA"ya ne kadar soyut bir anlam verirse, onun hakkında konuşmak o kadar kolaylaşıyor. "Rusya bir yol arıyor," "Rusya hayır dedi," "Rusya sağa gidiyor," vb. Böylesine yüksek bir genelleştirme düzeyinde, birçok sorunlar önemini yitiriyor, konu dışı kalıyor, ortadan kayboluyor. İdeolojik ve ulusal makro ölçek, gündelik yaşamın çetin, zorlu mikro ölçeğini marjinalleştiriyor ve geçersiz kılıyor. Rusya bir süper güç olarak kalacak mı? Böylesine görkemli bir soruyla yan yana konulduğunda, Novgorodlu Anna Andreyevna'yı onca endişelendiren konunun ne önemi olabilir -onun bir süre de olsa normal bir yaşam sürdürmesine ne zaman izin verecekler? Her yerde hazır ve nazır siyasal söylemin dili, kitle iletişim araçlarından, daha da kötüsü, belleğimizden, kişinin kendi özel sorunlarını, kişisel dramını, bireysel acısını ifade edebildiği sözcük dağarcığını sürüp atıyor. Başlarını sokacakları bir evleri mi yok? Artık bu bizi ilgilendirmez; bu Kurtuluş Ordusu ya da Kızılhaç'a ait bir sorun.

Bununla birlikte, soyut yaklaşımdan kaçınmak olanaksız. Bütün bu süre içinde, arkası kesilmeyen basitleştirmeler ve kolaylıkla göz ardı edilebilecek ifadeler tuzağına düşme tehlikesinin farkında olsa da, sürekli birbirini izleyen olayların muazzam çapını ancak genel, sentezci -evet, soyut- dil ve kavramlar aracılığıyla yakalayabiliyor.

"RUSYA"ya kutsal bir şeyin gizemli, açıklanamaz niteliklerini atfederek, bu kavramı gizemli bir anlamla demleyen yazarlar var. Şair Fiodor Tiuçev, "İnsan Rusya'yı aklıyla kavrayamaz... ancak Rusya'ya inanabilir," diye yazar. Dostoyevski, Rusya'nın Avrupa için muamma dolu ve kavranamaz bir şey olduğuna inanır: "Avrupa'ya göre, Rusya Sfensk'in bilmecelerinden biridir. Batı perpetuum mobile ya da hayat iksirini bile, Rusluğun özü, Rusya'nın ruhu, karakteri ve yaradılışından daha çabuk keşfedecektir."

Rusya'ya inanç, kimi zaman dinsel bir renk kazanır. Moskova'da kalabalığın toplanarak, Jasna Gora'ya giden hacıların Meryem Ana'ya söyledikleri kadar büyük bir sadakatle, Rusya için ilahi okuduğu bir gösteriye tanık olmuştum.

BAZI RUS yazarları, Rusya'nın başka hiçbir ülkeye benzemediğini, istisnai bir şey, ayrı ve eşsiz bir görüngü olarak ele alınması gerektiğini vurgularlar. "Biri Rusya'dan söz ettiği zaman," diye yazar Piotr Çaadayev, "genellikle onu başka herhangi bir devlet gibi kabul eder; oysa durum tümüyle farklıdır. Rusya tümüyle farklı bir dünyadır." Constantine Aksov da aynı görüşü ileri sürer. "Rusya," diye yazar, "tümüyle benzersiz bir ülkedir, Avrupa devletleri ve ülkeleriyle en ufak benzerliği bile yoktur."

BAŞLANGIÇTA, büyük bir yolculuk değildi düşündüğüm. Yalnızca yirmi yıl önce, altmışlarda gittiğim Kafkaslar'a

gitmeyi istiyordum. Rusya tarafından fethedilen, ardından zorla SSCB'ye katılan bu küçük alan, gerçekten ilgimi çekiyordu; çünkü dünyanın zihinsel ve siyasal olarak sömürgelikten kurtulması beni büyüler ve orada, Kafkaslar'ın ötesinde, tam da böyle bir süreç yaşanıyordu. Yirminci yüzyıl, yalnızca totalitarizm ya da dünya savaşları yüzyılı değil, aynı zamanda tarihin en büyük bağımsızlık çağıdır da: Dünya haritasında yüzden fazla yeni devlet ortaya çıktı, tüm kıtalar ,en azından ismen, bağımsızlığını kazandı. Üçüncü Dünya doğdu ve büyük bir nüfus patlaması başladı –az gelişmiş ülkelerin nüfusu, zengin ülkelerinkinden üç kat hızla artmaya başladı. Bu, yirmi birinci yüzyılı da bunaltacak pek çok sorun yarattı.

İngiltere, Fransa ve Portekiz gibi sömürge imparatorluklarının dağılmasına yol açan Üçüncü Dünya'nınkiyle aynı yayılma süreci, yeryüzündeki son sömürge imparatorluğunda da hissedildi –SSCB. Seksenlerin sonunda, Rus olmayan halklar, SSCB nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturuyorken, yönetici seçkinlerin yüzde doksan beşi Rus ya da ulusal azınlıkların Ruslaştırılmış temsilcilerinden ibaretti. Bu gerçeğin farkına varılmasının, bu azınlıkları kurtuluş hareketlerine yöneltmesi yalnızca bir an meselesiydi.

BÖYLECE BAŞLANGIÇTA, daha önce yaptığım gibi, Moskova'dan Gürcistan'a, sonra da Ermenistan ve Azerbaycan'a gitmeye karar verdim. Ama bana bunun imkânsız olduğu söylendi. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır kapalı; hiç kimsenin hiçbir şey yapamayacağı bir savaş var.

Bu benim için büyük bir şok oldu.

Burada, SSCB'de olup da Moskova'nın elinden hiçbir şeyin gelemediği bir sorun var denmesini aklım almamıştı. İşte bu –yani İmparatorluk güçlerinin de olanaksızlıklarla karşı karşıya olduğu bilgisi, benim için gerçek devrimdi!

Yirmi yıl önce, Azerbaycan'da, Kirov kolhozu yerine Svierdlov kolhozunu ziyaret etmek istediğimde, bunun imkânsız olduğu söylenmişti bana: Moskova bize şu şu programı verdi, bunu değiştiremeyiz. Telefon konuşmaları başlar, sorular, açıklamalar. Sonunda, bir yanıt: Tamam, Svierdlov'a izin verildi. Ve tüm bunlar saçma sapan şeylerdi. Ama sistem, titizlik üzerine, her bir ayrıntının psikotik bir denetimi üzerine, her şeye hükmetmek gibi saplantılı bir arzuya dayanıyordu. Yuri Boriev, Stalin'in kafasını meşgul eden sorunlardan bazılarından söz eder. Şöyle emirler verdiği olmuştu: "1 numaralı terzi dükkânına ait dikiş makinesini 7 numaralı fabrikaya transfer edin. J. Stalin."

Oysa burada gerçekten önemli bir olay söz konusu: iki cumhuriyet sınırlarını kapatmış, aralarında savaş yapıyorlar, ama Moskova bu konuda hiçbir şey yapamıyor!

Bir gün sonra, Erivan'a vardığımda ikinci bir şoka uğradım. Yürüyüşe çıktım ve ansızın, sokaklarda silahlı, sakallı gruplarla karşılaştım. Kızıl Ordu'dan olmadıklarını gördüm. Yoldan geçenler, bunların bağımsız Ermeni özgürlük ordusunun bölükleri olduğunu söylediler. İmparatorluk'ta Kızıl Ordu ya da KGB'nin bir parçası olmayan birliklerin olabileceğine, rüyamda görsem inanmazdım! Ülkeyi ve sistemi yıllar öncesinden bu yana tanıyan biri olarak, Rus birliklerinin Ermenistan'ın başkentine gelip, bu gençleri katledeceği ve kent sakinlerini cezalandırmak üzere Sibirya'ya süreceği anı bekledim. Ama böyle bir şey olmadı.

Üçüncü sürpriz, aynı günün akşamı, Yüksek Konsey'in bir oturumuna ilişkin haber sırasında televizyon ekranında tanık olduğum bir sahneydi. Konsey üyelerinden biri, Merkez Komitesi'nin genel sekreteriyle -Gorbaçov'la- ağız dalaşına girmişti. Dondum kaldım. Genel sekreterle tartışmak mı? Bir zamanlar bu idam demekti. Daha sonraları –kişinin kariyerinin geriye dönülmez bir biçimde mahvolması. Şimdi ise –delege kürsüden genel bir alkış dalgası içinde iniyordu.

Tüm bunları özetlemek için, düşündüm: Bu Sovyetlerin sonu! Benim için, İmparatorluk daha o zaman, 1989 güzünde

Moskova'dan Erivan'a giden güzergâhta, parçalandı. Sonradan olan her şey, zaten bulunan bir çöp yığını üzerine, yeni molozların atılmasından ibaretti.

SADECE STALİNİZM-Brejnevizmi yaşam deneyimlerinin bir parçası olarak tanıyanların, SSCB'de 1985 ila 1991 arasında gerçekleşen dönüşümün ve devrimin derinliğini, olağanüstülüğünü ve muazzamlığını algılayıp kavrayabileceğine inanıyorum. Yolculuklarım sırasında genç gazeteci meslektaşlarla tanıştım. Gördüklerini ilginç olarak nitelendiriyorlardı, ama normal olarak görüyorlardı. Benim için, her şey görülmedik ve şaşırtıcıydı; gözlerime inanamıyordum.

1985'E DAİR birkaç söz.

Komünist sistemin ve aynı anda SSCB'nin, bunalımı, bu dönemde gittikçe derin, belirgin, keskin hale gelir:

- Moskova'yla bağlantılı Üçüncü Dünya milliyetçi özgürlük hareketleri söner ve yok olur.
- Batı ülkelerindeki komünist partiler göçerler ve anlamlarını yitirirler.
- Polonya'nın Dayanışma'sı, sıkıyönetimin baskıcı gücüne karşın, fiili Sosyalist sistem içersinde sürekli ve genişleyen gedik açar.
- Moskova, silahlanma yarışında Batı'nın gitgide gerisinde kalır, modası geçmiş teknolojisi ve düşük işgücü üretkenliğiyle aradaki uçurum gittikçe büyür, dünyayı denetimi altına alma oyununda mevzi ardına mevzi kaybeder.

Süper güç dermansız kalıp, perişanlığa doğru gömüldükçe, bütün bir liderler kuşağı onunla birlikte göçer. Tarihi 1985 yılını önceleyen birkaç yıl içinde Kulakov, Raşidov, Suslov, Brejnev, Kosigin, Ustinov ve Andoropov birbiri ardına ölür. Bu grubun en sonuncusu, Çernenko, 11 Mart

1985'de ölür. Gromiko ve Grişin gibi diğerleri, gitgide ihtiyarlık sonucu güçten düşmekte, alkolizm ya da, Aliyev gibi, korkunç bir yozlaşma batağına yuvarlanmaktadır.

Perestroyka öncesi yıllarda, demokratik devletlerde olduğundan farklı bir biçimde ifade edilmekte olmasına karşın, bu ülkede kamuoyu mevcut değildir. İnsanlar, görüşlerini konuşarak değil, sessiz kalmak yoluyla anlatırlardı. Sessiz kalış biçimleri önemliydi ve çok şeyler demekteydi. Bir olaya ya da birine bakış tarzları, çok anlam taşırdı. Zorunlu bir mitinge (ağır ağır) giderler ve ardından (ansızın) dağılırlardı. hükümetin toplum karşısındaki horgörüsüne ve kibrine karşın, bu toplumda hüküm süren suskunluğun manasına hiçbir zaman dikkat etmedi. Petersburg'da, bir Komsomol kongresi (Brejnev döneminde) sırasında, "salonun atmosferinden sorumlu" olan bir öğrenciyle tanışmıştım. 1985'te kamuoyunu en iyi betimleyen, seksenlerin sonunda Rus yönetmen Stanislav Govoruhin tarafından yapılan bir filmin adıdır -Tak jıyt niyelziya (Böyle de Yaşanmaz ki).

Ve İmparatorluk'un bu dönemde uluslararası planda ve içerde yaşadığı tüm o bunalımlar, evrensel, gündelik insani sefalet, her yerde hazır ve nazır maddi ihtiyaç ve ümitsizlik koşulları altında ortaya çıkar. Unutmamalı ki, yönetici seçkinlerin ayrıcalığı denilen şey, bir yoksulluk fonuna karşı var olan, ancak göreli bir ayrıcalıktı. Zengin bir ülkenin yurttaşı, bu tür ayrıcalıklara genellikle gülerdi. sözgelimi, Ukrayna'da bir yerde, bir Parti üyesi arabasıyla giderken, bagajı ansızın açılıp da yoldan geçenler burada kielbasa olduğunu gördü diye, bir skandal patlak verirdi. Ufa'da bir skandala ben bizzat tanık oldum –pazarda çürük elmalar satılırken, örgüt çalışanları, herkesin kabul ettiği üzere kurtlanmış olmakla birlikte, çürük olmayan elmalar satın alabiliyordu! Kim bilir kaç kez, değişik apartman dairelerine girerken, ev sahiplerim beni kapıda şu sözlerle karşılamışlardır: "Rişard, izvini naşu sovietskuyu nişçetu!" ("Sovyet sefaletimiz için bizi bağışlayın!") Kimi zaman akşamki sohbetin konusu, varsıl ülkelerdeki yaşamın standardı ve kalitesi

olurdu. Benim anlattığım şeylerin sonunda, Ruslar gülümser ve seslerinde belirli bir tevekkül tonuyla şöyle derlerdi: "Eto nie dla nas..." ("Bu bize göre değil...")

MART 1985'te böyle bir durumda, Andrey Gromiko'nun tavsiyesi üzerine Mihail Gorbaçov, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Genel Sekreterliğine seçilir. Bir ay sonra, Parti'nin nisan genel toplantısında Gorbaçov, perestroyka ve glasnost çağını başlatan bir konuşma yapar.

Bir anlamda perestroyka ve glasnost, SSCB'nin gittikçe zayıf düşen, ölmekte olan organizmasına takılan yapay akciğerlerdir. Bunlar sayesinde, SSCB altı buçuk yıl daha yaşadı. Bundan söz etmemin nedeni, düşmanlarının, Gorbaçov'un gelişen bir SSCB'nin liderliğine geçip, onun yok olmasına yol açmış olduğunu ileri sürmeleri. Gerçek ise, tam tersi –SSCB çok daha uzun zamandır çözülüyordu ve Gorbaçov onun yaşamını olabildiğince uzattı. Bundan söz etmemin başka bir nedeni, (bu, dünyanın en büyük çelişkilerinden biri) SSCB'nin yıkılmasından hemen önce, Batılı Sovyetologlar ve özellikle bir grup Amerikalı siyaset bilimci tarafından, bu ülkenin dünyanın en istikrarlı ve uzun ömürlü sistem modeli olarak geniş kabul görmesiydi. Bu düşünce tarzının temel savunucusu, Duke Üniversitesi profesörlerinden Jerry F. Hough idi. Theodor Draper'ın değindiği gibi (New York Review of Books, Haziran 11, 1992), SSCB'nin çöküşünü tahmin edebilen tek bir Amerikalı siyaset bilimci bile çıkmadı.

SSCB'nin 1991 sonunda yıkılışı sırasında, tüm dünyada şaşkınlık ve dehşet nidalarının işitilmesinin nedeni de buydu. Bu nasıl mümkün olur? Öylesine istikrarlıyken, gene de çöktü? Öylesine bölünmezken, gene de parçalandı? Bir günden bir güne? Ama bu "bir günden bir güne" ifadesi, ancak son hareket için kullanılabilir. Gerçekte, çözülme süreci çok daha önce başladı.

BANA GÖRE perestroyka, İmparatorluk toplumunun maruz kaldığı iki büyük sürecin bir kombinasyonuydu:

- Korkuyu sağaltacak bir kitlesel arıtma
- Bilgi evrenine kolektif bir yolculuk.

Genel, hayvanca bir korku atmosferinde ve bilgiden yoksun dünyada yetişmemiş olan bir insan, tüm bunların ne anlama geldiğini kavramakta güçlük çekecektir.

Sovyet İmparatorluğu'nun temeli, terör ve onun ayrılmaz, acı verici yavrusuydu– korku. Kremlin, Stalin ve Beria'nın ölümleriyle kitlesel terör siyasetinden vazgeçtiği için, bunların ortadan kalkışının, İmparatorluk'un sonunun başlangıcı olduğu söylenebilir. Kruşçev dönemindeki buzların erimesi ve bunu izleyen durgunluk yılları, Stalin çağının korkunç kâbusunu biraz olsun hafifletir, ama gene de kökünden silmez. Muhaliflerin cezalandırılması sürer; insanlar hâlâ kendilerinden istenenden farklı biçimde düşündükleri için işlerinden olmaktadır; sansür bütün şiddetiyle sürmektedir, vb. Ancak perestroyka ile glasnost önemli bir değişim yaratacaktır. İlk kez olarak, insanlar kanılarını alenen ifade etmeye, eleştirecek ve öneride bulunacak görüşler geliştirmeye başlarlar. Kuşkusuz bunda aşırıya giderler, bununla sarhoş olurlar, uzun vadede çok yorucu olacak kadar, çünkü herkes, her yerde sonsuzcasına konuşur, konuşur, konuşur. Ya da yazar; yazar, yazar. Bir sözcük tufanı, milyarlarca sözcük -toplantı salonlarında; madenlerde; tonlarca, tonlarca kağıt. Bu aşırı sözcük bolluğunu, sözcüklerin bu taşkınca akışını, tıpkı Rus toprakları gibi geniş, sonu gelmez, bol ifade olanaklarıyla Rus dili de kışkırtır. Burada Kartezyen bir disiplinden, özdeyişsel asetizmden eser bile yoktur. Bir değere, öneme sahip tek bir cümleye ulaşabilmek için, bir konuşmanın coşkun akışı içinde ya da bir metnin sonsuz sayfaları arasında mücadele etmek gerekir. Bu mücevheri elde etmek için didinmek şarttır!

Artık insan konuşabilmekle kalmıyor, konuşacak bir şeyi

de var. Çünkü, aynı anda bilgi evrenine yolculuk da başladı. Genelleştirmek ve basitleştirmek için, yüzyılımızın ilk yarısı ile ikinci yarısı (özellikle de en son yıllar) arasındaki temel farklardan biri, bu çağların her birini karakterize eden bilgiye ulaşmadaki köktenci değişimdir. Bu bakımdan, yüzyılın ilk yarısında, özellikle de SSCB'de yaşayan bir insan, bugün bir bilgisayarın başına oturup da, yalnızca tuşlara basarak istediği tüm bilgileri elde eden bir insandan çok, mağara adamına yakındı. Muhalif bir Rus yazarı olan Lev Kopieliev, "Gençliğimin İdolleri" adlı kitabında bu farka dikkati çekerken, bilgi söz konusu olduğu sürece, o zamanlar yetişkinlerin bile çocuk olduğunu, oysa bugün çocukların bile yetişkin sayılacağını yazar. Yüzyılın ilk yarısında SSCB'de, insanlar gerçekten pek az bilgi sahibiydi. Bilgiye ulaşmak, gerçek imtiyazlardan biriydi. KGB arşivleri , kitle imha silahlarının muhafaza edildiği yerlerden bile daha sıkı koruma altındaydı. Bir Rus gazetecisi (ismini hatırlamıyorum), Çekoslavakya'daki Rus işgalinden sonra bu ülkedeki durumla ilgili nelerin yazılabileceğini sorduğunda, Brejnev'in şöyle yanıt verdiğini hatırlar: "Her şeyi yaz, ama tek kopya halinde, sonra bunu bana gönder."

Şimdiyse Katıyn'e, Kurpatıy'e, Solovki'ye... yapılan göndermeler var.

BEŞ YILLIK büyük çaba ve gerilimden sonra, Gorbaçov gittikçe yorgun, yönsemesiz ve sinirli olur. Gözle görülür bir şekilde inisiyatifini ve dinamizmini yitirmektedir ve o güne değin öylesine yaratıcı nitelikte ve Rus koşulları göz önüne alındığında, öylesine yenilikçi ve sıradışı olan siyaseti, rutin, kararsız ve şartlı hale gelmektedir. Aralık 1990'da, hükümetinin dışişleri bakanı ve sınanmış yandaşı Eduard Şevardnadze, ülkenin tutucu güçlerinin bir darbe hazırladığını açıkça bildirir ve istifasını sunar. Gorbaçov istifayı kabul eder. Çevresi artık bizzat kendi eliyle en yüksek mevkilere getirdiği ve çok geçmeden ona ihanet edecek kişilerden oluşmaktadır. Bunların hepsi Parti bürokratları,

yeni-Stalinci tepkinin ajanlarıdır.

Kritik 1991 yılı gelir. Vilno ve Riga'daki kanlı olaylarla başlar. KGB birlikleri, Vilno'daki silahsız göstericilere tanklarla saldırırlar –onu aşkın insan ölür; onlarcası yaralanır. Litvanyalılar, Parlamento binalarını sağlam barikatlarla abluka altına alırlar. İçerisi, girdiğim zaman, bana kuşatma altındaki müstahkem bir kaleyi hatırlatıyor. Pencerelerde kum torbaları, her yerde nöbet tutan genç, silahlı gönüllüler –her an bir saldırı bekliyorlar. Gergin ama soğukkanlı cumhurbaşkanı Landsbergis, aralarında, onları yüreklendiriyor. En muazzam barikat, Tallinn'de. Parlamentoya ulaşmak için, Minos'un labirentini andıran koridorlardan geçmek gerekiyor.

Moskova'da demokratlar, Vilno ve Riga'da dökülen kanın sorumlusu kim? diye soruyorlar KGB şefi Kriuçkov ile içişleri bakanı Pugo'yu işaret ederek. Ama Gorbaçov onları görevden almıyor. Gücü mü yetmiyor? Ne yapacağını mı bilmiyor?

Yazın, ailesiyle birlikte Kırım'a tatile gidiyor.

Tüm çevresi, başkan yardımcısı Yanayev de ön safta olmak üzere, saldırıya geçiyor. 19 Ağustosta, üç günlük darbe başlıyor. Tanklar, Beyaz Saray adı verilen parlamento binasının çevresini sarıyor -hükümet merkezi ve Rusya Federasyonu'nun Parlamentosu olmasının yanısıra, başkanı olan Boris Yeltsin'in makamı. Yeltsin, komploculari kınıyor ve Beyaz Saray'da savunma hazırlıklarını örgütlüyor.

Darbe bastırılıyor ve liderleri hapse atılıyor. Sonradan anlaşılıyor ki, nükleer süper gücün kontrolü için çatışmaya gönderilen tank birliğine iki gün boyunca hiç yiyecek verilmemişti. Birçoğunun postalı bile yoktu –spor pabuçlar giyiyorlardı. Beyaz Saray'ın korunmasına yardım eden kadınlar, askerlere acıdılar, evlerine gidip, yanlarına askerler için aldıkları yiyeceklerle döndüler. Müstahkem tank birliği, müşfik hanımlara ateş etmeyeceklerine söz verdiler –sözlerini de tuttular. Birkaç gün sonra, Moskova basını, darbe başlıyorken, lideri olan Yanayev'in annesinin, Kremlin hastanesinde yattığını bildirdiler. Oğluna büyük

bir iktidar verecek ayaklanma haberi üzerine, hastanedeki hastalar yataklarından güçlükle kalkıp, yaşlı kadına en yürekten tebriklerini bildirmeye gitmişlerdi. Ayaklanma başarısız olup da Yanayev tutuklandığında, aynı hastalar tekrar yataklarından zorla çıkmışlardı, ama bu kez hastahnenin müdürüne gidip, yaşlı kadının hastaneden mutlaka çıkarılmasını talep etmek için.

Gorbaçov, Kırım'dan döner. 25 Ağustos, Pazar günü, son olaylardaki üç Rus kurbanın cenaze törenleri yapılır. Törenin başladığı Kremlin'de, cenazeleri selamlamak üzere bir milyon kişi toplanıyor. Bir hoparlörle bana kadar ulaşan birinin uzaklardaki sesini işitiyorum. Kalabalıktaki insanlar konuşuyor; kimse dikkat etmiyor.

"Kim konuşuyor?" diye soruyorum.

"Gorbaçov," diye yanıt veriyor biri, gene sohbetine dönüyor.

Artık Gorbaçov'u kimse dinlemiyor; insanların ona olan ilgisi kayboldu.

TARİH gözlerimizin önünde yapılıyor, her an, her saat. Bu cenaze sırasında yeni bir sınıfın doğuşuna tanık oluyorum. Kalinin Prospekt'te dikilerek, cenaze alayının başlamasını beklerken, pejmürde bir muşamba yağmurluk giymiş, uzun boylu genç bir adam kalabalığa yaklaşıyor ve haykırıyor: "Beyaz Saray'ın savunucuları bir adım öne çıksın!"

Sessizlik. Kimse kımıldamıyor. Ama isteğin birkaç kez yinelenmesinden sonra, bir öğrenci -görünüşüne bakarak söylüyorum bunu- kalabalığın arasından sıyrılıyor. Bir an sonra, biri daha. Çok geçmeden, bu savunmacılardan büyük bir grup oluşuyor. Muşamba yağmurluklu adam, az sonra gönüllülerin iyice kalabalıklaştığını görüyor, böylece toplamayı bırakıyor. Öne çıkanların soyadlarını yazmaya başlıyor ve salı günkü mitinge gelmelerini söylüyor. Beyaz Saray'ın Savunucuları diye bir örgüt ya da bir hareket kuracaklar. Bir rozet ve kimlik kartları alacaklar. Bundan sonraki birkaç yıl içinde bakan, general, büyükelçi olacaklar.

AĞUSTOS darbesinden sonra Gorbaçov, SBKP'nin genel sekreterliğinden istifa eder. Bunun üzerinden çok geçmeden, Yeltsin Komünist Parti'yi fesh ve yasa dışı ilan eder. O sırada Kiev'deyim. Ukrayna KP'nin muazzam binası aşikâr bir biçimde ıssızlaşmış. Ana girişin önünde, tüm soruları sessizce ve omuz silkerek yanıtlayan iki polis duruyor. Peki ya sistemin, Parti aygıtının desteği nerede? hükümet ve ticarette yeni yönetsel makamlara gelmişler ya da ortak girişimlerin başına geçmişler bile –doğmakta olan kapitalizmin öncü kolları olarak.

Gorbaçov, kendini gitgide daha yalnız hissediyor olmalı. Batıda hâlâ son derece popüler. Batı, Kremlin'in hükümdarlarıyla uyum içinde yaşamak isterdi, ama tek bir şartla –bunların cana yakın, güler yüzlü, iyi giyimli, rahat, neşeli, esprili, nazik olması şartıyla. Ve şimdi, altmış yıllık umutsuz bekleyişin ardından, böyle bir adam çıkageliyor: Gorbaçov! Londra, Paris, Washington, Bonn, hepsi ona kucak açıyor, seviniyor. Ne müthiş bir keşif! Ne büyük bir rahatlama!

Yaşlıca Amerikalı hanımlar, Rusya'yı ziyaret etmek için sürüler halinde yola koyuluyorlar.

"Haydi, Moskova'ya gidelim! Haydi Gorbi'yle öğle yemeği yiyelim!"

Ruslar tüm bunları faltaşı gibi açılmış gözlerle izliyorlar, şaşkınlar.

Bir parça et ya da peynir için saatlerce kuyrukta bekleyen Rus, genel sekretere daha az sevgi duyuyor nedense.

Kuşkusuz, kendisi de bunun farkında olmalı. Çevresindeki boşluğun büyüdüğünü hissediyor olmalı. Sistemin temellerinden biri, telefonnoye pravo (telefon yasası) adı verilen ve yüksek konumlu resmi telefonlarla kişinin astına emir verebilmesi. Smirnov'u görevden al. Korsakov'u idam et. Kişi ne kadar alt kademede yer alıyorsa, kendisine söylenenleri hiç soru sormadan derhal yerine getirmesi gerekir. Reddedecek olursa, görevden alınacak ya da idam edilecek kişi kendisi olacaktır. Böyle bir iletişim sistemi, daha son-

ra hiçbir yazılı iz, karar alma sürecine ilişkin hiçbir kanıt kalmamasını sağlar. Sorumluluk havaya karışır, yiter. Telefonnoye pravo, ters yönde de işler. Alt kademe memur bir karar almadan önce, üstünü arar ve onayını sorar. Dolayısıyla, başka şeyler arasında, alttan gelen telefonların sayısı, türü ve önemi, üst kademe memura, kendisinin hâlâ önemli olup olmadığını anlatır. Birçok eski Parti patronları anılarında, masalarındaki telefonun gittikçe az çalması, derken, tümüyle sessiz kalması gerçeğinden, düşeceklerini anladıklarını yazmışlardır. Telefonların susması, kişinin kariyerinin sonuna, tenzil-i rütbeye, görevden alınmaya ve -bir zamanlar- ölümüne işaret ederdi.

1991 sonunda, Gorbaçov'un masasındaki telefonlar gittikçe daha az çalar olmuştu. İktidar merkezi başka yere taşınmıştır: 12 Haziran'daki gibi, İmparatorluk'un topraklarının gittikçe daha büyük kesimi üzerinde yönetim gücünü yavaş yavaş eline geçiren, Rusya Federasyonu'nun başkanı Boris Yeltsin'e.

Kasım ayında Komünist partisini kapatan ve yasa dışı ilan eden de Yeltsin'dir. (Bu sırada üye sayısı yirmi milyona yakındı.) Gorbaçov'un bilgisi (en azından onayı) dışında, Rusya Federasyonu'nun liderlerinin yanısıra Beyaz Rusya ve Ukrayna cumhuriyetlerinin liderlerinin, aralık ayının başlangıcında Bialovieza ormanında buluşmaları ve yeni bir birlik -Bağımsız Devletler Topluluğu'nu- oluşturmaya karar vermeleri de onun inisiyatifiyle olur. İki hafta sonra, beş Orta Asya cumhuriyetinin liderleri de bu inisiyatife katılırlar. Yeni İmparatorluk'un biçimi doğmaya başlamıştır.

Gorbaçov tek başına kalır.

25 Aralıkta, SSCB başkanlığından istifa eder. Orak ve çekiçli kızıl bayrak, Kremlin'den indirilir.

SSCB ortadan kalkar.

PERESTROYKAnın kaderini ve İmpratorluk'un çöküş sürecini aynı anda iki ekrandan izledim:

• televizyon ekranının (ya da daha çok, düzinelerce televizyon ekranının; çünkü o sırada sürekli değişen kentler, tren istasyonları, oteller ve apartmanlardaydım) yanısıra,
• yolculuklarım sırasında etrafımı saran ülkenin sıradan, gündelik gerçekliğinin ekranında.

Bu, iki tiyatronun alışılmadık bir karşı karşıya gelişiydi:

• üst düzey siyaset tiyatrosunun (televizyon saatlerce Yüksek Konsey'in bitmek bilmez tartışmalarını, çeşitli kongre ve konferansları yayınlıyordu) yanısıra,
• sokaktaki adamın varoluş tiyatrosu –karanlık ve dondurucu bir sabahta kuyruklar, soğuk Sibirya apartmanlarında geceler, bir ayin salonunun açılmış olduğu ve bir kâse sıcak çorba alınabileceğine ilişkin haberlere gösterilen sevinç.

İki farklı boyutun bu şizofrenik algılanışı, dikkatimi çağımızda maddi kültürün (ya da günlük yaşamın) zamanı ile siyasal olayların zamanı arasındaki temel, neredeyse kapatılamaz uçuruma yöneltti. Ortaçağda, bu zamanların her ikisinin az çok yakın, bağdaşık bir ritmi vardı: Kentler yüzlerce yılda kurulur, hanedanlar yüzlerce yıl yaşardı.

Bugün her şey farklı: Kentler hâlâ onlarca yılda kuruluyor, ama hükümdarlar genellikle her birkaç yılda, hatta birkaç ayda bir değişiyor. Siyasal aşamalar, çoğu zaman gündelik varoluşumuzun aşamalarından birkaç kat hızlı dönüyor. Rejimler değişiyor, yönetici partiler ve liderleri değişiyor, ama insan tıpkı eskisi gibi yaşıyor –hâlâ bir apartman dairesi ve işi yok; evler hâlâ kırık dökük ve yollar hâlâ berbat çukurlarla dolu; ayın sonunu getirmek için hâlâ şafaktan akşam karanlığına kadar çetin şartlarda çalışmak gerekiyor.

Belki bu yüzden birçok insan siyasete sırt çevirmiş durumda: Onlar için siyaset yabancı bir dünya, ortalama insanın yaşamını belirleyenden çok farklı bir ritimle hareket ediyor.

Televizyon, İmparatorluk'un çöküşüne büyük katkıda bulundu. Yalnızca siyasal liderleri normal insanlarmış gibi göstererek, herkesin onlara yakından bakmasına izin vererek -nasıl tartıştıklarını ve sinirlendiklerini, nasıl yanlış yaptıklarını ve nasıl terlediklerini, nasıl kazandıklarını ama ayrıca nasıl kaybettiklerini görerek- perdeyi bu şekilde kaldırmak ve dolayısıyla halkı en yüksek ve en seçkin salonlara kabul etmek yoluyla, iktidarın gizemini deşifre etmiş oldu.

İktidarın gizemli doğasına inanç, Rus siyasal kültürünün temel ilkelerinden biri olmuştu. On dokuzuncu yüzyılın ortaları gibi geç bir dönemde bile, çarın portreleri ;zazi gibi,kiliselere asılırdı. Bolşevikler bu geleneği seve seve ve can atarak benimsediler. Liderlerin yaşamları en derin gizeme büründü. Lider, bir firavun/mumyayı andırıyordu. Dimdik yürüyor, hiç gülümsemiyor ve gözlerini belirsiz bir noktaya dikerek, suskun duruyordu. Sovyetologlar, Kremlin'deki iktidar yapısını, çeşitli resmi bildirilerdeki isimlerin yer alma sıklığını çözümleyerek kestiriyorlardı. Üstelik bunu yapmakta da haklıydılar, çünkü sıklığa, sayıya, gazetenin tam olarak hangi sayfasında yer alacağına ve belirli bir liderin adının basılacağı harf karakterine varıncaya kadar, her şey ayrıntılı ve katı talimatlar doğrultusunda yapılıyordu. Parti protokol sorumluları bunun yerine getirilmesini büyük bir dikkatle takip ediyorlardı. Bakın, Mikoyan, Ustinov'un üstündeki platforma bastı, bunda bir iş var! Ve tüm Moskova dedikodu ve tahminlerle çalkalanmaya başlardı.

Televizyonun siyasette gittikçe artan rolü, darbe komplocularının taktiklerini değiştirmesine yol açtı: Eskiden başkanlık saraylarına, hükümet ve parlamento merkezlerine saldırırlardı; şimdi öncelikle televizyon istasyonu binasını ele geçirmeye çalışıyorlar. Vilno, Tiflis, Bükreş ve Lima'daki son çatışmalar, televizyon istasyonlarını ele geçirmek konusundaydı, başkanlık saraylarını değil. Bir darbe hakkında son filmin senaryosu: Tanklar şafak sökerken

televizyon istasyonunu ele geçirmek için haraekete geçerken, başkan huzur içinde uyur, parlamento binası karanlıktır; her yerde in cin top oynamaktadır. Darbeciler dosdoğru gerçek iktidarın bulunduğu yere koşarlar.

HER BÜYÜK dönüşüm, rejim değişimi, toplumsal devrim üç aşamaya ayrılır:

- Eski sistemi yıkma dönemi
- Geçiş dönemi
- Yeni düzenin inşası dönemi.

Eski Sovyet İmparatorluğu, şu anda eski sistemin unsurlarının yeni düzenin öncü unsurlarıyla karışık olarak bulunduğu bir geçiş döneminde bulunuyor. Geçiş dönemi kavramı, bugün her şeyin cevabı. İşler kötü mü gidiyor? Çok kötü, bu bir geçiş dönemi. Erzak mı yetersiz? Çok doğal; bu bir geçiş dönemi. Eski patronlar hâlâ iş başında mı? Kaygılanmayın; bu yalnızca bir geçiş dönemi.

Çok uzun zaman dilimleri alan derin tarihsel sürecin yanısıra, ülkenin büyüklüğü göz önüne alındığında, bu geçiş döneminin daha yıllarca süreceği düşünülebilir.

Geçiş dönemi fikri, amacı ve kapsamı, büyük çaplı ekonomik ve siyasal reformları yürürlüğe koymak, rejimi değiştirmek ve yeni bir yaşam kalitesi yaratmak.

İki tarihçi -Rus Natan Eydelman ile Amerikalı Richard Pipes- Rusya'daki tüm reformların iki ana perspektifi olduğunu belirtirler.

Eydelman: Rusya'da reform daima yukarıdan geldi. Çağrı her zaman iktidarın zirvesinden kaynaklanmak, yavaş-yavaş aşağıya inmek ve burada gerçekleştirilmek zorundaydı. Bu özellik, reformların sınırlı niteliğinin de sorumlusuydu. Belirli bir anda, reform güdüsü azalıyor, reform yavaşlıyor, sonunda duruyordu.

Pipes: Rusya'daki reformlar, dışsal koşullar ve olaylarla

belirleniyordu. Bu koşullardan biri, uluslararası arenada bir Rus yenilgisi, ülkenin dünyayı denetleme oyununda aşırı marjinalizasyonu olabilir. Rusya'nın küçülen uluslararası rolü, tutucuları ve öteki muhalifleri, küresel konumunu yeniden elde edebilmesi için ülkenin etkin kılınması ve modernize edilmesi gereğine ikna eden reform yanlılarının kullandığı bir argümandır.

Şimdiye kadar olan buydu. Gelecekte nasıl olacağını -bunu zaman gösterecek.

Daha önce değindiğim gibi, Sovyetologlar SSCB'nin âni çöküşünü önceden kestirememişlerdi. Ama bu süper gücün günün birinde çökeceğine inanan ve buna kehanet edenler bile, Bolşevikler iktidardan vazgeçip ayrılmadan önce, ülkeyi ateşe vereceklerine ve bir kan gölüne boğacaklarına ilişkin korkularını dile getiriyorlardı.

Böyle bir şey olmadı.

Bu devlette komünizmin çöküşü görece kansız gerçekleşti, etnik Rusya'da ise tümüyle kansız oldu. Büyük Ukrayna, tek bir silah bile ateşlenmeden bağımsızlığını ilan etti. Tıpkı Beyaz Rusya gibi.

Çağdaş dünyada, gittikçe daha sıklıkla kadife devrimlere, kansız devrimlere, ya da -İsaac Deutscher'in deyişiyle- tamamlanmamış devrimlere tanık oluyoruz.

Bu devrimlerde karakteristik olarak, eski güçlerin ayrılmakta olmasına karşın, tümüyle iktidardan kopmadıklarını ve yeniyle eskinin çatışmasına, barikatın her iki yanında aynı anda kendini gösteren çeşitli uyarlayıcı süreçlerin eşlik ettiğini görüyoruz.

Günümüzde yalnızca savaşa kör milliyetçiliğin ya da hayvanca ırkçılığın ya da dinsel köktenciliğin karıştığı zamanlarda kan aktığını görüyoruz ;başka bir deyişle, yirmi birinci yüzyılın semalarını karartan üç kara bulut söz konusu olduğunda. Sorunun, toplumsal yapının ve çeşitli sınıf mücadelesi biçimlerinin dönüşümünün olduğu yerlerde, süreç çok daha yumuşak ve evet, kansız oluyor.

RUSYA'YA DÖNÜŞ: Bugün, 1994'te eski sistemden, eski SSCB'den geriye ne kaldı? Kalanlar şunlar:

• Eski kadrolar. Bunlar hâlâ iktidarda. Bu kişiler hükümette, ekonomik, askeri ve polis bürokrasilerindeler. Toplam olarak, Rus sosyologlarının hesapladığı üzere, on sekiz milyon civarındalar. Şu an için bu kadroların bir alternatifi yok henüz. Muhalefet kesinlikle örgütlü bir güç değil. Muhaliflerin sayısı her zaman az oldu, çoğu da zaten ülkeyi terketti. Yeni bir siyasal sınıfın yükselmesi zaman gerektiriyor. Bu, yıllar alabilecek bir süreç.

• İki devasa ordu: Rus ordusunun (eskiden Kızıl denilen) yanısıra, iç birlikler. Sınır birlikleri ve demiryolu birlikleri var. Hava kuvvetleri ve donanma. Toplam, birkaç milyon kişi.

• Güçlü KGB ve milis birlikleri.

• Orta ve ağır sanayiin tamamı, çok geniş yapılar halindeki askeri-sınai kompleksler, üretimde ve araştırma enstitülerinde on altı milyon kadar çalışanı istihdam eden devasa silahlanma aygıtı ile hâlâ devletin elinde. Bu sanayide sorumlu mevkideki kişiler, siyasal yaşamda önemli ve etkin bir rol oynuyorlar.

• Toprak sahibi olarak devlet. Tarımda, kolhozlarda ve sovhozlarda egemen.

• Onlarca yıldır halka benimsetilmiş eski düşünce, toplumsal davranış ve bilgisizlik alışkanlıkları.

• Eski yasal sistem.

Eski rejimin bu kurumlarına ek olarak, komünizmin başka bir büyük ve trajik mirası daha var –1917'de başlayan ve onlarca yıl süren, bazı yıllarda bir kitle kırımı niteliği taşıyan terör ve baskının farkında oluş. Bu sorunla ilgilenen tarihçi ve nüfusbilimciler, işlenen cinayetlerin çapına ilişkin tahminlerde büyük farklılıklar gösteriyorlar. En düşük tahmin, nüfusbilimci Sergey Maksundov tarafından hesaplanmıştı. Ona göre, 1918 ila 1953 arasında, (Birinci ve İkinci Dünya Savaşları kurbanları da dahil olmak üzere)

54 milyon SSCB yurttaşı doğal olmayan nedenlerle ölmüştü. En yüksek tahmin ise Profesör İ. Kurganov tarafından verildi; ona göre, 1918 ila 1958 arasında, kamplarda, hapishanelerde ve her iki dünya savaşı cephelerinde 110,7 milyon SSCB vatandaşı yaşamlarını yitirmişti (Znamia, Ocak 1990).

Totaliter sistemin diğer bir tür mirası da, bu toplumdaki yaygın yoksulluktur. Apartman dairelerinin yoksulluğu, mutfakların yoksulluğu, yaşamın yoksulluğu.

Üçüncü miras, toplumun önemli oranlarının şaşırtıcı ölçüde yozlaşması –her tür çetenin artışı, silahlı çetelerin yarattığı dehşet, dolandırıcıların işlediği suçlar. Buna ek olarak, çeşit çeşit mafyaların en yüksek iktidar basamaklarına değin ulaşarak her yerde hazır ve nazır olması. Nükleer füzeler de dahil, her türlü silahın karaborsada satılışı. Cüretkâr ve dehşet verici boyutlardaki hırsızlık. Salgın bir hastalık kadar bulaşıcı ve yaygın yozlaşma. Alkolizm, ırza geçme, sinisizm ve her yerde rastlanan yaygın kabalık.

Dördüncü ve son miras, ekolojik tahribat –havası kirli kentler, hiçbir iş yerinde havalandırma olmayışı, zehirli ırmaklar ve göller, nükleer atık yığınları. Ve hepsinden öte, bütün tehlikelerine karşın büyük kentleri aydınlatmaları ve pek çok fabrikaya elektrik sağlamaları nedeniyle kapatılamayan elli altı potansiyel Çernobil.

İMPARATORLUK'un bugün kendini içinde bulduğu ve yıllar boyunca da aşamayacağı geçiş dönemi, fiilen 1991'de başladı. Akışı içinde, maddi kültürün zamanı ile siyasal olayların zamanı arasındaki boşluk, daha belirgin hale bile gelebilir. Pek çok siyasal gelişme olacağı kesin; maddi gelişme ise çok daha az.

Siyasal sahnede neler oluyor? Çeşitli gruplar arasında çılgınca bir iktidar savaşı yapılıyor. Yeltsin karşıtı güçler, başkanı ve hükümetini devirmek istiyorlar. Bu gruplardan barikatın her iki yanındakilerden hangisinin ilerici, hangisinin tutucu olduğunu saptamak, genelde bu gibi ölçütlerin

burada herhangi bir anlamı ya da geçerliğinin olup olmadığını söylemek güç. Resmi olarak, Yeltsin yandaşlarının reform istediği, (temelde Parlamento'da etkin olan) muhalefet gruplarının ise istemediği söyleniyor. Ama bu gerçekten de böyle mi? Reform gereksinimi bugün zamanın ve durumun zorunlu kıldığı nesnel bir zorunluluk ve iktidara ulaşan hangi ekip olursa olsun, çözülmekte olan ekonomiyi bir şekilde reforme etmesi ve değiştirmesi şart, çünkü aksi takdirde ülke yok olacak, tabii onunla birlikte iktidardaki ekip de.

Kuşkusuz, reformun temposu sorunu var. Ama bu nasıl ölçülür ve belirlenebilir ki? Uzmanlar 1992'de Rusya'nın ileri bir adım attığını kabul ediyorlar, ama bu adım daha büyük olabilirdi –hatta çok daha büyük olabilirdi. Bir başka deyişle, ülke görünürde ileri bir adım atarken, gerçekte olduğu yerde mi kalmıştı acaba? Bunun bir sonucu olarak, toplum yoruldu ve inancını yitirdi. Belki inancın yitirilmesinin nedeni, Yeltsin ile ona öğüt veren birçok Batılı uzmanın, reformun yetmiş yılı aşkın zamandır kan ve demirle şekillendirilmiş bir granit parçasının dönüştürülmesi anlamına geleceğini unutarak, reform fırsatlarını fazla iyimser bir şekilde değerlendirmesi oldu. Bu kaya parçasını parçalamak için ne kadar çok zaman, güç ve paraya sahip olmak gerek kim bilir! Bana öyle geliyor ki, bu ülkenin geri kalmışlığı, yoksulluğu, ihmal edilmişliği ve viraneliği öylesine büyük ki, apaçık bir ilerlemeyi beklemek için bir yıl çok kısa bir süre. Bence bekleyelim, on, yirmi yıl geçsin.

Gene de bu düş kırıklığı yılı, ülkenin siyasal atmosferinde bir düşmanlık havası estirmek için yeterli olmuş görünüyor.

Herkes perestroykayı ve glasnostu unutmuş durumda.

Komünizme karşı mücadelede öylesine etkin olan demokratik kamptakiler, siyasal sahnenin kıyılarına itildiler ve kendilerini ya tam bir kargaşa içinde buldular ya da unutuldular. Genelde, demokrasi Rusya'da gitgide daha az konuşulmaya başladı.

Toplumda bir bekleyiş ve kayıtsızlık hüküm sürüyor; insanlar büyük ölçüde apolitik.

İktidarın yoğunlaşmasını (özellikle de merkezi iktidarın) ve güçlü, kudretli bir millet isteyen odaklar öne çıkıyor. Bu, otoriter yönetim yöntemlerini yüreklendiren, çeşitli diktatörlük biçimlerine uygun bir iklim.

YA GELECEK?

Çetin bir soru. Çağdaş dünya hakkındaki neredeyse hiçbir teşhis doğru çıkmadı. Gelecekbilim (futurology) bunalımda; saygınlığını yitirmiş durumda. Küçük, basit ve durağan bir dünya tarafından binlerce yılda biçimlendirilen insani imgelem, bugün artık kendisini çevreleyen gerçekliği yakalayamaz hale geldi; bu gerçeklik çok hızlı bir değişim içinde (özellikle elektronik alanındaki gelişmeler ve bilgi birikimi nedeniyle), gittikçe daha çok şeyi içeriyor, milyonlarca zerrecik, unsur, birim ve oluşum sürekli hareket, savaş ve yeni biçimlenmeler, düzenlenmeler, gruplaşmalar içinde; artık bu gerçekliğin tümünü kavramanın, durdurmanın ya da betimlemenin yolu yok.

Bu güçlüklere karşın, Rus yaşamında üç sürecin egemen olacağını söylemek mümkün.

İlki, bütünleşme ve çözülme güçleri arasındaki çatışma. Milliyetçilik. Ruslar, büyük ve güçlü bir devlet, bir impara-

Yıllardan sonra yeniden yollarını arşınlıyorum
Ve görüyorum, herşey aynı
Hissizleşmiş, hareketsiz; çıkmak üzere canı.
Ekilmeye hasret toprakların
Çatısız kulübeleri saran çürümüş duvarların,
Kasvetli, can sıkıcı bir pislik sarmış her yanı.
Ve aynı süfli bakışınla
Bazan küstah, bazan çekingen

Kölelikten kurtulmana rağmen
Hürriyeti ne yapacağını bilmiyorsun sen ey halk.
Ve herşey aynı, hem de tamamen

torluğun süper gücü olmayı sürdürmek isteyecekler; oysa Rus olmayan çeşitli azınlıklar gitgide daha açık bir şekilde

kendilerine özgü, özerk hedeflerine yönelecekler. Bu azınlıklar artık Rus Federasyonu nüfusunun yalnızca yüzde yirmisini oluşturuyorlar (yüzde sekseni, yani 120 milyonu Rus), ama Rus olmayan nüfus Rus nüfustan beş kat hızla büyüyor, bunun anlamı da, Rusların nüfus içindeki oranının hızla küçüleceği. Rus dilinin başatlığı da aynı şekilde küçülüyor. Eski SSCB topraklarında yaşayan insanların gittikçe daha azı Rusça öğreniyor ve bu dilin öğretim alanı gittikçe daralıyor. Yolculuğum sırasında, çeşitli yerlerde Rusça iletişim kurmakta güçlük çektim, özellikle gençlerle konuşurken. Yaşlılar Rusçayı en iyi bilenler, gençler az biliyor, küçük çocuklar ise neredeyse hiç.

(Yine Ruslar hakkında: Rusların yirmi altı milyonu, Rusya Federasyonu'nun sınırları ötesinde, başlıca Ukrayna ve Kazakistan'da yaşıyorlar. Gelecekleri belirsiz.)

Rus olmayan nüfusun hızlı artışının sonucu doğan Rusya Federasyonu'nun "Asyatizasyonu" süreci, Almanların ve özellikle Yahudilerin büyük dışgöçüyle de hız kazanıyor. Yahudiler, gittikçe büyüyen anti-semitizmin, yeni idamlar ve soykırımların hayaletinin tehdidini hissediyorlar.

Bütünleşme ve çözülme güçleri arasındaki bu savaş, sınır sorunları üzerine cumhuriyetler arasında da söz konusu olabilir. Bir zamanlar SSCB'ye ait olan toprakların sınırlarına ilişkin sorun, potansiyel bir saatli bomba. 1921 ila 1980 arasında, o zamanlar birliğe mensup cumhuriyetler doksanı aşkın toprak ve sınır revizyonlarından geçti. 1990'da, aralarında elliyi aşkın sınır çatışması vardı, bugünse anlaşmazlıkların sayısı daha da fazla. Bu sınırların birçoğu, tıpkı Afrika'da olduğu gibi, aynı halkın yaşadığı alanları birbirinden ayırdı. (Tacikistan ile Özbekistan arasındaki sınır, bunun örneklerinden biri.)

Hıristiyanlık ile İslam arasındaki çatışma, bu sınır çatışmalarının bir başka kaynağına dönüşebilir. Şiddetli bir yeniden doğuş sürecine girmiş olan İslam, Türki dilleri konuşan halkın dini ve eski SSCB topraklarında bu halkların nüfusu altmış milyon civarında.

Bütünleşme ve çözülme güçleri arasındaki çatışmanın yanısıra, ikinci bir süreç de toplumun maddi yaşam koşullarına uygun olarak ilerleyen kutuplaşması olacak. Bir kutupta varsıllar toplanacak (ve daha da zenginleşecek), öteki kutupta da yoksullar (onlar da biraz daha yoksullaşacak). Düşük bir yaşam standardına sahip her toplumda olduğu gibi, Rusya'daki karşıtlıklar da özellikle keskin, çarpıcı, kışkırtıcı olacak. Bu en ilkel, acımasız, saldırgan biçimindeki kapitalizm ya da sözde-kapitalizm olacak.

Üçüncü süreç, gelişmenin kendisi olacak. Bu gelişmenin doğasını korkunç bir terimle tanımlıyorum –kuşatılmış gelişme. İleri derecede gelişmiş bir Avrupa ülkesinde, sözgelimi Hollanda ya da İsviçre'de, çevremizdeki bütün maddi dünya az çok eşit düzeyde gelişmiştir: Evler düzgünce boyalıdır, tüm pencerelerde cam vardır, yollardaki asfalt düzgündür ve trafik çizgileri belirgindir, her yerdeki dükkân ve mağazalar doludur, restoranlar sıcak ve temizdir, sokak lambaları yanar, çimenler düzgün biçimde kesilmiştir. Buna karşılık, kuşatık gelişme halindeki bir ülkede, manzara farklı görünür. Şık bir banka yıkık dökük apartmanların arasında yükselir; lüks bir oteli gecekondular sarar; ışıl ışıl aydınlatılmış bir havaalanından, kasvetli, bakımsız bir kentin karanlığına dalarsınız; bir Dior butiğinin pırıl pırıl vitrinlerinin yanında, yerli dükkânların kirli, boş ve aydınlatılmamış vitrinleri görülür; çok etkileyici arabaların hemen yanında, eski, kokulu, kalabalık belediye otobüsleri durur. Sermaye (genellikle yabancı) mis kokulu ve ışıltılı mabedlerini inşa etmiştir, bu kusursuz kuşatık yapıları yaratmıştır, ama bu onun ülkenin geri kalanını da geliştirmek için ne gereken araçlarına sahip olduğunu, ne de niyetli olduğu anlamına gelir.

RUSLAR tartışıyor –ne yapmalı? Bazıları diyor ki: Köklere geri dönelim, eski Rusya'ya. Soljenitsin, çarlık Rusya'sının "zengin ve gelişkin" muhteşem bir ülke olduğunu ileri sürüyor (Aleksander Soljenitsin, Rusya Nasıl Yeniden Kuru-

lur?). Ardından, ne yazık ki Bolşevikler geldiler ve her şeyi berbat ettiler. Gene de, daha önceki çağın tanıkları, Rusya'nın hiç de bu kadar hoş olmayan bir resmini çiziyorlar:

(İvan Turgenyev, "Düş")

Ve Anton Çehov, 1890'da şunları yazmıştı:

... milyonlarca kişinin hapishanede çürümesine izin verdik, onları dikkatsizce, düşüncesizce, barbarca yok ederek; insanları prangalarla soğukta binlerce kilometre yürüttük, onlara frengi bulaştırdık, onları baştan çıkardık, suçluları çoğalttık ve bütün bunların suçunu kırmızı burunlu müdürlere yükledik. Bütün uygar Avrupa, suçlanacak kişilerin müdürler değil, hepimiz olduğunu biliyor, gene de bu hiçbirimizin umurunda değil, ilgilenmiyoruz. (Mektuplar, cilt 1)

Eski kültüre geri dönmek mi? İyi ama Rus kültürü ya soylu ya da köylü -oysa artık ne soylulukkaldı ne de köylülük. Orta sınıf, burjuvazi, burada hiç de çok sayılmaz –var olanlar da genellikle yabancı.

TOPLUMUN ve herkesten çok da intelijentsiyanın, demokratların karşı karşıya olduğu sorunlar, ikilemler.

Sözgelimi, toplum ve devlet. Toplumu ülkenin yönetimine katmak nasıl gerçekleşecek? Devlet nasıl demokratikleştirilecek?

Rus toprağı, karakteristikleri ve kaynakları, devletin gücünden yana. Yerli Rus toprağı yoksul, iklim soğuk, yılın büyük bir bölümünde günler kısa. Bu tür doğal koşullar altında, toprak yetersiz ürün veriyor, sık sık kıtlıklar başgösteriyor, köylü yoksul, bağımsız olamayacak kadar yoksul. Efendi ya da devlet, onun üzerinde daima büyük bir güce sahip olmuş. Borç batağına gömülen, yiyecek hiçbir şeyi olmayan köylü, bir köle.

Aynı anda, bu doğal kaynaklar açısından zengin bir toprak –petrol, gaz, demir cevheri açısından. Ama bunlar kul-

lanılması ve yararlanması sırasında, özellikle de kudretli bir bürokratik-otoriter devlet varsa, kolayca tekelleştirilebilecek türden doğal kaynaklar. Bu şekilde hem toprağın yoksulluğu ve zenginlikleri halkı ağır ağır yok eder hem de rejimi destekler. Bu, Rusya'nın en büyük çelişkilerinden biridir.

AMA GENE DE bu ülkenin geleceğine iyimser bakmak mümkün. Büyük toplumlar, çok muazzam iç güce sahiptir. Yeterli yaşam enerjisine ve bitmez tükenmez bir güce sahiplerdir, böylece en ciddi düşüşlerden sonra bile ayağa kalkarlar ve en vahim bunalımlardan bile sağ çıkarlar.

Çin, korkunç sorunlar ve açlığın derinliklerinden ayağa kalkmayı başardı, bağımsız ve başarılı bir biçimde gelişmeye başladı. Tıpkı Brezilya ve Endonezya gibi. Bu ülkelerin kalabalık nüfusları, karmaşık kültürleri, dayanma yetenekleri ve yaratma güdüleri, çetin koşullar altında bile, şaşırtıcı sonuçlar doğurdu. İnsani evrimin bu genel yasası, kesinlikle Rusya için de geçerli olacak.

Bir şey daha: Rusya'yı büyüleyen ama aynı zamanda korkuyla ürperten Batı, daima onun yardımına koşmaya hazır, yeter ki, kendi barışından yana olsun. Batı, başkalarını reddedebilir, ama Rusya'ya daima yardım edecektir.

RUSYA'NIN tarlalarının arasından, kışın, Leo Tolstoy'un Savaş ve Barışı'nda Nikola, troykasını sürer:

Yeniden atlarını kontrol eden Nikola, çevresine bakındı. Hâlâ ayışığına batmış ve yıldızlarla bezeli sihirli ovayla çevriliydiler.

"Zahar sola dönmem gerektiğini haykırıyor, ama neden sol?" diye düşündü Nikola. "Melyukovlara mı gidiyoruz? Bu Melyukovka mı? Nereye gittiğimizi Tanrı bilir, bize neler olacağını Tanrı bilir -"

Dikenli tel. İlk gördüğünüz şey, dikenli tel bariyerleri. Karın içinden fırlıyor, üzerinde döneniyor – dikenli tel hatları, köprüleri, çitleri sarmalıyor. Dikenli telden oluşan bu yapıları, gökyüzü ve yeryüzünü kavrayıp, donmuş arazinin her bir parçasına, uzanan beyaz panoramaya, buzlu ufka yapışırken ne kadar sıra dışı kombinasyonlar, düğümler dalgalar yapıyor. Sınır boyunca uzanmış bu dikenli, acımasız engel, saçma ve gerçeküstü bir fikir gibi görünüyor, kim onu aşıp buraya geçmeye kalkışabilir ki?

...Ayrıca bir kutu da rozet getiriyor ve bize dağıtıyorlar. Her birinin üzerinde, farklı bir bayın portresi var; kimisi bıyıklı, kimisi bıyıksız. Bir bayın küçük bir sakalı var, ikisinin de saçı yok. İki üç tanesi gözlüklü. NKVD görevlilerinden biri, sıradan sıraya giderek rozetleri dağıtıyor. "Çocuklar" diyor öğretmenimiz, boş bir kütüğün sesini andıran tınlamayla, "bunlar sizin liderleriniz." Bu liderler dokuz kişi. Adları Andreyev, Voroşilov, Zdanov, Kaganoviç, Kalinin, Mikoyan, Molotov, Kuruşçev. Dokuzuncu lider, Stalin'di. Onun portresinin yer aldığı rozet, ötekilerin iki katı büyüklüğündeydi. Ama bu anlaşılabilir bir şeydi. (Okumayı öğrendiğimiz) *Voprosi Leninizma* kadar kalın bir kitap yazan bayın rozetinin, ötekilerden daha büyük olması çok doğaldı...